11. TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

12

ONBİRİNCİ TEZ

Sayı: 1992/1

Sahibi: ***Ragıp Zarakolu***
Yazı İşleri Müdürü: ***Nail Satlıgan***

Kapak: Sertaç Ergin
Kapak Baskı : Orhan Ofset
Dizgi: Studio MAC
Baskı: Gülen Ofset

Genel Dağıtım: BELGE-ULUSLARARASI YAYINCILIK
Tic. Ltd. Şti.
Başmusahip Sokak Talas Han 16/302
Cağaloğlu-İstanbul
Tel & Fax: 511 63 20

Küresellik ve Ulusallık

İÇİNDEKİLER

Onikinci Sayı Üzerine

"Başka bir halkı ezen bir halk, kendi zincirlerini hazırlıyor demektir." I. Enternasyonal'in 10 Ocak 1870 tarihinde İrlanda üzerine kararında Marx'ın önerisiyle yer alan bu ilke, o günden bu yana ulusal sorun konusunda Marksistlere yol gösteren başlıca ilkelerden biri oldu. Bu ilke bugün Türkiye'de bütün geçerliliğiyle ete kemiğe bürünmüş durumda.

1990'lı yılların başında Türkiye'nin politik gündeminde birinci sırayı "Kürt sorunu" olarak anılan sorun işgal ediyorsa, bunun nedeni, onyıllardır devlet tarafından susturulmuş, kimliği yadsınmış, ana dili bile kendisinden çalınmış olan Kürt halkının son yıllarda kitlesel bir mücadeleyle tarih sahnesine yeniden çıkmış olmasıdır. Türkiye devleti, Kürt halkının hakları ve özgürlükleri için verdiği bu mücadeleyi zorla bastırmaya çalıştıkça mücadele daha da kitlesel boyutlara ulaşıyor. Cezayir'de, Vietnam'da, Nikaragua'da ve sayısız başka ülkede tekrar tekrar görüldüğü gibi, yükselen bir mücadelecilik ve bilinçlilik karşısında şiddet, amaçladığının tam tersi ile sonuçlanıyor.

Marksizm her türlü baskının ve ezme / ezilme ilişkisinin karşısında yer aldığı gibi, ulusal baskının da kararlı biçimde 18. ve 19. yüzyılın uluslararası demokratik hareketinin bir ilkesi olan ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı, başka birçok hak gibi zamanla burjuvazi tarafından terkedilmiş ve bu alandaki mücadelede sosyalist hareketin omuzlarına kalmıştır. Elbette bütün dünyanın emekçi halklarının nihai kurtuluşu sosyalizmdedir ve Marksizmin sosyalizm projesi ödünsüz biçimde enternasyonalisttir. Ama bütün ulusların kaynaşacağı o yolda yürünürken, baskı altındaki halkların başkalarının boyunduruğundan kurtulma hakkı vazgeçilmez bir demokratik taleptir.

Türkiye'de ve dünyada son yıllarda olup bitenler ulusallığın ve ulusçuluğun politik olduğu kadar teorik alanda da titizlikle ve ciddiyetle ele alınmasının gerekliliğinin altını bir kez daha kalın çizgilerle çizmiştir. Dünyanın dört bir yöresinde kitlelerin, en bağnazından en demokratik nitelikte olanına kadar binbir tür ulusçuluğun bayrağı altında harekete geçiyor olması sorunun yeniden irdelenmesini zorunlu kılıyor. Durumun kavranmasını daha da güç hale getiren, bütün bu ulusal hareketlerin, dünyanın tarihte görülen en ileri bütünleşmeye ulaştığı, ekonomik, politik ve başka yönlerden tek bir sistem haline geldiği bir evrede ta-

rih sahnesine çıkmış olmasıdır. **Onbirinci Tez**, işte Türkiye'nin ve dünyanın bu güncelliğinden hareketle 12. sayısı için "Küresellik ve Ulusallık" konusunu ana tema alanda benimsemiştir.

Bu nedenle, ilk yazı Maxime Rodinson'un. Ortadoğu ve İslâm konularında yaptığı çalışmalarla tanınan Rodinson'un Kürtler üzerine 1978 tarihli bir derlemeye yazdığı önsöz, somut politik çözümlemelerden çok, politik ahlâka ilişkin bir dizi genel ilkeyi dile getiriyor. Bu özelliğiyle de, tarihinin görece eskiliğine karşın güncelliğini bugün de koruyan bir metin. Yazının belki de en çarpıcı yanı, politik ahlâk düzleminde yer almakla birlikte ahlâkçılıktan (ve onun ima edebileceği bir duygusallıktan) son derece uzak olması. Rodinson tekrar tekrar şu noktayı vurguluyor: Ezilen halkların ve ulusların, önderlerinin ya da kendilerinin olumlu / olumsuz özelliklerine bakılmaksızın, ezildikleri **için** ve ezildikleri **sürece** desteklenmesi gerekir. Yazara göre, böyle bir destek ezilenlerden geleceğe ilişkin güvenceler bekleyerek bir pazarlık konusu haline getirilemez. Günü gelip de ezilenler ezenler olduğunda, yine aynı kararlılıkla bu kez de onlara karşı çıkmak gerekecektir.

Tülay Arın "Dünya Düzeni: Emperyalizm Nereye?" başlıklı yazısında son yıllarda sözü çok edilen, fakat genellikle izlenimsel gözlemlerle hakkında yargıya varılan emperyalizm olgusunun çeşitli boyutlarını somut verilere dayanarak irdeliyor. İncelemede, ABD'nin süper emperyalist gücündeki aşınmalar ve kayıplar sonucunda ortaya çıkan yeni emperyalizm biçiminin ültra emperyalizm ile emperyalist rekabet arasında gidip geldiği, görece ağır basan eğilimin emperyalist rekabet olduğu gösterilmeye çalışılıyor. Sermayenin uluslararasılaşmasının, liberalizasyonun ve globalleşmenin yanında ortaya çıkan korumacılık, bloklaşma ve pazar paylaşımı mücadelesi birbiriyle diyalektik bütünlük içinde evrilen olgular olarak inceleniyor. Bu koşullarda ortaya çıkan dünya düzeninde 1970'lere kadar azgelişmiş ülkeler için sınırlı da olsa yaşanan bazı olumlu eğilimlerin 1980'lerde tümüyle tersine döndüğü, azgelişmiş ülkelerin nisbi durumunun kötüleştiği, aralarındaki farkların arttığı ortaya konuyor.

Sungur Savran, 20. yüzyıl sonunda dünyayı biçimlendiren ya da biçimlendirmeye aday üç ana ideolojik / politik yaklaşımı, globalizm, milliyetçilik ve enternasyonalizmi, karşılıklı girift ilişkileri temelinde ele alıyor. Globalizmi, ekonomik bütünleşmenin ulaştığı ileri aşamada uluslararası burjuvazinin dünya ekonomik bunalımına cevabı olarak niteleyen yazar, 20. yüzyıl deneyiminin ışığında solun görevlerine ilişkin olarak şu sonuca varıyor: emperyalist globalizmin alternatifi milliyetçilik değil enternasyonalizmdir, ama gerçekçi bir enternasyonalizm ulusal sorunun varlığını yadsımaya değil, ezilen ulusların kurtuluşuna dayanmak zorundadır. Savran, ulusal sorunun basit bir demokratik sorun olarak değil, Lenin'de olduğu gibi sosyalizmin inşaının bir sorunu olarak kabul edilmesi gerektiği tezinden yola çıkarak, uluslararası sosyalist hareket için bir "uluslararası demokrasi programı" taslağı öneriyor.

" 'Burjuva Bireyi' ve Ulusal Bilincin Dönüşümü" adlı yazısında Korkut Ertürk ulusçuluğa, politik bir hareket olarak taşıdığı güncelliğin berisinden, ulusal kimliğin ve bilincin oluşumu sorunundan hareket ederek yaklaşıyor. Ertürk, bir yandan "bilinç biçimleri" ile "bilinç tarzı" arasında yaptığı kavramsal ayrıma, öte yandan da Marx'ın "burjuva bireyi" ne ilişkin tahliline dayanarak şöyle bir sonuca varıyor: "Burjuva bireyi"nin belirleyici özelliklerini oluşturan dört diyalektik süreçten söz edilebilir; gerçek eşitsizlik / hak eşitliği, nesnel bağımlılık / kişisel bağımsızlık, somut birey / soyut birey ve usdışılık / usallık ikiliklerini barındıran bu süreçler, kapitalizmin ortalama bireyinin bilinç tarzı açısından, ulusçu ideolojinin etkili olmasını mümkün kılan süreçlerdir. Ancak, yazara göre, ulusal bilinç tarihsel olarak burjuva bireyinin olgunlaşmasını önceler. Dolayısıyla, dinsel ulusçuluk biçimini alan Üçüncü Dünya ulusçuluğu ile gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan faydacı ulusçuluğu birbirinden ayırdetmek olanaklıdır.

Ulusçuluk tartışmalarında etnoloji kuramları da gitgide daha geniş bir yer tutmakta. Bu bakımdan bu sayıda Theodor Shanin'in etnoloji kuramlarıyla ilgili kaşılaştırmalı çalışmasını yayınlamakta hiç tereddüt etmedik. Shanin, bu yazısında Batı Avrupa'daki ve Sovyetler Birliği'ndeki budunsallık kuramlarını karşılaştırarak çağdaş Sovyet çözümlemelerinde yaygın olarak benimsenen kuramsal perspektifin bu konuda ne gibi yeni katkılar getirebileceğini sorguluyor.

Hacer Ansal'ın yazısı, emek süreci konusunda epey zamandır sürdürdüğü araştırmaların son ürünü. Ansal, yazısına yaşanmış olan "sosyalizm"in genel olarak kamu mülkiyeti ve devlet planlaması ile bir tutulmasından kaynaklanan hatalara işaret ederek başlıyor. Ansal, Marx'ın emek süreci analizinden çıkarsamalar yaparak sosyalist dönüşümü gerçekleşmiş toplumlarda emek sürecinin ne gibi özellikler taşıyacağını tasavvur etmeye çalışıyor ve buradan yaşanmış olan "sosyalizm" de emek sürecini irdelemeye geçiyor. Bolşeviklerin emek sürecine yaklaşımlarına, Taylorizm hayranlıklarına ve Taylorist metodları sanayi işletmelerinde uygulamaya koyma çabalarına baktıktan sonra, SSCB'de merkezi planlama ve Stalinist sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı üretim örgütlenmesini inceliyor ve bu örgütlenme biçiminin emek sürecine yansımalarını ele alıyor. Sonuçta da, SSCB'de üretimin örgütlenmiş biçiminin makro ve mikro düzeyde incelenmesinin bize, tarihi olarak kapitalist üretim tarzı içinde geliştirilmiş olan teknoloji ve onun içinde barındırdığı emek sürecinin, kapitalist olmayan - kamu mülkiyeti ve merkezi planlama temeline oturmuş - bir üretim biçimi ile bağdaşmadığını, bunun SSCB'de bir biçim / maddi içerik uyumsuzluğuna yol açtığını ileri sürüyor.

Ergun Türkcan'ın "Üçüncü Teknoloji Devrimi" terimiyle nitelediği olguya ilişkin yazısı da, Ansal'ın çalışmasını bazı yönlerden tamamlamakta. Türkcan, kapitalizmin ateşlediği teknolojik gelişmeyi üç aşamada ele alıyor: Birinci aşama, yazara göre, kapitalizmin ilk yayılma dönemine tekabül eden "Birinci Sana-

yi Devrimi", ikinci aşama tekelci döneme denk düşen "İkinci Sanayi Devrimi", üçüncü aşama ise günümüze gitgide damgasını vuran "Üçüncü Sanayi Devrimi"dir. Üçüncü Devrim'in diğerlerinden başlıca farkı, teknolojilerin ömrünün hızla kısaldığı, kolay teknoloji transfer imkânlarının azaldığı ve modern sanayi içinde ikili bir teknik üretim biçiminin ortaya çıktığı bir süreci içermesidir. Türkcan'a göre, bu süreç İkinci Sanayi Devrimi'ne özgü Taylorizmden ciddi bir farklılaşmayı öngörür. Yazara göre, sosyalist sistemin çöküşünün nedenleri arasında bu süreci de saymak gerekir: Taylorist üretim sürecine ayak uydurmakta pek güçlük çekmeyen sosyalist sanayileşme, Üçüncü Sanayi Devrimi'nin yeni olguları karşısında hazırlıksız yakalandığı için çökmüştür. Türkcan'ın bu tahlili, Sovyet Deneyimi'nin genel bilançosunun çıkarılmasına yardımcı olduğu gibi, Türkiye'nin günümüz konjonktüründeki yerine de ışık tutuyor.

·Marksizmin egemen kültürel akım ve genel politik / ideolojik yönelimlerle ilişkisi gündemden belki de hiçbir zaman düşmeyen bir konu. Son zamanlarda iyice hareketlenen modernizm / post - modernizm tartışması, bu ilişkiyi irdelemenin uygun alanlarından birini oluşturuyor. Adnan Ekşigil, bu tartışmaya belirli bir zemin kazandırmak amacıyla, tartışmanın bazı yönlerden bir öncüsü sayılabilecek Aydınlanma / romantizm tartışmasını ele alıyor ve Marx'ı, bu tartışma bağlamında değerlendiriyor.

Tartışma bölümünde, Serdar Şahinkaya Murat Usman'ın 11. sayımızda yeralan "Türkiye İmalât Sanayiinde Kâr Haddi" yazısını istatistiksel bir sorgulamaya tâbi tutuyor.

Yayınlar bölümünde ise, M. Asım Karaömeroğlu, İngiliz marksist tarihçilerinden E.J.Hobsbawm'in 1990'da yayınlanan ve henüz dilimize çevrilmeyen "1780'den günümüze Millet ve Milliyetçilik" adlı yapıtını tanıtıyor.

Ahmet Akgündüz'ün bundan neredeyse iki yıl kadar önce kaleme alınan Özbekistan izlenimleri, Glasnost ve Perestroika'nın başlangıçtaki yaldızını kaybettiği, ancak SSCB'deki çözülüşün darbe girişimi ve sonraki gelişmelerle tamamlanmadığı bir aşamaya ait. Garbaçov dönemi sonlarına yaklaşırken, gelişmelerin Özbek aydınlarını nasıl etkilediğine ve entelektüel ortamın nasıl şekillendiğine ilişkin bu gözlemler, olayların seyrini ve bugün varılan noktayı anlamlandırmamıza katkıda bulunacak bir nitelik taşıyor.

Hilal Onur'un yazısı ise, tam da "merkez"de sayılan Almanya'nın "öbür yüzü"ne dair bazı gözlemleri içeriyor. Belki hiçbirimizin yabancısı olmadığı, ancak hafıza tazeleyici özellikleriyle arada bir tekrarlanmasında epey yarar bulunan gözlemler bunlar.

Nihayet, son yazı da, iki Almanya'nın birleşmesiyle birlikte Marx-Engels Enstitüsü'nün yayın faaliyetlerinin yarım kalma tehlikesiyle ilgili bir çağrı metni. Metnin dikkat çektiği sorun, Almanya'nın "öbür yüzü"nü büsbütün çikinleştirmeye aday görünüyor.

Kürtler ve Kürdistan *

Maxime RODINSON

"ÖNSÖZ"

Benden, Kürt sorununu sergileyen ve tanıtan, Kürtler'in ulusal taleplerini savunan bir derlemeye giriş yazmam isteniyor. Bu bana tanınmış bir ayrıcalık, bir onurdur.Hak edilmemiş ayrıcalık ve onurlar geri çevrilebilir. Ancak, bir sorumluluk üstlenmeyi gerektiren, anlayışsızlıkları, saldırıları ve iftiraları gözler önüne seren ayrıcalık ve onurları reddetmemek gerekir; ben de etmeyeceğim.

Bunun gibi kendi içinde son derece güçlü kanıtlamalara dayanan bir derleme için böyle bir önsöze neden gerek duyuluyor? Belli ki, Kürtler'in ulusal hakları, başka ulusal davaların dünya sol kamuoyundan pek de güçlük çekmeden sağladığı desteği kendiliğinden sağlayamadığı için.

Oysa Kürtler bu desteği hak ediyorlar. Onları, ne uluslararası sağ kamuoyu, ne de her hareketin avantajlarını-dezavantajlarını, güçlü noktalarını-güçsüz noktalarını tartan gerçekçi politikacılar karşısında savunmaya kalkışacağım.Bunlardan ilki, halkların haklarına zaten inanmaz. Her iki grup da, Kürt hareketini bir çıkarları olduğunda destekleyecekler, aksi durumda terk edeceklerdir. Zaten böyle de olmuştur. Bu yaklaşım, ahlaki olmasa bile tutarlıdır. Kürt politikacıları belki bu tür insanlarla politik olarak tartışmayı deneyebilirler. Ama, ne ben, ne de benim durumumdaki başka insanlar onlarla ortak bir dil tutturabiliriz.

---

* **Les kurdes et le kurdistan** (derl: Gerard Chaliand, çeviren: Gülnur Savran), Maspero,1978.

Ancak, halkların, özerk bir varoluşa ve, gerçek anlamda politik kurumların güvencesi altına alınmış ve her halkın kendi başına getirdiği otoriteyi kabul eden güçlerce desteklenmiş bir karar verme özerkliğine hakları olduğu ilkesinden yola çıkanlara hitap etmek söz konusu olduğunda durum farklıdır. Yüzyılımız geçmişin saflıklarından kurtuldu; artık, bahşedilmiş ve başkalarının iyi niyetine bağlı olan özgürlüklere, sözlü ya da yazılı güvencelere -en ciddi metinlerde kayda geçmiş olanlarına bile- inanmıyor. Sadece halklar değil, tek tek gruplar, tek tek birlikler bile, ancak kendilerinin savunma şansına sahip olabilecekleri özgürlüklere inanıyorlar.

Ne var ki, kendi halkı (ya da dost olduğu halklar) için özgürlük talebinde bulunurken bunu başkalarına, ya da en azından özellikle kendilerine bağımlı olanlara tanımayanların sayısı çok. Ondokuzuncu yüzyılın gericilerine atfedilen sloganı hep biliriz: "Muhalefetteyken, sizin ilkeleriniz adına özgürlük talep ederiz; iktidardayken, kendi ilkelerimiz adına size özgürlük tanımayız." Aradaki koşutluk açık. Burada söylenen de şu: "Biz başkasının egemenliği altındayken, halkların bağımsızlık hakkı adına, sizi bizim özgürlüğümüz için mücadele etmeye çağırırız. Şayet siz de hakim ulustansanız, bu ahlaki ilkeye dayanarak, yöneticilerinizin size yönelttiği vatanperverlik, ulusal dayanışma, ulus çıkarlarının savunulması konusunda gerçekçilik çağrılarını reddetmeniz gerekir. Kendimiz bağımsız olduğumuzda ise, aynı vatandaşlık, ulusal dayanışma, gerçekçilik adına başkalarına özgürlük hakkı tanımayız. Ulusal aidiyet duygunuzun bizim lehimize evrensel ahlaka tâbi kılınması gerekir; bizimki ise herşeyin üstündedir." Ve başkaları kullandığında hiddetle kınanan sloganlara sahip çıkılır: **Right or wrong, my country! Vaterland über alles!****

Aynı şekilde, bilinçli olarak bu iğrenç ikiyüzlülüğe başvuran, bu ikiyüzlülüğün entelektüel ve ahlaki açıdan tutarsızlığının tümüyle farkında olan, ama politik stratejileri uğruna daha dün kimilerinin suçluluk duygularını utanmazca kullanırken, bugün yine utanmazca hem onların hem başkalarının vicdanlarını -bu vicdanlar huzur içinde olsun, olmasın- hor görenlerle ortak bir dil tutturmak olanaksızdır. Ancak, kaba bir indirgemecilik yönündeki ideolojik eğilime kapılmış ya da yalan iddialara maruz bırakılmış, ince ideolojik usyürütmelerin tuzağına yakalanmış, ırkçılıkla suçlanmamak için şantaja boyun eğmiş, sömürgecilik ve "emperyalizm"le gizli bir anlaşma içine girmiş, ve bu türden kim bilir daha nice, iyi niyetli insanlar da vardır. İnsanların aklı binbir çeşit kurnazlığın tutsağı olmaya açıktır; hele militanlarınki kat kat açıktır.

** Metinde İngilizce ve Almanca olarak geçiyor: "Haklı da olsa haksız da, benim vatanım!"; "Önce vatan!" (Çevirenin notu.)

Çünkü militanların çoğu, davaya genellikle ergenlik çağında ve duygusal nedenlerle katılırlar (bunların kaçınılmaz olarak haksız nedenler olduğunu söylemiyorum). Tercihlerinin ardında yatan gerekçeleri çoktan unutmuşlardır.Bu tercihlerini, hiçbir şeyin onu sorgulamasına izin vermeyecek biçimde mutlaklaştırmışlardır: ne başlangıçtaki gerekçelerine yöneltilen ve sonradan haklılığı ortaya çıkmış itirazların, ne katıldıkları somut programı yöneticilerinin değiştirmiş olabileceği olasılığının, ne davaya katıldıklarında bilmedikleri bir takım olguların açığa çıkmış olmasının, ne de koşulların değişmiş olabileceğinin... İnsanın kişisel yaşamına belli bir anlam kazandıran, büyük özverilere yol açan, acılara ya da büyük sevinçlere neden olan, hem dostlar arasından şehitlerin, hem de nefret edilen birçok düşmanın kanını döken, ama herşeyin ötesinde aynı yönelime sahip bir grupla yakın bir beraberlik içinde öylesine hoş ve gerekli bir insani sıcaklığı yaşatan bir tercihten kolay kolay vaz geçilmez.

Bir davaya katılmak, farklı seçenekler arasında yapılmış bir seçimdir. Ulusal bir davaya katılmak, kendini belirli bir ulusa -genellikle insanın kendi ulusuna- adamayı seçmektir. Bu seçim, bunun da ötesinde, evrenselcilik ya da dini bağlılık yerine, bir değer olarak ulusçuluk yönünde yapılmış bir tercihtir.Ama, çoğu kez içtenlikle ileri sürülen gerekçeler bu düzeyde biliçdışı dürtülerle karışır. Bu karışıklık içinde, dile getirilen somut dava, karmakarışık ve çoğu kez çelişik bir açıklamalar yumağıyla desteklenir. Bu açıklamalar sadece, tutku, doğru bildiği yolda gitme iradesi ve, **last but not least*****, ait olunan grubun ve kadroların, önderlerin otoritesi nezdinde ussallık taşır. Kuşkuya kapılınacak olursa, yanılmayacağı hiçbir temele dayanmaksızın varsayılan kocaman bir insan kitlesinin desteği hemen kendini hissettirir; oysa bu kitlenin çok sayıda üyesi de aynı döngüsel usyürütmeye başvurup, kuşkuya kapılanın görünürdeki güvenine duyduğu inanca dayanarak kendi kuşkularını bertaraf ediyordur.

Dolayısıyla yüzleşilmesi gereken, sadece, bazılarının yapısal bencilliği, makyavelizmi, gerçekçi stratejileridir.Ayrıca bir de, hiçbir çıkar gözetmeyen tutkuları yüzünden tercihlerinin temelindeki ahlaki gerekçeleri, ya da en azından bu tercihe ilişkin içtenlikli açıklamalarını unutmuş olan dürüst ve kendini adamış militanlar vardır -ki bu konuyu tartışmak gereklidir ve verimli de olabilir, çünkü temellerimiz örtük olarak aynıdır. Bir davaya katılma tercihlerinin ahlaki hiçbir yanı olmadığına, bunun bir tür "bilimsel" gerekliliğin, doğal determinizmin sonucu olduğuna inananları bir kenara bırakalım. Böyleleri, yine de, çaresi bulunması "gereken" acıları, zorbaların insanlık dışı davranışlarıyla mücadele etmenin herkesin "görevi" olduğunu dillerinden düşürmezler. Ne mutlu zekâ fukaralarına! Aslında, başlangıçta düpedüz ahlaki değerler arasında bir ter-

***Metinde İngilizce olarak geçiyor: Ve nihayet...(Çevirenin notu)

cih söz konusudur. Tutarlılığını tartışma hakkı saklı kalmakla beraber, insanın kendi tercihinden farklı bir tercihi anlaması mümkündür.

Bu yüzden, genel olarak ulusal hakları pek önemli görmeyenleri anlamak da mümkündür. Tarihte uzun süre insanlığın önemli bir bölümü de böyle düşünmüştür. Bir mümin Tanrı'ya olan borç ödendikten sonra egemenliğin çok da önemli olmadığını düşünebilir. Bir evrenselci, aslolanın, ne olursa olsun bireyin iktidar karşısındaki hakları olduğu yolunda bir değerlendirme yapabilir.Bunların Kürt davasını küçümsemeye hakları vardır, yeter ki Tanrı tapınmasının çok da insanca bir takım çıkarların üstünü örtmeyeceği ve Kürt bireyinin haklarının başka bireylerinki kadar gözetileceği güvence altına alınsın.

Ancak, bir kez ulusal hakların çok önemli olduğu ve (başka dil ve kültürlerin yanısıra) kendi dilini ve kültürünü geliştiremediği, kendi iradi seçimi dışında baskı yoluyla kültürel özümsenmeye maruz bırakıldığı, kendi ulusal grubunun emelleri ve çıkarları hegemonik bir etnik grup tarafından kontrol altında tutulduğu sürece hiçbir bireyin gerçekten özgür sayılamayacağı kabul edildikten sonra, artık kimsenin kendisi için istediklerini başkalarından esirgemeye hakkı olamaz. Ya da maske düşer; dile getirilen ideal gerekçelerin ardına gizlenmiş olan iğrenç dürtü, yani bencillik, iktidar hırsı, grup çıkarı ortaya çıkar. Neden bu duyguların, gruplar söz konusu olduğunda bireyler için olduğundan daha saygın görülmesi gerektiğini anlamak mümkün değildir. Bundan sonra, bir daha evrensel vicdana seslenildiğinde de hiçbir şekilde inandırıcı olunamaz. Ağzı boğduğu kuzuların kanına bulanmış bir kurt, kendisine saldıranların kötülüğünden yakınarak yardım istediğinde, kim onun yardımına koşacak kadar saf olabilir?

Bütün bu kurnazlıklara karşı tek çare, cehennem zebanilerinin bile küllendiremeyecekleri basit hakikatlere dönmektir. Politik durumlar her zaman son derece karmaşıktır, ama ahlaki seçimlerin çoğu basittir.

Kürt halkının hakları konusunda kimsenin kuşkuya kapılmaması gerekir. Burada, (İran'da ne denirse densin) açıkça tanımlanmış bir dili konuşan, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan, özel bir kültüre sahip, kendisine dayatılmak istenen kültürel özümsenmeyi kitlesel olarak reddeden, yüzyılı aşkın bir süredir gerçek anlamda politik kurumlar kurma yeteneğine sahip bir özgül etnik-ulusal grup oluşturma bilincini bin kere ortaya koymuş ve karar verme özerkliğini kullanmaya hakkı olan, düpedüz özgül bir halk söz konusudur.Gerçekten de eleştirilecek birçok yanı olan geçmiş ve mevcut Kürt yöneticilerinin stratejik ve taktik tercihleri ve belki daha bir yığın şey tartışılabilir. Ancak, Kürt halkının özgüllüğü konusunda sıralamış olduğum özellikler nesnel, tartışma götürmez, hiçbir ciddi gözlemcinin yadsıyamayacağı verilerdir.

Öyleyse,hiçbir zaman bunun kadar haklı gerekçelere sahip olmamış davaları savunmak üzere ateşli bir biçimde harekete geçen bunca insanın, Kürtler'in ulusal hakları söz konusu olduğunda gösterdikleri çekingenlikler neden? Neden kimileri, başka halklar söz konusu olduğunda kuşkulara kapılıp oybirliği ile reddedecekleri güvencelere inanarak Kürtler'in haklarını tümüyle sağlamış olduklarını ileri sürüyorlar? Başka birçok durumda, bir hareketin önderlerinin strateji ve taktiklerinin o hareketin savunduğu davayı yargılarken hiçbir anlam taşımayacağını haklı olarak düşünen bunca şahsiyet, neden Kürt önderlerinin geçmiş davranışları konusunda gereksiz incelik ve ayrıntılıra boğuluyorlar?

Açıktır ki, Kürtler bağımsız karar taleplerini, (diğer ulusların yanısıra), kendileri de benzer hakları talep etmekte olan ve bu nedenle dünya solu tarafından desteklenmekte olan iki ulusa yöneltmek hatasında veya talihsizliğinde bulundukları için. Önce, yakın geçmişte, Batılı emperyalist güçlerin boyunduruk altına almak istedikleri ve henüz iç politikasının evrilişiyle solun gözünde sevimsiz hale gelmemiş ulusçu bir Türkiye söz konusuydu. Ama asıl önemlisi, daha sonra, Arap ulusunun bir bütün olarak hem aynı emperyalistlerin tercihlerinin bir kurbanı hem de onlara karşı mücadelenin başını çeken ulus olarak göründüğü bir dönemde, Kürtler'in muhatapları Iraklı (ve bir ölçüde de Suriyeli) Araplardı. Dolayısıyla, Kürtler bir anlamda ezilenlerin ezilenleriydi.

Şimdi, dünya adalet vicdanı ezilenlerin yanında yer alma konusunda zaten hep çok güç karar verir. Her zaman olduğu gibi, bu süreçte ideolojik düşünme ve davranma tarzı ahlaki kalkış noktasını ve onun doğal sonuçlarını sürekli olarak geriye iter. İdeoloji, ezilenlerin her tür erdemden yoksun ve öyle olmaya mahkum insanlar olmadığını hep unutmak ister. Lenin "proletaryanın bir melek olmadığı" uyarısını yapmıştı. Bir yığın hatası olan birçok kişinin haksızlığa maruz kaldıkları ve savunulması gerektikleri durumları hep görmüşüzdür; üstelik bunlar bir kez olaydan sıyrıldıklarında gerçekten iğreç davranışlara da girmişlerdir. İnsanlığın, paylaştığı olumlu özelliklerin yanısıra lekelerini de taşıyan her türden bireyi bir araya getirmiş topluluklar olan halklar için bu daha da geçerlidir; bu insanların birçoğu, demagojinin evrensel olarak başvurduğu yollarla yönlendirilmeye açıktırlar. Önderleri, politikanın her zaman, belli bir ölçüde gizlilik, gerçeklerin çarpıtılması, eşitsizliğin dayatılması anlamına gelen kurallarına tâbidirler; çoğu kez, eşitsizliğin geçici (ve tabii herkesin iyiliği için) olacağı düşünülür, ama geçici olan, kalıcılık kazanıp kemikleşme yönündeki alışılmış eğilimini de sürdürür.

İdeoloji her zaman en basit çözümü tercih eder. Yine onun açısından, ezilen halk ezildiği için ve ezildiği ölçüde savunulmaz. Kutsallaştırılıp yüceltilir bu halk, her yaptığı şeyle, her hareketiyle, bütün kültürüyle, şimdiki, geçmişteki

ve gelecekteki bütün davranışlarıyla ona hayranlık duyulur. Sadece ezildiği için değil, hatta pek de ezildiği için değil, o halk o halk olduğu için, dolaysız ya da dolaylı bir narsisizmin nesnesi olduğu için savunulur.Onda en ufak bir leke bulmak bile günahtır, suç sayılır. Özellikle de, sırası geldiğinde onun da başka bir halkı ezebileceği kabul edilmez. Onu böyle değerlendirmek; imgesini lekelemek, kutsallığından arındırmak, dolayısıyla da eziliyor olmasını haklı göstermek olur (ideolojik bilinç böyle "usyürütür").

Bu sözde-mantığa sonuna kadar karşı çıkmak gerekir, çünkü bu şekilde haksızlıklara karşı hâlâ gerekli olan mücadeleden kaçışların kapısı açılmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında, tüm ilericilerin ezilen Polonya'yı savunmuş olmaları doğruydu. Ama bağımsız Polonya hükümetlerinin izlediği faşizan ya da açıkça faşist politikalarla mücadele etmek de en az o kadar gerekliydi; ayrıca bu mücadelenin, devletin ilhak ettiği Polonyalı-olmayan ulusların ezilmesi konusunda olduğu kadar, toplumsal konularda ve iç politika alanında sürdürülmesi de gerekliydi. Öte yandan, bağımsızlığın kazanılmasından önce bu yönde hareket eden eğilimleri teşhir etmek de yine gerekliydi.Polonya halkının abartılı biçimler altında ortaya çıkan ulusçu dışlayıcılığına karşı mücadele hâlâ da haklılığını koruyor. Ne yazık ki bu örnekleri çok kolayca arttırabilirim!

"Başka bir halkı ezen bir halk özgür olamaz." Marx'ın bu cümlesi ahlaki olmaktan çok stratejik bir kasıt taşır. Başvurduğu İrlanda örneği ona, sorunun (sadece) ezen ulusa karşı bir tehdit olarak kullanılacak bir ahlaki gereklilikten ibaret olmadığını gösterme olanağını veriyordu. Marx, İngiltere'nin İrlanda'yı sömürgeleştirmesinin, Britanya egemen sınıfına bizzat İngiliz halkını sömürme ve boyunduruk altında tutma olanağını sağladığını gösteriyordu. Başka örneklerin çoğu için de bunun öyle olduğunu düşünüyorum. Belki, başka bir halkı ezmenin bazan hakim halkın bütün tabakalarına yarar sağlayacağı ve ezilen sınıflarının davaları yolunda mücadele etmelerini engellemeyeceği düşünülebilir. Bu böyle olsa bile, başlangıçta karşı çıkılmak istenen ikiyüzlülüğe ve "gerçekçiliğe" düşülmedikçe, boyunduruk altındaki halkın mücadelesiyle dayanışmayı reddetmek haklı görülemez; söz konusu halkın ahlaki öfkesini harekete geçiren bizzat bu ikiyüzlülüğe ve "gerçekçiliğe" karşı çıkıştır.

Sömürgeciliğe, ırkçılığa, emperyalizme karşı olmak; birçoğunun inandığı (ya da inanır göründüğü) gibi, Yahudiler'i, Araplar'ı, Siyahlar'ı ya da başkalarını kutsallaştırmak, her yerde ve her zaman kusursuz olduklarını ilan etmek anlamına gelmez. Şayet bunlar kusursuz olsalardı, geçmişte, şimdi ve gelecekte her konuda hayranlık duyulacak insanlar olsalardı, onlara insanlığın geri kalanından daha üstün bir öz atfedilmek gerekirdi. Bu durumda, bu tezin açık ya da örtük

olarak, sözde-üstün halkların diğerleri üzerinde hakimiyet kurmasının gerekli ve yararlı olduğunu ileri süren ırkçı tezlerden ne farkı kalacağını görmek mümkün değil. Sömürgeciliğe, ırkçılığa, emperyalizme karşı olmak, bir etnik grubun, bir halkın, bir ulusun başkaları tarafından ezilmesine, ve kimden gelirse gelsin her tür ezme ve sömürme eylemine, gerekirse Yahudiler'e, Araplar'a, Siyahlar'a... veya Kürtler'e karşı çıkmaktır. Aynı şekilde, adaletin savunucusu olmak, gerekirse geçmişte ya da bugün ezilen etnik gruplar, geçmişte ya da bugün sömürülen sınıflar adına yapılan eşitsizlikler de dahil olmak üzere, her tür eşitsizliğe karşı çıkmaktır; çünkü etnik gruplar ve sınıflar kolaylıkla ezilenler ve sömürülenler konumundan ezenler ve sömürenler konumuna geçebilirler. Tarihte çoğu kez, zalimlerin dünün mazlumları olduğu görülmüştür.

Bu, söz konusu uygulamaları haklı göstermeye çalışan iddialara karşı uyanık ve eleştirel olmamızı gerektiriyor. Özellikle de, "ulusal birliği" savunmanın gerekliliği varsayımına dayanan ince usyürütmeleri, yanlış mantıkları reddetmek gerekir. Bir öçüncü Dünya ülkesi sol grubunun bildirisinde şu garip cümleye rasladım: "Kendi kaderini tayin ilkesi ulusal birlik ilkesine tâbi olmalıdır." Sözcükler ne kadar da şaşırtıcı bir güce sahip olabiliyor ! Bu önermeyi koyun gibi formüle eden ya da onaylayanlar, kuşkusuz taşı gediğine oturtanın otoritesinin etkisiyle ve Pavlov'un köpeğininkini andıran bir koşullu refleksle başlarını alıp gitmiş ve en basit tahlil yeteneklerini yitirmiş gibi görünüyorlar. Bu önerme, aslında, bütün bir grubun kendi ulusu olarak görmediği bir ulusal yapının içinde kalmaya zorlanmasından başka ne anlama gelir ? Bazı insanlar bu ilkeyi savunabilirler. Ama lütfen, o zaman bunu açıkça ilan etsinler, şık ve ikiyüzlü ifadeler arkasına gizleyip, kitlelerine yutturmasınlar. Kendi çıkarlarına olduğunda yararlı buldukları özgürlük değerlerine sadık olduklarını iddia etmesinler. Şu soruları hep sormak gerekir: Kimin ulusal birliği? Kimin tarafından çizilmiş sınırlar içinde? Kimin yararına?

Araplar Batılı güçler tarafından ezilmişlerdir. HÉIÉ bir ölçüde eşitsiz uygulamalara maruzdurlar. Bu ölçüde de, adaletten ve ilerlemeden yana insanların desteğini hak etmektedirler. Ama tıpkı Yahudiler gibi, onlar da seçilmiş bir halk değildir. Önderleri de, kendileri de pekala başka halklara karşı haksız davranışlarda bulunabilirler. Zaten önderleri kusursuz olsaydı, bizzat çok sayıda Arap muhalif tarafından sürekli olarak, en sert biçimlerde, eleştirilmelerini anlamak mümkün olmazdı. Çok açıktır ki, Irak'lı Araplar Kürtler'in en temel ulusal haklarını tanımıyorlar. Bu kitapta bunun pek çok örneğini göreceğiz; bu örneklerin en azından bazıları bana tartışma götürmez gibi görünüyor. Çok sayıda Kürt'ün, Araplaştırılmaya çalışılan Irak Kürdistanı dışındaki bölgelere sürülmüş olduğu, ne yazık ki kesin bir olgudur. Böyle bir uygulama başka her yerde en sert tepkilere yol açardı. Bu tepkilerin bu durumda ortaya çıkmaması için hiçbir ahlaki ya

da ussal neden yoktur.

Burada, kuşkusuz Marx'ın İrlanda örneğinde geliştirdiği usyürütmenin bir benzerini biz de yapabilirdik. Ben - bu örnekte kesinlikle - herkesin böyle ikiyüzlü bir şizofreniye teslim olmama görevi üzerinde ısrar etmeyi tercih ediyorum. Her ikisi de birer seçilmiş halk olmayan (bunu bir gün belki Kürtler'e hatırlatmak gerekebilir) Kürtler'i de Araplar'ı da desteklemek, onları haksızlığa karşı ve haksızlığa uğradıkları ölçüde savunmak zorundayız. Ne daha çok, ne daha az. İsyanın sertliği isyan edenin zorunlu körlüğünü getirmez. Yaklaşımımız ancak bu şekilde inandırıcı olur, ancak bu şekilde geniş bir onay kazanır, etkili, harekete geçirici olabilir. Kuşkusuz, dürüstlük ve doğruluk ikna yoluyla sürdürülen savaşları bile kazanmaya yetmez. Ama böyle bir savaşta bunlar da birer silahtır. bu unutulursa hiçbir şey kazanılamaz.

Dünya Düzeni: Emperyalizm Nereye?

Tülay ARIN

Giriş

Bu yazıda dünyanın iktisadi "düzeninde" ortaya çıkan değişmelerle ilgili bir panorama çizilmeye çalışılacak. 1980'lerde belirgin bazı yapısal değişmeler gözlemleniyor: ABD'nin karşısında Japonya ve Avrupa Topluluğu'nun yükselmesi; "Üçüncü Dünya"nın gelişmiş kapitalist ülkeler karşısında bütün olarak gerilerken kendi içindeki farklılıkların artması; sermayenin uluslararasılaşmasının hızının artması; "Doğu Bloku"nun çökmesi. Bu yazıda ilk üç alanı inceleyeceğiz, Doğu Bloku'ndaki dönüşümler konusuna ise girmeyeceğiz. İlk bölümde kapitalist dünya ekonomisinin zirvesindeki değişiklikler, yani ABD'nin kapitalist sistemi örgütleyici, düzenleyici hegemonik gücünde ortaya çıkan aşınmalar, kayıplar tartışılacak. İkinci bölümde, daha az gelişmiş (veya "gelişmekte olan") kapitalist ülkeler ile gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki iktisadi ilişkilerdeki değişme yönleri incelenecek. Bu bölümde, ek olarak, daha az gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi aralarında ortaya çıkan farklılaşmalar da tanımlanmaya çalışılacak. Üçüncü bölümde ise, ABD'nin konumundaki değişikliklerin hegemonya ilişkilerini "süper emperyalizm"den "ültra emperyalizm" ve/veya "kapitalist rekabet" yönüne doğru iten çelişkili sürecin temel ögeleri irdelenmeye çalışılacak. Bu ögelerden en önemlileri globalleşme, bloklaşma, bölgeselleşme, uluslararası koordinasyon ve işbirliği gibi kavramlar yardımıyla ele alınacak.

I. ABD'nin "Süper Emperyalizmi"nde Ortaya Çıkan Değişmeler

Güçlü kapitalist ülkelerden oluşan emperyalist blokun birliği, bu bloku oluşturan ögelerin anatomisi, yani tek tek ülkelerin "özerkliği" tahlil edilirken belli başlı üç kavramdan yararlanılabilir: "Süper emperyalizm", "ültra emperya-

lizm" ve "emperyalist rekabet" (Rowthorn 1971,s.30-31). Süper emperyalizm durumunda dünya kapitalizminin organizatörü esas olarak tek bir güçtür. Ültra emperyalizmde görece özerk emperyalist devletlerinin hakim koalisyonu veya ittifakı bu organizatörlük gücünü ve işlevlerini paylaşır. Emperyalist rekabet ise görece özerk emperyalist güçlerin gerekli organizatörlük işlevlerini yapamadıkları bir durumdur.

ABD'nin süper emperyalizmi durumunda, bütün diğer kapitalist ülkeler ABD tarafından hakimiyet altında tutulur. ABD devletinin uygulamalarına muhalif olabilecek yollarla kendi politikalarını seçme ve kontrol etme bakımından bu ülkelerin özgürlükleri ve özerklikleri görece sınırlıdır. ABD dünya kapitalizminin organizatörü olarak davranır. Özellikle de ortak bir tehlike karşısında ülkeler arasında birliği korumak üzere yüklendiği önderlik ve organizatörlük rolü diğer ülkeler tarafından kabul edilir ve ülkeler arasındaki çatışmalar denetim altında tutulur.

Bugünlerde yoğun olarak tartışılan konu ABD'nin süper emperyalist gücünü yitirip yitirmediği. Soru özellikle iki açıdan tartışılıyor. Birinci tartışma Soğuk Savaş'ın bitmesiyle ve Doğu Bloku'nun çökmesiyle birlikte sosyalizm tehlikesinin ortadan kalkmasının ABD'nin konumu üzerindeki etkisinin ne olacağı konusu üzerinde odaklaşıyor. İkinci tartışma ise, kapitalist büyük güçler için böyle bir tehlikenin birleştiriciliğinden bir ölçüde bağımsız olarak, ABD'nin kapitalist sistemin örgütleyici ve düzenleyici gücü olma özelliğini yitirip yitirmediği konusu çerçevesinde yapılıyor. Biz bu yazıda özellikle ikinci tartışma konusunu ele alacağız. Bu soruyu irdeleyebilmek üzere önce süper emperyalizmin varolabilmesi için gerekli koşulları gözden geçireceğiz. Bundan sonra, bu koşulların ABD için varolup olmadığını araştıracağız.

A. Süper Emperyalizmin Varolması İçin Gerekli Koşullar

Süper emperyalizm bir kapitalist ülkenin hegemonik önderliğinin varlığı anlamına gelir. Herhangi bir büyük gücün "süper emperyalist güç" olarak önderlik vasfını kazanması ve bu vasfı sürdürebilmesi için karmaşık bazı faktörlerin birarada bulunması, karmaşık, ayırdedici bazı işlevleri birarada yerine getirebilmesi gerekir. Bu işlevlerden bazılarını yerine getirebilen güçler "emperyalist güç" olabilirler ama hepsini birden aynı anda yerine getirmedikçe süper emperyalist güç olamazlar. Temel süper emperyalist işlevleri kısaca şu şekilde sıralayabiliriz (Freeman 1988, s.34-38; Rowthorn 1971; Streeten 1991, s.122-125):

1. Dünya bankerliği,
2. Sermaye ihracı,
3. Üretim potansiyeli ve sermaye malları ihracı,

4. Pazarların kontrolü,
5. Askeri ve siyasi kontrol.

Bu koşulların ilk dördü doğrudan doğruya kapitalist dünya ekonomisinin iktisadi yönetimi gücü ile ilişkilidir. Beşincisi ise iktisadi güçle çok yakından ilgilidir ve aynı zamanda, iktisadi işlevlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli siyasi ve askeri güç olma ile ilgili işlevleri kapsar. Şimdi bu beş ögeye daha yakından bakalım.

1. Dünya Bankerliği: Dünya bankerliği işlevi dünya ticaretinde ve ödemelerinde neredeyse evrensel olarak kabul gören bir "**rezerv para**"nın (veya dünya parasının) varlığını gerektirir. Bu rezerv paranın dünya çapında kabul gören bir para olabilmesi için, gene hemen hemen evrensel ticaret ve ödeme aracı olarak kabul edilen bir metaya konvertibilitesi olması gerekir. Böyle bir rezerv para aynı zamanda dünya çapında işleyen bir kredi sisteminin de garantörü olmalıdır. Böyle bir kredi sistemi ise, sadece dünya ticaretinin değil, emperyalist birikimin de dayanağıdır, çünkü bu birikimin gerektirdiği büyük miktarlardaki borç sermayesini ancak dünya çapında işleyecek bir kredi sistemi mobilize edebilir.

Rezerv paranın ve dünya kredi sisteminin garantörü olmanın anlamı, dünyanın farklı yerlerinde yaratılan ihracat fazlalarını, ödemeler dengesi fazlalarını uzun dönemli kredilere ve yatırım finansman kaynaklarına dönüştürebilme gücüne sahip olmak, iktisadi dalgalanmalar ve krizler dönemlerinde ödeme sorunlarının çığrından çıkmasını önlemek, mali krizin olduğu merkezlere krizin daha hafif olduğu yerlerden kaynak aktarmak, zor durumda kalanların son başvurma mercii olabilmektir.

2. Sermaye ihracı: Süper emperyalist gücün en önemli belirleyicilerinden biri sermaye ihracıdır, yani ihracat fazlası, ödemeler dengesi fazlası yaratma gücüdür. Sermaye ihracı her ülkenin başka ülkelerde yatırım yapabilmek için mobilize edebileceği kullanılabilir artık miktarına bağlıdır. Öte yandan, bir ülkenin sermaye ihracı sadece dış ticaret fazlası vermekten dolayı ülke dışına açtığı kredilerle de sınırlı değildir. Bunun kadar önemli bir etmen dünyadan fon çekebilme ve bu fonları borç sermayesi olarak dünya piyasalarında ödünç verilebilir fonlar şeklinde yeniden dolanıma sokabilme gücüdür. Açıktır ki, bir ülkenin kendisi sözkonusu fonları ne denli çok yaratabiliyorsa başka ülkelerden fon çekebilme ve bu fonları yeniden dolaşıma sokabilme gücü o kadar yüksek olacaktır. Çünkü bu güç, doğrudan doğruya, ödünç verilebilir kaynakları etkin bir biçimde dünya çapında dolaşıma soktuğuna güvenildiği ölçüde bir ülkenin elinde kalır. Bu gücün dünya kredi sisteminin garantörü olma ve rezerv paranın garantörü olma işlevi ile ne denli yakın olduğu ortadadır.

3. Üretim Kapasitesi: Bir ülkenin sermaye ihraç edebilme gücünün anahtarı doğrudan doğruya ihraç edilebilecek sermaye malı ve ara malı üretim kapasitesinde bulunur. Üretim araçlarında bir dünya pazarı oluştuktan sonra, dünya artık değeri ancak ticaret yoluyla mobilize edilebilir. Yatırım fonları için çekici bir merkez olmanın yolu üretim kapasitesinin ve iç pazarın genişlemesi ve ek olarak dışarıdan gelen fonları dünya pazarlarında etkin bir biçimde dağıtabilmekten geçer. Bu güç dünya pazarındaki yeni üretilmiş değeri harekete geçirebilme ve merkezileştirebilme gücüdür ve doğrudan doğruya üretim potansiyeli ile ilgilidir.

4. Pazar Kontrolü: Dünya pazarlarına girebilme gücü, bir ülkenin üretici, ihracatçı, yatırımcı, kredi sağlayıcı işlevlerini bir arada tutan yapıştırıcı güçtür. Bu güç hem pazarlara girebilme hem de alınan ve satılan mallar üzerinde fiyat kotrolüne sahip olabilme gücü ile sağlanır.

Kısacası, emperyalist kapitalist genişleme, yani üretken, ticari ve mali sermayenin genişlemesi, bu alanların ele geçirilmesi ve sermaye hareketlerinin denetlenmesi ile mümkün. Kapitalist genişlemenin itici gücü ise **süper kâr** (aşırı kâr) arayışıdır. Ortalamanın üzerinde kâr elde eden sermaye rakiplerine üstün gelecektir ve nihai olarak onları eleyecektir. Emperyalist dönemde iki aşırı kâr veya süper kâr kaynağı az sayıda büyük gücün tekeli altında kalmıştır: Mal piyasalarını ve kredi kaynaklarını kontrol gücünün sağladığı **tekelci rantı**; bütün teknolojik alanın tekelci kontrolünün sağladığı **teknolojik süper kâr.**

Bir gücün emperyalist güç konumuna yükselebilmesinin olmazsa olmaz koşulu, dünyada üretilen artık değer içindeki payını arttırmak, aynı zamanda temel süper kâr kaynaklarına hakim olmaktır, yani teknolojik süper kâr ve mal ve kredi piyasalarının tekelci rantlarını denetlemektir. Süper güç olmanın yukarıda incelediğimiz koşullarının tahlili çerçevesinde bakıldığında, sadece teknolojik süper kâr kaynaklarını denetlemek, yani teknolojik üstünlükle ticaret yaparak sermaye malları ve imalat malları satmak, ya da sadece mal veya kredi pazarlarında tekelci güç sahibi olmak hegemonik güç olmaya yetmemektedir. Öte yandan, birinci kaynak yitirildiğinde ikincisini denetlemek, yani dünyanın bazı bölgelerinin denetimine sahip olmak belirleyici bir silah haline gelmektedir (Freeman 1988, s.37).

Kısacası, süper emperyalist güç teknolojik, ticari ve mali süper kâr kaynaklarının ana organizatörüdür, yani dünyanın en önemli ticari ve mali gücüdür ve teknolojik süper kârın en önemli kaynaklarını elinde tutar. Süper kâr paylaşımı emperyalist güçler arasındaki ilişkileri belirler. Süper kârlar öyle paylaşılmalıdır ki, güçlülerin hepsi bağımlı ekonomilere göre nisbi olarak bundan yararlanmalıdırlar. Süper emperyalizm durumunda bütün diğer güçlüler bundan yararla-

nır ama esas olarak süper gücün hakimiyeti altındadırlar. Süper gucün en önemli işlevi süper kârlarla sağlanan sömürünün koşullarını organize etmektir ve bu amaçla dünya kapitalizminin organizatörü ve düzenleyicisi olarak davranmaktır. Özellikle de ortak tehlikeler karşısında ülkeler arasında birliği korumak üzere yüklendiği önderlik ve organizatörlük rolü diğer ülkeler tarafından kabul edilmelidir. Süper emperyalist devletin uygulamalarına muhalif olabilecek yollarla diğer ülkelerin kendi politikalarını seçme ve kontrol etme özgürlükleri ve özerklikleri görece sınırlıdır.

5. Siyasi ve Askeri Kontrol: Kapitalist dünya ekonomisinin organizatörü olmak, bu işlevi gerçekleştirebilmek için gerekli siyasi ve askeri gücü, yani ikna, manipülasyon, baskı ve zor kullanma araçlarını da elde tutmayı gerektirir. Siyasi ve askeri güç uluslararası sözleşmeleri yapma, uygulamaya koyma, uygulanıp uygulanmadığını denetleme ve sözleşmeleri bozma gücünü de kapsar.

B. ABD'nin Süper Emperyalist Gücünün Zayıflaması

Bilindiği gibi, süper emperyalist güç işlevleri, Napolyon Savaşları ile 1914 arasında , ticaret fazlaları yaratan, mali sermayeyi yöneten,dünya sınai üretim merkezi olan, donanması aracılığıyla dünya düzenini sağlayan Büyük Britanya tarafından gerçekleştirildi. Birinci Dünya Savaşı ile Büyük Britanya bu konumunu yitirdikten sonra, ABD ancak İkinci Dünya Savaşı ile süper emperyalist konumunu devralabildi. İki dünya savaşı arasındaki dönemde adına hegemonik güç denebilecek bir güç kalmamıştı. B. Britanya artık liderlik fonksiyonlarını göremiyordu, ABD ise bunları üstlenmeye hazır değildi. 1930'da dünyada tarım fiyatları düştüğünde ABD gümrük tarifelerini yükseltti, talep düştüğünde pazarlarını ithal mallarına açmadı. Durgunlukla mücadele için kredi verme yoluna gitmedi. Yani kısacası depresyon sırasında hem ithalatını hem de kredi arzını düşürdü. Süper emperyalist dört fonksiyonun zayıflaması ve koordinasyonun gerilemesi 1929 depresyonunun derinleşmesine, nihai olarak ikinci Dünya Savaşı'nın patlamasına yol açtı (Streeten 1991, s.123). Süper emperyalist işlevlerin ABD'ye devir-teslim sürecinin geçtiği dönem dünyanın en kanlı savaşlarının ve iktisadi çöküntülerinin yaşandığı dönem oldu.

ABD İkinci Dünya Savaşı'dan sonra çok hızla yükselerek dünyanın iktisadi, siyasi ve askeri gücü haline geldi. Büyük ölçüde savaşın sonucu olarak da, yirmi beş yıl "Pax Amerikana" altında süper emperyalist iktisadi fonksiyonları yüklendi. Birinci olarak, ABD dünyanın sanayi atölyesi haline geldi. ABD'nin önderliği esas olarak teknolojideki üstünlüğüne dayanıyordu ve bu teknoloji ile muazzam bir üretim kapasitesine ulaşmıştı. ABD 1945'de, yani hemen savaş sonrasında dünyanın bütün mamul mal ihracatının %22'sini gerçekleştiriyordu, ama daha da çarpıcısı, dünyanın bütün katma değerinin %57'sini üretiyordu

(Freeman 1988, s.39) . İkinci olarak, ABD büyük ticaret fazlaları gerçekleştirdi. Bu bir süre için dolar darlığı korkusu doğurdu. Fakat ABD dış ticaret fazlalarını dünyada hızla dolaşıma soktuğu fonlar aracılığıyla eritti: İç pazarını açtı; Marshall Planı aracılığıyla yardım fonları sağladı; bu sayede sermaye mallarını da sattı; çok uluslu şirketleri aracılığıyla uzun dönemli yabancı sermaye yatırımlarına girişti. Üçüncü olarak, ABD doları İngiliz sterlini yerine hakim rezerv para haline geldi ve New York önemli finans merkezi konumuna yükseldi. Dördüncü olarak, ABD Avrupa ve Japonya'yı askeri ve nükleer şemsiyesi altına aldı ve Soğuk Savaş ortamında büyük güçler arasında sıcak savaş çıkmadan ilişkileri yönetme gücünü elde etti. 1966'ya gelindiğinde ABD 66 ülkede asker bulunduruyordu (Freeman 1988, s.39).

ABD'nin konumundaki değişme, ta 1960'lara kadar geriye giden, 1971'de Bretton Woods'un çöküşü ile hızlanan, 1987'deki borsa çöküşü ile yeni bir evreye ulaşan, 1989'dan itibaren Soğuk Savaş'ın bitmesi ile beraber.siyasi ve askeri işlevleri sorgulanmaya başlanan uzun bir süreç içinde bugüne geliyor.

Son yıllarda dünyanın durumu ile ilgili tartışmaların odağında ise bu kez ABD'nin süper emperyalist konumunda meydana gelen değişmeler yer alıyor ve haklı olarak iki dünya savaşını kapsayan dönemde yaşananların anıları yeniden tazeleniyor. Aşağıda, ABD'nin süpür emperyalist konumunda ortaya çıkan "aşınmalar"ın yönleri inceleniyor. Bu aşınmanın sona erme aşamasına ulaşıp ulaşmadığı ile ilgili ipuçları bulunmaya çalışılıyor.

1. ABD Dolarının Rezerv Para Olarak Aşınması

Dünya parası olarak ve rezerv para olarak ABD doları bugün güvenilirliğini ve işlevini epeyce yitirmiş durumda. Bunun en önemli nedeni ABD'nin doların rezerv para olarak konumunu aşırı sömürerek dünyaya aşırı miktarda dolar arzetmesi. Özellikle üç ciddi olay aşırı arza yol açtı: Vietnam Savaşı'nın finansmanı; daha sonra , 1980'lerin ilk yıllarında iktisadi kriz; ve nihayet 1987 borsa krizi ardından artan dolar miktarı. ABD'nin süper güç ve doların rezerv para olarak işlevinin aşınmasının en önemli nedenlerinin başında geldiği yaygın olarak kabul edilen etmen Vietnam Savaşı'nın enflasyonist finansmanı. ABD bu savaş sırasında bastığı dolarları rezerv para konumundan yararlanarak dünya piyasasına arzetti ve karşılığında mal ve hizmet ithal etti. Böylece hem dünya bankalarının hem de ABD bankalarının rezervlerinin değerini düşürdü. Bunun sonucu olarak 19 Ağustos 1971'de Nixon doların altına konvertibilitesine son verdiklerini ilan ettiğinde uluslararası para sistemi de dayanağını yitirmiş oldu (Streeten 1991, s.124; Pöhl 1991, s.24). Bu durum aynen İngiltere'nin 1931'deki durumuna benziyordu.

Bazılarına göre, Vietman Savaşı aslında doğrudan doğruya ABD'nin askeri

süper güç olmasının ve bu konumu korumak için aşırı askeri harcama yapmasının bir parçası. ABD'nin yaptığı bu aşırı harcama sayesinde, emperyalist ittifak içindeki bazı ülkeler, özellikle de Almanya ve Japonya, pek fazla askeri harcama yapmak zorunda kalmadı (örneğin bkz. Kennedy 1990).

1970'lerde belirginleşen iktisadi kriz mali ve parasal genişleme politikaları ile aşılmaya çalışıldı, fakat bu politikalar kârların düşmesi ve işsizlik yanında enflasyonla bitti. Sonuç ise doların daha da fazla değer kaybetmesi oldu. Benzer şekilde, !987 borsa çöküşü ardından dolar arzı genişledi. Bugün doların en çarpıcı özelliği değerindeki büyük istikrarsızlık.

Doların gerçek kuru 1990'da 1985'e göre %45 oranında değer kaybetti(**Financial Times**, July 8,1991, s.4). Bu durum dünyada dolar olarak tutulan rezervlerin değerindeki düşüşün ne kadar ciddi olduğunu gösteriyor. Buna karşılık, 1982-88 arasında dolara karşı mark %40, yen %90 daha çok değerlendi. Bu olay dolar cinsinden elde tutulan varlıkların nisbi değerini düşürürken, mark ve yen üzerinden elde tutulanların dolar değerini çok yükseltti. Döviz kurlarındaki bu değişiklikler sonucunda Japonya'nın uluslararası bankacılık muameleleri payında büyük artış oldu, buna karşılık Avrupa ve İngiltere'de geleneksel mali merkezlerin payı düştü. ABD'nin payındaki artış,bu veriler ışığı altında çok düşük kalıyor (UNCTAD 1990,s.108).

Bugün doların yerini tümüyle alacak bir rezerv para pek de ortaya çıkmış değil. Bu yüzden 7-Büyükler kendi aralarında yaptıkları iktisadi politika koordinasyonu yoluyla doların değerini istikrara kavuşturmak üzere, kendi merkez bankaları aracılığıyla döviz piyasalarına zaman zaman müdahale ediyorlar. Fakat bu çabalar doların değerinin sürekli istikrarını sağlayamıyor. Çünkü, aşağıda göreceğimiz gibi, bu istikrarsızlığın nedenleri köklü başka sorunlarda yatıyor.

Öte yandan, özellikle yakın zamanda, Doğu Asya'da Japon yeni giderek rezerv para olarak işlev görmeye başladı. Bundan çok daha büyük ölçüde, Alman markının 1979'da Avrupa Para Sistemi kurulduğundan beri doların dünyada üstlendiği role benzer bir rolü Avrupa'da üstlendiği anlaşılıyor. (Bu yorum Alman merkez bankasının eski başkanı tarafından dile getiriliyor. (Bkz. Pöhl 1991.) Avrupa Para Sistemi çerçevesinde yer alan döviz kurları sistemi modern bir altın standardı gibi işliyor ve dayanağını da Alman markı oluşturuyor. Bu sistem kurulduktan sonra Avrupalı merkez bankaları markı rezerv para olarak kullanma eğilimi içine girdiler ve mark dolardan sonra en önemli rezerv para oldu. Alman merkez bankasının büyük çabalarına rağmen bankalar da yıllar içinde giderek büyüyen miktarlarda mark tutmaya başladılar.

Markın rolü iki Almanya'nın birleşmesi ile daha da arttı. Almanya'nın Doğu Avrupa ve Baltık devletleri ile ilişkileri de yoğunlaşıyor ve markın önemi bi-

raz daha artıyor. Daha da önemli etmen Avrupa Tek Pazarı ve bununla ilgili olarak Avrupa Para Birliği mekanizmalarının işleyişi. **Economist** dergisine göre, Avrupa Para Birliği doların mali piyasalardaki hakimiyetini daha da azaltacak ve Avrupa para birimi ECU dolara karşı cazip bir rakip olacak; Avrupa'da önerilen yeni ortak merkez bankası büyük bir ihtimalle antienflasyonist politikaları yeğleyecek, ABD ise, aşağıda da görüleceği gibi, azalan büyüme potansiyelini yapay olarak yükseltmeye çalışarak enflasyonu körükleyecek (**The Economist**, July 27, 1991, s.6-7). Bu ise doların değerini daha da düşürecek ve rezerv para işlevini görmesini daha büyük ölçüde engelleyecek.

Almanya'nın eski merkez bankası başkanı Pöhl'e göre ise bugün ECU de dahil rezerv para işlevi görecek ve önderlik edecek marktan başka para yok; çünkü ECU'nün de önemli bir kısmı zaten marktan oluşuyor (Pöhl 1991, s.24).

Özetle,bugün ABD dolarının yerini tümüyle almış bir başka rezerv para henüz yok ama dolar tek rezerv para olma özelliğini yitirmiş durumda. Yeni rezerv para olmaya en yakın aday Alman markı ve bu işlevi en azından Avrupa çapında paylaşıyor. Bunun anlamı, markın en azından Avrupa'da parasal koşulları belirlemede etkili olması. Almanya bu (ve başka nedenlerle) markın istikrarını korumaya büyük önem veriyor; örneğin faiz hadlerini düşürerek enflasyonist baskı doğurmaktan ısrarla kaçınıyor ve bu yolla genişlemeci parasal politikalar uygulanmasına Avrupa çapında engel oluyor.

2. ABD'nin Sermaye ithal Eden ve Topladığı Fonları Yeniden Dağıtmayan Bir Ülke Haline Gelmesi

1980'lerin ilk yıllarında bütün dünyayı ve ABD'yi saran iktisadi kriz sırasında ABD Reagan döneminde mali genişleme stratejisi uygulayarak krizden çıkmaya çabaladı. Mali genişleme stratejisi dış ticaret açığı ve bütçe açığı vererek bu açıkları dışarıdan borçlanma yoluyla kapatma biçimini aldı. Fakat bu açıklar ancak ABD'nin sermaye ihracı değil sermaye ithali yapmasıyla ve mali kaynakları toplama ve yeniden dağıtma konumunu tümüyle tersine çevirmesiyle finanse edilebildi. 1980'lerde ABD büyük dış ticaret açıkları vermeye başladı ve artık dünyayı dış ticaret fazlalarının yarattığı sermaye akışı ile besleyebilen ülke olmaktan çıktı. Buna karşılık, büyük dış ticaret fazlaları veren ülkeler Almanya ve Japonya oldu. ABD dünya mali kaynaklarından giderek artan bir biçimde rakiplerinin aleyhine borçlanarak dış ticaret ve bütçe açıklarını kapatabildi. Borçlanma sayesinde ABD 1981-82 durgunluğundan çıktı ama dünyanın en büyük dış borcuna sahip ülkesi haline geldi.

ABD'nin borçlanma sürecinde Japonya ABD'ye kredi veren bir ülke olarak ortaya çıktı ve dünya ekonomisine ihraç edilebilecek en büyük sermaye miktarına Japonya'nın sahip olduğu gerçeği ile yüzyüze gelindi. Japonya bu

sermayesinin bir kısmı ile ABD'nin dış ticaret açıklarını finanse ederken, bir kısmını da özellikle Kuzey Amerika ve Güney Doğu Asya'da yoğunlaşan yabancı sermaye yatırımlarında kullandı. Ayrıca, Japon sermayesi azgelişmiş ülkelerin uluslararası borçlarında ve borç krizinin yönetiminde eskisine oranla daha aktif bir rol aldı. 1980'lerde ABD'nin ticari borçlarının %16'sını Japonya sağladı (Aho ve Stokes 1991, s.165).

ABD'nin neredeyse dörtte üç trilyon borcu var. Bu denli borçlu olması ve son iki yıldır süren ciddi durgunluk koşullarında dış ticaret ve bütçe açıklarını daraltmaya kalkmasının durgunluğu büsbütün kötüleştirme tehlikesi yaratması, ABD'nin borçlanma politikasını sürdürmesini zorunlu kılıyor. ABD yakın gelecekte dış borçlarını finanse edebilmek için yılda 100 milyar doların üzerinde sermaye girişi sağlamak zorunda.. Bu nedenle de faiz hadlerini düşürüp dış kaynak girişini tehlikeye atmak seçeneği ile, faiz hadlerini düşürmeyerek ve genişletici politikalar uygulama seçeneğini kullanamayarak durgunluğu sürdürmek seçeneği arasında sıkışmış durumda.

Öte yandan, 1980'lerin tersine, 1990'larda ABD uluslararası sermayenin çekim alanı olma özelliğini yitirmeye başladı. Artık ABD'nin sermaye ihtiyacı ve iktisadi politikaları global sermaye akımlarını belirleyemiyor. Yedi yıl sonra ilk kez 1990'da özel yatırımcılar ABD'ye getirdiklerinden daha çok sermayeyi dışarıya çıkardılar. Bu sürece öncülük eden gene Japonlar oldu. Yabancı sermaye Avrupa'ya akmaya başladı ve Japonya'nın kendisi daha cazip bir yatırım alanı haline geldi. Kısacası, ABD'nin dış iktisadi güçlere bağımlılığı artarken uluslararası koşulları etkileme gücü azalıyor (Aho ve Stokes 1991, s.161-166; Bergsten 1991, s.97).

Bunun yanında , ABD'nin borçlanmada kullandığı bir yöntem ABD'nin mali piyasalarda dünya borsalarındaki konumunu ciddi şekilde sarstı. 1987 borsa çöküşü ve bunu izleyen olaylar Londra ve New York borsaları aleyhine, Tokyo borsasının üstünlüğü ile sonuçlandı ve ABD'nin mali piyasalardaki konumunu daha da geriletti. Borsa krizinin öncesinde, mali sistemin "hisse senetleşmesi" (securitisation) -yani mali servetlerin artan oranda hisse senedi biçiminde elde tutulmaya başlanması- ve globalleşmesi süreci yaşandı. Buna yol açan neden, sermayenin genel uluslararasılaşması yanında, 1980'lerde ortaya çıkan yüksek faizler yüzünden bankalar yerine borsalardan borçlanma eğiliminin artmasıydı. ABD 1980'lerde uluslararası piyasalardan büyük miktarlarda borçlanırken büyük risklerle kredi almak yerine, doların hâlâ rezerv para olmasından yararlanarak, dolar üzerinden hisse senedi çıkarmak ve dolar üzerinden borçlanmak yoluna gitti. Sonra nasıl olsa bu borçları piyasaya dolar sürerek kapatabilirdi (Grahl 1988, s.31). Diğer ülkeler de ABD'nin bu girişiminin peşin-

den gittiler. Ortaya çıkan sonuç aşırı miktarda hisse senedi arzı oldu. Fakat bu arz 1973'den beri ABD, Japonya, Almanya ve İngiltere'de hızı düşen sermaye birikimi koşullarında hisse senetlerine aşırı yatırımla sonuçlandı ve gerçek yatırımları pek az uyardı. Yani, 1987 borsa çöküşünden önce hisse senetleri fiyatlarındaki aşırı şişme esas olarak mali yatırımların spekülatif yatırımlar olmasından kaynaklandı. Borsa çöküşü bu aşırı şişmeyi en azından o dönem için ve önemli ölçüde ortadan kaldırdı.

Borsa çöküşü mali servetlerini borsaya yatıran bankaların mali yapılarını da allak bullak etti, ABD bankalarını mali piyasalardaki lider konumlarından etti ve ABD mali sistemine olan güveni ciddi şekilde sarstı (Coakley 1988, s.17-20; Glyn 1988, s.22). Borsa çöküşüyle beraber, dolar üzerinden varlıklarını yarı yarıya kaybeden bankerler böyle bir yatırım yapmaktan ve ABD'nin politikasının ardından gitmekten vazgeçtiler. Almanya ve Japonya da artık ABD'ye pek yatırım yapmayarak ABD'nin mali hegemonyasını azaltacak yönde davranmaya başladılar (Freeman 1988, s.40). ABD borçlarını kendi parası ile ödeme gücüne sahip olduğu sürece, uluslararası mali piyasaları istikrarsızlaştırma pahasına, ve kendi mali sistemini istikrarsızlaştırma pahasına bu gücü kullanıyor ve bu gücün zayıflamasına kendi eliyle katkıda bulunuyor (Grahl 1988, s.31-32).

1990'lar sermaye çekmek için rekabetin arttığı bir dönem ve bu rekabet 1990'lara damgasını vuracak gibi görünüyor. Bugün bu rekabeti arttıran önemli bir neden uluslararası kredilerin daralması. Nedenleri de şöyle özetlenebilir: Tokyo Borsası'nda hisse senedi fiyatlarınındaki muazzam düşüş, 1990'larda Japonya'nın yeni borç vermesini engelledi; tersine mali varlıklar nakte çevrildi ve ABD'ye giden mali sermaye azaldı. ABD bankalarının mali sorunları işi daha da karmaşıklaştırdı. Latin Amerika'nın borçları, gerileyen gayrimenkul piyasasına verilen aşırı borçlar, uluslararası mali piyasaların kırılganlığından dolayı Uluslararası İşlemler Bankası'nın (Bank for International Settlement) banka sermayelerini güçlendirmek için getirdiği yeni rezerv zorunlulukları nedeniyle bankaların kaynaklarını kendileri için kullanmak durumunda kalmaları, ABD bankalarının dışarıdan gelen sermayeyi yeniden borç verme biçiminde dolaşıma çıkarmalarını engelledi. Petrol fiyatları artsa bile, OPEC fonları Körfez Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'da kalıyor. Ayrıca Avrupa ve Doğu Asya mobil fonlar için daha cazip yatırım alanları (Aho ve Stokes 1991, s.165). Federal devlet 1991'de 196 milyar dolar faiz faturası ödedi ve bu ödeme dünyanın neredeyse en zengin ülkesinde kamu hizmetleri ve sosyal harcamalar azaltılarak yapılabiliyor. Kısacası, ABD 1990'larda eskisi kadar bile borçlanamıyor, sermaye çekemiyor, kendisi sermaye yaratamıyor, gelen yabancı mali sermayeyi dünyada tekrar dolanıma sokamıyor. ABD'de uygulanan politikalar kârları esas olarak ücretleri ve vergileri düşürerek arttırılıyor, fakat artan kârlar üretken yatırımları arttıramıyor. Gelen

sermaye esas olarak bankaların sermaye yapılarını güçlendirmek, var olan firmaları satın almak veya spekülasyon yapmak için kullanılıyor .

Japonya 1990'da dünyanın en büyük kredi veren ülkesi haline geldi ve ABD'nin dünya sermayesinin organizatörü olma konumu Japonya lehine zayıfladı, hatta kayboldu. Dünyanın en büyük 8 bankasının 7'si, en büyük 5 sigorta şirketinin en büyüğü dahil üçü Japonya'ya aid. Ayrıca Japonya dünyanın en büyük borsa simsarı. 1987'deki borsa çöküşünden önce bile Tokyo Borsası'nın iş hacmi New York'dakini geçmişti. Tokyo Borsası borsa krizini New York'dakine göre daha küçük düşüşlerle atlattı (Kahler 1990, s.140-141) ve kriz sonrasında nisbi durumunu daha da güçlendirdi.

3. ABD'nin Üretim Kapasitesinin ve Teknolojik Gücünün Nisbi Olarak Gerilemesi

ABD'nin mali gücünün azalmasının , muazzam dış ticaret ve bütçe açığı vermesinin ve artık giderek yabancı kaynaklara dayanmasının gerisinde yatan temel neden, iktisadi gücünün ürünler ve teknolojiler bakımından nisbi olarak gerilemesi. Bu gerilemenin ardında temel güç kaynaklarının zayıflaması yatıyor: Düşük tasarruf, özellikle lider sektörlerde yetersiz üretken yatırımlar, belirsizliklerin artmasından dolayı yatırımlarda kısa vadeli kâr endişesinin ağır basması ve sanayi yatırımlarının öneminin azalması, aşırı askeri harcamalar, devletin yatırıma gidebilecek kaynakları aşırı borçlanma yoluyla kullanması, zayıflamış bir teknik eğitim sistemi, maddi ve maddi olmayan kaynakları harekete geçirme kapasitesinin zayıflaması, altyapının kötüleşen durumu, vergileme gücünün düşüklüğü (Hoffman 1991, s.118) v.b.

ABD'nin liderliği, daha önce.de belirtildiği gibi, hiç kuşkusuz teknolojideki ve üretim kapasitesindeki üstünlüğüne dayanıyordu. ABD 1945'de toplam dünya katma değerinin %57'sini üretiyordu. Daha sonra 1940'larda bu pay %45'e, 1950'de %40'a, 1980'de %24'e, 1988'de %17'ye düştü (Freeman 1988, s.39; World Bank 1982, s.22; Streeten 1991, s.124), 1990'larda bu oranın da altına geriledi. Bir başka veri setine göre, Dünya Bankası üyelerinin dolar bazında hesaplanmış toplam üretimi içinde ABD'nin payı 1965'de %40 iken , 1988'de %24'e düştü. Bu düşüş ABD'nin payında %40'lık bir azalmayı temsil ediyor. Aynı dönemde Japonya'nın payı %5.2'den %16.7'ye, Almanya'nınki ise %6.5'dan %7.1'e yükseldi (World Bank 1990, s.183) . Bu rakamlar da Japonya'nın payında 3.2 kat, Almanya'nın payında ise yaklaşık %10'luk bir artışı temsil ediyor .

Öte yandan, kişi başına gayrisafi milli hasıla 1989'da ABD'de 20,910, Almanya'da 20,440, Japonya'da ise 23,810 dolar (World Bank 1991, s.205). 1951'de Japonya'nın toplam geliri ABD'ninkinin %5'i iken, 1988'de %60'ına

yakın bir büyüklüğe ulaşmıştı; Almanya'nınki de ABD'ninkinin dörtte biri dolayına yükselmişti. Bügün ABD'nin milli geliri 5.6 trilyon, Japonya'nınki 3.6 trilyon, Almanya'nınki ise 1.6 trilyon dolar civarinda. Yani, Japonya'nın geliri ABD'ninkinin %65'i, Almanya'nınki ise %29'u. Almanya'dan daha önemlisi, Avrupa Topluluğu'nun toplam hasılası 1980'de 3 trilyon dolar iken, bugün 345 milyon insanla beraber 6 trilyon doların üstüne çıkmış durumda, yani, ABD'ninkinden %10 daha büyük. İktisadi olarak birleşmiş Avrupa dünyanın en büyük üretim ve ticaret alanı olacak ve Japonya'nın ulusal hasılası 2000 yılında ABD'ninkinin üçte ikisinin de üzerine çıkacak (Kennedy 1990, s.512,513; **The Economist**, November 9,1991, s.41; Bergsten 1990, s.96).

ABD'nin nisbi gerilemesinin kökleri, Japonya ve Almanya'nın teknolojik süper kârların elde edilmesinde liderlik konumunu ele geçirmelerinde ve ABD'nin üretimde verimlilik avantajını diğer ülkeler lehine sürekli olarak yitirmesinde yatıyor. ABD'nin hem eski hem de yeni endüstrilerde verimlilik artışı ve iktisadi büyümesi nisbi olarak yavaşlamış durumda. ABD'nin emek verimliliği kendi tarihi trendinin altına düşmüşken, rakiplerininki tarihi trendlerinin üstüne çıktı ve halâ orada seyrediyor. Bu yüzden ABD verimlilik artışı liderliğini, yakın zamanda yayınlanmış, bu konudaki çalışmaların geniş bir değerlendirmesini yapan bir çalışmaya göre, "dramatik biçimde yitirmiş" durumda (Williamson 1991, s.67; ayrıca, Freeman 1988, s.39).

Yukarıda belirtildiği gibi, bu gerilemenin ardında pek çok neden yatıyor. Bunlardan en önemlilerinden biri sermaye stokunun büyümesinde nisbi geri kalma. 1955-1970 döneminde kişi başına sermaye stoku ABD'de %38 büyürken, Avrupa'da %87, Japonya'da %203 büyüdü. Bunun sonucunda verimlilik artış hızları Japonya'da %6-7, Avrupa'da %4-5 daha yüksek idi. 1980'e gelindiğinde verimlilik artış hızları ABD'de %1.6 iken, Japonya'da %5.6, Avrupa'da %4.2 düzeyinde seyrediyordu (Freeman 1988, s.39). Yakın zamanda yapılan bir araştırmaya göre ise, 1972'de Japon sanayi işçisi ABD'dekinin %63'ü kadar üretken iken, bu oran 1988'de %80'e çıktı. Aynı oranlar Almanya için ise %65' den %71'e yükseldi (**Financial Times** , July 9, 1991, s.4).

ABD'de yatırımlar düşük ve yatırımların düşüklüğü tasarrufların düşüklüğünden etkileniyor. Genel olarak ABD'de daha düşük olan tasarruflar yıllar içinde diğerlerine göre daha hızlı düşme eğilimi gösterdi. 1960-1970 döneminde tasarrufların ulusal gelir içindeki payı ABD'de%19.6, Japonya'da %35.6, Almanya'da %27.3 idi. Bu oranlar 1981-1987 döneminde sırasıyla %16.3, %31.1 ve %21.8 olarak gerçekleşti (UNCTAD 1991, s.88). ABD'de yatırım oranı 1990'da ulusal gelirin %12.6'sı idi ve bu oran 7- Büyükler içinde en düşük oran idi. Son üç yılda ABD, ekonomisinin büyüklüğüne göre en az sabit

sermaye yatırımı yapan ülke olan İngiltere'den bile geri kalmıştı (**Financial Times**, July 9, 1991, s.4). ABD'nin yenilikleri bulma ve teknolojileri geliştirme açısından önderliğini yitirmediği iddia edilse bile, bu yenilikler yeni yatırımlar ve seri üretim yoluyla süper kârlara dönüşmedikçe ülkenin nisbi durumunun iyileşmesine katkıda bulunmuyor.

Yatırımların ve verimliliğin nisbi düşüklüğü kendini büyüme hadlerinin farklılığında gösteriyor. ABD gayrisafi yurt içi hasılası 1965-1980 arasında %2.7, 1980-1988 arasında %3.3 oranında büyüdü. Bu oranlar Japonya'da %6.5 ve %3.9, Almanya'da %3.3 ve %1.8 oldu (World Bank 1990, s.181). ABD'nin 1980-1988 arasında sağladığı görece daha yüksek büyüme oranı esas olarak dışarıdan transfer ettiği muazzam büyüklükteki sermaye sayesinde mümkün oldu. 1988'den beri gelişmiş kapitalist ülkelerin tümünü etkileyen sürekli iktisadi yavaşlama özellikle ABD'de son iki yılda ciddi duraklamaya dönüştü. Japonya ve Almanya ise canlı bir büyüme yaşadı; 1991'de gelir ABD %0.7 düşerken (ve sanayi üretimi % 2.3 gerilerken) , Almanya'da %4.3, Japonya'da %5 arttı (**The Economist**, November 2, 1991, s.107)

Yukarıda özetlenen veriler, bugün ABD'nin hâlâ dünyanın en büyük, en verimli ülkesi olmasına rağmen, içine girdiği sürekli nisbi geri kalma sürecinin onun bu konumunu yakın zamanda ortadan kaldıracak hızda seyrettiğini ortaya koyuyor. Bugünkü durumda bile, ABD 1990'da önde gelen kapitalist ülkeler arasında reel yaşam düzeyi düşen tek ülke ve bu doğrudan doğruya ABD'nin sınai rekabet gücündeki aşınmadan kaynaklanıyor (**The Economist** , July 27, 1991, s.67). Bazılarının yaptığı tahminleri göre, 2000 yılına gelindiğinde ABD, Japonya ve Avrupa Topluluğu , ulusal gelirin büyüklüğü, kişi başına gelir, dış ticaret gibi göstergeler bakımından birbirlerine yakın büyüklüklerde olacaklar (örn. Bergsten 1991, s.97).

4. ABD Dünya Ticaret Pazarlarında Nisbi Konumunu Yitiriyor

ABD'nin hemen bütün sektörlerde verimlilik alanında geri kalması sonucunda dış ticareti büyük açıklar veriyor, çünkü iç pazarını ithal malları işgal ediyor. İthalatının ABD gayrisafi milli hasılası içindeki payı 1970'de %4.1 iken, 1981'de %9.1'e, 1989'da %18.1'e yükseldi. Bu değişme eski eğilimlerde önemli bir yön değişikliğini temsil ediyor. ABD muazzam bir ürün kapasitesi ve fazlası ile tarım ürünlerinin %30'unu ihraç ediyordu ve 1980'de dünya tarım ürünleri ticaretinin %60'ını elinde tutuyordu . Bu ticaretteki payı beş yıl içinde %40'a düştü ve ihraç ettiğinden daha fazlasını ithal etmeye başladı. Buna ek olarak, 45 milyar dolarlık sermaye malları fazlası da bu dönemde ortadan kalktı ve bu malların ithalatı hızla arttı. ABD özelikle yüksek teknolojili mallarda, elektronikte büyük ticaret açığı veriyor (Freeman 1988, s.39; Streeten 1991, s.124).

ABD'nin dünya ihracatı içindeki payı ise sürekli geriliyor. Bu pay 1969/71'de %13.2'den 1987/89'da %10.8'e düşerken, Japonya'nın payı %6.4'den %9.2'ye, Almanya'nınki %12.3' e, AT'nunki ise %36.1'den %37.7'ye yükseldi (World Bank 1982, s.124-125; World Bank 1990, s.205; UNCTAD 1991b, s.64). İhracat payındaki bu eğilimin tersine, ithalatının hızla artması sonucunda ABD dış ticaret fazlalarını yitirmekle kalmayarak büyük dış ticaret açıkları vermeye başladı. Buna karşılık, Japonya ve Almanya , son bir iki yılda azalmaya başlasa da, sürekli ihracat fazlası veriyor. Dünya ithalatı içinde 1980'den 1988'e ABD'nin payı %13.8'den %16.8'e yükselirken, Almanya'nınki %10'1 den %9.1'e, Japonya'nınki %7.6'dan %6.7'ye düştü. Bunun sonucunda, Japonya 1982'den beri dış ticaret fazlası vermeye başladı ve bu yılda dış ticaret fazlası ithalatının %15.4'ünden 1989'da %35.6'ya çıktı. Almanya ise ta 1950'lerden beri bu fazlaya sahip, ve sözkonusu oran aynı yıllar için %12.1'den %27.9'a yükseldi. ABD 1950'lerin başında ithalatının %34.2'si kadar dış ticaret fazlası verirken, ilk kez 1974/76'da bu oran eksi %6.3'e dönüştü ve her yıl artarak 1985/87 döneminde eksi %40.1 gibi muazzam bir açık oluştu; büyük dış sermaye akışına rağmen bu açık 1988/89'da ancak %28.0'e gerileyebildi (UNCTAD 1990b, s.28-29).

Bu üç ülkenin dış ticaret dengesi zaman içinde aşağıdaki gibi seyretti (UNCTAD 1991b, s.310,312,320) : (milyar dolar)

	ABD	Almanya	Japonya
1970	2,590	5,700	3,960
1973	910		
1975	8,900	16,910	4,940
1980	-25,500	8,860	2,130
1983	-67,080		
1984	-112,510		
1985	-122,169	28,520	55,990
1986	-145,050	55,740	92,820
1988	-126,970	79,410	95,000
1989	-114,870	76,660	76,850

Japonya 1970'lerde esas olarak güçlü bir ihracatçı olarak ortaya çıkmışken, 1980'lerde yüksek teknolojili sanayi dallarına ve uluslararası mali sermaye ihracatına doğru hızla gelişti. Bugün Japonya ABD ve Almanya'yı dünya ihracat pazarlarında hemen hemen yakaladı. Alman ihracatının dünyadaki önemi ABD'ninkinin üzerine çıktı. AT ise bugün dünya ihracatının neredeyse %40'ını

elinde tutmaktadır (**The Economist**, November 9, 1991, s.41). Bu payın daha da büyüme potansiyeli vardır. 21 Ekim 1991'de sonuçlanan anlaşmaya göre, AT ve EFTA'dan oluşan "Avrupa İktisadi Alanı" 12 artı 7 toplam 19 ülkeye yayılarak 380 milyon tüketiciye sahip olacak. Bu alan daha sonra muhtemelen yeni bağımsız Baltık ülkelerini ve Doğu Avrupa ülkelerini de kapsayacak, hatta EFTA ülkelerinin büyük çoğunluğu AT'na katılacak. Bugün Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi'nin 40 ülkeye kadar genişlemesi doğrultusunda öneriler var (**The European**, Weekend October 18-20, 1991). Kısacası, bugüne kadar ABD'nin dünya ekonomisi üzerindeki ağırlığının en önemli nedeni hiç kuşkusuz üretim kapasitesinin mutlak büyüklüğü olmuştur. Bugün de ABD mutlak olarak dünyanın en büyüğü olsa bile artık dünya ihracat pazarlarının mutlak hakimi olmaktan çıkmıştır. Yeni olan olgu da budur.

Yukarıdaki dört başlık altında incelenen eğilimler gösteriyor ki, ABD bir yandan iktisadi olarak nisbi gücünü yitirirken, bir yandan da şimdiye kadar biriktirdiği mali ve askeri gücü kullanarak bu gerilemesinin yüklerini , kendi ekonomisini ve dünya ekonomisini istikrarsızlaştırak belli kesimlere yıkıyor. Bu yüklerden biri, mali sistemi ıstikrarsızlaştırması nedeniyle ortaya çıkan sonuçların en çok daha az gelişmiş ülkelerin durumunu bozması (bu konu aşağıda ele alınacak). Diğeri ise, ücretlilerin yaşam düzeylerinde meydana gelen kayıpların büyüklüğü. Ücretliler son yirmi yıldır bütün ülkelerde kaybetti. Bu yüklerden Amerikan çalışan sınıfları da payını fazlasıyla aldı. 1985'den 1990'a tüketici fiyat indeksi %21.5 artarken ücretler %14 yükseldi. Bu oranlar Almanya'da %7'ye karşılık %23, Japonya'da ise %8'e karşılık %20; yani ücretler enflasyondan daha fazla arttı. Ek olarak, her ne kadar bütün ülkelerde düşük ve orta ücretliler kategorilerinin nisbi ücretlerinde ciddi düşmeler olsa da , ABD'de ücret farklılıklarındaki artışlar diğerlerine göre çok daha büyük oranlı oldu (**Financial Times**, July 8, 1991, s.4).

5. Askeri Süper Güç Konumunun Çelişkileri

Körfez Savaşı ABD'nin askeri bakımdan süper güç konumunu sürdürdüğünün dünyaya kanıtlanması gösterisine dönüştü. Ama bu gücü göstermesi için tek başına davranması yetmedi, BM Güvenlik Konseyi'nin desteğini almak zorunda kaldı. Kuşkusuz Almanya, Avrupa Topluluğu ve Japonya yükselen, ABD ise gerileyen ikisadi güçler ama ABD halâ askeri bakımdan süper güç, diğerleri ise askeri bakımdan zayıf. Bugün sosyalist blokun çökmesi ve Soğuk Savaş'ın bitmesi, tek askeri süper güç olarak geriye kalan ABD'nin konumunu çok çelişkili kılıyor (Mayer 1991, s.1-11; Sweezy 1991). Aslında ABD'nin gerileyen iktisadi güç olmasında önemli bir neden de askeri süper güç olmak ve bu konumu koruyabilmek için iktisadi gücünün önemli bir kısmını bu amaçla harcamak.

ABD muazzam bir askeri aygıtı ayakta tutabilmek için, silah araştırmaları ve üretimi için büyük harcamalar yaparken ve Avrupa ve Japonya da dahil bütün "hür dünya"yı "sosyalizm ve sosyalist blok saldırganlığına karşı korurken", bunun asıl maliyetini yüklendi. Kuşkusuz eklemek gerekir ki, ABD iktisadi bakımdan çok avantajlı bir durumda iken elinde tuttuğu muazzam askeri-sınai kompleks onun üretim kapasitesine büyük katkıda bulundu. Öte yandan, ABD'nin iktisadi rakipleri bu süre içinde kaynaklarını esas olarak iktisadi büyüme üzerine yoğunlaştırdılar ve ABD'yi askeri olmayan teknolojide pek çok alanda geride bıraktılar. Ek olarak, Vietnam Savaşı faciasından sonra ABD halkının önemli bir kısmı yabancı savaşlara karşı cephe aldı ve Vietman Savaşı ABD'nin askeri liderlik rolünü zayıflattı (bkz. Kennedy 1990, s.437vd; **Monthly Review**, 1989, s.1-15; Mayer 1991, s.1-11).

Şimdiye kadar incelenmeye çalışılan eğilimler gösteriyor ki, ABD'nin kapitalist dünya ekonomisini örgütleyici, düzenleyici süper emperyalist iktisadi gücü nisbi olarak gerilemiştir, gerilemesini sürdürmektedir ve bu aşınma sosyalist blokun çökmesinden çok daha uzun bir süre önce başlamış bir süreç içinde yaşanmıştır. Yani Soğuk Savaş bitmemiş olsa bile ABD'nin süper emperyalist konumundaki değişiklik söz konusu idi. (Bu konuda yirmi yıl önce yapılan bir değerlendirme için bkz. Rowthorn 1971.) Şimdi gündemde olan soru, bu değişikliğin emperyalizmin niteliğinde ne yönde bir değişmeye gebe olduğu., yani "Yeni Dünya Düzeni"nin hakim tanımlayıcı niteliğinin ne olacağı: Yeniden bir süper emperyalizm? Ültra emperyalizm? Emperyalist rekabet ve çatışma? Karşılıklı bağımlılık ve işbirliği? Fakat bu konuyu ele almadan önce gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeler karşısındaki nisbi durumunda ortaya çıkan değişmeleri irdelemeye çalışacağız.

II. Gelişmiş Kapitalist Ülkeler ile Azgelişmiş Kapitalist Ülkeler Arasındaki Mesafenin Açılması

Bu bölümde daha az gelişmiş kapitalist ülkelerin gelişmiş ülkeler karşısındaki durumu ele alınıyor. Dünyada 1980'li yıllarda yaşanan en çarpıcı olgulardan biri gelişmiş ülkeler (GÜ'ler) ile azgelişmiş ülkeler (AGÜ'ler) arasındaki iktisadi farklılıkların iyice açılması. Bu durum büyüme hızları bakımından da geçerli ama özellikle çarpıcı farklılık kişi başına gelir artış hızlarında gözleniyor. Ayrıca, azgelişmiş ülkeler arasındaki farklılıklar da derinleşiyor ve 1980'lerde ve sonrasında yaşanan eğilimler bu farklılıkları daha da keskinleştiriyor. Aşağıda, bu iki alanda ortaya çıkan değişme eğilimlerinin yönleri incelenmeye çalışılıyor.

Bugün dünya nüfusunun %80'i azgelişmiş ülkelerde yaşarken, bu ülkeler

dünya gelirinin sadece yaklaşık %20'sine sahip. Önümüzdeki 25 yıl içinde ise çalışma yaşında olanların %95'inin bu ülkelerde yaşayacağı tahmin ediliyor. Büyük teknolojik gelişmelere ve geniş dünya olanaklarına karşın, bu nüfusun bir milyar kişiden fazlası, yani dünya nüfusunun beşte biri, günde bir doların altında bir gelirle geçinmek zorunda. Bu ise Batı Avrupa ve ABD'nin 200 yıl önce sahip olduğu bir yaşam standardı. Buna karşılık, gelişmiş ülkeler ile bazı gelişmekte olan ülkeler, özellikle de bazı Doğu Asya ülkeleri arasındaki reel gelir farkı II. Dünya Savaşı'ndan beri azalmakta. Böyle olunca, diğer azgelişmiş kapitalist ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındakı fark açılıyor. Pek çok AGÜ'nin bugünkü ulusal gelir düzeyi ABD'nin 19. yüzyıl başındaki düzeyi kadar; bugünün görece yüksek gelirli AGÜ'lerininki ise ABD'nin 70-80 yıl önce ulaştığı yerde bulunuyor (World Bank 1991, s.1).

Daha çarpıcı olan olgu, genel olarak "Üçüncü Dünya"nın "gelişme" olarak kendisinden beklenen , kendisine gelişmiş ülkeler tarafından tavsiye edilmiş hemen herşeyi gerçekleştirmiş olmasına rağmen bu durumda bulunması. Aşağıda, AGÜ'lerin neleri başardığını, bu başarılarına rağmen ve/veya bu başarılarından sonra, 1980'lerde, daha önceki yılların nisbi kazanımlarını nasıl yitirdiğini incelemeye çalışacağız. Bugün böyle bir araştırmayı mümkün kılan olanak , dünya ile ilgili verilerin özellikle Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler tarafından kapsamlı şekilde toplanması ve işlenmesidir. Özellikle konumuz bakımından en kapsamlı ve zengin bilgiler yakın zamanda Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanmıştır ve son 20 veya 30, hatta bazı alanlarda 40 yıldır AGÜ'ler ile GÜ'ler arasındaki karşılıklı durumu çok çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Bu çalışmalarda kapsanan en son yıl ise 1988 veya 1989'dur (Bkz. UNCTAD 1991b).

A. Büyüme Hızı (Tablo 1)

AGÜ'ler 1960-89 arasında GÜ'lere göre %40 daha hızlı büyüdüler ve bu hız farklılığı esas olarak 1960-70 arasında yaşandı. 1980'lerde ise büyüme hızı %20 daha geri , çünkü 1980'lerde AGÜ'de büyüme hızı 1970'lere göre %53 daha aşağıda. 1960-70'de GÜ'ler %48 daha düşük bir büyüme hızı sağlamışlarsa da son onyıl bunu tersine çevirdi. Özellikle 1980-85 ve 1988-89 aranın daha da açıldığı yıllar oldu.

Kişi başına gelir artışı bakımından durum daha da çarpıcı. AGÜ'lerin büyüme hızlarının %40 daha yüksek olduğu bütün dönemde kişi başına gelir artışı GÜ'dekine göre hâlâ %8 daha düşük oldu. Sadece 1970-80 döneminde artış hızı daha yüksek, fakat fark 1980'lerde fazlasıyla kapandı,çünkü kişi başına gelir artışı GÜ'dekinin sadece sekizde biri, yani %12'si kadar oldu.

Tablo 1: Büyüme Hızı-%

Yıllar	GSYİH artışı		Kişi başına gelir artışı	
	GÜ	AGÜ	GÜ	AGÜ
1960-89	3.5	4.9	2.6	2.4
1960-70	5.1	5.8	4.0	3.2
1970-80	3.1	5.6	2.2	3.1
1980-89	3.2	2.7	2.5	0.3
1970-75	3.1	6.0	2.2	3.5
1975-80	3.5	4.9	2.7	2.5
1980-85	2.4	2.0	-	-
1985-90	3.2	3.1	-	-
1982-83	3.0	1.1	2.3	-1.4
1983-84	5.1	2.9	4.5	0.4
1984-85	3.5	2.9	2.8	0.6
1985-86	2.9	3.3	2.3	0.8
1986-87	3.4	3.3	2.8	0.8
1987-88	4.4	4.1	3.8	1.7
1988-89	3.3	3.0	2.7	0.7
1990 2.3	2.7	-	-	
1991 0.9	2.9			

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.434-5 ; UNCTAD 1991a, s.5.

Bütün bu eğilimler göstermektedir ki, en hızlı büyüme dönemlerinde bile GÜ'ler ile AGÜ'ler arasındaki farklılığın derecesi azalmamışken, 1980'lerde geçen her yıl bu farklılığı arttırdı. 1980'lerde bütün büyüme çabalarına ve fedakârlıklarına rağmen AGÜ'lerin kişi başına gelir düzeyi binde üç gibi ihmal edilebilir bir düzeyde yükseldi.

Halbuki, AGÜ'ler, büyüme performansları nisbi olarak geri kalmış olsa bile, diğer bazı performans göstergelerini canlarını dişlerine takarak ve halklarına büyük yükler yükleyerek iyileştirmeye uğraştılar. Ama bu göstergelerdeki iyileşmelere rağmen büyüme hızı farklılıklarını azaltamadılar. Aşağıda bu performans göstergelerinden bazıları gözden geçirilmektedir:

1. Emek Verimliliği (Tablo 2)

1970'den beri madencilik ve sanayideki emek verimliliği indeksi 1979 hariç her yıl AGÜ'de GÜ'lere göre daha yüksek idi. Mutlak verimlilik düzeyleri AGÜ'de çok daha düşük olsa bile , özellikle 1970'den 1980'e kadar verimliliklerini çok daha hızlı arttırdılar. 1980'lerde farklılık daha düşük olsa bile görece

daha yüksek indeks rakamları gözlenmeye devam edildi.Ama gene bu dönemde AGÜ'lerin büyüme hızları görece çok daha yavaş oldu.

Tablo 2: Emek Verimliliği indeksi:Madencilik ve Sanayi, 1980=100

Yıllar	Dünya*	GÜ*	AGÜ*
1970	78	77	95
1973	85	87	94
1975	85	84	90
1978	96	97	97
1979	98	100	100
1981	103	103	106
1982	105	107	108
1983	109	113	113
1984	117	118	123
1985	120	125	125
1986	126	125	136
1987	132	131	144

*Dünya verileri Sosyalist ülkeleri de kapsıyor.GÜ'ler ve AGÜ'ler verileri ise sadece kapitalist dünyanın verilerini içeriyor.

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.484,487.

2. Gayrisafi Milli Hasılanın ve Üretimin Yapısı (Tablo 3)

a. Devlet harcamaları,tüketim, yatırımı: AGÜ'lerde devlet tüketimi 1960'dan beri daha hızlı artmış olsa bile , GSMH içindeki payı bakımından halâ GÜ'lerdekinden çok daha düşük oranda idi. Buna karşılık, özel tüketim harcamalarının toplam harcamalar içindeki payını GÜ'lere göre ciddi biçimde (1.5 yüzde puana karşılık 9 puan) azaltarak yatırım harcamalarının payını büyük fedakârlıklarla ve gelir bölüşümünü çok bozarak arttırdılar. 1960-80 arasında GÜ'ler hemen hemen aynı oranda geliri yatırıma ayırmışlarken (%21-22), AGÜ'in GSMH'larının yatırıma ayırdıkları pay %17.7'den %25'e çıktı. 1988'e gelindiğinde AGÜ'ler artık bu yüksek oranı koruyamasalar ve GSMH'nın %23.3'ünü yatırımlara ayırabilseler bile, bu oran halâ GÜ'dekinden %6 daha yüksek bir pay idi. Buna rağmen büyüme hızlarının GÜ'lere göre geri kalmasını engelleyemediler.

Tablo 3: Gayrisafi Milli Hasıla - Harcamalar ve Üretimin Yapısı , %

Gelişmiş Ülkeler

	1960	1965	1970	1975	1980	1988
GSMH- Harcamalar						
-Devlet tüketimi	15.3	15.4	16.6	17.7	17.4	16.6
-Özel tüketim	62.9	61.4	59.9	60.3	60.3	61.4
-G.safi yatırım	21.2	22.8	22.9	21.6	22.8	21.9
-İhracat	11.4	11.5	13.0	16.9	16.6	17.9
-İthalat(-)	10.9	11.2	12.4	16.5	20.0	17.0
Üretim Yapısı						
-Tarım	6.3	5.5	3.9	4.1	3.2	2.3
-Sanayi	36.4	35.7	31.6	29.9	29.9	27.6
-İmalat Sanayii	31.0	31.0	27.7	25.4	24.2	22.8
-İnşaat	5.6	6.3	6.2	6.5	6.5	6.0
-Hizmetler	51.6	52.4	58.3	59.5	60.4	64.1
Azgelişmiş Ülkeler						
GSMH-Harcamalar	10.5	11.0	11.8	12.8	12.8	13.4
-Devlet tüketimi	10.5	11.0	11.8	12.8	12.8	13.4
-Özel tüketim	73.1	71.3	67.6	61.2	60.2	62.8
-G.safi yatırım	17.7	18.5	21.4	25.5	25.5	23.3
-İhracat	15.8	15.5	16.1	23.4	26.4	24.5
-İthalat(-)	31.6	28.4	22.4	17.8	14.7	15.4
Üretim yapısı						
-Tarım	31.6	28.4	22.4	17.8	17.4	15.4
-Sanayi	20.9	23.3	24.2	30.9	32..8	27.4
-İmalat	15.6	16.9	17.8	17.7	18.0	20.1
-İnşaat	4.7	4.8	5.3	6.0	6.7	5.7
-Hizmetler	42.8	43.5	48.1	45.3	45.9	51.6

Kaynak: UNCTAD 1991, s.444.

b. Üretim yapısı ve sanayileşme: AGÜ'lerde 1960'daki üretim yapısı özellikle sanayileşmenin hızının yüksekliğinin etkisiyle hızla değişti. GÜ'lerde ise tarımın ve sanayinin üretim içindeki payı düşerken hizmetlerin payı büyük ölçüde arttı. 1980 yılına gelindiğinde AGÜ'de sanayinin (madencilik, imalat, elektrik, su, gaz) toplam üretim içindeki payı GÜ'dekinden daha yüksek bir paya ulaşmıştı (%32.8'e karşılık %29.9). İmalat sanayisinin de payı yükseldi.

1980'ler hem GÜ'ler hem de AGÜ'ler için sanayinin payının gerilediği yıl-

lar oldu (AGÜ'de 6 yüzde puan, GÜ'de 2.6 yüzde puan, veya payda %20 ve %8 düşüş). Bu gerileme ile beraber, yatırımların, ihracatın, ithalatın ve tüketimin GSMH içindeki paylarının da gerilediğini görüyoruz. Buna rağmen, AGÜ'ler genel olarak sanayileşmenin payı gerilerken imalat sanayiinin payını arttırabildiler ve ilginç bir biçimde her iki grubun sanayi payları 1988'de eşitlendi (%27.6 ve %27.4).

c. Dışa açıklık: Bir blok olarak AGÜ'lerin son 15 yıldır en çok "dışa kapalılık" gerekçesi ile şiddetle eleştirilmesine karşılık, eldeki veriler bunun temelsiz olduğunu gösteriyor. "Dışa açıklık"ın iyi bir göstergesi olan GSMH içinde ihracatın payı, 1960'dan itibaren tabloda görülen her dönem için, AGÜ'de GÜ'dekine göre daha yüksek oldu: 1960'da %15.8'e karşılık %11.4; 1988'de %24.5'e karşılık %17.0. Aynı şekilde, 1980'e kadar yine ithalatın GSMH içindeki payı AGÜ'de GÜ'lere göre daha yüksek oranda seyretti: 1960'da %31.6'ya karşılık % %10.9, 1980'de %17.8'e karşılık %16.5.

AGÜ'de ihracatın GSMH içindeki oranını GÜ'de ihracatın GSMH içindeki oranına bölerek bir "ihracatta nisbi dışa açıklık indeksi" oluşturabiliriz . Bu indeks bize AGÜ'lerin GÜ'lere göre dışa çok daha açık olduklarını daha net olarak gösteriyor:

1960: 138	1970: 124	1980: 135
1965: 135	1975: 138	1988: 144.

Aynı işlemle elde edilen "ithalatta nisbi dışa açıklık indeksi" ise şu indeks rakamlarını göstermektedir:

1960: 290	1970: 181	1980: 74
1965: 254	1975: 108	1988: 91.

1980'li yılların yukarıdaki eğilimler bakımından AGÜ'lerin nisbi konumunda yaptığı değişiklikler, onların hem ihracat hem de ithalat bakımından dışa açıklık derecesini arttırması yönünde oldu. Birinci olarak, AGÜ'ler ihracat bakımından daha da dışa açık hale geldiler. İkinci olarak, 1960'lardan itibaren, sanayileşme ve ithal ikameciliği yoluyla, GÜ'lere göre ekonomilerinin ithalata olan üç kat fazla nisbi bağımlılığını ilk kez 1975'de GÜ'dekine benzer bir orana indirebilmişlerdi. AGÜ'lerin "dışa kapanması" olarak gelişmiş ülkelerin politika belirleyicileri tarafından büyük tepki çeken olgu, işte bu bağımlılığın azaltılması ve GÜ'dekine benzer bir dereceye indirilmesi olgusu olsa gerek. 1980'de bu oran gerçekten çok ciddi biçimde düştü ve AGÜ'ler GÜ'lere göre nisbi olarak dışa daha kapalı hale geldi. 1980'ler bu olgunun da geriye çevrilmesi ve ithalatta nisbi açıklık derecesinin de artmasını getirdi. Her ne kadar bu derece henüz GÜ'dekinin düzeyine çıkmamış ise de, daha sonraki yıllarda sözkonusu eğilim-

lerin güçlenerek devam ettiğini biliyoruz. (Bu konuya aşağıda tekrar döneceğiz).

Dış ticarette açıklık 1970'lerden itibaren her iki grup ülke için de önemli ölçüde yükseldi. Fakat 1988 yılının rakamları çarpıcı başka bir olguya da işaret ediyor: Çok sözü edilen bütün "globalleşme" eğilimlerine karşın, ihracatın ve ithalatın GSMH içindeki payları 1980 yılındakinden daha düşük ve bu da dış ticaretteki artış oranlarındaki yavaşlamalara işaret ediyor. Gene de, özet olarak, AGÜ'ler 1980'lerde dışa açıklık derecelerini arttırmalarına rağmen büyüme oranlarının GÜ'lere göre nisbi olarak geri kalmasını engelleyememişlerdir.

Özetle, yukarıda incelenmeye çalışıldığı gibi, 1980'lerde gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında büyüme hızları ve kişi başına gelir artış hızları bakımından farklılıkların artması, AGÜ'lerin sanayileşme oranının, yatırım oranının, dışa açıklık oranının daha yüksek, devlet tüketiminin daha düşük olmasına rağmen yaşanmıştır ve AGÜ'ler 1960'larda ve 1970'lerde farkın bir miktar azalması bakımından sağladıkları kazançları 1980'lerde yitirmişlerdir.

B. Dünya Ticareti İçindeki Paylar (Tablo 4)

Daha önceki bölümde görüldüğü gibi, AGÜ'ler özellikle ihracat bakımından GÜ'lere göre daha çok dışa açık ülkeler. Bu bölümde bu durumun dünya ticareti içindeki önemleri bakımından bu iki ülke grubunun konumlarını nasıl etkilediğini inceleyeceğiz.

Tablo 4 açıkça göstermektedir ki, AGÜ'lerin bütün kalkınma çabalarına ve görece daha açık olmalarına rağmen, dünya ihracatı içindeki payları düştü ve 1970'lerde sağlanan bazı kazanımlar , diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da yitirildi. Kalkınma çabalarının başlangıç yılı sayılabilecek 1950'de, AGÜ'lerin dünya ihracatı içindeki payı %31, petrol dışı ihracatın payı ise %25 dolayında iken, bu oran 1975'e kadar sistematik olarak düştü. 1975-80 arasındaki yükselme asas olarak petrol ihracatındaki, özellikle de petrol fiyatlarındaki artışlardan kaynaklandı. Buna paralel olarak petrol dışı ihracatın payı 1975'de tarihsel dönemin en düşük düzeyine indi. Paydaki bu kayıp %60'a yakın. Bu dönemde GÜ'ler paylarını %60.8'den %70.9'a kadar çıkarabilmişlerdir, fakat petroldeki durumdan dolayı payları 1980'de %62.6'ya gerilemiştir. Bu tarihten sonra, 1980'lerde GÜ'lerin payı sürekli olarak yükselirken AGÜ'lerin payı %28.7'den %21.4'e geriledi. Öte yandan, petrol ihracatının payı daha önceki duruma göre üçte birin altını indi, buna karşılık petrol üreticisi olmayan AGÜ'lerin büyük ihracat gayretleri sonucunda petrol dışı ihracatın payında %50 dolayında artış sağlandı. Ama aynı dönemde AGÜ'lerin dışa açıklık oranı %15-16'dan %25-26'lara çıktı, yani %60 arttı. Kısacası, her zaman dışa daha açık olmalarına ve dışa açıklık oranlarını ciddi şekilde arttırmalarına rağmen AGÜ'ler

dünya ticaret artışlarından bu ölçüde yararlanamadılar, dünya ticareti içindeki paylarını buna paralel olarak arttıramadılar. AGÜ'lerin ihracatlarını arttırmak için özellikle ücret ve tarım gelirlerinde yapılan fedakârlıkların boyutları göz önüne alındığında (Körfez Savaşı da buna dahil), dünya düzeninin nasıl AGÜ'ler aleyhine çalıştığı ortaya çıkıyor. Bunun en önemli nedenlerinden biri özellikle son on yıldır AGÜ'lerin dışa açılmaları konusunda karşılaştıkları büyük baskılara rağmen GÜ'lerin kendi pazarlarına özellikle tarife dışı engellerle AGÜ mallarının girişini kontrol etmeleri ve dış ticaret hadlerinde ortaya çıkan önemli kayıplar. Aşağıda bu konuyu ayrıca ele alacağız.

Tablo 4: Dünya Ticareti içindeki Paylar - % *

	İhracat (f.o.b)				İthalat (c.i.f)			
Yıllar	GÜ	AGÜ	Petrol İhr.AGÜ	Diğer AGÜ	GÜ	AGÜ	Petrol İhr.AGÜ	Diğer AGÜ
1950	60.8	31.1	6.3	24.8	64.9	27.2	4.3	22.9
1955	64.1	25.8	7.3	18.6	65.7	24.9	4.7	20.2
1960	65.9	21.9	6.8	15.1	64.9	22.6	4.8	17.9
1965	67.9	20.1	6.5	13.6	68.6	19.5	3.9	15.7
1970	70.9	18.4	6.3	12.1	71.6	17.9	33.5	14.4
1975	65.6	24.5	13.7	10.7	67.0	21.6	6.3	15.3
1980	62.6	28.7	16.4	12.3	68.3	22.9	7.0	15.9
1984	64.2	25.2	9.7	15.5	67.4	22.7	6.8	15.9
1985	65.9	23.7	8.9	14.8	68.6	20.6	5.8	14.8
1986	69.6	19.9	5.9	14.1	70.4	18.8	4.7	14.2
1987	69.8	20.3	5.4	14.9	71.7	18.5	3.9	14.6
1988	70.3	20.4	4.6	15.8	71.1	19.4	3.8	15.5
1989	70.0	21.4	5.3	26.1	71.2	19.8	3.6.	16.2

* GÜ'ler ile AGÜ'lerin paylarının toplamı %100'den azdır.Geri kalan pay Doğu Avrupa ve Asya'daki sosyalist ülkelere aittir.

Kaynak : UNCTAD 1991b, s.26,27.

Dünya ithalatı içindeki paylara bakıldığında sistematik olarak gözlenen olgu, 1975 ve 1980 hariç her yılda AGÜ'lerin ithalat payının dünya ihracatı içindeki payından daha düşük olması, GÜ'ler için ise ithalat payının ihracat payından daha yüksek olması. Bunun anlamı ise GÜ'lerin sermaye ihracı sayesinde dünya ithalatından daha büyük pay alabilmelerine karşılık AGÜ'lerin ihracat paylarından daha düşük bir ithalat payına sahip olmaları. Bu olgu onların ihra-

cattan kaynaklanan gelirleri oranında dünyadan mal satın alamadıklarını, kaynaklarının bir kısmını dünyaya transfer ettiklerini gösteriyor.

Göze çarpan bir başka eğilim ise AGÜ'lerin dünya ithalatı içindeki paylarının sistematik olarak düşmesi, 1970'lerde en düşük düzeyine inmesi, ihracat çabalarına rağmen 1980'lerde petrol dışı ithalat paylarında önemli bir değişiklik olmaması ve bunun %14-15'lerde donmasıdır. Buna karşılık, GÜ'lerin ithalat payları 1970'e kadar sürekli olarak yükseldi, 1975-85 arasında biraz düştü, 1985'den itibaren sürekli artış eğilimine girdi ve 1970'lerde gerileyen payları tekrar en yüksek değere sahip olduğu 1970'deki duruma geri döndü. Bu alanda da 1970'li yıllarda AGÜ'ler için ortaya çıkan lehde değişiklikler 1980'lerde yitirildi.

Yukarıda açıklanmaya çalışılan eğilimler sonucunda ortaya çıkan gerçek, dünya ticareti içindeki paylar bakımından 1989'da GÜ'ler için durumun 1970'lerin eğilimlerinin 1980'lerde tersine dönmesiyle beraber 1970'deki yapıya ulaşması, AGÜ'ler için ise durumun esas olarak 1960'lardakine benzemesidir.

C. Dünya Ticaretindeki Artış (Tablo 5)

AGÜ'lerin dünya ticareti içindeki paylarının azalması olgusu dünya ticaretinin çok hızlı arttığı bir dönemde yaşandı. 1960'dan 1989'a dış ticaretteki yıllık ortalama artışlar yıllık ortalama üretim artışından daha hızlı oldu. Reel gayrisafi yurt içi hasıla(GSYiH) yıllık artış hızı GÜ'ler için yıllık ortalama %3.5 iken ihracat artış hızı %8.8, ithalat artış hızı %8.9; AGÜ'ler için ise sırasıyla %4.9, %8.8, ve %8.6 olarak gerçekleşti. Yani, dış ticaretlerini genişletme hızı bakımından AGÜ'ler daha geri bir performans göstermediler, fakat bu durum büyüme hızlarının daha yüksek olmasına rağmen ortaya çıktı.

Öte yandan, yıllık ortalama artış hızları ile ilgili istatistikler dünya ticaretindeki büyük dalgalanmaları gizliyor. Dünya ticaretinin artış hızının en yüksek olduğu dönem 1970-80, özellikle de 1970-75 oldu. 1980'ler ise AGÜ'lerin ihracatta dışa açıklık bakımından en yüksek performansı gösterdiği yıllar olmasına karşılık, ortalama yıllık ihracat artışlarının en düşük olduğu ve ortalamanın çok altında kaldığı yıllardı. 1980'ler, ihracat ve ithalat artış hızlarının son derece istikrarsız olduğu, dönemin ilk yıllarında AGÜ'lerin ithalat ve ihracatının ciddi şekilde gerilediği, ikinci yarıdan sonra kaydedilen artışlara rağmen bütün dönem bakımından son 40 yılın en düşük genişleme haddinin yaşandığı yıllardır. Bu yüzden de 1980'lerde , özellikle ithalat ve ihracatın görece daha hızlı arttığı ikinci yarıda, AGÜ'lerin ticaret payları 1980'lerin ilk yıllarına göre daha da geriledi.

Tablo 5 :Dünya Ticaretinin Yıllık Ortalama Artış Hızları - %

Yıllar	İhracat Artışı Dünya	GÜ	AGÜ	İthalat Artışı Dünya	GÜ	AGÜ
1950-89	11.4	11.5	11.2	11.4	11.6	10.8
1950-60	6.5	7.1	3.1	6.5	6.5	4.3
1960-70	9.2	10.0	7.2	9.1	10.2	6.5
1970-80	20.3	18.8	25.9	20.2	19.5	23.8
1980-89	5.2	6.9	0.7	5.2	6.3	1.6
1970-75	25.9	23.3	36.0	25.5	24.2	30.0
1975-80	18.0	17.4	20.3	18.0	18.4	19.0
1982-83	-1.3	0.3	-7.1	-1.9	-0.8	-6.9
1983-84	5.5	6.3	4.6	5.8	8.6	-0.9
1984-85	1.1	3.7	-4.9	1.9	3.7	-7.4
1985-86	10.0	16.2	-7.5	8.9	11.9	-0.6
1986-87	17.4	17.6	19.6	16.7	18.9	14.8
1987-88	13.5	14.3	13.9	13.9	12.9	19.0
1988-89	7.4	7.0	12.8	7.8	7.9	10.3
1990	4.3	5.1	5.0	4.5	5.3	7.7
1991	3.0	3.0	4.5	3.0	3.0	7.0

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.434-5; UNCTAD 1991a, s.5.

AGÜ'lerin dış ticaret performansının ve genel olarak dünya ekonomisinin özellikle dış ticaret hacmi bakımından GÜ'lerin büyüme hızlarına ne kadar çok bağlı olduğu açıkça görülebilir. Bu eğilim 1980'ler ve 1990'lar için de geçerli elbette. 1980'lerin ilk yıllarında büyüme hızları düşerken dünya ticaretinin genişlemesi ve uluslararası kaynak akımlarındaki artış hızı epeyce geriledi, petrol dışı ilksel mal fiyatları geriledi ve AGÜ'lerin ihracat artış hızı negatife döndü. 1980'lerin ikinci yarısında ve 1990'larda, AGÜ'ler dış borçlarını ödemede karşılaştıkları güçlükleri yenebilmek için, fiyat düşüşlerini ihracatın miktarını arttırarak telafi etmek zorunda kaldılar. Hızlı ihracat artışı 1988'de zirveye ulaştı, sonra artışlar yavaşladı. Özellikle ihracatını çok hızlı arttırmasıyla ünlü dört Uzak Doğu ülkesinde 1988'de %14 olan artış hızı 1990'da %5.5'a indi, Latin Amerika'da ise artış hızı neredeyse durdu. Ancak emek maliyetleri çok daha düşük olan diğer Güney Doğu Asya ülkeleri (Malezya, Endonezya, Tayland gibi) ihracat artışlarını koruyabildiler (UNCTAD 1991, s.4,27,37). Dünya ticaretinde 1990'daki yavaşlama esas olarak Kuzey Amerika ve bir ölçüde Japonya ve AT'nin ithalat talebindeki düşüşten kaynaklandı. Buna karşılık, AGÜ'lerin ithalat talebi görece daha güçlü idi. 1990'lı yıllarda büyüme hızları GÜ'de 1960'dan

beri görülmemiş şekilde, 1980'lerin ilk yıllarındakinden bile daha kötü şekilde zayıfladı. Bu durum özellikle 1991'deki ihracat ve ithalat artış hızlarında 1980'lerin ilk yıllarındaki kadar olmasa da 1950'den beri yaşanan en kötü ikinci ticaret yavaşlamasına yol açtı.

D. Dünya Ticaret Ağının Yapısı (Tablo 6)

1970'den beri izlenebildiği kadarıyla, 1980'lerin sonlarında GÜ'lerin ve AGÜ'lerin 1970'lere göre daha yüksek oranda kendi aralarında ticaret yaptığı bir dünya ile karşı karşıyayız. Bu olgu , dünyanın "çok taraflılık içinde karşılıklı bağımlılık" çerçevesinde gelişiyor olduğu iddiaları karşısında dikkatle üzerinde durulması gereken bir konu. Konuya daha yakından bakalım.

Tablo 6 : Dünya Ticaret Ağı: Dünya İhracatının Yönü -%

	Gelişmiş Ülkelerden				Azgelişmiş Ülkelerden			
Yıllar	GÜ'ye	Tüm AGÜ'ye	OPEC'e	Diğer AGÜ'ye	GÜ'ye	Tüm AGÜ'ye	OPEC'e	Diğer AGÜ'ye
1969-71	76.9	18.8	3.6	15.2	73.3	20.5	2.0	18.5
1972-74	75.5	19.3	4.6	14.8	73.7	21.1	2.3	18.8
1975-77	70.7	23.5	8.7	14.8	70.7	23.3	3.3	20.0
1978-80	71.5	23.0	8.0	14.9	70.7	24.4	3.9	20.6
1981-83	69.6	24.6	9.0	15.6	64,6	29.7	5.3	24.3
1984-86	74.6	19.7	5.4	14.3	63.7	28.2	5.0	23.2
1987-89	77.0	18.3	3.4	14.9	64.7	26.5	4.3	22.2

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.66,67.

1970'lerde GÜ'ler kaynaklı ihracatın dünya ticareti içindeki payı giderek düşerken ve AGÜ'lerinki giderek artarken, bunda en büyük etmen OPEC oldu. 1980'lerde OPEC'in payı azaldıkça trend tersine döndü ve AGÜ'lerin payı da sürekli olarak azaldı. Buna paralel olarak giden bir başka trend 1970'lerde GÜ'lerin kendi aralarındaki ticaretin payının 1980'lerin ilk yıllarına kadar düşmesi, daha sonraki yıllarda ise bu trendin tersine çevrilmesi. 1960'ların sonlarında GÜ'ler ticaretlerinin %78.1'ini kendi aralarında yaparken bu pay 1981-83'de %68'e kadar inmişti; fakat 1980'lerde sürekli artarak tekrar eski önem derecesine yükseldi. Yani, 1970'lerde yoğunluğu artma yönünde giden iki grup arasındaki dış ticaret ilişkileri eğilimi 1980'lerde ortadan kalkmıştır. Bugünkü durumda GÜ'lerin dünya ihracatı içindeki payı ve GÜ'lerin kendi aralarında yaptıkları ticaretin payı 1970'deki durumuna geri dönmüştür.

Benzer bir eğilim AGÜ'ler için de sözkonusu. Kuşkusuz burada iki grup ülke arasındaki ilişkiler bakımından yapısal bir farklılığı hatırlamak gerekir. 1987-88'de dünya ihracatının %70'i GÜ'ler tarafından yapılırken, bunun %77'si kendi aralarında gerçekleşti. Halbuki AGÜ'ler dünya ihracatının %20'sini gerçekleştirdi (gerisi Doğu Bloku'nun); bunun %65'ini GÜ"lere yaptılar ve ancak %25'ini kendi aralarında sağladılar. Yani AGÜ'ler dış pazarları bakımından esas olarak GÜ'lere bağımlılar. Kuşkusuz bu bağımlılık 20 yıl öncesine göre dörtte üçten üçte ikiye inmiş durumda ama hâlâ çok yüksek. Halbuki GÜ'ler için AGÜ'lerin pazarlarına bağımlılığı dörtte birin altında ve petrol şoku dönemleri hariç yirmi yıl öncesine göre pek değişmemiş durumda; ek olarak, 1975-85 arasındaki artış daha sonra tümüyle geri alınmış bulunuyor. 1990'larda da bu eğilimin sürdüğü anlaşılıyor. Paralel şekilde, örneğin AT'de ihracatın hacmindeki artış hızı AT içi ticarette çok daha hızlı olurken, AT dışı ticarette yarı yarıya hatta üçte bire düşen hızlarda oldu (UNCTAD 1991a, s.29). Kısacası, 1970'lerde dış ticarette çok taraflılık derecesi yükselirken 1980'lerde eski haline döndü. Öte yandan, OPEC dışı AGÜ'lerin GÜ'ler ihracatı içindeki payı sistematik olarak yükselme eğilim gösterse de oranı ancak %11.7'den %16'ya çıkabildi.

Son 20 yılda OPEC dışı AGÜ'lerin dış ticaretinin kendi aralarındaki ticaret ilişkilerinde %14.1'den sadece %20'1'e yükselen bir artış görüldü. Ayrıca bu grubun GÜ 'lere yaptığı ihracatın payı da %11.7'den ancak %16'ya çıktı. Bu ülkeler için en büyük pazar 20 yıl önce AT iken zaman içinde bunun yerini ABD aldı. İlkinin payı %28.6'dan %20.5'e inerken, ikincisininki %23.4'den %27.4'e yükseldi.

Özetle, AGÜ'lerin ve GÜ'lerin dışa açıklığının ciddi olarak yükseldiği son yirmi yılda bir grup olarak AGÜ'lerin dünya ticareti içindeki payında kayda değer bir gelişme olmadı. Bu payda ortaya çıkan kısa süreli değişmeler esas olarak olağanüstü petrol sorunlarından kaynaklandı. Dünya ticaret akımlarında büyük artışlar olmasına rağmen GÜ'ler arasındaki ticaretin payı %72.9'dan %77.6'ya çıktı ve AGÜ'lerin GÜ'ler pazarlarına girmede nisbi güçleri 1972'ye göre 1989'da daha zayıfladı. Bu pay 1972'de %22.4 iken 1989'da %20.4'e düştü. Buna karşılık AGÜ'lerin kendi aralarındaki ticaretin payı bir miktar arttı ve bu artış esas olarak petrol üreticisi olmayan ülkeler arasında gerçekleşti.

E. Dünya Sanayi Malları Ticareti (Tablo 7)

Dünya ticaretinde gözlenen bir başka eğilim sanayi malları ihracatının öneminin giderek artması. Bunun payı 1970'de %60.9'dan %70'e yükseldi. GÜ'lerin ihracatının içindeki payı da %72'den %77.4'e çıktı. AGÜ'ler de bu konuda önemli atılımlar yaptılar ve sanayi malları ihracatının payını %18.5'dan %53'e kadar arttırdılar, yani bir grup olarak artık "sanayi malı ihracatçısı" olarak ta-

nımlanabilecek duruma geldiler. Bu durum esas olarak 1980'lerde gerçekleşti, çünkü 1980 başında AGÜ'lerin ihracatı içinde sanayi mallarının payı 1970'dekinden bile geri idi. Ek olarak, AGÜ'lerin GÜ'lere yaptığı ihracat içinde sanayi mallarının payı 1980'den önce %14-15 iken 1988'de %54.7'ye çıktı. Ama çok çarpıcı bir şekilde, bu atılım onların dünya sanayi malı ihracatı içindeki payını arttırmak yerine azalttı ve payları 1980'de %26.5'den 1988'de %20.6'ya geriledi. Buna karşılık AGÜ'lerin dünya sanayi malı ithalatı içindeki payları aynı yıllar için %5.5'dan %15.5'a yükselirken, GÜ'lerin ithalat içindeki payı %84.4'den %77.5'a indi. Yani, AGÜ'ler sanayi malı ihracatlarını hızla arttırırlarken bir yandan da daha çok sanayi malı ithal ediyorlar, buna karşılık GÜ'lerin onların sanayi mallarına olan talebinin nisbi önemi azalıyor. Bu da AGÜ'lerin GÜ'lere sanayi malı ihraç etme çabalarının tersine bir eğilim.

Tablo 7 : Dünya Ticareti içinde Sanayi Mallarının Payı - %

	İhracat içinde			İthalat içinde		
Yıllar	Dünya	GÜ	AGÜ	Dünya	GÜ	AGÜ
1970	60.9	72.9	18.5	58.9	70.3	67.5
1980	54.2	70.9	17.7	51.4	68.8	61.7
1988	70.0	77.4	53.0	71.6	77.4	68.4

Sanayi Malları Ticaretinin Yönü

	İhracatın Yönü		İthalatın Yönü	
	GÜ'ye	AGÜ'ye	GÜ'ye	AGÜ'ye
1970	67.7	21.0	84.4	5.5
1980	64.0	26.5	82.9	9.1
1988	71.0	20.6	77.5	15.5

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.70,72,74,90,94.

Bu durum özellikle "önemli sanayi malı ihracatçısı ülkeler" bakımından AGÜ'ler grubu içinde önemli farklılaşmalara ve ayırımlara yol açıyor kuşkusuz. Öte yandan bir grup olarak bakıldığında, OPEC dışı AGÜ'ler sanayi malları ihracatını üç kattan fazla arttırmalarına rağmen, bu grubun bile dünya ihracatı içindeki payını 20 yıl çabalayarak ancak dört yüzde puan arttırabildiğini daha önceki başlık altında gördük.

F. Dış Ticaret Hadleri (Tablo 8)

Dış ticaret hadleri bir ülkenin ihraç ettiği malların fiyatlarının dışarıdan ithal ettiği malların fiyatlarına oranını gösteren bir indekstir. AGÜ'lerin dışa

açıklık derecesinin artmasına ve ihracatları içinde sanayi mallarının payının önemli ölçüde yükselmesine rağmen dünya ihracatı içindeki paylarının artmamasında, buna karşılık ithalat içindeki paylarının yükselmesinde en önemli nedenlerinden biri , 1980'lerde AGÜ'lerin dış ticaret hadlerinin ciddi olarak düşmesi ve ihraç mallarından elde ettikleri fiyatlara göre ithal mallarına çok daha yüksek bedeller ödemek zorunda kalmaları oldu.

AGÜ'ler için dış ticaret hadlerinin düşmesinde en önemli nedenlerden biri petrol fiyatlarındaki ciddi düşmeler oldu. Bu düşüşler özellikle 1980'lerin ilk yıllarında çok hızlı idi. Fakat bunun dışında petrol ihracatçısı olmayan ve önemli sanayi malı ihracatçısı ülkeler için de dış ticaret hadleri sürekli olarak aleyhte seyrederek %70-80'lere indi. Buna karşılık, bütün dönem boyunca sadece 1981 yılında aleyhte olan dış ticaret hadleri o zamandan beri GÜ'lerin lehinde seyretti.

Tablo 8 : Dış Ticaret Hadleri - 1980=100

		Gelişmiş Ülkeler		Azgelişmiş Ülkeler		
Yıllar	Tüm	AGÜ	Petrol İhr.	Petrol dışı İhr.	Sanayi İhr.	Diğer
1960	117	45	21	103	120	99
1965	120	40	19	99	123	95
1970	122	38	18	100	124	102
1975	109	73	59	115	136	109
1981	98	109	119	97	99	96
1985	101	96	101	91	91	87
1986	110	71	53	87	87	83
1987	111	75	61	85	83	82
1988	113	71	49	88	82	86
1989	112	74	56	86	86	85
1990	111	75	65	82	85	79

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.44.

AGÜ'ler için dış ticaret hadlerindeki gerilemelerde özellikle GÜ'deki iktisadi yavaşlamalar etkili oluyor. Buna karşılık GÜ'ler de eski duruma göre bir miktar kaybetseler bile dış ticaret hadlerinin lehlerinde seyretmesini sağlayabildiler. AGÜ'ler ise bundan tümüyle olumsuz etkilendiler ve ciddi kayıplara uğradılar. 1980'lerin ilk yıllarının iktisadi krizi mal fiyatlarını çökertti. Örneğin 1980'lerin ikinci yarısındaki toparlanma çok sınırlı kaldı ve kayıpları hiç telafi etmedi. 1980'lerde petrol dışı hammadde fiyatları %7, imalat malları birim değeri %3 düştü. 1989-90'da yeniden gerileme süreci başladı , 1991'de GÜ'deki ciddi durgunluk gerilemeyi daha da arttırdı. Bunun en çarpıcı sonucu hammad-

de fiyatlarının imalat mallarına göre çok keskin biçimde düşmesi oldu ve fiyatlar %4 geriledi. Ayrıca, sanayi mallarının birim fiyatlarındaki artış da 1985-90'dakinin yarısına indi (UNCTAD 1991a, s.6). Özetle, dış ticaret hadleri AGÜ'lerin aleyhinde seyrediyor ve onlar ihracat gelirlerini arttırabilmek için çok daha büyük miktarlarda üretimlerini ihraç etmek zorunda kalıyorlar. Buna da özellikle dış borçlarını ödemek için katlanmak zorunda kalıyorlar.

AGÜ'lerin mal fiyatları aynı zamanda dolar değerinin dalgalanmasından da çok etkileniyor. Doların diğer gelişmiş ülkelerin döviz fiyatlarına göre değişiklikleri bu fiyatları ters yönde etkiliyor. Örneğin 1980'lerin ilk yıllarında dolar SDR'a göre üçte bir değerlendi, mal fiyatları indeksi %40 düştü.; 1986-90 arasında %25 değer kaybedince de indeks %27 yükseldi (UNCTAD 1991a, s.35). Doların sürekli olarak istikrarsız şekilde dalgalanması AGÜ'lerin dış ticaret gelirlerinin istikrarsızlığına yol açan etmenlere önemli bir yenisini ekliyor.

G. Dış Ticaret Dengesi (Tablo 9)

Zannedilenin tersine, dış ticaret açığı veren ülkeler AGÜ'ler değil GÜ'ler grubu ve bu yolla AGÜ'ler GÜ'ler grubuna kaynak aktarıyor. İthalatın payı olarak dış ticaret dengesi, verilerin mevcut olduğu 1950'lerin başından beri GÜ'ler için eksi iken, AGÜ'ler için 1974-76'dan beri artıda seyrediyor. GÜ'lerin dış ticaret dengesi 1975-85 arasında bozuldu, daha sonra bu açığı bir miktar azalttılar. AGÜ'lerin ise 1974'den beri dış ticaret dengeleri artıda seyretti.

Tablo 9 : Dış Ticaret Dengesi - ithalatın Payı Olarak - %

			Azgelişmiş Ülkeler					
Yıllar	Dünya	Gelişmiş Ülkeler	Bütün AGÜ	Petrol İhracısı	Diğer İhracılar	Önemli İhracılar	Büyük Borçlular	Diğerleri
1950-53	-4.6	-6.7	-0.8	+35.2	-16.4	-16.4		-4.9
1959-61	-4.5	-3.5	-7.3	+36.5	-18.9	-26.2	....	-16.4
1969-71	-3.8	-4.7	-2.0	+74.7	-21.1	-28.0	-6.0	-17.2
1974-76	-2.3	-8.1	+21.8	+140.3	-26.5	-29.1	-9.4	-24.6
1979-81	-3.0	-9.4	+16.0	+102.1	-24.3	-17.4	-6.2	-30.3
1982-84	-3.7	-7.3	+3.2	+34.9	-13.2	+7.4	+23.5	-30.8
1985-87	-3.6	-6.0	+6.2	+34.4	-3.3	+18.3	+31.1	-25.5
1988-89	-3.4	-4.9	+3.1	+28.9	-3.1	+10.9	+25.0	-21.4

Kaynak: UNCTAD 1991b, s.28,29,35.

Geleneksel olarak sürekli fazla veren grup, tahmin edilebileceği gibi, petrol ihracatçıları oldu ve bunların fazlaları özellikle 1974'den 1980'lerin ilk yıllarına kadar çok yükseldi. Fakat 1982'den itibaren dış ticaret dengesi fazla veren iki AGÜ grubu daha ortaya çıktı. Bunlardan biri "önemli sanayi ihracatçısı" olarak anılan belli başlı Doğu Asya ihracatçı ülkeleri. ikinci grup ise "büyük borçlular" olarak anılan grup. Bu grup 1982'den beri ihracatını arttırarak, ithalatını kısarak, tüketim ve yatırım harcamalarını, devlet hizmetlerini düşürürek ve üretimlerinden büyük miktarları ihraç ederek ithalatının dörtte birinden daha büyük bir kısmına denk düşen miktarlarda fazla verdi, ve bu fazlalarını dış borçlarını ödemek üzere GÜ'lere aktardı. Bu üç grup dışında kalan AGÜ'ler ise 1980'lerin ilk yıllarında verdikleri büyük oranda açıkları 1980'lerin son yıllarında üçte bir kadar azalttılar.

Dünya 1950-53'de toplam 3,700 milyon dolar dış ticaret açığı verirken, 1990'da 104,451 milyon dolar açık verdi. GÜ'lerin açığı 106,050 milyon dolar iken AGÜ'ler 18,400 milyon dolar fazla verdi. GÜ'ler grubunda asıl büyük fazlaya sadece iki ülke sahip iken asıl büyük açığı tek ülke verdi. Japonya'nın 70,950 milyon dolar, Almanya'nın 72,662 milyon dolar, toplam 143,612 milyon dolar fazlası varken, ABD'nin 133,568 milyon dolar açığı vardı (UNCTAD 1991a, s.28-29). Yani, dünya ticaret dengesi esas olarak bu üç ülkenin dış ticaret hareketleri tarafından belirleniyor, çünkü toplam içindeki ağırlıkları çok büyük. Öte yandan, bu üç ülke bakımından dış ticaret dengesine bakıldığında, bunun sadece 10,000 milyon dolar fazlaya sahip olduğu ortaya çıkıyor. Buna karşılık AGÜ'lerin verdiği toplam 18,400 milyon dolar fazla bunun 1.8 katı olarak gerçekleşti. Bu rakamlar da gösteriyor ki 1980'lerin dış ticaret veya cari ödemeler açıklarından veya fazlalarından zarar görenler esas olarak AGÜ'ler oldu. Bu ülkelerin zararları karşılığında ABD açıklarını global tasarrufları kendine çekerek kapattı, bunlara daha az ihtiyacı olduğunda da Almanya ve Japonya'nın fazlalarını azaltması için bastırmaya başladı (**Financial Times**, July 6 / July 13, 1991, s.8).

H. Dış Borçlar ve Uluslararası Rezervler (Tablo 10)

Dışa açıklık derecesinde ve ihracatta büyük artışa, dış ticaret dengesi fazlalarına rağmen AGÜ'lerin borçları özellikle 1987'ye kadar yığılmaya devam etti. Son yıllarda borç verme işlemleri yavaşladığı için AGÜ'lere giden fonlarda azalma oldu. AGÜ'ler uluslararası piyasalarda borçlanmakta büyük zorluklarla karşılaştılar ve borç artış hızı bu nedenle yavaşladı. Uzun dönemli dış borçların AGÜ'lerin GSMH'sı içindeki payı 1975'de %16.9 iken 1987'de %42.2'ye kadar çıktı. Borç servisinin ihracata oranı ise bir kat artarak %9.2'den %18'e yükseldi. Bu oran aşırı borçlu ülkelerde %40'a yakın idi. Uluslararası mali akımlarda AGÜ'lerin payı 1985'den beri sistematik olarak düştü. Fakat bundan önce bu pay önemli boyutlara ulaşmıştı. Örneğin 1984'de belli amaçlarla verilmiş uluslarara-

sı kredilerin %21.5'i, uluslararası banka kredilerinin %40'ı bu ülkelere gitmişti. 1990'da bu oranlar %27 ve %12.5 oldu (UNCTAD 1991a, .s41-42). Yani bu iktisadi kriz dönemlerinde bu ülkeler borç vermek açısından GÜ'ler için önemli bir pazardı, AGÜ'ler için ise sonuç durmadan yığılan ve kendi kendini besleyen aşırı bir yük oldu. 1980'lerde yeni muhafazakar politikalar sonucunda faiz hadleri hızla yükseldi, krediler hızla kesildi, dünya ticaret artış hızları çok yavaşladı ve AGÜ'ler borçlarını ödeyebilmek için muazzam zorlanmaya başladılar.

1982'de AGÜ'ler borç krizi Meksika'nın borçlarını ödeyememesi ile başladı. Bu durum ABD bankaları için çok tehditkâr idi, çünkü ABD'nin 9 büyük bankasının varlıklarının %44'ü Meksika borçlarına bağlanmıştı. Başka AGÜ'lerin de Meksika gibi davranabileceği tehlikesine karşı IMF içinde birleşen emperyalist güçlerin devletleri borçların yükünü bankacılık kesiminin üzerinden aldı ve borçları satın aldı. 1982'den beri bankalar konsorsiyumunun düzensiz faaliyeti yerine sürecin kontrolünü IMF yüklendi ve borçlu ülkelere kemer sıkma politikası uygulatmaya başladı. Bu sayede, 1984 ile 1989 arasında her yıl AGÜ'ler o yıl borçlanma ve yabancı sermaye yoluyla sağladıklarından çok daha fazlasını borç ödemesi olarak GÜ'lere aktardılar. Faiz hadleri çok yükselirken faiz üzerine faizin binmesiyle bu borçlar tam kendi kendini besler hale geldi. Örneğin 1981-86 arasında net borçlu AGÜ'lerin faiz ödemeleri ihracat gelirlerinin %16-17'sini alıp götürdü. Bunları ödemek için AGÜ'ler muazzam kaynak ayırmak zorunda kaldılar (UNCTAD 1991a, s.1,11,47,51,111). Borç yükünü hafifletmek üzere yapılan uluslararası girişimler hemen hiç bir önemli rahatlama getirmedi.

Tablo 10: Azgelişmiş Ülkelerin Dış Borçları -Milyon $

Yıllar	Devlet Garantili Borçlar	Devlet Garantisiz Borçlar	Uzun Dönemli Borçlar	U. D.B GSMH'a Oranı	Borç Servisinin İhracata Oranı: Bütün AGÜ	Borç Servisinin İhracata Oranı: Aşırı Borçlu AGÜ
1970	46,044	15,377				
1973	76,804	23,205				
1975	114,311	33,330	160,432	16..9	9.2	20.0
1980	317,537	69,614	418,488	20.6	11.8	28.0
1985	604,395	92,644	770,144	37.2	21.0	38.0
1986	700,627	83,858	848,696	40.1	21.6	40.0
1987	803,599	76,609	955,812	42.2	18.6	32.0
1988	797,981	62,851				
1989	794,981	56,214				

Kaynak:UNCTAD 1991b, s.396-6,418-25.

Bu olgulara paralel olarak, AGÜ'lerin uluslararası rezervleri , ihracatlarındaki artışlara ve dış ticaret dengesi fazlalarına rağmen 1988'de ancak 1973'deki düzeyini tutturabildi. 1986 ve 1987'de meydana gelen küçük iyileşmeler 1988'de ortadan kalkmıştı. 1973'de AGÜ'lerin uluslararası rezervleri 4.2 aylık ithalatlarını karşılayabilirken 1980'de 4.6 aylık ithalata yetiyordu. Bu sayı 1987'de 6.3 aya kadar çıktıktan sonra 1988'de tekrar 5.4 aya indi (UNCTAD 1991, s.330-1, 334-5).

İ. Azgelişmiş Ülkeler Arasındaki Farkların Artması (Tablo 11)

1980'ler AGÜ'ler arasındaki farklılıkları çok çarpıcı bir biçimde keskinleştirdi. Bazıları gelirlerini beş kat arttırırken, %25'i bugün 1960'lardakinden daha kötü durumda. Bazı ülkeler ise 1929 büyük krizinden beri yaşadıkları en kötü iktisadi durumla karşı karşıya kaldılar.

Tablo 11: Azgelişmiş Ülkeler Arasında Büyüme Hızı Farklılıkları: Kişi Başına Reel GSYiH Artışı -%

Ülke Grupları	1965-73	1973-80	1980-89
Gelişmiş ülkeler	3.7	2.3	2.3
Azgelişmiş ülkeler	3.9	2.5	1.6
Sahraaltı Afrika	2.1	0.4	-1.2
Doğu Asya	5.3	4.9	6.2
Güney Asya	1.2	1.7	3.0
G.Avrupa,O.Doğu,K.Afrika	5.8	1.9	0.4
L.Amerika ve Karayipler	3.8	2.5	-0.4

Kaynak: World Bank 1991, s.3.

Bunun en önemli nedeni büyüme hızlarının ülkeler arasında çok eşitsiz olması ve bu eşitsizliğin 1980'lerde çok keskinleşmesi. Örneğin kişi başına yıllık reel gelir artış hızları Doğu Asya'da %6.2 iken, Latin Amerika ve Karayipler'de eksi %0.4, Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde eksi %1.2 oldu. Çok az sayıda ülke aşırı borçluluk, iç mali kargaşa ve düşük büyüme hızı kısır döngüsünü kırabildi, bunlar da genellikle uluslararası işbölümünün gereklerine göre örgütlenmiş, dış borç kolaylıkları sağlayabilmiş, ihraç malları fiyatları çok olumsuz etkilenmemiş ülkeler. Bunlardan bazıları gerçekten çok hızlı büyüdü. Örneğin, 1960'da Japonya'nın kişi başına reel gelir düzeyi Arjantin'inkinden ve Meksika'nınkinden ,Güney Kore'ninki de Gana ve Sri Lanka'nınkinden daha düşüktü (**Financial Times**, July 8, 1991).

Buna ek olarak, yukarıda gördüğümüz gibi, dış ticaret, ticaret açıkları, dış borçluluk, ilksel madde veya sanayi malı ihracatçılığı, bu malların dış ticaret hadleri gibi çok çeşitli alanlarda ülke grupları arasındaki farklılıklar da artmış durumda. Bügün AGÜ'lerin ihracatının önemli bir kısmı görece az sayıda "yeni sanayileşen ülkeler" tarafından yapılıyor. Bunlar da kendi aralarında bölünmüş durumda. Daha önce gelişmeye başlayan ünlü dört Doğu Asya ülkesinde ücretler yükseliyor ve eski yerlerini çok ucuz emek politikası izleyen Endonezya, Malezya, Tayland, Hindistan, Pakistan gibi yeni yükselen "ikinci kuşak" ihracatçı bazı Güney ve Doğu Asya ülkelerine bırakıyorlar. Latin Amerika'da ise büyük sanayi malı ihracatçısı sadece Brezilya ve Meksika gibi iki ülke var. Bu iki ülke 1990'da GÜ'lere yapılan ihracatın dörtte üçünü gerçekleştirdiler ve hemen tümüyle ABD'ye ihracat yaptılar (UNCTAD 1991a, s.38-9).

Sözkonusu farklılıkların artması ile beraber, 1970'lerden farklı olarak, AGÜ'lerin bir araya gelerek nisbi durumlarını değiştirebilmek için uluslararası arenada mücadele verebilme şansları hemen tümüyle ortadan kalkmış durumda. AGÜ'ler 1970'lerde aralarındaki derin farklılıklara rağmen çeşitli forumlarda biraraya geldiler ve uluslararası ilişkilerde değişme talebini dile getirdiler. "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen", 77'ler Grubu, Bağlantısızlar gibi kavramlar ve oluşumlar gelişti. Bütün bunlar AGÜ'lerin bir kollektivite olarak beraberce davranabileceği yolunda -belki de çok temelli olmayan- bazı ümitlere yol açmıştı. Görece yüksek büyüme hızları, daha yüksek ihracat fiyatları, dünya ticaretinin daha hızlı genişlemesi, daha rahat ve daha ucuz kredi alabilme rahatlığının olduğu 1970'lerin ortalarına kadar, AGÜ'ler arasındaki farklılaşma ve bölünmeler bu denli hissedilmiyordu. 1980'lerin kriziyle bereber, AGÜ'ler arasındaki ortaklaşmalar fiilen tarihe karıştı. Tarımsal malların, hammadelerin, hatta sanayi mallarının fiyatları bu denli düşük kalmaya devam ettikçe, bu durum AGÜ'leri birlikteliklerini bozmaya ve 7-Büyükler grubunun tek tek ülkeleri karşısına bireysel başvurucular olarak çıkmaya zorluyor (Patnaik 1991, s.30). Her ülke uluslararası işbölümündeki özgül konumuna göre tek tek pazarlık yapmaya uğraşıyor. İhracatlarını hızla arttırmış ülkelerle GÜ'ler arasında gerginlikler çıkıyor ve bunlar ikili pazarlıklarla çözülmeye çalışılıyor. Gerginlikler borçlu ülkeler ile alacaklı ülkeler arasında da çıkarken, AGÜ'lerin borç sorunları da genellikle birbiriyle çakışmıyor. Bu çakışmamalar nedeniyle AGÜ'lerin gelişmiş ülkeler karşısında birleşik olarak pazarlık yapmalarının zemini oluşmuyor. Böylece AGÜ'ler ortak davranarak giderek zayıflayan konumlarını hafifletme mücadelesi veremiyorlar.

III. ULUSLARARASI ÇATIŞMA VE BÜTÜNLÜŞME EĞİLİMLERİ

A. "Globalleşme"

1970'lerden beri dünyanın yaşadığı iktisadi kriz ve sermaye birikimi sorunlarının en önemli sonuçlarından biri iktisadi küreselleşme eğilimlerindeki yükselme oldu. Bu süreç hiç kuşkusuz süreklidir ama, bugün bir iktisadi globalleşmeden bahsediliyor olmasının nedeni bu süreçte ortaya çıkan hızlanma ve kapsam genişlemesidir (bkz. Andreff 1984). "Globalleşme"den bugün kastedilen olgu, ticari, mali ve sınai sermayenin faaliyet alanının giderek daha büyük ölçüde ulusal sınırları aşarak dünya çapına yayılması, ve bunun uzantısı olarak da global kapitalist iktisadi sistemin iktisadi ve siyasi yönetiminin ulusal çapı aşan düzenlemelerle yönetilmesidir.

Globalleşme dört temel ögeyi içermektedir. Birincisi, ticari sermayenin, yani mal akımlarının uluslararasılaşması dışında, hizmet akımlarının ve diğer sermaye türlerinin, yani mali ve üretken (sınai) sermayenin uluslararasılaşmasının artmasıdır. ikincisi, sermayenin uluslararasılaşması eğilimlerine karşı duran engellerin, özellikle de ulusal devlet sınırlamalarının uluslararası serbestleşme (liberalizasyon) ile azaltılmasıdır. Üçüncüsü, sözkonusu sürecin uluslararasılaşması ötesinde "uluslaraşırılaşması", yani ulusal sermayelerin birbiriyle içiçe geçerek birleşmeleri ve ulusal kimliklerinin bulanıklaşması, bunun yerine uluslararası olma kimliklerinin ağır basmaya başlaması, faaliyet alanlarının uluslarötesi olması, bunun yanında farklı sermaye türlerinin aynı sermaye grubu içinde içiçe geçmesidir. Dördüncüsü ise uluslararası çapta sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşme derecesinin giderek daha da yükselmesidir. Kısacası, globalleşme "tekil sermayeler"in çok büyük firmalar şeklinde örgütlenerek farklı ulusal sermayeleri ve sermaye türlerini içinde birarada barındırması ve faaliyet alanının bütün dünya çapı olmasıdır. Bunun anlamı ise, sermayenin yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin hakim biçiminin uluslararası çapta yoğunlaşma ve merkezileşme haline gelmesi-aşamasına ulaşmasıdır. Bugün dünyada globalleşmeden bu denli söz edilmesinin nedeni, sermaye birikiminin uluslararasılaşmasının düzeyinin yukarıda sözü edilen eğilimlerin artık hakim eğilimler haline gelmesini sağlayacak ölçüde yükselmesidir.

1. Ticari Sermayenin Uluslararasılaşması

Yukarıdaki bölümde dünyada mal akımlarının, yani dünya ticaretinin, dolayısıyla ticari sermayenin uluslararasılaşmasının boyutlarında ortaya çıkan gelişmeleri ayrıntılı olarak incelemiştik (bkz. Tablo 3). Kısaca hatırlatırsak, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde dış ticaret üretimden daha hızlı arttı. İlerleyen teknoloji hem ticaret olanaklarını genişletti, hem de taşımacılık maliyetlerini düşürdü. Buna ek olarak, özellikle son yıllarda, aşağıda göreceğimiz gibi,

mali sermayenin uluslararasılaşması ticari sermayenin uluslararasılaşmasının boyutlarının daha da büyümesine hizmet etti. Son yirmi yılda hisse senedi piyasaları, ayrıca şirketlerin ve devletlerin borçlanmasının yapıldığı, yani mali varlıkların alınıp satıldığı piyasalar da globalleşti.

Bu uluslararasılaşmanın önemli bir göstergesi ekonomilerin dışa açıklık derecesi. 1960'da GÜ'ler üretimlerinin %11.4'ünü, AGÜ'ler %15.8'ini ihraç ederken, 1988'de sırasıyla %17'sini ve %24.5'ini ihraç etmeye başlamışlardı. Bu tarihten sonra da aynı süreç devam etti. Benzer verilere daha sonraki yıllar için ulaşamasak da, yukarıdaki verilerden, dünya ticaretinin genişleme hızının üretim artışına göre 1980-85'de 1.24 kat, 1985-90'da 2.25 kat, 1990'da 2.55 kat, 1991'de 4.28 kat arttığını biliyoruz. Bu veriler ülkelerin ticari sermayesinin daha büyük ölçüde uluslararsılaşması sürecinin son yıllarda giderek hızlandığını gösteriyor.

Bu eğilimler dünyanın bazı ülkeleri için çok daha yüksek. Örneğin Batı Avrupa ekonomileri özellikle ticaret bakımından çok daha yoğun şekilde birbirlerine bağımlı hale geldiler. Örneğin Almanya'nın (ithalat ve ihracatının ortalaması olarak) dış ticaretinin üretime oranı 1960'larda %16 iken 1980'lerin sonlarında %25 oldu. Bu oran İtalya'da %17, Benelüks ülkelerinde %62 (**The Economist**, November 30,1991, s.35-6). Öte yandan, aşağıda göreceğimiz gibi, bu süreç bir yandan daha da hızlandırılmak üzere uluslararası çabalara konu olurken, bir yandan da tersine , korumacılık eğilimlerini içinde barındırıyor.

2. Üretken (Sınai) Sermayenin Uluslararasılaşması

Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının iki anlamı var. Bunlardan ilki, yabancı sermayenin doğrudan doğruya bir başka ulusal mekanda üretim yapması. İkincisi ise günümüzde daha da önemli, ve üretim süreçlerinin uluslararasılaşması, yani üretim sürecinin farklı parçalarının farklı devletlerin sınırları içinde yer alması, böylece, farklı ülkelerin üretim süreçlerinin birbiri ile içiçe geçmesi yoluyla gerçekleşiyor. Bu uluslararasılaşma biçimine "yeni uluslararası işbölümü", "global fabrika" gibi kavramlarla atıf yapılıyor. Bu gelişme biçiminde, özellikle üretim süreçlerinin bazı parçaları emekgücünün daha ucuz olduğu azgelişmiş kapitalist ülkelere ve bölgelere taşındı. Sermaye ve yıpranma hızı çok yükselmiş teknolojik avantajlarını düşük ücret avantajı ile birleştirme yollarını arayan gelişmiş ülke firmaları dünya çapında üretim ve tedarik alanları geliştirdiler.

Bu tür uluslararasılaşmanın belli başlı yapısı "çokuluslu" veya bugün daha revaçta tabiriyle "uluslaraşırı" şirketler. Bu şirketlerin en büyük özelliği, en büyüklerinin dünyadaki devletlerin birçoğundan daha büyük olması. Uluslararası firmaların kontrol ettiği kaynakların ulusal devletlerin kontrol ettiği kaynaklarla

bir kıyaslaması çok çarpıcı bilgiler sağlıyor. Örneğin 1988'in verileri kullanılarak yapılan bir çalışmaya göre, satış cirosu 119 milyar ile 1 trilyon dolar arasında olan firma sayısı sıfır iken, GSYiH'sı bu çapta olan 14 devlet vardı. 10-119 milyar dolar arasında 105 firma, 43 ülke ;1-9 milyar dolar arasında ise 620 firma, 52 ülke mevcuttu (Morss 1991, s.61). Görüldüğü gibi, günümüzde üretim gücü bakımından uluslararası firma sayısı devlet sayısından daha büyük. Gene 1988'de, hepsi OECD'nin gelişmiş ülkelerine ait dünyanın en büyük 500 firması OECD'nin ürettiği GSMH'nın %30'unu, katma değerin ise neredeyse yarısını üretti.

Bu şirketlerin sermayeleri de özellikle 1980'lerde yaşanan şirket satınalma furyası ile beraber farklı ulusların sermayelerini bünyelerinde topluyorlar. Ülkeler arasındakì uluslararası işbölümünün yerini giderek daha büyük ölçüde bu firmalar alıyor. Zaten uluslararası ticaretin ve mali akımların giderek daha büyük kısımları bu uluslararası firmaların kendi branşları arasındaki mal ve sermaye hareketlerinden oluşuyor. Uluslararası şirketlerin uluslararası piyasalardaki satışları da kendi ülkelerinin içindeki satışlarından daha fazla. Örneğin IBM üretiminin %58'ini, Hewlett-Packard %55'ini uluslararası piyasalarda gerçekleştiriyor.

Bu firmaların gelişmiş ülke kökenli olması uluslararası sermaye akımlarının kurallara bağlanması için uluslararası ilişkileri de yoğunlaştırıyor. Bu bağlamda 5-Büyükler, 7-Büyükler gibi az sayıda gelişmiş ülke arasındaki işbirliği biçimleri tarihte daha önce örnekleri olmayan oluşumlar.

Yukarıda anlatılanlar üretken sermayenin faaliyetlerinin uluslararasılaşması derecesinin arttığını gösterebilir; fakat faaliyetleri uluslararasılaşmış sermayenin mülkiyetinin ne kadar uluslararasılaştığını elbette göstermiyor.Son otuz yıldır "çokuluslu" şirketler terimi iktisat diline öyle bir yerleşti ki, pek az kişi bunun ne anlama geldiğini sorguluyor. "Sınırları ortadan kalkmış" bir dünyada faaliyette bulunan "çokuluslu", "global", "uluslaraşırı", ""ulussuz" denen şirketlerin, aslında çok az sayıdaki istisnalar dışında mevcut olmadığını gösteren önemli bir çalışmadan burada mutlaka söz etmek gerekiyor. Bu çalışmaya göre bu tür şirketler esas olarak yabancı ülkelerde faaliyetleri olan ulusal nitelikli şirketlerden başka birşey değiller ve gerçek anlamda çokuluslu olanların sayısı birkaç taneyi geçmiyor. Bu şirketler ICI, Nestlé, ABB, Shell ve Ünilever; aslında son üçü de sadece "iki-uluslu".

Sözkonusu çalışma Yao-Su Hu tarafından yapılmış ve yakın zamanda **California Management Review** dergisinde yayınlanacak (aktaran **Financial Times**, March 4 1992, s.7). Bu çalışmanın bulguları şöyle özetlenebilir: "Çokuluslu" denen şirketlerin büyük çoğunluğunun (örneğin General Motors, Du Pont,

General Electric) faaliyetlerinin ve çalışanlarının yarısından azı ülke dışında yer alıyor. Ama gerçekten uluslararası olsalar bile bu şirketler için iktisadi ve siyasi bakımdan en önemli olan unsur kendi anayurtları. Ana şirket düzeyinde mülkiyet ve kontrol ağırlıkla ulusal. Fakat yabancı ülkelerdeki alt kuruluşlarında yerli hisseleri "iyi vatandaşlık" gösterisi için bir ölçüde kabul edebiliyorlar. Yabancılar en yüksek yönetim düzeyinde ancak "minik" bir oranda yer alıyorlar. Yüksek düzey yönetecilik esas olarak ulusal. Yasal ve vergisel açıdan uygulamalar tümüyle ulusal. Yasal bakımdan "çokuluslu" ve "global" işletme gibi bir varlık mevcut değil. Bu tür işletmeler dünya çapında farklı pek çok devletin nüfuz alanı içinde çalışıyor olabilirler. Fakat bunlar için esas olan anayurt vergi otoritesi, yani yasal ve mali otorite. Bütün bu özellikler belli sonuçlar da getiriyor. Şöyle: Bu tür bir şirketin uluslararası rekabet gücü kendi ulusal alanındaki durumunda yatıyor. Yabancı kaynaklar ulusal avantajlara katkı yapabiliyor ama onların yerini alamıyor. Ek olarak, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin çok büyük kısmını kendi ülkelerinde gerçekleştiriyorlar; dolayısıyla, stratejik ve bütünleştirilmiş kararlar da en hızlı şekilde burada alınıyor. Kısacası, bu tür şirketler yabancı ülkelerde faaliyet gösterirken mülkiyet , karar alma ve kontrol bakımından faaliyetleri ölçüsünde uluslararasılaşmıyorlar.

3. Mali Sermayenin Uluslararasılaşması

Mali sermayenin uluslararasılaşması 1970'lerden beri yaşanan iktisadi krizin en önemli sonuçlarından biri oldu ve neredeyse dünya mali piyasası denebilecek ölçüde bütünleşmiş bir piyasa kuruldu. Sermayenin entegrasyonu en hızlı biçimde uluslararası mali piyasalarda yaygınlaştı. Bu gelişme dünya mali piyasalarında yaşanan büyük boyutlu liberalizasyon ve deregülasyon sayesinde oldu. Bugün artık dünyanın pek çok ülkesinde, hele gelişmiş ülkelerin hepsinde, döviz hareketleri sınırsız, banka mevduatının hareketi ya önemli ölçüde ya da tümüyle serbestleştirilmiş, mali varlıkların, hisse senetlerinin alım satımı serbest bırakılmış durumda. Ayrıca, bugün mali sistemler ticaret sistemlerine göre çok daha fazla dışa açık hale geldi.

Uluslararası mali işlemlerin hacmindeki büyüme dünya mal ticaretindeki büyümeyi sistematik olarak aştı. Mali araçların ticareti hem ulusal ve uluslararası çapta malların üretimi ve ticaretindeki artışlardan hem de dolaysız yabancı yatırımlardan çok daha yüksek oranlarda arttı. Bu süreç bir yandan da mali akımlarla üretim arasındaki bağlantının zayıflama ve azalma yönünde geliştiğini gösteriyor.

Özellikle bilgisayar ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerin desteğinde mali kaynakların ulusal sınırlar arasındaki akımının boyutlarının ve hızının yüksekliği daha önceki dönemlerde örneğine rastlanmayan bir olgu. Uluslarası ma-

li entegrasyonun ne kadar büyük boyutlara vardığı en açık biçimde Ekim 1987 borsa çöküşü sırasında ortaya çıktı (Kahler 1990, s.145; UNCTAD 1990, s.103). Mali sermayenin uluslararsılaşmasının boyutları hakkında toplu veri bulmak çok güç ama bankacılık alanında mevcut veriler çok çarpıcı ve önemli. Çünkü bankalar mali uluslararasılaşma sürecinde kilit rol oynadılar. Bu hem çokuluslu şirketlerin üretim ve ticaret faaliyetlerinin artmasından hem de bunların faaliyetlerinin mali sermaye yönünde çeşitlenmesinden ve bankacılık ile bankacılık dışı faaliyetler arasındaki ayırımın bulanıklaşmasından kaynaklandı. Dünya mali piyasalarının büyüklüğü 1982'de 13,864 milyar dolardan 1988'de 36,512 milyar dolara çıkarak 2.6 kat arttı. Bunun yaklaşık yarısı bankacılıktan, %18'i hisse senedi ve tahvil borsasından geçiyor. Aşağıdaki veriler uluslararası bankacılık piyasasının hacminde meydana gelen nisbi değişmeleri gösteriyor (UNCTAD 1990, s.109-10):

	1964	1972	1980	1983	1985	1987
Dünya çıktısına oranı:	1.2	6.3	15.5	21.8	25.3	27.9
Dünya ticaretine oranı:	10.6	43.8	67.8	104.0	122.2	137.2
Dünya gayrisafi sabit yatırımına oranı:	6.7	30.6	75.4	120.5	138.7	147.3

Bu gelişmelere ek olarak, mali akımlardaki artış dolaysız yabancı yatırımlara göre 1972-79'da %331, 1980-82'de %217, 1985-87'de %487 oranında oldu (UNCTAD 1990,s.117).

Yukarıdaki büyümede en önemli etmen, Bretton Woods sisteminin çökmesiyle beraber dünyada liberalizasyon ve deregülasyon sürecinin başlaması ve genel olarak kâr hadleri düşen sermayenin dünyanın her yerinde kârlı alanlar araması ve alan açmaya çabalaması oldu. 1970'lerin özelliği Londra'da merkezlenmiş Euromoney piyasalarının yükselmesi aracılığıyla para piyasalarının uluslararasılaşması olgusunun yaşanması oldu. Bu dönemde bankalar petrol ihracatçısı ülkelerin büyük dolar fazlalarını azgelişmiş ülkelerde dolanıma soktular, Londra da bu bakımdan önderliğe sahip oldu. 1980'ler ise tümüyle farklı bir mali uluslararsılaşma biçimi yaşadı. Bu da "hisse-senetleşme" (securitisation) olarak anılan ve tahvil, hisse senedi gibi değerli kağıtlar ve mali araçlar alım satımına aracılık eden, mali aracılık işlemlerinin yapıldığı piyasanın uluslararasılaşması olgusu idi. Bu dönemde ABD'nin büyük dış ticaret açıkları ve Almanya ile Japonya'nın fazlaları nedeniyle mali kaynakların orijini de değişti. Özellikle Japon sermayesi 1980'lerde çeşitli değerli kağıtlara yatırım yaparak yabancı şirketlerde pay sahibi olma eğilimine girdi. Ayrıca, 1982'deki azgelişmiş ülkelerin borç krizi bu ülkelere verilen borçları azalttı ve bankaları gelişmiş kapitalist ülkelerin devletlerine borç vermeye yöneltti. Nihayet, 1980'lerde mali piyasalarda çok yeni araçlar ortaya çıktı (borçların tahvilleşmesi olan "swap", çeşitli ticari

kağıtlar, çeşitli "future" ve "option" araçları gibi). Zaten esas olarak mali piyasaların uluslararasılaşmasının yarattığı bu araçların alım satımı da büyük ölçüde arttı (Coakley 1988, s.16-17).

Bütün bunların sonucunda, mali mübadeleler içinde uluslararası karakterli olanların (en önemli mali piyasaları kapsayan uluslararası bankacılık) payı, bulunabilen veriler ışığında, 1982'den 1988'e şöyle seyretti: Avrupa (8 ülke) için %31.9'dan % 30.7'ye; İngiltere için, %72.3'den %62.4'e; Almanya için %7.5'dan %8.3'e; ABD için %17.2'den %18.4'e; Japonya için %15.4'den %25'e; hepsinin toplamı için %24.9'dan %25.2'ye değişti. Fakat bu değerler hemen kıyaslanabilir gibi değil; çünkü 1982-88 arasında dolara karşı mark %40, yen %90 daha çok değerlendi ve bu olay ülkelerin banka varlıklarının dolar değerini çok yükseltti. Bu döviz kuru değerlenmelerine rağmen bile, Japonya'nın uluslararası bankacılık muameleleri payında büyük artış oldu, buna karşılık Avrupa ve İngiltere'de geleneksel mali merkezlerin payı düştü. Özellikle İngiltere için bu rakamlar gerçek payı olduğundan büyük gösteriyor, çünkü sterlinin değerinde önemli düşüşler var (UNCTAD 1990,s.108).

Mali uluslararasılaşma çeşitli yönleriyle gelişti. Pekçok ülkede (gelişmiş ülkelerin tümünde) para piyasaları, hisse senedi ve tahvil piyasaları birbiriyle yakın ilişki içine girdi. Bunun yanında, döviz alışverişi ülkeler arasında fonların hareketini gerektirdiği için, döviz piyasaları, parasal ve mali dalgalanmaları ülkeler arasında aktarma mekanizması olarak daha önemli hale geldi. Bunun sonucunda da dış ticaret, dolayısıyla üretim, yatırım ve istihdam, aynı şekilde ulusal para ve sermaye piyasaları, uluslararası mali koşullardaki değişikliklerin etkisine çok daha dolaysız biçimde açık hale geldi. Bütün bunların sonucunda artan belirsizlik likidite tercihlerini yükselterek faiz hadlerini yükseltme yönünde baskılar yarattı (UNCTAD 1990, s.103).

Bugün dünya iktisadi koşulları bakımından en çok endişe duyulan alanlardan biri mali istikrarsızlık ve "mali kırılganlık" (örneğin bkz. IMF 1991). Mali piyasaların liberalizasyonu ve pekçok yeni mali aracın ortaya çıkması, faiz hadleri, senet fiyatları, kaynak arzı ve talebini çok daha değişken ve zor tahmin edilebilir hale getirdi, fon akımlarını çok daha istikrarsız kıldı ve ek olarak mali sistemin istikrarsızlık potansiyelini arttırdı. Mali piyasaların uluslararasılaşması ile beraber mali sistemleri disipline edebilme ve artan spekülatif hareketlerin aşırı reaksiyonlara yol açacak büyük çalkantılar doğurması durumlarında sistemin düzenlenmesi olanakları daralmış durumda. Uluslararaslaşmanın artması ise mali istikrarsızlıkları ülkeler ve piyasalar arasında çok daha güçlü ve hızlı bir şekilde yayıyor. Uluslararasılaşma ve dışa açıklık derecesinin artması tek tek ülkeleri uluslarası mali koşullardaki değişikliklere çok daha duyarlı kılıyor

ve iç politika uygulayabilme yeteneğini önemli ölçüde düşürüyor, ulusal para ve maliye politikası araçlarının etkisini zayıflatarak hükümetlerin makro iktisat politikası yapma gücünü azaltıyor. Döviz, değerli kağıt, faiz değerleri büyük oynamalar gösterdikçe bankaların ve diğer mali kurumların varlıklarının değeri de büyük istikrarsızlıklar ve düşüşlere maruz kalıyor ve bunun sonucunda kredi arzı ile talebi yoluyla yatırımları ve iktisadi toparlanmayı destekleme olanağını yitiriyorlar (UNCTAD 1990, s.104 ; UNCTAD 1991a, s.V, 109).

Uluslararasılaşma süreci hızlanmasına rağmen tamamlanmış değil. Azgelişmiş ülkelerin çoğunluğu sermaye hareketleri üzerindeki sınırlamaları kaldırmış değiller. Fakat bu ülkelerde bile bu sınırlamaların geçerlilikleri ve işlerlikleri yok, çünkü diğer mal ve hizmet akımları serbestleştirilmiş ve faaliyetlerin birçoğu "dolarlaşmış", "marklaşmış" durumda. Yabancı bankalar doğrudan doğruya ülke içinde faaliyet gösteremese bile zaten ulusal bankalar da benzer uluslararası işlemleri yapıyor (UNCTAD 1990,s.103). Genel olarak mali piyasaların istikrarsızlığı iktisadi durgunluk koşulları ile birleşince, uluslararası mali piyasalarda rekabet ederek koşulları etkileme gücü çok zayıf olan AGÜ'ler mali sermayenin uluslararasılaşmasından ve uluslararası mali sistemin kırılganlığından çok olumsuz etkileniyorlar. Makro politika yapma yetenekleri yukarıda sözü edilen alanlarda azaldıkça ülke içinde gelir bölüşümünü çok olumsuz etkileyen politika alanlarına yüklenme eğilimleri de artıyor.

B. Dış Ticarette Korumacılık

Bugün dünyada bir yandan sermayenin uluslararasılaşması ve liberalizasyon süreci yaşanıyorken, bir yandan da milliyetçilik, hatta bazılarının ifadesine göre, "kabilecilik" eğilimleri yükseldi. Bu eğilimlerin yükselmesinde en önemli etmenlerden biri Soğuk Savaş'ın bitmesi ve sosyalist devletlerin dağılması ise, diğer bir önemli neden, ülkelerin çok çelişkili bir konum içinde hem uluslararasılaşmadan yararlanma hem de bu durumun ortaya çıkardığı olumsuz etkilerden kendilerini koruma çabası içinde olmaları. Milliyetçilik hareketleri bağımsızlık ve kendi kaderini tayin etme, veya bölünme ve ayrılmalar biçiminde son derece hızlı yayıldı. Milliyetçilik ayrıca iktisadi alanda çeşitli araçlarla kendini "korumacılık" olarak gösterdi. Korumacılık, ulusal ekonomileri dünya piyasa güçlerinin işleyişinden ve etkilerinden belli yollarla izole etmek ya da bir ölçüde kaçınmak anlamına geliyor. Korumacılık bir yandan mal ve hizmet hareketlerini, bir yandan da insan ve emekgücü hareketlerini daha çok yönetme bakımından ortaya çıkıyor.

Gelişmiş ülkelerde, Avrupa, Japonya ve ABD'de 1970'lerde gümrük tarifelerinde büyük indirimler yapılmıştı. Fakat dış ticareti yönetme eğilimleri 1980'lerin ilk yıllarındaki durgunluk döneminde yükseldi. Doların değerindeki

hızlı artış ve ABD'nin dış ticaretinin büyük açıklar vermesi ile beraber, ABD ve Avrupa ekonomilerinde ana sanayi dallarında (otomobil, çelik gibi) uluslararası piyasaları bölüşme çabalarında artış görüldü. 1980'lerin ilk yıllarında kontrol edilemeyen korumacılık eğilimleri 1986'da GATT Uruguay Round ticaret liberalizasyonu görüşmelerinin başlatılmasını uyardı. Bu görüşmeler pek çok çevre tarafından çok önemsendi; çünkü eğer başarılı olursa , kuralları herkese uygulanacak "çok-taraflı" ticaretin alanını büyük ölçüde genişletecek olanakları açacaktı. Bu görüşmelerde ana hedef ise ithalatını çok arttırmayan Japonya ile ihracatlarını hızla yükselten yeni sanayileşen ülkeler oldu. Fakat 1980'lerde önemli ticaret pazarlıkları GATT dışında bağlandı. Örneğin gelişmiş ülkeler büyük ticaret partnerleriyle aralarındaki ticaret engellerini azaltma yoluna gittiler: ABD-Kanada, Avustralya-Yeni Zelanda, Avrupa Topluluğu Tek Pazarı gibi. Ayrıca ülkeler arasında örneğin Japonya'nın ABD'ye otomobil ihracatını gönüllü kısıtlaması gibi ihracatı gönüllü kısıtlama anlaşmaları da ikili olarak bağlandı (Kahler 1990, s.144-6).

AGÜ'lerin ithalatının özellikle 1970'lerde GSMH'ları içindeki payının geçmiştekine göre yarıyarıya düşmesi ve bu trendlerin 1980'lerde de sürmesi (bkz.Tablo 3) karşısında uluslararası sermaye çevreleri AGÜ'leri ithalatını serbestleştirmeleri için büyük baskı altına aldılar. Bu bakımdan GATT Uruguay ticaret pazarlıklarının sonuçları çok çarpıcı. Pazarlıklar 1986'da başladığında, AGÜ'ler yeni ticaret görüşmeleri rounduna katılmayı, ancak ticaret sınırlamalarının zengin ülkelerin indirdiği orandan daha çok indirmelerinin istenmemesi koşuluyla kabul etmişlerdi. Bu mantığa göre serbest ticaret ancak zengin ülkelerin altından kalkabileceği bir lüks idi. O zamandan beri bu mantık tersine dönmüş durumda. 1986'dan beri, GATT'ın 108 üyesi arasında bulunan otuzdan fazla AGÜ, ticaret sınırlamalarını tek taraflı olarak ciddi ölçüde azalttı ve bunu esas olarak piyasa temelli reformların bir parçası olarak geliştirdi. Bu ülkeler arasında çok fakir Bangladeş'den Güney Kore'ye kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde Latin Amerika ülkelerinin çoğu ve bazı Asya ülkeleri vardı (**The Economist**, September 21- 27, 1991, s.84.). Bu ülkeler ithalat üzerindeki miktar sınırlamalarını kaldırdılar, gümrük tarifelerini indirdiler, tarife yapılarını basitleştirdiler ve tarife dışı sınırlamaları neredeyse tümüyle kaldırdılar (UNCTAD 1991a, s.75-81).

Aynı dönem içinde GÜ'lerde ise korumacılık yükseldi. Gelişmiş ülkeler son birkaç on yıldır kendi gümrük tarifelerini düşürmekteler. Fakat 1980'lerde bazı malların ithalatına alenen kotalar uygulamaya başladılar (örneğin bazı AGÜ'lerin tekstil ve giyim sanayii ihracat malları) ve asıl tarife dışı engelleri yükselttiler. 1966-86 arasında OECD ülkelerine giden ithalatın tarife dışı engellerden etkilenen kısmı bir kat arttı. 1986'da AGÜ'lerden gelen ithalatın %20'den

fazlası sadece "hard-core" önlemlerden etkileniyordu (World Bank 1991,s.8). ABD 1990'da Latin Amerika ülkelerinin demir-çelik, cam, tekstil ve giyim eşyaları ihracatının %40 ile %66 arasında değişen kısmına tarife dışı sınırlamalar uyguluyordu. ABD'nin ithalatının beşte biri tarife dışı sınırlamalara konu idi (UNCTAD 1991a, s. 67,68). GATT, yakın zamanda, AGÜ'lerin GÜ'lerin pazarlarına girebilmelerinin koşulu olarak geliştirilmiş 284 adet ihracatı sınırlayıcı düzenleme saptadı. Aynı derecede engelleyici bir başka uygulama ise, yabancı rekabeti seçici bir yöntemle engelleyen anti-damping kurallarının giderek artan şekilde kullanılması oldu (**The Economist**, September 21-27, 1991, s.84; UNCTAD 1991a, s.73-4). Bu ise GATT'ın "adil ticaret" (fair trade) ilkelerine ters, çünkü bütün ticaret taraflarına eşit muamele yapılması ilkesini zedeliyor. Bu sınırlandırmalar 1980'lerde giderek arttı ve özellikle son yıllarda AGÜ'lerin ihracatına karşı uygulanıyor ve bu tür uygulamalar GÜ'lerin ticaretinin %25-30'unu etkiliyor (UNCTAD 1991a, s.58-9). Bu açıdan AGÜ'ler daha olumlu bir uygulama içinde, çünkü bu ülkelerin ticaret sınırlandırmaları daha yüksek olsa bile, hiç olmazsa ayrımcılık yapılmadan herkese eşit olarak uygulanıyor (UNCTAD 1991a, s.60). Bütün bu gelişmelerin de etkisiyle, ithalatın GÜ'lerin GSMH'sı içindeki payının 1980'de %20'den 1988'de %17'ye düştüğünü, AGÜ'lerinkinin ise %14.7'den %15.4'e çıktığını görmüştük (bkz. Tablo 3). AGÜ'lerde ithalat daha da çok artmadıysa, bu, ticaret sınırlamalarının çok azaltılmasına rağmen oldu ve temel olarak onların büyümelerinin ve yatırımlarının çok yavaşlamasından kaynaklandı.

GATT Uruguay pazarlıkları son zamanlarda ticaretin liberalizasyonu kapsamını tarımsal ürünleri, hizmetleri ve entellektüel mülkiyet haklarını da içerecek şekilde genişletildi (geniş bilgi için bkz. UNCTAD 1991a, Part Three). Dünya ticaretinin %20'si hizmetlerden oluşuyor. Diğer iki alan da düşünüldüğünde, bu yeni kapsam ticareti serbeştleştirme alanını ticaretin tümüne yaymayı hedefliyor. Fakat pazarlıklar 1990 Aralık ayında kaldığı yerden bir adım öteye ilerleyemiyor. Örneğin ihracat sübvansiyonlarının nasıl tanımlanacağı gibi bazı teknik konularda ilerleme kaydedildi ama asıl merkezi sorunlar bakımından hiç bir konu halledilemedi. ABD ve 14 güçlü zengin ve fakir tarım ihracatçısı ülke tarım sübvansiyonlarında önemli kısıtlamalar getirilmesi konusunda ısrar ediyor. Bu ısrar AT tarafından güçlü bir dirençle karşılaşıyor. Tarımsal mallar ticaretinde reform olmadıkça da ABD, Avustralya, Kanada hizmetler ve patentler konusunda bir anlaşmaya yanaşmıyorlar. AGÜ'ler ise banka, sigorta, turizm, hukuk, muhasebe ve daha pek çok alanı kapsayan hizmetlerde serbestleşme, sınai mallar üzerindeki gümrük tarifelerinin düşürülmesi, yabancı yatırımlar ve sermaye üzerindeki kontrollerin gevşetilmesi ve entellektüel mülkiyet haklarının daha sert kurallarla korunması karşılığında, kendi tarım ürünlerinin ticare-

tinde daha çok serbestleşme istiyorlar (**Financial Times**, July 8,1991, s.4; **The Economist**, July 27, 1991, s.58). AGÜ'ler başlangıçta GATT Uruguay görüşmelerinin hevessiz katılımcıları iken şimdi aktif şampiyonları haline geldiler. Bu görüşmeleri zengin ülkelerin kapılarının onlara aralanmasının veya biraz daha açılmasının ana garantisi ve aracı olarak görmeye başladılar (**The Economist**, September 21-27, 1991, s.84). Bu durum, uluslararasılaşmakta olan, ama bu süreçte AGÜ'lere çok daha olumsuz dış iktisadi koşullar sunan günümüzün dünya ekonomisinin, AGÜ'lerin ellerindeki mücadele araçlarının sayısını ne denli azalttığının çarpıcı bir göstergesi. Kendilerini "korumacık"la koruyamadıkları ölçüde, düşen mal fiyatlarına, gerileyen dış ticaret hadlerine, ticaret fazlaları vererek elde ettikleri ihracat gelirlerinin çok kritik önemde kısımlarını katlanan faiz yükü ve dış borçlar için gelişmiş ülkelere transfer etmek zorunda kalmalarına, GÜ'lerin büyüme ritmindeki istikrarsızlıktan dolayı son derece istikrarsızlaşan dış ticaret gelirlerine, uluslararası mali piyasalarındaki istikrarsızlıklara dışa açıklıklarına paralel olarak artan ölçüde maruz kalmalarına rağmen serbest ticaretçi kesilerek ve bunu GÜ'lere kabul ettirmeye çalışarak "korunmaya"çalışıyorlar.

. GATT ticaret görüşmeleri tıkandıkça, ticaretin çok-taraflılığı yerine ikame olarak korumacılık (Healey 1991, s.37) ve bölgesel ticaret anlaşmaları özellikle GÜ'lere daha cazip gelmeye başlıyor. 7-Büyükler zirveleri de ticaret alanında hep fiyasko ile bitiyor. İkili görüşmeler ise problemlerle dolu. Avrupa ve Amerikan basını bu konularda örneklerle dolu. Örneğin ABD ile Japonya arasındaki ithalatı serbestleştirme konusunda sürüp giden pazarlıklar her seferinde ABD'nin baskıları ve misilleme tehditleriyle bitiyor ve bir kısım alanı açabiliyor. ABD ile Japonya arasındaki sorun büyük ticaret açıkları ve açıkların bileşimi yanında, çok daha önemli bulunan, ABD ve Avrupa firmalarının sistematik olarak Japon temel endüstrilerinden ve teknolojilerinden dışlanması ve Japon devletinin dev firmalarının liderliğini destekleyen politikalar uygulaması (**The Economist**, May 18, 1991, s.15-6. Bu makale "Sağır Japonya ile Kör Amerika Karşı Karşıya" başlığını taşıyordu. Ayrıca bkz. **The Economist**, November 30, 1991, s.126; Bergsten 1990, s.99). Japonya AT ile olan ticaretinde de artan fazlalar veriyor ve Avrupalılar Japonlarla özellikle otomobil ve elektronikte "gönüllü ihracat kısıtlaması" uygulaması sürdürüyorlar. Japonlar da durgunlukta korumacılık eğilimlerinin artmasından ve Avrupa Tek Pazarı'nın serbest girişi engelleyeceğinden korktukları için bu gönüllü sınırlamalara ABD piyasalarında da olduğu gibi "gönüllü" davranıyorlar (**The Economist**, May 25,1991, s.77-8). GATT'ın başarısızlığının bugün 1930'larda olduğu gibi gümrük tarifelerinin yükseltilmesi ile başlayan bir ticaret savaşına dönüşmesi ihtimali o dönemdeki kadar yüksek değil belki. Ama bu ihtimalin hiç de düşük olmadığına işaret eden

oldukça ciddi bir gösterge, aşağıda ele alınacak olan "bloklaşma" eğilimleri. Öte yandan bu ticaret savaşının açık sıcak savaş yerine "gerilla savaşı" biçiminde sürdüğünü söyleyenlere katılmamak da mümkün değil (bu tabir için bkz. **Financial Times**, July 8, 1991, s.4). Bu savaş küçük küçük adımlarla korumacılığın her gün bir yenisi bulunan tarife dışı yöntemlerle arttırılması stratejisi aracılığıyla sürdürülüyor.

C. Yabancı Mülkiyette ve Emek Piyasasında Korumacılık

Gelişmiş ülkelerin dış ticaretten daha titiz korumacılık uyguladığı alanlar yabancı sermaye mülkiyeti, ama illâ da ülkelerine insangücü göçü. Sermayenin uluslararasılaşması ulusal sınırlamalara doğrudan doğruya gelişmiş ülkelerde çarpıyor. Şimdi bu konulara biraz yakından bakalım.

1989'da dünyada bir şirket satın almaları patlaması yaşandı. Buna paralel olarak devletler yabancıların bir ulusal firmada mülkiyetin belli bir oranından fazlasını alabilmelerine üst sınırlar ve bazı durumlarda resmi izin alma zorunluluğu getirdiler (Örneğin Fransa'da üst sınır %20). Bu önlemin olmadığı durumda bile pek çok koruma aracı kullanılıyor. Bunlar arasında oy verme haklarına sınırlama, çift oy hakkı olan ulusal hisseler, oy hakkı olmayan hisseler, küçük bir gruba diğerlerinin hisselerini satın alma hakkı, bazı hissedarları dışlayarak sermaye arttırma hakkı, bazı firmaların iştiraklerinin ana firmanın sermayesinin ancak belli bir oranına sahip olabilmesi hakkının ana firma tarafından tanınması hakkı, iştiraklerin ana firmada oy hakkına sahip olmasının yasaklanması gibi sınırlamalar bulunuyor. Ayrıca, bazı firmalar hisselerinin bir kısmını bankalara satıyorlar ve bankaların bazıları da devlet bankası veya devlet kontrolünde (**The Economist**, June 1, 1991, s.71). Halbuki AGÜ'den istenen bu konuda ekonomilerini iyice açmaları.

Hakim güçler mal ve sermaye dolaşımında çok liberal olsalar ve bunu savunsalar bile, ulusal otoritenin alanı olarak en kıskançlıkla korudukları alan emekgücünün serbest dolaşımına sınırlama getirme gücü. Bu alanda globalleşmeden sözetmek kesinlikle olanaklı değil. 1980'lerde işgücünde serbest dolaşım yerine sermayenin ucuz işgücü alanlarına taşınması tercih edilen strateji oldu.

Son zamanlarda Avrupa'nın en büyük korkularından biri Avrupa'ya göçmek için için fırsat kollayan Doğu Avrupalılar, ama özellikle de AGÜ'lerin insanları. Bu insanlar Avrupa ülkelerine bir kez girince serbest dolaşım hakkına sahip olacaklar. O nedenle AT bu hakkı sadece üye ülkelerin vatandaşlarına tanımayı planlıyor. Bir yandan da göç sayesinde ücretleri düşürmek ve düşük tutmak mümkün oluyor ve beyin göçü sayesinde ucuz ve kaliteli işgücünü bedavaya sağlamak mümkün oluyor. Bu alanı büyük bir dikkatle denetlemek bazı ülkelerin, özellikle ABD'nin, ucuz işgücü ve kaliteli işgücü sağlama politikası-

nın temelini oluşturuyor. Bu nedenle ABD son yıllarda göçü epeyce gevşetti ve tarihinin yeni bir göçmen dalgasını yaşadı (**The Economist**, June 1,1991, s.23).

Göçmenler GÜ'lerin ekonomilerine ucuz işgücü sağlamaları nedeniyle aynı zamanda GÜ'ler için toplumların içinde en ciddi bölünmelerin kaynağını da oluşturuyor. Göçmenler bu toplumların en alt sınıflarını meydana getiriyorlar ve toplum ırk, etnik grup ve cinsiyet temelinde çok daha keskin ayırımları yaratıyor. Göçe karşı tepkiler çok güçlü ırkçılık eğilimleri ortaya çıkarıyor. İktisadi krizler sırasında bu ayrımlar büsbütün güçleniyor. Bütün bu çelişkili nedenlerle devletler insangücü hareketlerini çok sıkı denetliyorlar ve sermaye uluslararasılaşırken emekgücünün hareketliliğinin bu denli sıkı denetlenmesi sermayenin ve emekgücünün dağılımını kutuplaştırarak dünyadaki kutuplaşmayı iyice derinleştiriyor (Amin 1991). Başka bir ifadeyle, diğer sermaye türleri uluslararasılaşırken, "değişir sermaye" çok sıkı şekilde ulusal tutulmaya çalışılıyor.

Sermaye ve yüksek becerili işgücünün uluslararası hareketliliğinin daha yüksek olması sonucunda, yapısal uyarlanmaların yükü dünyada daha az hareketli olan en zayıf grupları ve toplumların üzerine biniyor. Ekonomiler ve özellikle onların içindeki bazı grupların kendilerini büyük iktisadi zararlardan koruyamadığı sürece ve daha yüksek gelirlilere bu yükler yüklenemediği sürece gelir bölüşümünün dünya çapında ve tek tek ülkeler içinde bozulması da kaçınılmaz oluyor.

Gelişmiş ülkelerde serbest iktisadi düzen ile korumacılık bakımından sermaye kesiminin iki yüzlülüğünü çok iyi yansıtan bir araştırma geçen yılın ortasında yayınlandı. Bu araştırma dünya sermaye çevrelerinde en saygın kurumlardan biri sayılan ABD'deki Harvard Üniversitesi tarafından yayınlanan **Harvard Business Review** 'da yer aldı. Çalışma 25 ülkeden 11,700 şirket yöneticisi arasında iş dünyasındaki değişmeler konusundaki görüşleri saptama amacıyla yapılan bir anketin sonuçlarını sundu (aktaran, **The Economist**, May 11, 1991). Sonuçlar, iş dünyasında serbest ekonominin başkaları tarafından uygulanmasını, ama kendileri bakımından korumacılığın hakim olmasını, bu bakımdan serbest ticaret taleplerinin zayıf olduğunu ortaya koydu. Örneğin, Amerikalıların %78'i, Almanların %95'i, Japonların %86'sı, İngilizlerin %83'ü, ülkeler arasındaki ticaretin serbest olmasını ve firmaların asgari düzeyde korunmasını istediler. Öte yandan,ABD'li yöneticilerin %60'ı devletlerin satınalmalarında yerli firmaları tercih etmesini, %74'ü devletin firmalara uluslararası başarı için aktif olarak yardım etmesini, %38'i yabancı ortaklıklarda yabancı mülkiyet oranına sınır getirilmesini, %25'i ise yüksek fiyat ödense bile ulusal firmaların korunmasını istediler. Fransız ve İngiliz yöneticiler bu konularda en az ABD'liler kadar iki yüzlü idi. Almanlar ise karasızdı. Güney Korelilerin %45'i serbest ticaret ve mi-

nimum korumaya taraftarken, %70'i yabancı sermaye ortaklık oranının sınırlandırılmasını, %78'i ödenecek fiyatlar daha yüksek olsa bile yerli firmaların korunmasını istediler. Japonların %99'u devlet alımlarında yerli firmaların tercih edilmesi gerektiğini söylediler. Kısacası, dünyanın en çok dış ticaret yapan ülkelerinde bile sermaye yöneticilerinin büyük çoğunluğu serbest ticareti kendilerinin mal satması bakımından istiyorlar ama her türlü ulusal ve devlet korumacılığına taraftarlar. Bu açıdan aynen kendi devletleri gibi düşünüyorlar. Hedeflenen düzen liberal bir dünya ekonomisi, mal ve sermaye hareketlerine müdahalelerin azaltılması, ama kendilerinin her zaman gerektikçe kontrol uygulaması (bkz. Kahler 1990, s.149). Bir iktisadi şok veya bir mali kriz bu eğilimleri daha da güçlendirici şekilde işliyor. Kapitalist ekonomiler iktisadi dalgalanmalara ve krizlere sürekli olarak maruz kaldıkları için, sözkonusu eğilimlerin derecesi konjonktürel olarak değişse bile, nedenleri yapısal olarak sürekli yeniden üruyor.

D. Bloklaşma

1929'daki aşırı birikim krizi sırasında birbirini izleyen kriz aşamalarında bloklar oluştu ve emperyalist güçler kendi aralarında savaştılar. 1970'lerden beri sürüklenen krizde ise bu kez sermaye birikimi krizleri global liberalizasyonla ve sermayenin uluslararasılaşmasının ilerlemesiyle aşılmaya çalışıldı. Öte yandan, sermayenin uluslararasılaşması blokların oluşmasına engel değil. Blokların oluşması sermaye mülkiyeti ile ilgili bir olgu değil, görece kapalı, bölgesel ticaret ve ödeme ağlarının oluşması ile ilgili bir olgu. Bu da sermayenin hareketliliği önüne engeller konduğu anlamına gelir. Yukarıda görüldüğü gibi, sermayenin uluslararasılaşması ile korumacılık ve sermaye hareketlerini sınırlayıcı pratikler beraberce ve çelişkili bir birlik içinde varolan ve varlıkları birbirini dışlamayan süreçler (bkz. Clarke 1988, s. 88, 92). Fakat dünya olanaklarının ve iktisadi gücün bu denli eşitsiz dağıldığı koşullarda uluslararası ilişkilerde her ülkenin eşit katılma haklarına sahip olduğu çok-taraflılık girişimlerinin çok ilerleme kaydetmesi zaten beklenemez. Varolan bu tür girişimler de başarısızlığa uğradıkça bloklaşma eğilimlerinin artması kaçınılmaz.

Günümüzde dünyada bloklaşma olup olmadığı, varsa bunun sonuçlarının ne olacağı yoğun tartışmalara ve endişelere yol açıyor. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Sterlin Alanı, Fransız Birliği, Monroe Doktrini'ne göre davranan ABD bloklarının oluşması ile bloklar arasındaki ticaretin asgariye inmesi, ve Almanya ve Japonya'nın bloklar dışında kalarak dünya savaşının patlaması ile ilgili anılar canlanıyor, günümüzdeki durumla sözkonusu dönem arasında karşılaştırmalar yapan incelemeleri uyarıyor. En çok sorulan soru da böyle bir durumun iktisadi konularda çatışma mı yoksa rekabet ve uluslararası işbirliğinin sağlıklı bir birliğini mi ortaya çıkaracağı.

İkinci Dünya Savaşı'dan sonra oluşturulmaya çalışılan çok taraflı sistemin bugüne kadar ne ölçüde geliştirildiği tartışılabilir ama, bu sistem bile son zamanlarda 5-Büyükler, 7-Büyükler, dünya zirveleri ile epeyce parçalı durumda ve çok sayıda bölgesel işbirliği ve serbest ticaret alanı anlaşmaları veya bunların girişimleri yapılıyor. Ticaret bloklarının oluşması elbette bir-iki yıl içinde gerçekleşecek bir oluşum türü değil. Belli bir birikimin zaman içinde oluşması gerekir. Böyle bir birikimin olup olmadığı aşağıda inceleniyor.

Tablo 12'de görüldüğü gibi, 1988'de birinci bölge ile üçüncü bölge neredeyse eşit büyüklükte, ikincisi ise ikisinin toplamından daha büyük idi. Hepsi birden dünya ticaretinin %85'ini gerçekleştiriyordu. Bu oran 1980'de %75 idi. Bölge-içi ticaret Amerika ve özelikle Avrupa'da gerçekten yüksek. AT'nin bir iktisadi blok olduğu elbette hiç tartışma götürmez (bkz. Cocks 1980). Uzak Doğu'da ise bölgeselleşme oranı daha düşük ve artma eğilimi de göstermiyor ama hiç de küçümsenecek boyutta değil. Fakat bütün dünya bakımından , bölgeler-içi ticaretin dünya ticaretinin içindeki payı 1980'de % 41'den 1988'de %48'e çıktı (veriler UNCTAD 1991b, s.2'den). Bu rakam payda %17 düzeyinde bir artış anlamına geliyordu.

Tablo 12 : Bellibaşlı Bölgelerde Bölge-içi ve Bölge-dışı Ticaret

(Toplam ihracatın %si Olarak)

Bölgeler	1973	1980	1985	1988
Amerika -Kuzey ve Latin				
-Bölge-içi	47.3	46.7	52.7	48.1
-Bölge-dışı	52.7	53.3	47.3	51.9
Toplam ihracat(milyon $)	129	405	421	559
Batı Avrupa-AT ve EFTA				
-Bölge-içi	68.5	67.5	65.2	71.3
-Bölge-dışı	35.1	32.5	34.8	29.7
Toplam ihracat(milyon $)	260	816	779	1,268
Japonya ve G.Doğu Asya*				
-Bölge-içi	33.3	32.7	29.6	31.1
-Bölge-dışı	66.7	67.3	70.4	68.9
Toplam ihracat(milyon $)	69	272	348	575

*Hong Kong, Endonezya, Malezya, Güney Kore, Singapur, Tayvan, Tayland.

Kaynak: UNCTAD 1991a, s.72.

Benzer rakamları daha sonraki yıllar için elde edemesek bile, o zamandan beri olan gelişmelerin bölgesel ticareti arttırma yönünde çalıştığını söyleyebiliriz. 1992'de yürürlüğe girecek olan Avrupa Tek Pazarı üye ekonomilerin entegrasyonunu büsbütün ilerletecek. Avrupa Komisyonu'nun yaptırdığı bir araştırmaya göre, pazarın bütünleşmesi ve ticaret engellerinin kaldırılması sonucunda hemen her sektörde ithalat azalacak (aktaran, Bergsten 1990, s. 100). AT ülkelerinin bölgesel anlaşmalara katılmayan ülkelere uyguladığı tarife dışı sınırlamalar, özellikle tekstil ve giyimde uyguladığı miktar kotaları, gönüllü ihracat sınırlandırmaları, anti-damping uygulamaları bugün 1980'dekinden çok daha yüksek. Bir başka gösterge olarak, Almanya' nın dış ticaretinde AT'nin payı 1980'lerin sonlarında %62'ye çıkmıştı (**The Economist**, November 30,1991, s.35). AT'de iktisadi iç bütünleşme sadece ticaret alanında değil, 1979'da Avrupa Para Sistemi (EMS) kurulduğundan beri para alanında da ilerliyor. Bu sistemin amacı özellikle Bretton Woods sistemi çöktükten sonra ve ABD'nin para politikası uluslararası para sistemini aşırı oynak ve istikrarsız kıldıktan sonra, enflasyona karşı korunmak ve Avrupa içi ticareti teşvik etmekti. Avrupa Para Sistemi'nin parçası olan Döviz Kuru Mekanizması (ERM) ise, üye devletlerin paralarının birbirine karşı değişmelerini dar bir aralık içinde tutmayı amaçlıyor; böylece tek tek ülkeler kendi enflasyon hadlerini bağımsızca seçemiyorlar; artan maliyetlerini örneğin serbestçe yapacakları bir devalüasyonla telafi edemiyorlar; onun yerine örneğin ücret sınırlaması, daha yüksek verimlilik artışı gibi yollar izlemek durumunda kalıyorlar. Bu ortak para politikasını esas olarak Almanya'nın para politikası belirliyor (**The Economist**, November 30, 1991, s.35). İktisadi bütünleşme yanında, AT entegrasyonu dış politika, güvenlik politikası ve nihai olarak savunma politikası alanlarına da yaymak istiyor.

Kanada -Amerika Birleşik Devletleri Serbest Ticaret Anlaşması'nın etkilerini tartışmak için henüz erken; çünkü pazarlıklar iki yıl önce bitti ve tam olarak uygulamaya 1998 yılında geçilecek. Kanada'nın asıl amacı ABD'nin uyguladığı tarife-dışı, misilleme, acil durum koruması gibi sınırlamaları aşmaktı. Yoksa zaten bu iki ülke arasındaki ticaretin %80'i gümrüksüz yapılıyordu. Bu anlaşmanın uzantısı olarak, ABD "Enterprises for the American Initiative" adını verdiği bir girişimle bütün Amerika kıtasında ticaret ilişkilerini geliştirme amacını açıkladı. Bu bağlamda Meksika ile ABD arasında görüşmeler sürdürülüyor ve bu girişim bir serbest ticaret bölgesi kurmayı amaçlıyor.

Doğu Asya ülkeleri son derece hızlı büyüyerek 1965-88 arasında dünya üretimi içindeki paylarını %5'den %20'ye, dünya sanayi malı üretimi içindeki paylarını da %10'dan %23'e çıkardılar. 1980'lerin sonunda dört yeni sanayileşen ünlü ülke üçüncü dünya ülkelerinin sanayi malı ihracatının yarısını gerçekleştirdi. Bu bölgede "Güney Doğu Asya Ulusları Birliği" çerçevesinde daha ya-

kın iktisadi ilişkiler geliştirildi. Yeni bir "Asya-Pasifik İktisadi İşbirliği Grubu"nun bakanlar düzeyinde yapılan yıllık toplantıları başladı ve bu oluşum bir ölçüde OECD'ye benziyor. Grubun üyeleri Japonya, ABD ve diğer on Pasifik Havzası ülkesi. Çok yeni haberlere göre, bu bölgede bloklaşma eğilimleri Japon yeninin giderek daha büyük ölçüde rezerv para olarak tutulması ile beraber güçleniyor.

Serbest ticaret bölgeleri veya bloklarını oluşturan anlaşmalar dışında kalan ülkeler arasında ve AGÜ'ler arasında da benzer yapıları oluşturmak üzere girişimler ortaya çıkıyor. Çünkü bloklaşma kendi içine kapalılık anlamına gelmese de bloklara dahil olmayan AGÜ'lerin daha da marjinalleşmesi anlamına gelecek. Zaten bu yüzden AGÜ'ler GATT pazarlıklarında bu denli hevesliler ve çok-taraflılığı savunuyorlar. Ama çok-taraflılığın çok ilerleme kaydetmemesi karşısında onlar da bölgesel işbirliği olanakları arıyor. Zaten Latin Amerika'da epeydir varolan fakat pek işlemeyen dört ticaret grubu var: And Paktı Ülkeleri, Orta Amerika Ortak Pazarı, Karayipler Ortak Pazarı, Latin Amerika Bütünleşme Birliği. Bunun dışında Türkiye'nin girişimini yaptığı "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi" kurulması için ilk resmi adımlar atıldı. Temmuz 1991'de Küba da dahil 19 Latin Amerika ülkesi ile İspanya ve Portekiz'in devlet başkanları Gudalajara Zirvesi'nde işbirliği için toplandılar. Yayınlanan deklarasyonda AGÜ'lerin adil olmayan dünya piyasaları karşısında yoksulluk ve teknolojik gerilikle mücadele için ortaklık arayışı içine girdikleri vurgulanıyordu.

Bugün bloklaşma eğilimlerinin ve oluşumlarının üç blok yaratma ve bunlar arasında rekabeti tehlikeli biçimde arttırma potansiyelinin olduğu, bu tür bir rekabetin tek tek ülkeler arasındaki kıran kırana rekabetten daha tehlikeli sonuçlar doğurabileceği yaygın kabul gören bir görüş (Örneğin bkz. **The Economist**, September 28,1991, s.21-24; Bergsten 1990, s.99-103; Streeten 1991, s.131; Kahler 1990, s.150; UNCTAD 1991a, s.71-2).

Öte yandan, bloklaşma olsa bile, bu blokların dışlayıcı strateji izlemek yerine global düzenin bir parçası olarak davranmaları durumunda çok-taraflılığın bir ara adımı olabileceklerine dair yorumlar da yapılıyor. Bu yorumu yapanlar uluslararası işbirliğinin organizasyonunun bir süper güç, bir güçlüler ittifakı, veya çok-taraflı uluslararası örgütlenmeler tarafından yapılabileceği konusunda farklı görüşlere sahipler. Dolayısıyla, uluslararası işbirliği tartışmaları mutlaka emperyalist biçimleri dışlayan bir çerçeveye sahip olmak zorunda değil. Zaten uluşlararasılaşma derecesinin bu denli ilerlediği bir dünyada, kutuplaşma eğilimleri yanında, bu kutuplaşmaların tehlikelerini hafifletmek ve uluslararası kapitalist ekonomiyi yönetebilmek için uluslararası işbirliği eğilimleri de olacaktır. Bugün bu işbirliğinin örgütlemesini süper emperyalist gücü yıpranmış ABD

gerçekleştirememektedir. Ama onun yerine alacak bir süper güç de, Japonya ve Almanya gibi iki muhtemel adayın yükseliyor olmasına rağmen, henüz tam olarak ortaya çıkmamışsa, dünyanın, bloklaşmalar, yükselen emperyalist güçleri arasında pazarlıklar, tek tek ülkeler tarafından korumacılık çabaları, emperyalist rekabet, ve ekonomik istikrarsızlıkları azaltmak için girişimlerin tümüne aynı anda sahne olması doğaldır.

Fakat yukarıda incelenen dünya koşullarındaki eşitsizlikler açıkça ortaya koymaktadır ki, yeni oluşumların yönü az sayıda emperyalist gücün kendi aralarında benzer güçlülükle kurdukları "ültra emperyalizm" ile emperyalist rekabet arasında gidip gelmektedir, ve daha ağır basan eğilim emperyalist rekabettir. Bugünün dünyasında daha az gelişmiş kapitalist ülkelerin hepsi on yıl öncesine göre dünya koşullarını etkileme bakımından çok daha zayıftır ve koşullar karşısında çok daha kırılgandır. Kapitalist dünya ekonomisinin organizasyonu ve düzenlenmesi bakımından, ültra emperyalizm ya da emperyalist rekabet alternatiflerinin kendi başına süper emperyalizmden daha istikrarlı olmayacağını yaşanan tarisel deneyimler göstermiştir. Günümüzde kapitalist dünya düzeninin istikrarı için elimizde bir süper emperyalist gücün yükselip işleri çekip çevirmesi için dua etmekten başka çare kalmadı mı!?

SONUÇ

Son birkaç yıl iktisadi büyümenin ve dünya ticaretindeki artışın gerilediği yıllar. Sermaye üretken yatırımlar yerine daha çok spekülatif yatırımlara ve şirket satınalmalara gidiyor ve kapitalist sisteme canlılık getirme potansiyeli taşıyan bir gelişme olamıyor. Aşırı birikim krizleri, pazar payları krizleri, orantısızlık krizleri ve mali istikrarsızlık gibi ciddi sorunlar çözülemeden sürüklenip gidiyor.

Bu sorunlar ABD'nin kapitalist dünya ekonomisini örgütleyici ve düzenleyici süper emperyalist gücünün özellikle iktisadi bakımdan ciddi aşınmalara uğradığı, hatta kaybolduğu, ama askeri bakımdan hâlâ sürdüğü bir dönemde yaşanıyor. Günümüzde bu tür bir emperyalist dünya liderliği fonksiyonlarının tümünü yüklenecek yeni bir süper güç en azından şimdilik ortaya çıkmış değil. Bazı tek tek fonksiyonlar Japonya, Almanya ve AT gibi güçler bakımından eşitsiz bir gelişme içinde kısmen veya tümüyle yerine getiriliyor olsa da hepsi tek bir güçte toplanmıyor. Bu durum dünyada üretici güçlerin dağılımı ile, pazar kontrolü, siyasi ve askeri güç dağılımı arasında dengesizlik yaratıyor ve dünya liderliğinde ortaya çıkan koordinasyon boşluğu çelişkili eğilimler doğuruyor.

Bu eğilimlerden biri, sermayenin uluslararasılaşmasının kapsamının ve ni-

teliğinin derinleşmesi ile beraber iktisadi ilişkilerde çok-taraflılığın artması. Fakat piyasalar ne kadar uluslararasılaşmış olursa olsun, hâlâ bölünmüş, parçalanmış ulusal devletler ve siyasi otoritelerle ve ulusal devletlerin halkları ile karşı karşıyalar. Bu nedenle de dünya ekonomisini yönetmek ve istikrarını sağlamak amacıyla güçlü ülkeler arasında koordinasyon ve işbirliği eğilimleri mevcut. Ama bu eğilimlerin yanında korumacılık , bloklaşmalar ve muazzam uluslararası eşitsizliklerin daha da artması eğilimlerinin varlığı çatışmaları arttırıyor ve derinleştiriyor. Bugünün koşullarında uluslararası işbirliği tek tek devletlerin ve bunun yanında toplumların belli kesimlerinin ciddi fedakarlıkları ve kayıpları karşılığında sağlanabiliyor. Sermayenin uluslararasılaşması ile beraber iktisadi liberalizasyon yanında, korumacılık, bloklaşma ve pazar paylaşımı mücadelesi gibi iki eğilim aslında birbirinin sonucu olarak ve diyalektik bütünlük içinde ortaya çıkan gelişmeler. Sermayenin uluslararasılaşması ulusları ve ulusal sınırlar içinde kalan sermayeleri, halk kesimlerini farklı biçimde etkiliyor ve bunu ilerletme ve bundan korunma yönünde iç mücadelelere yol açıyor. Özellikle iktisadi kriz koşullarında bu mücadeleler yoğunlaşıyor.

Bugünün dünyasında eşitsiz gelişme eğilimleri yükseliyor ve gelişmiş kapitalist ülkeler ile daha az gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki uçurum büsbütün büyüyor. Dünya kaynaklarının beşte dördü dünya nüfusunun beşte birinden azını barındıran gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından kullanılıyor. Azgelişmiş ülkeler ise üzerinde pek az kontrole sahip oldukları uluslararası piyasalara giderek daha büyük oranda açılıyorlar ve olumsuz etkilere karşı tümüyle korumasız durumda kalıyorlar. Buna karşılık, dünya nüfusunun beşte dördünün geçimini ve yaşamını bir şekilde sağlamak zorundalar. 1970'lerde büyük olmasa da AGÜ'ler lehine kaydedilmiş bazı gelişmeler 1980'lerden beri sistematik olarak yitirilmiş ve trendler 1970 öncesi dönemdekilere dönmüş durumda. Hem de AGÜ'ler bu duruma canlarını dişlerine takarak, geniş halk kesimlerinin yaşam düzeyini düşürerek, tüketimlerinden, devlet hizmetlerinden kısıp tasarruflarını, yatırımlarını, sanayileşmelerini, dışa açıklıklarını arttırarak, dış ticaret fazlası vererek düştüler. Ama bu fedakârlıklar esas olarak, düşen dış ticaret hadlerini, mal fiyatlarını, durmadan yükselen faiz hadlerinin kat kat arttırdığı dış borç ödemelerini ve benzerlerini telafi etmeye yetmedi. Buna ek olarak, AGÜ'ler artık bir "Üçüncü Dünya" yerine, kendi içindeki farklılıkların ciddi olarak arttığı ve bu nedenle artık adına "Güney" denen çok sayıda ülke gruplarından oluşuyor.

Yukarıda sözü edilen iki önemli eğilim nedeniyle, yani, ABD'nin süper emperyalist gücünün gitmesi ve onun yerini bir başkasının almaması ve GÜ'ler ile AGÜ'ler arasındaki farkın artması gibi iki nedenle, kapitalist dünya ekonomisi içindeki çatışma potansiyeli yükseliyor. Çünkü, gelişmiş kapitalist güçler arasında yükselen ve süper emperyalist güç olmak veya bu güce ağırlıklarını

koyarak ortak olmak isteyen emperyalist rakipler var; gelişmiş kapitalist ülkeler ile daha az gelişmiş kapitalist ülkeler grupları arasındaki uçurum açılmış durumda; daha az gelişmiş kapitalist ülkeler ise liberalleşerek sermayenin uluslararasılaşması sürecine daha çok entegre olmak, gelişmiş ülkelerin pazarlarına girebilmek ve bu sayede dış borçlarını ödeyebilmek için fiyat kırarak, ücretlerinin düzeyini düşürerek, devlet hizmetlerini kısarak, gelir dağılımını müthiş bozarak, yatırımlarından feda ederek birbirleriyle kıyasıya rekabet etmek zorunluluğu gibi bir köşeye sıkıştırılmış durumdalar.

Bütün bu rekabet ve parçalanma eğilimleri arasında, bütün ulusların eşit karar gücü ile, adaletli bir güç paylaşımı ile dünyayı işbirliği içinde yönetmesini öngören "Yeni Dünya Düzeni"nin koşullarının varolmadığı açıkça ortaya çıkıyor. Bunun yerine, yükselen ve yüksek emperyalist güçler arasındaki ilişkiler ise ahenkli bir işbirliği ve koordinasyona dayanan "ültra emperyalist" ittifaktan çok "emperyalist rekabet" eğilimlerinin ağır bastığını gösteriyor. Öte yandan, kapitalist dünya ekonomisinin yönetimi ve düzenlenmesi için herhangi bir etkili uluslararası kooperasyon , ABD, Japonya ve Avrupa Topluluğu, bunun içinde de özellikle Almanya gibi üç büyük gücün ortak liderliği olmadan , yani ültra emperyalist bir liderlik, yani görece özerk emperyalist ülkelerin hakim koalisyonu gerçekleştirilemeden sağlanamayacak (uluslararası işbirliği eğilimleri ve olanaklarının tartışılması için bkz. Gill 1990). Fakat böyle bir ittifakın kurulabilmesi ve sürdürülebilmesi için ortaklar arasındaki ittifakı korumanın ve sürdürmenin sağladığı çıkarların çatışmalara baskın çıkması gerekir. Korumacılık eğilimleri, bloklaşma eğilimleri, gelişmiş ülkelerdeki bütçe açıkları, fiili ve potansiyel yüksek faiz hadleri, ABD'nin dış ticaret açıkları ve mali kurumlarının zayıflığı, çok-taraflı ticaret görüşmelerindeki tıkanıklık gibi birçok neden, böyle bir ültra emperyalist ittifakın istikrarı ihtimalini azaltıyor (bkz. Hoffman 1990, s116).

Bu dünya düzeninin azgelişmiş ülkeleri kapsayıp koruyan ve gözeten bir "Yeni Dünya Düzeni" olmadığı açık. 1980'lerden beri ilerleyen süreç içinde sermayenin uluslararasılaşmasının derinleşmesi ve liberalleşme sonucunda ortaya çıkan "yeni" dünya düzenini nitelendiren temel ilişkiler dizisi olarak emperyalizm, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdekinden bile daha güçlü benzer değerlendirmeler için bkz. Patnaik 1991; Sweezy 1991; Halliday 1988, 1990; Bienefeld 1989). Bu dünya düzeni hâlâ azgelişmiş ülkelerin kurtuluşu için onlara daha çok liberalleşme, daha çok dışa açılma, daha az kamu hizmeti, daha az sosyal güvence ve koruma öneriyor, Uruguay ticaret liberalizasyonu görüşmelerinin tamamlanmasının onlar için en büyük yardım ve kurtuluş olduğunu söylüyor (bunun en açık ifadesi için bkz. World Bank 1991). Fakat AGÜ'lere biraz daha fazla borç verme ve biraz daha fazla pazar açma gibi zaten onlardan kay-

nak aktaran "ödüller" karşılığında önerilen gelişme biçiminin temel amacı bu ülkelerin yerel gereksinimlerini karşılamayı değil, dünya sermaye hareketlerinin ve piyasalarının gereksinimlerini karşılamayı önplana çıkaran bir biçim. Bugünün dünyasında, AGÜ'lerin "bağımsız, özgüce dayalı", ulusal kaynakları üzerinde kontrole sahip olabilme, son derece istikrarsız uluslararası piyasaların çalkantılarından belli ölçüde korunabilme, planlanmış ikisadi ve sosyal hedeflere ulaşma stratejisini para, faiz, döviz kuru, vergi, devlet harcaması gibi politika araçlarını buna uygun kullanarak uygulayabilme gücüne demokratik denetim mekanizmaları içinde sahip olabilme, ülkeler arasında daha eşitlikçi temelde politika koordinasyonu mekanizmalarına katılabilme şansı 1970'lere göre çok daha düşüktür.

KAYNAKLAR

- Aho, C.M., Stokes, B.(1991), "The Year The World Economy Turned", **Foreign Affairs**, Vol.70, No.1. s. 160-178.
- Amin, Samir (1991), "A World in Chaos". Fotokopi.Basılmamış makale.
- Andreff, Wladimir (1984), "The International Centralization of Capital and the Reordering of World Capitalism", **Capital and Class**, No.22, Spring. s.58-80.
- Bergsten, Fred C. (1990), "The World Economy After the Cold War", **Foreign Affairs**, Vol.69, No.3, Summer. s.96-112.
- Bienefeld, Manfred (1989), "The Lessons of History and the Developing World", **Monthly Review**, Vol.41, No.3, July-August. s.9-41.
- Clarke, Simon (1988), "Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach", **Capital and Class**, No.36, Winter. s. 59-92.
- Coakley, Jerry (1988), "International Dimensions of the Stock Market Crash", **Capital and Class**, No.34, Spring. s. 16-21.
- Cocks, Peter (1980), "Towards a Marxist Theory of European Integration", **International Organization**, Vol.34, No.1, Winter.
- Freeman, Allan (1988), 'The Crash", **Capital and Class**, No.34, Spring. s.33-45.
- Gill, Stephen (1990), "Intellectuals and Transnational Capital", **Socialist Register** 1990. Edited by Ralph Miliband and Leo Panitch. The Merlin Press, London, s.290-310.
- Glyn, Andrew (1988), "The Crash and Real Capital Accumulation", **Capital and Class**, No.34, Spring. s.21-24.
- Grahl, John (1988), "The Stock Market Crash and the Role of the Dollar", **Capital and Class**, No.34, Spring. s.24-32.
- Halliday, Fred (1988), "Self-Reliance in the 1980s", **Monthly Review**, Vol.39, No.9, February. s.47-55.

- Halliday, Fred (1990), "The Ends of Cold War", **New Left Review,** No.180, March/April. s.5-23.

- Healey, Denis (1991), "Savaşın Ardından Kanlı Mezbaha" (çev. Erdem Birgül), **Birikim** 26, Haziran. s.36-38

- Hoffmann,Stanley (1990), "A New World and Its Troubles", **Foreign Affairs,** Vol.69, No.4, Fall. s.115-122.

- IMF (1991), International Monetary Fund, **World Economic Outlook**. Washington, D.C., May.

- Kahler, Miles (1990), "The International Political Economy", **Foreign Affairs,** Vo.69, No.4, Fall. s.139-151

- Kennedy, Paul (1990), **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri.** (Çeviren, Birtane Karanakçı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

- Mayer, Tom (1991), "Imperialism and the Gulf War", **Monthly Review,** Vol.42, No.11, April 1991, s.1-11.

- Monthly Review (1989), "Review of the Month: A New Stage of Capitalism Ahead?", **Monthly Review,** Vol.41, No.1, May. s.1-15.

- Morss, Elliott R. (1991), "The New Global Players: How They Compete and Collaborate", **World Development,** Vol.19, No.1, January. s.55-64.

- Patnaik, Prabhat(1991), "Emperyalizme Ne Oldu?", **Dünya Solu,** Sayı:7, Bahar-Yaz. s.29-32.

- Rowthorn, Bob (1971), "Imperialism in the Seventies-Unity or Rivalry?", **New Left Review,** 69, September/October. s.31-54. Türkçesi: "Yetmişli Yıllarda Emperyalizm -Birlik mi Rekabet mi?- Bob Rowthorn, **Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon** içinde. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s.30-53 (Çeviren C. Günay)

- Streeten, Paul (1991), "Global Prospects in an Interdependent World", **World Development,** Vol.19, No.1, January. s.123-133.

- Sweezy, Paul,M. (1991), "What's New in the World Order?", **Monthly Review,** Vol.43, No.2, June. s. 1-4.

- UNCTAD (1990), United Nations Conference on Trade and Development, **Trade and Development Report 1990**. United Nations, New York.

- UNCTAD (1991a), United Nations Conference on Trade and Development, **Trade and Development Report 1991.** United Nations, New York.

- UNCTAD (1991b), United Nations Conference on Trade and Development, **Handbook of International Trade and Development Statistics 1990.** United Nations, New York.

- Williamson, Jeffrey,G.(1991), "Productivity and American Leadership: A Review Article", **Journal of Economic Literature,** Vol.XXIX (March 1991), s.51-68.

- World Bank (1982), **World Development Report 1982**. Oxford University Press, New York.

- World Bank (1990), **World Development Report 1990.** Oxford University Press, New York.

- World Bank (1991), **World Development Report 1991**. Oxford University Press, New York.

Globalizm, Milliyetçilik, Enternasyonalizm

Bir Uluslararası Demokrasi Programı İçin Öneriler

Sungur SAVRAN

Marx...enternasyonalizmin ve sosyalizmin temel ilkesini ileri sürmüştür: özetle, başka ulusları ezen bir ulusun özgür olamayacağını söylemiştir...Küçük ulusların ayrılmasının ütopik ve olanak dışı olduğunu ve yalnızca ekonomik merkezileşmenin değil politik merkezileşmenin de ilerici olduğunu haykıran sermayenin özürcülerinden farklı olarak, Marx, politik merkezileşmenin emperyalist olmadığı takdirde ilerici olabileceğini ve ulusların zora dayalı biçimde değil, bütün ülkelerin proleterlerinin özgür birleşmesi temelinde bir arayagelmesi gerektiğini ancak bu temelde savunabilirdi.

Lenin [1]

Dünyada ve Türkiye'de burjuvazi neden Marx'la flört ediyor ? ABD finans kapitalinin baş sözcüsü **Wall Street Journal** neden Marx'ı göklere çıkarıyor ? Türkiye sermayesinin iç haberleşme bülteni gibi çalışan **Panorama** dergisi neden kapağına "Marx haklı çıktı" diye başlık atıyor ? İshak Alaton, Halil Bezmen ve başka kapitalistler neden "Marx ölmedi, yaşıyor. Hem de capcanlı olarak" diyorlar ? [2] Kendini burjuvazinin akıl hocalığına tayin eden Şahin Alpay neden Marx'ı "19. ve 20. yüzyılların en önemli sosyal bilimcisi" ilan ediyor ? [3]

Elbette herşeyden önce Marx'ı evcilleştirmek için. Bürokratik işçi devletlerinin birbiri ardına çöküşü dolayısıyla dünya çapında büyük bir ideolojik darbe yemiş olan komünizmin prestiji tarihindeki en alt noktaya düşmüşken, burjuvazinin sözcüleri Marx'ı komünizmden kopartarak salt bir düşünür sıfatıyla kendi dünyalarına kabul etmeye hazır olduklarını ilan ediyorlar. Ama bunun koşulu,

Marx'ın bilim adamlığını devrimciliğinden ayırmak, birincisine vize verirken ikincisini tarihin karanlıklarına gömmek. Her zaman olduğu gibi bu ideolojik cerrahide en bilinçli rol eski Marksistlere düşüyor. Örneğin Şahin Alpay açık açık şunu yazıyor: "Marx'ı değerlendirirken herhalde bilim adamı ve siyaset adamı olarak Marx'ı birbirinden ayırmak gerekiyor." Kısacası, burjuvazi sakalları kesilmiş bir Marx'ı salonlarına kabule hazırlanıyor.[4]

Ama bu genel cerrahi operasyonun yanısıra, burjuvazinin Marx'la bugünlerde flörte başlamasının daha özel bir nedeni de var. Bu nedeni keşfedebilmek için, **Panorama** dergisinin sözkonusu sayısında **Komünist Manifesto**'dan aktardığı pasajı buraya almak yararlı olacak:

> Burjuvazi, bütün ülkelerdeki üretim ve tüketime kozmopolit bir nitelik kazandırmıştır. Sanayinin üzerinde durduğu ulusal zemini ayaklarının altından çekip alarak gericileri büyük bir yasa boğmuştur. Nicedir süregelen bütün ulusal sanayiler yıkılmıştır ya da günden güne yıkılmaktadır. Bunların yerini, kurulmaları bütün uygar uluslar için bir ölüm kalım sorunu haline gelen yeni sanayiler...ürünleri yalnızca ülke içinde değil, aynı zamanda dünyanin dört bir yanında tüketilen sanayiler almaktadır. Ülke içinde üretilen malların karşılayabileceği eski ihtiyaçların yerini, uzak ülke ve yörelerin ürünlerini zorunlu kılan yeni ihtiyaçların aldığı görülmektedir. Eski yerel ve ulusal içe kapanıklığın ve kendi kendine yeterliliğin yerini, çok yönlü ilişkiler ve ulusların evrensel karşılıklıbağımlılığı almaktadır. Üstelik yalnızca maddi üretimde değil düşünsel üretimde de. Tek tek ulusların yarattığı düşünsel ürünler herkesin ortak malı olmaktadır. Ulusal tek yanlılık ve dar kafalılık her geçen gün biraz daha olanaksızlaşmaktadır... Burjuvazi bütün üretim araçlarının hızla gelişmesi ve haberleşme araçlarının son derece yetkinleşmesi sonucunda, bütün ulusları, hatta en barbarlarını bile, uygarlığın bağrına çekiyor. Burjuvazinin mallarının ucuz fiyatları, bütün Çin sedlerini yerle bir eden ve barbarların yabancılara karşıduyduğu inatçı nefreti zorla dize getiren ağır toplardır... [5]

Panorama dergisinin, değerli sayfalarını **Komünist Manifesto**'dan alınmış bir pasaja ayırmasının sırrı, dergi yönetiminin sözkonusu pasajın üzerine koyduğu üstbaşlıkla kendini ele veriyor: "150 yıl öncesinden 'globalleşme'". Derginin fikrini sorduğu kapitalistlerden Halil Bezmen de heyecan içinde: "Marx'ın öngördüğü globalleşme, bugün herkesin hemfikir olduğu bir olgu. Marx haklı çıktı, öngörüleri gerçekleşti." Öyleyse burjuvazinin sözcülerinin Marx'la flörtünün özel nedeni ortaya çıkıyor: başta emperyalist sermaye olmak üzere, dünya burjuvazisinin günümüzdeki yeni ideolojisi olan **globalizm** (Türkçede zaman zaman kullanılan terimle **küreselleşme**) için Marx'ı tanık olarak gösterme çaba-

sı. Bu çaba başarıya ulaştığı takdirde emperyalist burjuvazinin beyin takımından kaynaklanan bu yeni ideolojiye, ilerici akımlar ve hareketler nezdinde kolay kolay karşı çıkılamayacak bir saygıdeğerlik kazandırılmış olacak. Marx, kapitalizmin devrimci eleştirmeni olmaktan çıkarak, kapitalizmin en yüksek aşaması emperyalizmin peygamberi haline gelecek. Marx'a biçilen bu yeni yüz, yukarıda sözü edilen genel ideolojik cerrahiyi estetik cerrahi yoluyla tamamlayacak, son fırça darbesini vuracak.

Elbette başarısızlığa mahkum bir proje bu. Ama bize şu soruyu sordurtmalı: nasıl oluyor da komünizmin en önemli teorisyeni, kapitalizmin bir özürcüsü haline getirilebiliyor? Marx'ın yapıtında proleter enternasyonalizminin temellerini oluşturan argümanlar, nasıl oluyor da burjuvazinin globalizm ideolojisinin gerekçeleri haline getirilebiliyor ? Ya da daha genel olarak, globalizm ile enternasyonalizm benzer ideolojiler midir ? Her ikisi de milliyetçiliğe karşı olduğunu ve ulusal devletin geçersizleştiğini ilan ettiğine göre, aynı görüşün farklı ifadeleri olarak kabul edilebilirler mi ? Marksizmin globalizm karşısındaki politik tavrı ne olmalıdır ? Bu yazı bu karmaşık sorulara cevap arayacak.

I. BURJUVAZİNİN BÜYÜK İDEOLOJİK TAARRUZU: GLOBALİZM

Türkiye'nin düşünce yaşamında bir süredir ön plana çıkmış olan **küreselleşme** kavramı, gerçekte 80'li yılların ortalarından beri dünya çapında süregiden tartışmalarda ayrıcalıklı bir yer tutan **globalleşme** ya da **globalizm** kavramının yerli versiyonundan başka birşey değil. Kavram, bir yönüyle, emperyalist ülkelerin burjuva ideolojisinin neredeyse onyıllardır ayrılmaz parçası haline gelmiş olan bir düşüncenin sistemleştirilmesinden başka bir özellik taşımıyor. Bu düşünceye göre, dünyanın ekonomik bakımdan bütünleşmiş olduğu, çokuluslu şirketlerin yeryüzünün bütününde faaliyet gösterdiği bir dönemde ulus devlet fikrinin modası geçmiştir, ulusal egemenliğin savunulması bir anakronizmdir. Ne var ki, bu düşüncenin neden daha önce değil de, 80'li yıllarda şatafatlı bir isimle vaftiz edildiğini ve yeni bir düşünsel akıma kaynak olarak gösterildiğini de kavramak önemli.

Bu sorunun cevabı büyük ölçüde 80'li yılların politik ve ideolojik ikliminde yatıyor. Öncelikle, Gorbaçov'un perestroykasının ideolojik çerçevesini oluşturan **Yeni Siyasal Düşünce**, içinde yaşadığımız çağda insanlığın ana sorunlarının ancak global (küresel) ölçekte çözülebileceği teziyle globalizmin oluşumunda ana katkılardan birini sağlıyor. Şimdi perestroyka yerini açık restorasyonizme bıraktı, Yeni Siyasal Düşünce'nin insanlığa bu "katkı"sı da emperyalizmin sözcülerince devralındı. Öte yandan, özellikle azgelişmiş ülkeler için ulusal sınırlar içine dönük, iç pazar üzerinde temellenen ("ithal ikameci")

sınai gelişmenin geçersizliğini ilan eden ekonomik **yeni-liberalizm**, para, meta ve sermaye akımları üzerinde bütün ulusal denetimlerin kaldırılması yönündeki basıncıyla globalizmin bir başka kaynağını oluşturuyor. Nihayet, Körfez Savaşı'nda (şimdilik) en yüksek ifadesine kavuşan **Yeni Dünya Düzeni** ideolojisi, ulusal egemenliklerin sınırlanması ve emperyalizmin denetimindeki uluslararası politik-askeri kuruluşlara (Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK), NATO vb.) daha fazla yetki tanınması yolundaki yönelişiyle globalizmin gelişmesinin bir başka dinamiğini oluşturuyor. Globalizm böylece bütün bu ideolojik-politik akımları (Yeni Siyasal Düşünce, yeni-liberalizm, Yeni Dünya Düzeni) birleştiren bir sentez olarak beliriyor.

Kendini hem bir düşünce akımı, hem de bir politik program olarak sunan globalizmin başlıca görüşlerini şöyle özetlemek olanaklı: (1) Sanayi, iletişim ve ulaştırma teknolojisinde ortaya çıkan yeni gelişmeler bütün toplumları gerek ekonomik, gerekse kültürel olarak birbirine bağlamış, kendi içine kapalı tarzda bir gelişmeyi olanaksız hale getirmiştir. (2) Bu büyük gelişmeyi sağlayan serbest piyasa sistemi, dünyanın bütün yörelerini tek bir ekonomik sistem içinde birleştirirken, ister gelişmiş olsun, ister azgelişmiş, bütün ulusların lehine işlemekte, hepsinin refahını birden arttırmaktadır. Artık "emperyalizme bağımlılık"tan söz etmek anlamsızdır, çünkü bütün ülkeler bir "karşılıklı bağımlılık" içindedir. (3) Serbest piyasanın işleyişi aynı zamanda demokrasi ve insan haklarının da en büyük güvencesidir. Dünya sistemine kapalılık demokrasinin ve insan haklarının çiğnenmesine yol açan temel etkenlerden biridir. (4) Uluslararası planda ekonomik ilişkilerin serbest piyasa temelinde gelişmesi, insanlığın önünde bir barış, kardeşlik ve refah döneminin açılmasını sağlayacak başlıca etkendir. (5) Bütün bunlardan dolayı, artık gününü doldurmuş olan ulusal devletler, piyasanın dünya çapındaki serbest işleyişine müdahale etmemeli, her ülke mümkün olduğu kadar hızlı bir biçimde dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmeye çalışmalıdır. (6) Küreselleşme, ulusal egemenlik anlayışını da geçersiz kılar. İnsan haklarının ya da demokrasinin çiğnenmesi, uluslararası düzenin tehlikeye atılması vb. durumlarda uluslararası topluluğun askeri yöntemler de dahil olmak üzere müdahale hakkı olmalıdır. (7) Eğer varolan ulusal devletler gününü doldurmuş ve işlevini yitirmişse, bu, kendi kimliğini henüz bir ulusal devletle ifade etme olanağına kavuşamamış ulusların da bağımsız bir devlet kurma mücadelesinin anlamsız olduğunu gösterir. Yani ulusal kurtuluş hareketlerinin de günü geçmiştir.

Bir burjuva ideolojisi olarak globalizmi güçlü kılan temel etken, bu ideolojik söylemde yer alan unsurların bazılarının (bütün ideolojilerde olduğu gibi) çağımızın maddi gerçekliğinin bazı veçhelerine tek yanlı ve çarpık bir biçimde de olsa tekabül ediyor olmasıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya

ekonomisinde yaşanan uzun genişleme dönemi, gerçekten de sermayenin uluslararasılaşmasını dev boyutlara ulaştırmış, bu süreç içinde **üretimin kendisi** tarihte ilk kez kitlesel bir ölçekte uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Üstelik son yıllarda iletişim ve ulaştırma teknolojilerinde meydana gelen başdöndürücü gelişmeler, dünyanın salt ekonomik olarak değil, kültürel alanda da bütünleşmesine dev bir atılım kazandırmıştır. Nükleer ve kimyasal silahların ve ekolojik dengenin tahribinin de insanlığı ortak dev sorunlarla karşı karşıya bıraktığı açıktır.Uzun genişleme döneminde artan ölçüde uluslararasılaşan sermaye, meta ve işgücü akımlarıyla birlikte düşünüldüğünde bütün bunlar, hiç tartışmasız biçimde, dünyanın tarihte görülmemiş biçimde bütünleştiğini ortaya koymaktadır.

Globalizm, bu maddi temel konusundaki gerçekçi saptamaların, gerçek dünyada varolan çelişkilerin üstünü örtme çabasıyla bütünleştirilmesinin adıdır. Kapitalizmin işleyişinin sadece sınıflar ve başka toplumsal gruplar arasında değil, aynı zamanda uluslar, milliyetler, etnik gruplar arasında büyük çelişkileri günbegün yarattığı ve yeniden yarattığı gerçeği, globalizmin bilim kurgu benzeri dünyasında bir sis perdesinin ardında kaybolur. Burada, piyasanın "görünmez eli" emperyalist ülkeye de bağımlı azgelişmiş ülkeye de, emperyalist ulusun işçisine de göçmene de, hakim uluslara da ezilen uluslara da, ayırım gözetmeden refah ve mutluluk getirir. Bütün kapsamlı burjuva ideolojileri gibi, globalizm de varolan dünyaya tapınır, onun mümkün dünyaların en iyisi olduğunu ileri sürer.

Çünkü globalizm, 1917 Ekim devriminin yolunu açtığı devrimler ve altüst oluşlar sürecinin yenilgiye uğradığı tarihsel evrede, dünya kapitalizminin genel bunalımına bir çıkış yolu arayan emperyalist sermayenin ve müttefiklerinin ideolojisidir. 1974-75'de başlayan genel bunalım, bir yönüyle, üretimin uluslarası karakterinin dünya pazarının bölünmüşlüğü olgusuyla çelişkiye girmesinin ürünüdür. [6] Öyleyse hedef, sermayenin, evrensel eğilimlerine uygun biçimde, yeryüzünün bütününü mutlak bir hakimiyet altına almasının karşısındaki bütün engellerin temizlenmesidir. Hâlâ ayakta olan bürokratik işçi devletleri de, ulusal kurtuluş hareketleri de, başka bakımdan ne derecede gerici eğilimleri barındırsalar da **emperyalizme karşı** direnmenin kısmi birer mevzii olarak kullanılabilecek azgelişmiş ülke devletleri de, bu mutlak hakimiyetin sağlanabilmesi uğruna kesin bir denetim altına alınmalıdır. Bush'un Yeni Dünya Düzeni, Amerikan emperyalizminin hegemonyası altında böyle bir mutlak hakimiyet kurma çabasının adından başka birşey değildir. Bu çabanın gerçekleşmesi, emperyalist devletlerin karşısındaki bütün güç odaklarının ve tabii isyankâr devletlerin yetki ve haklarının sınırlanması, ulusal egemenliğin gittikçe daha küçük bir köşeye sıkıştırılması, dünya çapında hükmetme gücünün sözde uluslararası kuruluşlar aracılığıyla emperyalist ülkelerin, en başta ABD'nin tekelinde toplanmasıdır. Globalizm işte bunun ideolojisidir.

Globalizmin körlükleri

Her burjuva ideolojisi gibi globalizmin de ele aldığı gerçekliği yalnızca bir yanıyla kavradığını, gerçekliğin kendisinde içkin olan çelişkileri ise çizdiği tablonun dışında bıraktığını söyledim. Gerçekliğin çelişkilerinin tablonun dışında bırakılmasının maliyeti, globalizmin gerçeklikte varolan bazı olguları öne çıkarırken, bazılarını da tümüyle görmezlikten gelmesidir. Bu olguların ışığa çıkarılması globalizmin tek yanlı ve ideolojik karakterini kavramak için başlangıç noktasıdır.

Ben bu yazıda globalizmin liberalizmden devraldığı ve çağdaş bir kılık altında sunduğu tezler üzerinde durmayacağım. Piyasanın serbest işleyişinin bütün tarafların refahını yükselttiği iddiası ya da piyasa ekonomisinin demokrasinin temeli olduğu görüşü bu türden tezler arasında yer alır ve gerek teorik bakımdan, gerekse ampirik temellerde defalarca çürütülmüş iddialardır. [7] Ulusallık ile uluslararasılaşma arasındaki ilişki ve çelişkileri eksenine yerleştiren bu yazıda, uluslar arasındaki ilişkiler alanı üzerinde yoğunlaşmak çok daha doğru olacak.

Bu alanda gözümüze ilk çarpan nokta şudur: globalizm ulusal sınırların, ulusal devletin, ulusal egemenliğin gününü doldurmuş, aşılmış, battal tarihsel biçimler olduğunu tam da ulusal sorun ve mücadelelerin yeryüzünü bir yangın gibi sardığı bir tarihsel evrede ileri sürmektedir. Balkanlardan Kafkasya'ya, Güney Afrika'dan Sri Lanka'ya, 80'li yılların sonlarından beri ulusal sorunlar uluslararası politikanın bir numaralı belirleyeni niteliğini kazanmıştır. Genel çerçevesini bu kadar yaygın bir gelişmeyi hesaba katmaksızın kurmuş olan globalizm, olgularla yüzyüze geldiğinde ulusal soruna küçümseyici bir ad takarak sorunu defetmeyi dener: uluslararası burjuva yayın organlarının sözlüğünde ulusçuluğun moda adı "aşiretçilik"tir bugün. [8] Ama olgular inatçıdır: globalizm müptelaları bu adı kullandı diye ulusal sorunlar ve mücadeleler yok olmamakta, tam tersine yeryüzüne her geçen gün daha büyük bir hızla yayılmaktadır.

Ulusal mücadelelerin dehşet verici yaygınlığının kendi bütünsel çerçevesiyle uyumsuzluğu karşısında, globalizmin ikinci bir savunma hamlesi vardır: ulusallığın **azgelişmiş** dünyaya özgü olduğunu, **gelişmiş** dünyada uluslarüstü yapıların geçerli olduğunu, ulusal olgunun artık bir önem taşımadığını ileri sürmek. Bu iddia doğru olsaydı bile, globalizmi "global" bir teori olmaktan çıkararak, adıyla ve temel tezleriyle tam bir çelişki içinde kısmi bir teori ("yerel küresellik" !) haline getirirdi! Ama globalizmin bu geri mevzide bile tutunmasına olgular engeldir. En azından üç tür olgu, globalizmin, gelişmiş (yani emperyalist) ülkelerde ulusal olgunun gününü doldurmuş olduğu yolundaki tezini yalanlar.

Herşeyden önce, globalizmin hareket noktasını oluşturan türden bütünleşmiş bir dünyada, ulusal sorunun azgelişmiş ülkeler için önem taşıması, buna karşılık gelişmiş ülkeler için ortadan kalkmış olması düşünülemez. Parçaların birbirinden böylesine bağımsız olduğu bir bütünsellik, **kavramsal bir çelişkidir.** Bir kutupta ulusal sorun ötekinde de ulusal olguyu varsayar. Nitekim, emperyalist ülkelerde azgelişmiş uluslara karşı ırkçılık ve şovenizm, Almanya, Fransa, Danimarka, Avusturya vb. bir dizi ülkede neo-faşist hareketlerin çarpıcı başarılarının açıkça ortaya koyduğu gibi, yaygındır ve hızla yükselmektedir. [9] Globalizm taraftarlarının ulusal olgunun aşılmasının en önemli çağdaş örneği olarak sundukları AT, kendi içinde çelişkili bütünleşmesini derinleştirirken, aynı zamanda Arap, Kürt, Türk, Sırp, Hırvat, Hintli, Pakistanlı, Karayipli, azgelişmiş ülkelerin vatandaşlarını dışlamak için 1990 yılında Topluluk üyesi ülkelerce imzalanan Schengen antlaşmasıyla Avrupa'nın etrafına ırkçı bir duvar örmüştür. Ulusallık aşıldıysa bu resmi ırkçılık neden ?

Sorun emperyalist ülkelerin geri kalmış uluslara karşı güttüğü ırkçılıkla da sınırlı değil. Emperyalist ülkelerin kendi içinde yaşayan halklar arasındaki ezen ulus/ezilen ulus çelişkisi de dünya ekonomisinin bütünleşmesiyle birlikte azalmıyor, tersine yoğunlaşıyor. Bu konuda da örnekleri globalizmin gözbebeği AT'den vermek bu teoriyi en güçlü olduğu noktada çürütmek demek. AT'nin gelişmesine paralel olarak AT üyesi Batı Avrupa ülkelerinde ulusal sorunlar sönümlenmek bir yana yükselme göstermiş, gittikçe daha belirgin biçimler almaya başlamıştır. Sadece en önemlilerine değinecek olursak, İrlanda ve Bask sorunları gibi kronikleşmiş mücadelelere son yıllarda Fransa'da Korsikalıların silahlı mücadelesi, Belçika'da Valon/Flaman toplulukları arasındaki çelişkilerin sertleşmesi ve 1992 yılı içinde İskoç ulusal taleplerinin (ve daha geri bir noktadan Gallilerin homurtularının) yükselmesi eklenmiştir.[10] Bütün bunlar raslantısal değildir: farklı ulusal devletleri tek bir üst birlikte bir araya getirme projesi, ezilen uluslar için hakim ulus devletini gittikçe daha az önemli hale getirdiği içindir ki, ezilen ulusların bu ulus devletten kopmasını da daha kolay ve daha az maliyetli kılmaktadır. Göçmenler sorununa eklendiğinde, bütün bu ulusal çelişkiler Avrupa'nın politik hayatının bir ulusal gerilimler mozayiği haline gelmesine yol açıyor.

Ama iş bununla da bitmiyor. Emperyalist ırkçılığın ve ezilen ulus mücadelelerinin yanısıra, ve belki de onlardan çok daha tehlikeli biçimde, emperyalistler arası ulusal çelişkiler de son yıllarda azalmak bir yana, Sovyet etkeninin ağırlığını yitirmesiyle birlikte yeniden ve belirleyici biçimde ön plana çıkmaya başlamıştır. ABD'nin iki ana rakibiyle (Japonya ve birleşik Almanya hakimiyetindeki AT) çelişkileri her geçen gün büyüyor. Bu üç dev gücün farklı alanlardaki göreli güçleri arasında ciddi bir orantısızlık olması (ABD askeri, politik ve

kısmen parasal alanlarda üstünlüğünü korurken, Japonya ve Almanya sınai üretim, dünya ticareti içindeki konum, bankacılık gibi alanlarda öne geçmişlerdir) duruma özel bir istikrarsızlık kazandırıyor.[11] Nihayet, globalizmin düş dünyasının en güçlü kalesine geri dönecek olursak, Avrupa emperyalist sermayesinin ABD ve Japonya karşısında bir savunma örgütü olan AT içinde bile, emperyalistler arası ulusal çelişkilerin hiçbir biçimde sona ermemiş olduğunu çeşitli örneklerle kanıtlamak mümkün.

Bütün bunlar, globalizmin iddiasının aksine, sermayenin "serbest piyasa" adı altında özgürce at koşturduğu bir dünyanın insanlığa hiç de barış, refah ve kardeşlik dolu bir dönem vaad etmediğini olanca çıplaklığıyla ortaya koyuyor. Gerçekte, globalizmin yarattığı pembe tablonun tersine, insanlık, 20. yüzyılın son on yılında, yalnızca yaygın olarak bölgesel savaşlar ve iç savaşlar yaşama tehlikesiyle değil, aynı zamanda emperyalist paylaşım mücadelesinin yol açabileceği bir üçüncü dünya savaşı ve nükleer yokolma tehdidiyle de karşı karşıya.[12]

Böylece, globalizmin tartışmasız bir gerçekten, dünya ekonomisinin bütünleşmesinden hareketle tümüyle hayali politik sonuçlara vardığını, ulusal sorunların, ulusal devletin, ulusal egemenliğin gününü doldurmak bir yana öneminin büyüdüğünü, hatta milliyetçiliğin belki de 30'lu yıllardan bu yana görülmemiş ölçüde dünya çapında yaygınlaştığını görüyoruz. Bu gerçeğin saptanması, beraberinde bir başka soruyu da gündeme getiriyor: eğer globalizm gerçek dünyayı açıklamaktan bu kadar acizse neden günümüzde emperyalist burjuvazinin ve onun azgelişmiş ülkelerdeki müttefiklerinin hakim ideolojik söylemi haline gelmiştir ? Bu sorunun cevabı basittir: bir teori kılığında formüle edilen globalizm, aslında dünya kapitalizminin uzun bunalımını aşabilmek için geliştirilmiş bir politik projenin ideolojik ifadesidir, Varolanı değil, taraftarlarının varolmasını istediklerini ve hedeflediklerini ifade ediyor. Ulusal devletler gününü doldurmuş ve önemini yitirmiş, ulusal sorunlar yakıcılığını kaybetmiş olmayabilir. Ama emperyalist sermayenin ekonomik bunalımını aşabilmesi için kendisininkinden başka bütün ulusal devletler önemini **yitirmelidir**; kendi çıkarlarına hizmet eden ulusal hareketlerin dışındaki bütün ulusal hareketler **önemsizleştirilmelidir**; sermayenin yeryüzünde serbestçe at koşturmasına engel olabilecek bütün güç odakları **geriletilmelidir**. Yani dünya düzlenmemiştir, ulusal engebelerle doludur, ama **düzlenmelidir**.

Kısacası globalizm, sermayenin dünyayı kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yoğurması ve biçimlendirmesi mücadelesinin üzerine atılmış mistik şaldır.

II. MİLLİYETÇİLİK Mİ, ENTERNASYONALİZM Mİ ?

Emperyalizmin bütün dünyayı sıkı bir denetim altına almasını hedefleyen bu ideolojik taarruzun solda doğurabileceği içgüdüsel tepkilerden biri, gelecek-

te ulusların içiçe geçeceği ve kaynaşacağı bir toplumun yaratılmasını hedefleyen enternasyonalizmden (son yarım yüzyıl boyunca zaten büyük yaralar almış olan bu politik projeden) bütün bütüne vazgeçmek olabilir. Madem emperyalizm ezilen dünyayı eskisinden de sağlam bir boyunduruk altına alabilmek için ulusal sınırların önemsizleştiğini, ulusal devletlerin gününü doldurduğunu savunmaktadır, anti-emperyalist bir tavır emperyalizmin taarruzu altındaki ezilen ulusların yanında yer almak, "Güney"i "Kuzey"in karşısında korumak olmalıdır. "Güney" ülkeleri, "özgüvene dayalı" bir ulusal ekonomik gelişme yolunu benimsemelidir. Marx'ın **Manifesto**'da ileri sürdüğü görüşler burjuva ideologlarının eline oynamaktadır. Sosyalistlerin bu evrede burjuvaziye paralel olarak ulusal çözümlere karşı çıkması düşünülemez.

Bu tür bir "Üçüncü Dünyacı" yaklaşım, sosyalistlerin **geçmişi** savunarak **geleceği** burjuvaziye terketmesinden başka bir anlam taşımaz. Tam anlamıyla bir geçmişe sığınma stratejisidir bu yaklaşım. Dünya çapında toplumların gelişme dinamiğinin gerisinde kalmaya, yeni olan herşeyden burjuvazinin yararlanmasına olanak tanımaya mahkum bir strateji. Kısacası, geçmişe iltica ederek geleceği burjuvaziye terkeden bir strateji.

20. yüzyıl dersleri: milliyetçiliğin çıkmazı

Marx, Engels, Lenin, Luxemburg, Trotskiy ve diğerleri -- klasik Marksizmin bütün temsilcileri bütün teorik ve programatik metinlerinde kapitalizm (ve 20. yüzyılda emperyalizm) karşısında **kalıcı** bir zaferin ancak uluslararası ölçekte, en azından sınai bakımdan gelişkin ülkelerin çoğunluğunun katılımıyla sağlanabileceğini vurgulamışlardı. Bunun temelinde, kapitalizmin özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ulaştığı aşamada, üretici güçlerin artık ulusal sınırlara sığmayacak bir gelişkinliğe varmış olması vardı. Kapitalizme (ve emperyalizme) karşı zafer kazanabilmek için daha üstün bir emek üretkenliğine erişmek gerekiyordu. Bu ise dünyasallaşmış bir kapitalizm karşısında ulusal sınırlar içinde başarılabilecek birşey olamazdı.

20. yüzyıl sonunda geriye baktığımız zaman, klasik Marksizmin bu tezinin **bütünüyle doğrulanmış** olduğunu görüyoruz. Sorunu iki düzeyde ele almak mümkün: sömürge devrimleri ve sosyalist devrimler. İlki açısından hatırlanması gereken şu: 20. yüzyılın neredeyse tamamı, emperyalist ülkeler tarafından sömürgeleştirilmiş halkların boyunduruktan kurtulma mücadelesinin yeryüzünün bütün sathına yayılmasıyla geçti. Ama Hindistan'dan Cezayir'e, yabancı boyunduruğundan uzun ve acılı mücadelelerle kurtulan uluslar kısa bir süre sonra kendilerini yeniden emperyalizmin ekonomik, mali, hatta askeri baskısı altında buldular. Bugün politik bağımsızlığın, ne denli değerli bir demokratik mevzi olursa olsun, azgelişmiş ulusların kurtuluşu sürecinde sadece bir ilk adım, ama çok ye-

tersiz bir adım olduğu, bağımsızlık sonrası Afrikası'nın, Asyası'nın, hatta Latin Amerikası'nın yaşadığı sefalet ve emperyalizmin bu uluslar üzerinde süregiden hakimiyeti ışığında tartışılmaz bir gerçek olarak ortaya çıkmış durumda.

Yüzyılın esas dersi ise milli komünizmin başarısızlığa mahkûm olduğu gerçeğinin, klaşik Marksizmin bu temel tezinin tarih tarafından doğrulanmış bulunmasıdır. Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılması, bu ülkede ve Doğu Avrupa'da kapitalist restorasyonun gözlerimizin önünde adım adım gerçekleşiyor olması, ulusal, hatta bölgesel çapta çözümlerin, **geçici** olarak elde edilen başarıların derecesi ne olursa olsun, kapitalizme karşı kalıcı, **nihai** bir zaferi sağlayamayacağını gösteriyor. Unutulmasın ki Sovyetler Birliği, ne emperyalist askeri bir saldırının darbeleri, ne de ülke içinde varlığını sürdürmüş bir mülksahibi sınıfın karşı-devrimci ayaklanması sonucunda çöktü. Çöküşün temelinde, ülke ekonomisinin dünya kapitalizmi karşısında düştüğü acıklı ekonomik durum ve bunalım karşısında bürokrasinin bazı dilimlerinin çözümü ve kendi geleceklerini ülkenin burjuvalaşmasında görmeleri ve bunu gerçekleştirmek için verdikleri mücadeleden başarıyla çıkmaları yatar.

20. yüzyılın bütünü için geçerli olan, bugün için haydi haydi geçerlidir. Dünya ekonomisinin 20. yüzyıl sonunda varmış olduğu bütünleşme evresinde, daha önceki onyıllarda bile büyük sıkıntı ve bunalımlarla uygulanabilen ulusal çaplı projeler hiçbir biçimde başarıya ulaşamaz. 20. yüzyılın 21. yüzyıla bırakması umud edilecek en olumlu miras, "milli komünizm"i tarihin sayfalarına gömmesi olacaktır. Gelecek yüzyılda sosyalizm sadece teoride değil pratikte de tutarlı biçimde enternasyonalist olmak zorundadır.

Nasıl bir enternasyonalizm ?

Ama genel bir doğruyu ileri sürmek, çözüm için sadece bir başlangıç noktasıdır. Ulusal sorunun böylesine önem taşıdığı bir dönemde bir başka soruya daha cevap vermek gerekir: nasıl bir enternasyonalizm ?

Marksizmin tarihinde enternasyonalizmi savunanlar arasında her zaman iki farklı yaklaşım mevcut olmuştur. Birçok başka konuda olduğu gibi burada da Marx ile Engels'in kendilerinin mirası oldukça ikirciklidir ve her iki yaklaşımın temsilcileri de öncülerin terekesinde kendi yaklaşımlarına uygun unsurlar bulabilmişlerdir. Ama Marx ve Engels'den sonraki kuşakta bu iki farklı yaklaşım iyice billurlaşmış ve karşıt görüşler biçiminde kutuplaşmıştır. Kutupların birine **soyut enternasyonalizm** adı verilebilir. [13] İkinci kuşak Marksistler arasında önde gelen isimlerin önemli bir bölümü devrimci hayatlarının şu ya da bu aşamasında soyut enternasyonalizm yaklaşımını benimsemişlerdir. Pannekoek, Strasser ve Rosa Luxemburg bu alanda en önemli çalışmaları yapmış olan isimlerdir ama Bolşeviklerden bir bölümü de (Piatakov, Radek, Buharin) I. Dünya

Savaşı döneminde aynı pozisyonu benimsemişlerdir.[14] Bu kutbun karşısında, ulusal soruna çok özel yaklaşımı ile Lenin yer alır . Lenin'in enternasyonalizm ile ulusal sorun arasında kurduğu ilişki bu yazının üçüncü bölümünde ayrıntısıyla ele alınacağından burada Lenin'in **aktif enternasyonalizminin**, soyut enternasyonalizmle karşıtlığının altını çizmekle yetineceğim.

Soyut enternasyonalizm, sosyalizmin proleter enternasyonalizmine dayanması gerektiği doğru tezinden hareketle ulusal sorunu küçümser. Her ulusal hareketin mutlaka burjuvazinin hakimiyetinde yürüyeceğini varsayarak, proletaryanın ulusal sorunu mücadelesinin öncelikleri arasına almasının burjuvazinin peşine takılması anlamına geleceğini öne sürer. Bu yüzden, proletaryanın programı ulusların kendi kaderini tayin hakkına yer vermemelidir. Çünkü bu talep proletaryayı başka uluslardan proleterlerle karşı karşıya getirerek enternasyonalist görevlerinden uzaklaştıracaktır. Üstelik, modern kapitalist toplumun temel gelişme yasalarından biri ulusların ekonomik bakımdan gittikçe daha büyük ölçüde birbirlerine bağlanmaları, yani uluslararası bir ekonominin ayrılmaz parçaları haline gelmeleridir. Bu durumda, ulusal bağımsızlık hem tarihsel gelişmenin karşısında yer aldığı için gerici bir taleptir, hem de ekonomik bağımlılık dolayısıyla ütopik, gerçekleştirilemez bir projedir. Soyut enternasyonalizmin en önemli temsilcisi Rosa Luxemburg, bu gerekçelerle hem Polonya'nın bağımsızlığına karşı çıkmış, hem de devrim sonrası Rusyası'nın ezilen ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını tanımasını eleştirmiştir.

Soyut enternasyonalizm tarihsel gelişmeyi bütünlüğü ve somutluğu içinde kavrayamamış bir yaklaşımdır. Başlıca yöntemsel yanlışı politik gelişmeyi ekonomik gelişmenin birebir bir karşılığı, bir izdüşümü gibi ele almasıdır. Kapitalizmin ekonomik açıdan ulusları gittikçe daha büyük ölçüde birbirlerine bağladığı doğru olmakla birlikte, buradan aynı merkezileşmenin otomatik olarak politik düzeyde gerçekleşmesi gerektiği sonucu çıkarılamaz. Arı anlamda **politik bir hak** olan ulusların kendi kaderini tayin hakkının kullanılmasıyla ortaya çıkacak olan bağımsızlığın ütopik olduğu iddiası bu yüzden yanlıştır. Soyut enternasyonalizm politikayı ekonomiye bağlı olarak bir kenara bıraktığı için, ulusal sorunu salt kültürel bir soruna indirger. Böylece, ulusal baskı olgusunu kabul etmesine ve ulusların eşit haklara sahip olması gerektiğini vurgulamasına rağmen, ezen ulus ile ezilen ulus arasında doğacak **politik** çatışmalarda ezilenin yanında taraf tutmak için gerekli teorik araçlardan ve programatik temelden yoksun kalır.

Sorunun sınıfsal boyutuna gelince. Soyut enternasyonalizm, proletaryanın uzun vadeli hedefinin ulusların kaynaşması yoluyla evrensel bir insan topluluğuna varmak olması gerektiği gerçeğinden yola çıkarak, bunu **derhal ve dolay-**

sız biçimde bugünün politikasının biricik boyutu haline getirir. Buna karşılık milliyetçiliğin bir burjuva ideolojisi olduğu gerçeğinden hareketle proletaryanın ulusal sorunu mücadelesinin ana eksenlerinden biri haline getirmesine karşı çıkar. Oysa burjuva milliyetçiliği ulusal sorunun **nedeni** değil, dünyanın eşitsiz ilişkiler içinde yaşayan uluslara bölünmüş olmasının bir **sonucudur**. Başka biçimde ifade edilirse, uluslar arasındaki bölünmeler ve çelişkiler **nesnel** gerçekliklerdir. Bu nesnel gerçeklik, eşitsizliklerle dolu bir dünyada farklı uluslara mensup proleterler arasında, maddi varlıklarının nesnel koşulları bakımından farklılıklar, hatta çelişkiler olması anlamına gelir. Sınıfın ulusal temellerde **nesnel olarak bölünmüş** olduğu bir dünyada, bu gerçekliği uzun vadeli enternasyonalist hedefin arkasına sığınarak görmezlikten gelmek, sorunun burjuvazinin tekelinde çözülmesini kabullenmekle eş anlamlıdır.

Nihayet, ulusal devletin bir burjuva biçimi olduğu gerçeğinden hareketle proletaryanın hiçbir koşul altında ulusal sorun konusunda bir program geliştiremeyeceğini ileri sürmek, nesnel olarak eşitsiz tarafların var olduğu bir dünyada güçlülerin hakimiyetine göz yumma sonucunu doğurmaya mahkûmdur. Yine aynı noktaya ulaşıyoruz: soyut enternasyonalizm, ezilen ulus ile ezen ulusun somut olarak karşı karşıya geldiği durumda ezilenden yana tavır almanın araçlarından yoksundur.

Bütün bu teorik ve politik yöntem hatalarının sonucunda soyut enternasyonalizm 20. yüzyılın tarihsel gelişmelerince bütünüyle yanlışlanmıştır.

20. yüzyıl dersleri (2): ulus olgusunun önemi

İçinde yaşadığımız yüzyılın en belirgin yanlarından biri ulusallık olgusunun bütün dünyanın sathına yayılması ve milliyetçiliğin yeniden ve yeniden canlanması olmuştur. I. Dünya Savaşı ertesinde Doğu Avrupa'nın üç çokuluslu imparatorluğunun yıkılması sonucunda yaşlı kıtada sayısız yeni ulusal devlet kurulmuş, II. Dünya savaşı sonrasında yükselen sömürge devrimi ise dünyanın dört bir yanında bağımsız ulusal devletlerin mantar gibi çoğalmasıyla sonuçlanmıştır. Günümüzde Sovyetler Birliği'nin ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte, ulusal devletlerin oluşumu açısından bir üçüncü büyük dalga yaşanıyor. Bu gelişmenin soyut enternasyonalizmin bütün perspektifini köklü biçimde çürütmüş olduğunu hatırlatmak bile fazla. Elbette hata kapitalizmin bütün ulusları tek bir dünya ekonomisi içinde birleştireceği öngörüsünde değildi. Hata, bu genel ekonomik yasadan çıkarılan politik sonuçlardaydı. Ekonomik bağımsızlığın artık hiçbir ülke için mümkün olmadığı öncülünden politik bağımsızlığın bir ütopya olduğunun çıkarsanması, kısaca söylendiğinde politikanın ekonomiden dolaysız biçimde türetilmesi, hatanın esas kaynağı idi. Luxemburg, sanayii Rus pazarına bağımlı olduğu için Polonya'nın politik bağımsızlığını mümkün gör-

müyordu. Tarih Luxemburg'u sadece Polonya örneğiyle ya da Orta ve Güney Avrupa'nın sayısız ulusal devletiyle yalanlamakla yetinmeyecekti. II. Dünya Savaşı'ndan sonra özgürlüğüne kavuşan nice Afrika ya da Asya ülkesi yanında (tek ürünlü tarım, eski sömürgeci güce sınırsız ticari, mali vb. bağımlılık) Polonya bir ekonomik bağımsızlık anıtı sayılabilir !

Ama ulusal olgunun dünya ekonomisinin bütünleşmesi karşısındaki inatçılığının ampirik biçimde saptanmasıyla yetinmek mümkün değil. Çünkü eğer ulusal olgunun 20. yüzyıl boyunca kalıcı bir nitelik arzetmesi, dünya ekonomisinin yetersiz derecede bütünleşmesinden ve/veya dünyanın geniş bölgelerinin henüz kapitalizme yeni geçmekte oluşundan kaynaklanıyorsa, bu, soyut enternasyonalizmin **zamanlama** açısından yanıldığını gösterir, ama **ilkesel** bir yanlışlığın varlığı kanıtlanmış olmaz. Başka biçimde söylenecek olursa, soyut enternasyonalizm kapitalizmin ulusal sorun alanında yarattığı **eğilimi** doğru saptamış olabilir, ama eğilimin somutlaşmasının **temposu** bakımından yanılmış olabilir. 20. yüzyılda ulusal olgunun inatçı kalıcılığının temellerinin anlaşılması, soyut enternasyonalizmin, eğilimin kendisini doğru kavrayıp kavramadığı konusunda bize önemli bir ipucu sağlayacaktır.

Herşeyden önce şunu belirtmek gerekiyor: ilkesel bakımdan haklılık sorunu bir an bir kenara bırakılsa bile, yüzyıl dönümünün soyut enternasyonalizmi, bir zamanlama hatasını gerçekten yapmıştır. Lenin'in defalarca belirttiği gibi, o dönemde Batı Avrupa ve Amerika'da ulusal sorun büyük uluslar açısından artık büyük ölçüde aşılmıştı. (Amerikalı zencilerden İrlanda'ya kadar birçok sorun ulusal sorunun bu ülkeler için bile başka bir düzeyde varlığını sürdürdüğünü gösterir.) Ama Doğu Avrupa'nın çokuluslu imparatorluklarında (Rusya, Avusturya, Osmanlı) ulusal sorun **günün** sorunuydu. Dünyanın öteki kıtalarındaki sömürge ve yarı sömürge ülkeler için ise ulusal sorun henüz **geleceğin** sorunuydu. Yani Rosa Luxemburg ve fikir arkadaşları, kapitalizmin Batı Avrupa'daki gelişme derecesini yanlış ve erken biçimde dünyanın geri kalan yöreleri için genelleştirmişlerdi. Ama sorun bu zamanlama hatası ile sınırlı değil, çünkü ulusal sorunun 20. yüzyılda yakıcı bir önem taşımış olmasının ardındaki dinamikler soyut enternasyonalizmin saptadığı eğilimin kendisinin yanlış olduğunu ortaya koyuyor.

Ulusal sorunun 20. yüzyılda büyük bir ağırlık taşımasının temel dinamiği **emperyalizmin kendi karşı kutpunda ezilen ulus milliyetçiliğini yaratmış olmasıdır.** Yüzyılın ilk yarısında emperyalizm ile ezilen uluslar arasındaki mücadele sömürge statüsüne karşı isyan ve politik bağımsızlık mücadelesi biçimini almıştı. Ama bağımsızlığını kazanan ülkelerin de emperyalizm tarafından sadece ekonomik olarak değil, politik, kültürel ve askeri alanlarda da baskı altında

tutulması, iki kutup arasındaki müeadelenin (en çarpıcı örneğine Vietnam'da tanık olduğumuz biçimde) sürüp gitmesine yol açtı. Ezilen ulus milliyetçiliği sonuç olarak nesnel bir çelişkinin, ezen ulus ile ezilen ulus arasındaki çelişkinin politik ve ideolojik ifadelerinden biridir. Emperyalizm böylece bir yandan dünya ekonomisini gittikçe daha fazla bütünleştirirken, bir yandan da ulusal sorunu sürekli olarak yeniden üretmektedir. Soyut enternasyonalizmin yanılgısı burada çarpıcı biçimde ortaya çıkıyor: ulusal olgunun temelini ortadan kaldıracağı beklenen gelişme, yani dünya ekonomisinin bütünleşmesi, kapitalizm koşulları altında eşitsizliğe, sömürüye ve baskıya dayandığı için, tam da ulusal olgunun sürekliliğini açıklayan ana etken olmuştur.

Emperyalist dünya ekonomisinin gelişmesinin bir özgül veçhesi var ki, ulusal ilişkiler alanında özel bir sorunun kaynağını oluşturuyor: **işgücü göçü** dolayısıyla ortaya çıkan göçmen sorunu. İşgücü göçü, emperyalist ülkelerin sermayesine işçi sınıfını etnik ve ulusal temellerde bölme fırsatını yaratır. Bu toprakta yetişerek uygun anda boy atan da, ırkçı neo-faşist hareketlerdir. Bir ilginç noktayı belirtmeden geçemeyeceğim. 30'lu yıllarda Hitler Yahudilere saldırdığında, Yahudiler yüzyıllardır Orta Avrupa'ya yerleşmiş bir insan topluluğuydu.Bugün Fransız faşisti Le Pen'in hiddetini celbedenler ise kapitalizmin dünya çapındaki işleyişinin yaşlı kıtaya fırlatmış olduğu göçmen işçilerdir. Yani burada ırkçılığın gelişmesine olanak hazırlayan ortam doğrudan doğruya **kapitalizmin kendi ürünüdür**. Gelecekte işgücü göçünün olsa olsa hızlanacağı göz önüne alınırsa, buradan kaynaklanan çelişki kapitalizm tarafından sürekli yeniden üretilecek demektir.

Milliyetçiliğin 20. yüzyılda ortaya çıkışının ardında yatan bir başka dinamik de emperyalistler arası paylaşımın kızgınlaştığı tarihsel dönemeçlerde kudurgan bir nitelik kazanan ve en ileri ifadesini faşist milliyetçilikte bulan **emperyalist milliyetçilik** ya da ezen ulus milliyetçiliğidir. [15] Bu tür milliyetçilik de doğrudan doğruya emperyalizmin bir ürünüdür ve kapitalist emperyalizm yaşadıkça yeniden üretilmesi kaçınılmazdır.

Öyleyse şu sonuca varmak için yeterli neden vardır: **kapitalizm**, özellikle emperyalist aşamasındaki yapısı dolayısıyla **ulusal çelişkileri sistematik olarak yeniden üretir**. Bu çelişkiler kendini dönemsel olarak ulusal temelde mücadelelerde, ayaklanmalarda, savaşlarda, devrimlerde ifade eder ve yer yer ulusal devletlerin kurulmasıyla sonuçlanır. Emperyalizmin varlığı karşısında bu devletler ezilen uluslar için birer mevzi, birer savunma aracı olduğundan dolayı, ekonomik bağımlılığın derecesi ne olursa olsun, bu devletlerin, hatta en miniklerinin bile, yaşamını sürdürmesinin dinamikleri mevcuttur. Soyut enternasyonalizmin kapitalizm geliştikçe ve dünya ekonomisi bütünleştikçe bağımsız ulu-

sal devletlerin birer ütopyaya dönüştüğü tezi bu yüzden yanlıştır.

20. yüzyılın ulusal sorunlarının dinamikleri açısından bunlara iki etken eklemek gerekir. Bunlardan biri, emperyalist ülkelerin proletaryasının önderliklerinin, ezilen uluslar açısından güvenilebilecek müttefikler olmadığının tekrar tekrar kanıtlanmış olmasıdır. Sosyal demokrasinin 1914 Ağustosunda emperyalist milliyetçiliğin kampına geçtiği, bundan sonra da her aşamada kapitalizmle daha fazla bütünleştiği biliniyor. Ama sosyal demokrasi burada yalnız değil. Uluslararası komünist hareketin Sovyet bürokrasisinin güdümüne girmesinden sonra, "Komünist" adını taşıyan partiler her geçen gün daha fazla milliyetçileştiler. Fransız Komünist Partisi'nin Cezayir kurtuluş savaşı sırasında Cezayir'in bağımsızlığına karşı çıkması bu gelişime çarpıcı bir ışık tutuyor. [16] Bu etkenin önemi şurada: azgelişmiş ezilen uluslar, ezen ulusun komünistlerine dahi güvenemeyeceklerini deneyimleriyle öğrenmiştir. Yani, ezen ulus içinden ezilen ulusa sorunun sınıf mücadelesi temelinde ele alınması gerektiği yolunda verilecek öğütlerin, ulusal kurtuluş konusunda ciddi güvencelerle desteklenmediği takdirde dinlenme şansı artık yoktur.

Buna paralel olarak sözü edilmesi gereken ikinci sorun sosyalizm inşa deneyimlerinde ortaya çıkan hakim ulus milliyetçiliği sorunudur. Başta Sovyetler Birliği'nde olmak üzere bürokratik işçi devletlerinde, devrim öncesi burjuva toplumunda farklı ulusal topluluklar arasında var olan ilişkiler pek az değişiklikle varlığını sürdürmüştür. Bu da sosyalist devrim sonrasında ulusal sorunun hiç de otomatik biçimde çözüme kavuşmayacağını pratikte ortaya koymuştur. Bu noktanın önemine aşağıda yeniden döneceğim.

Bu yazının konusu 20. yüzyılda milliyetçilik hareketleri olmamakla birlikte, burada, özellikle son dönemde örneklerine sık sık rastlanan bir başka tür ulusal soruna da kısaca değinmek gerekiyor. Kapitalist dünya sistemi, sadece ezen uluslarla ezilen uluslar arasında değil, ezilen ulusların kendi aralarında da çelişkiler yaratır. Sistem içi ekonomik bölüşüm ve politik güç mücadeleleri, farklı ezilen uluslar arasında kör ve bağnaz milliyetçi çatışmaların doğmasıyla sonuçlanır. Emperyalist milliyetçiliğin yanısıra, bu tür milliyetçi mücadelelerin de, insanlığın kurtuluşu açısından bir umut vaad etmek bir yana, ileriye gidişin yolunu tıkadığı gerçeğinin altını kalın çizgilerle çizmek gerekir.

Ulusal sorun konusunda 20. yüzyılın bütün dersleri sentetik olarak şu önermeyle özetlenebilir: uluslar arasındaki çelişkiler ne dünya ekonomisindeki bütünleşme eğilimlerine rağmen kapitalizm altında, ne de sosyalist devrim sonrasında **kendiliğinden** ortadan kalkmayacaktır. Sosyalist hareketin ulusları yok sayarak enternasyonalizm vaazları verme lüksü yoktur. Enternasyonalizm, ulusal sorunlarla boğuşa boğuşa, adım adım, aktif politik tedbir, talep ve politikala-

rın uygulanması yoluyla, bir süreç içinde inşa edilecektir.

Öyleyse, Marksizmin globalizme cevabı **soyut** bir enternasyonalizm çağrısı olamaz. Marksizm mutlaka varolan somut dünyanın ulusal çelişkilerinden hareketle bir enternasyonalist programın inanılırlığını kanıtlamak zorundadır. Globalizmin ideolojik söylemiyle yürütülmekte olan emperyalist taarruz, emperyalist ülkelerle ezilen uluslar arasındaki ilişkileri daha da fazla eşitsiz hale getirmeyi hedefliyorsa, Marksizm buna somuttan hareket eden ve gelecekte uluslar arasındaki ilişkilerin nasıl eşitleneceğini ve demokratikleşeceğini gösteren bir cevap verebilmelidir. Öyleyse, Marksizmin acilen bir **uluslararası demokrasi programı** geliştirmesi gerekiyor.

Bu görevin yerine getirilmesinde günümüz Marksizmi önemli bir koza sahip. Bütün Marksistler arasında yalnızca Lenin, ulusal sorunun 20. yüzyılın gelişmelerinde taşıyacağı önemi öngörmekle kalmamış, proleter enternasyonalizminin içinde yaşadığımız somut dünyada kurulabilmesi için gerekli programatik yaklaşımın temelini de yakalayabilmiştir. Bugünün programı elbette 20. yüzyıl sonunun somut uluslararası koşullarından hareketle formüle edilecektir. Ama bu programın oluşturulmasına yol gösterecek teorik ve politik ilkelerin temellerini, Lenin'in ulusal soruna ve bu sorun ile enternasyonalizm arasındaki ilişkiye yaklaşımında bulmak mümkündür. Öyleyse şimdi bu konuya dönelim.

III. LENİN'İN GÜNCELLİĞİ

Ulusal sorun alanında Marksistler ortak bir teori ve programa hiçbir zaman ulaşmamışlardır. Marx ile Engels'in bu konudaki mirası başka birçok alanda olduğundan çok daha ikircikliydi. [17] İzleyicileri 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında ulusal sorun konusunda çok farklı teorik ve programatik yaklaşımlar geliştirdiler. Kautsky, Rosa Luxemburg, Avusturya Marksistleri (Otto Bauer, Karl Renner), Pannekoek, Strasser, Bolşevikler ve öteki Rus sosyalistleri arasında uluslararası düzeyde ateşli tartışmalar yaşandı. Ama bu teorik ve programatik yaklaşımlar arasında 20. yüzyılın sınavından geçen, bir tek Lenin'in teorik çerçevesi ve programatik önerileri olmuştur.

Lenin'in bu konuda tarihin sınavından geçmiş olmasının çok köklü bir nedeni var: ulusal sorunu öteki Marksistlerden çok farklı bir teorik çerçeve içinde ele almış, günümüzde sık kullanılan bir kavramla ifade edecek olursak bu konu etrafında **farklı bir sorunsal** yaratmış olması. Lenin'e kadar ve Lenin'in çağdaşları arasında, Marksist teorinin ulusal sorun konusunda teorik görevi, esas olarak, ulusun bir tarihsel kategori olarak maddi temellerinin ve kurucu öğelerinin aydınlığa kavuşturulması biçiminde ele alınıyordu. Sorulan sorular şunlardı: ulus tarihsel olarak neden ortaya çıkar, feodalizmin çözülmesi ve kapitalizmin

gelişmesi içinde yeri nedir, farklı uluslar arasındaki eşitsizlikler karşısında Marksizmin tavrı ne olmalıdır ? Tarihsel ve geçici bir kategori olduğu ortak olarak kabul edilen ulusun **nasıl ortadan kalkacağı** sorusu ise sorulmuyordu, çünkü bu sorunun cevabı **Komünist Manifesto**'dan beri açıktı bütün Marksistler için. Kapitalizm tarihsel gelişmesi içinde bütünleşmiş bir dünya ekonomisi yaratarak tekil ulusların varlığının maddi koşullarını ortadan kaldıracak, onun başladığı ama her ulusun burjuvazisinin özel çıkarları dolayısıyla nihai sonucuna ulaştıramayacağı işi, [18] iktidarı ele aldığında proletarya tamamlayacak, dünya çapında kurulacak proletarya iktidarı, uluslar arasındaki sorunları çözüme ulaştıracaktır. [19] Yani, ekonomik gelişme ulusların maddi temelini yok ederek proleter iktidarı altında ulusal sorunun kendiliğinden ortadan kalkmasını sağlayacaktır.

Başkalalarının **çözüm** gördüğü yerde Lenin bir **sorun** görür. Ona göre dünya ekonomisinin bütünleşmesinden, iletişimin ve ulaşımın evrenselleşmesinden hareketle ulusların otomatik olarak ortadan kalkacağı sonucuna varmak mümkün değildir. Bu maddi koşullar, elbette ulusların ortadan kalkmasının, yerine evrensel ölçekte kaynaşmış bir insan topluluğunun oluşmasının **olanağını** yaratır. Ama Marksizm bununla yetinemez. Aynı zamanda bu olanağın nasıl bir **gerçeklik** haline geleceğini de araştırmak gerekir. Başka biçimde söylenirse, başkaları ulusların geleceğin sosyalist toplumunda ortadan kalkacağını postüle etmekle yetinirken, Lenin ulusların **nasıl** ortadan kalkacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Burada sözü Lenin'e bırakmak gerekiyor:

> ...Kievski, özel konusu açısından merkezi sorunun kenarından dolaşıyor: biz Sosyal Demokratlar ulusal baskıyı **nasıl** ilga edeceğiz ? "Dünyanın kana bulandığı" vb. türünden cümlelerle sorunu bir kenara itiyor. (Oysa bunun tartışılan konuyla hiçbir ilgisi yok.) Böylece ortada bir tek argüman kalıyor: sosyalist devrim herşeyi çözecek !... Ekonomik devrim, politik baskının **her** türünü ortadan kaldırmak için gerekli önkoşulları yaratacaktır. Tam da bu nedenle herşeyi ekonomik devrime indirgemek mantıksız ve yanlıştır. Çünkü soru şudur: ulusal baskı **nasıl** ortadan kaldırılacaktır?[20]

Burada Lenin'in temel olarak karşı çıktığı fikrin ulusal sorunda "sosyalist otomatizm" adı verilebilecek yaklaşım olduğu açıkça ortaya çıkıyor. Lenin'in ulus sorunda "sosyalist otomatizm"i reddetmesinin haklılığı, 20. yüzyılın gelişmeleri ışığında tartışılmaz biçimde ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirttiğim gibi yüzyılımız, Marksizmin dünyanın ekonomik bütünleşmesine ilişkin öngörüsünün parlak biçimde doğrulanmasına rağmen, ulusal çelişki ve mücadelelerin büyük ağırlık taşıdığı bir tarih dilimi olmuş, hatta yüzyılın sonunda ulusal sorun

tarihte eşine az rastlanır bir yoğunlukta yeniden parlamıştır. Sosyalist devrimlerin ise ulusal sorunları çözmekten çok uzak kalabileceği, yüzyıl sonu gelişmelerince açıkça kanıtlanmıştır. Milliyetçiliğin bu rönesansı karşısında nice sosyalist şaşkınlığa düştüyse, bu, bir yanıyla, Lenin sonrasında Marksizmin uğradığı bürokratik deformasyonun, sadece ulus sorununda değil, bütün alanlarda "sosyalist otomatizm"in bakışaçısını bir dogma gibi yerleştirmiş olmasından kaynaklanır. Üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte sosyalizm kapitalizmi geçecek ve... herşey kendiliğinden çözüme kavuşacaktır.

Oysa Lenin'in ulusal soruna bakışıyla 20. yüzyılın bu alanda ortaya çıkardığı gelişmeler çok daha kolay kavranabilirdi. Sonuç olarak, ulusların bile tarih sahnesine çıkışından önce başlayan tarihsel mücadelelerin, dinsel savaşların, ezen/ezilen uluslar arasındaki çelişkilerin, sınıflı toplumun bütün çirkinliklerinin uluslar arasındaki ilişkilere miras bıraktığı düşmanlık, kin, küçümseme, ırkçılık, korku -- bütün bunların ekonomik bütünleşme sonucunda nasıl birdenbire kendiliğinden, otomatik biçimde dünya yüzünden silinmeleri beklenebilirdi ? Proleter iktidarına ekonomik, kültürel ve başka bakımlardan **eşitsiz** gelişme düzeylerinde adım atan uluslar, ekonomik alanda kaynakların dağılımından kültürel alanda evrensel sosyalist kültürün oluşum sürecinde farklı ulusal kültürlerin yeri ve payına kadar çeşitli sorunların çözümü aranırken nasıl sürtüşmesiz, çelişkisiz bir birlikteliği sürdürebilirlerdi ? Elbette Sovyetler Birliği ve ötekilerde yaşanan bürokratik yozlaşmanın ulusal sorunun yeniden üretilmesindeki sorumluluğu temeldir. Ama tam da bu, sosyalist devrimin ulusal sorunu otomatik biçimde çözemeyeceğinin, izlenecek **politikaların** belirleyici olduğunun kanıtı değil de nedir ?

Bütün bu tartışmadan ortaya çıkan bir sonucu, hiçbir ikircikliliğe yer bırakmayacak kadar açık seçik bir biçimde ortaya koymak gerekir. Lenin öncesinde olduğu gibi, Lenin sonrasında da Marksizm içinde yaygın görüş, ulusal sorunun bir **burjuva demokratik haklar sorunu** olduğunu postüle eder. Oysa Lenin, işin bu veçhesini ihmal etmemekle birlikte, sorunu esas olarak sosyalist devrimin görevleri açısından ele almıştır. Yani, Lenin'in çerçevesi içinde ulusal sorun, burjuva demokrasisinin değil, **sosyalizmin inşasının bir sorunudur**. Bu yazının ana fikirlerinden biri olan bu önermenin gerekçesi daha şimdiden açık olmalı: sosyalist devrimin ulusal sorunu otomatik olarak çözmeyeceği, önemli olanın nasıl politikalar izleneceği olduğu görüşü başka ne anlama gelebilir ki ? Ama aşağıdaki tartışma bu fikrin öteki dayanaklarını ayrıntısıyla ortaya koyacak.

Lenin'in düşüncesinin oluşumu

Lenin'in ulusal soruna ilişkin yaklaşımının benzersiz oluşu elbette bir takım nedenlerin ürünü. Bu nedenlerin kısaca araştırılması, Lenin'in ulusal sorun ko-

nusundaki düşüncesini daha iyi kavramamıza yardım edebilir.

Herşeyden önce Lenin'in Marksist teorinin tarihsel gelişme diyalektiği içindeki yerine değinmemiz gerekiyor. Çünkü bu konu ile Lenin'in ulusal soruna yaklaşımının özgüllüğü arasında **doğrudan** bir bağıntı mevcut. Lenin'in Marksizme özel katkısının "öznel" ("sübjektif") ya da "iradi" faktöre atfettiği önem olduğu sık sık söylenmiştir. Lenin'in, **her devrimci gibi**, tarihsel gelişme içinde insan pratiğine ayrıcalıklı bir yer tanımış olması çok olağandır ve bu, onu ne Marx'tan, ne de devrimci Marksizmin öteki temsilcilerinden ayırmaz. Bu tür bir iddia, herşeyden önce, Marx ve Engels'in tarihin ve kapitalizmin nesnel gelişme yasaları üzerinde yoğunlaştıkları ve tarihsel gelişmede "öznel" faktörün yerini küçümsedikleri gibi bir yargıyı varsayar. Böyle bir varsayım ise Marksizmi pozitivizme ya da pasif maddeciliğe indirgeyen bir bakışaçısının ürünüdür. Marksizm, bu tür karikatürlerden çok farklı biçimde, gerçek bir özne/nesne diyalektiğine dayanır ve bu diyalektik olmaksızın tanımlanamaz.

Sözkonusu bakışaçısının doğrudan doğruya Lenin'in düşüncesinin anlaşılması bakımından da çok ciddi bir sorun yarattığını eklemek gerekiyor. Lenin, "öznel" faktöre özel bir ağırlık vermek bir yana, mücadelesinin her aşamasında "öznel" faktörün eylemiyle gerçekleşebilecek olanların "nesnel" sınırlarını güçlü biçimde vurgulamıştır. Nisan 1917 öncesinde Rusya'nın gündemindeki devrimin bir burjuva demokratik devrim olduğu konusundaki ısrarının temelinde, Rusya'nın tarihsel gelişmesinin yarattığı nesnel sınırlar yatar. Devrimden sonra proleter iktidarı altında kapitalist ekonomik biçimlerin yürürlüğe konmasını savunurken yine nesnel etkenlerin getirdiği sınırları materyalist bir gerçekçilikle vurgular. Nesnelliğin sınırlayıcı etkilerini görmezlikten gelerek gerçeklikten iradi bir dünyaya doğru uçuşa geçmeyi savunanları "devrimbaz" olarak niteler. [21] Aynı şey konumuz olan ulusal sorun için de geçerlidir. Lenin, ulusal sorunun ortadan kalkışının bir takım politik ve maddi koşulların yerine gelmesiyle mümkün olduğunu vurgularken, tam da ulusların varlığının nesnel temellerinin, sorunun iradi biçimde ("halkların kardeşliği" söylevleriyle) birdenbire çözülemeyeceğini vurgulamış olmaktadır.

Lenin'in düşüncesinin özgüllüğü başka yerde yatar. Birincisi, Lenin Marksizmde **politikanın özgül ağırlığına** gerçek vurguyu yapmış olan düşünürdür. Marx ve Engels'in ekonomik ilişkilerin belirleyici olduğu görüşünü bir nebze bile yumuşatmaksızın politikanın taşıdığı özgül önemi teorisinde ve politik hattında öne çıkarmıştır. Yüzyılın başında Ekonomizm akımına karşı açtığı savaştan, Komünist Enternasyonal döneminde "sol komünizm" ile yaptığı tartışmaya kadar, düşünsel ve pratik gelişmesinin her evresinde bunu gözlemek mümkündür. Ama, birkaç başka alanla birlikte, ulusal sorun tartışması politikanın özgül

ağırlığı konusundaki bu yöntemsel kavrayışın en doğrudan sonuçlarının ortaya çıktığı bir alan olmuştur. Bir bakıma, Lenin'in ulusal sorun alanında yeni bir sorunsal yaratabilmesinin koşulu bu yöntemsel üstünlüğünde yatar. [22]

Ulusal sorunu küçümseyen Marksistler (bunların en başında büyük devrimci Rosa Luxemburg geliyordu), Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin programında yer alan ulusların kendi kaderini tayin hakkını (bundan böyle UKKTH) reddederken, esas olarak ekonomik faktörlere yaslanıyorlardı. Sermaye ezilen ulusları ezen uluslarla ekonomik olarak bütünleştirmiş, ekonomik bağımsızlığı böylece olanaksız hale getirmişti. Öyleyse UKKTH'den söz etmek anlamsızlaşıyordu. Avrupa'nın bağımsız küçük ulusları bile artık büyük ülkelerin tutsağı haline gelmişlerdi. [23] Lenin'in, ilk bakışta tümüyle haklı gibi görünen ve Marksist bir bakışaçısının doğal bir uzantısı gibi kabul edilebilecek olan bu argümana cevabı çok basitti: evet, sadece küçük devletler değil, koskoca Çarlık Rusyası da finans kapitale **ekonomik** bakımdan bağımlıdır. Ama UKKTH **politik** baskının biçimlerinden biriyle, yani bir ulusun kendi iradesine aykırı biçimde bir devletin sınırları içinde tutulmasıyla ilgilidir. UKKTH'nin önemini görmezlikten gelenler, ulusal baskının bütünüyle ilgasının ekonomik önkoşullarını (yani emperyalist hakimiyetin ortadan kaldırılması, yani sosyalizm) ileri sürerek işin politik yanını kısa devreye getirmektedirler. Aynen politik demokrasinin kapitalist sömürüyü ortadan kaldırmayacağı gerçeğine benzer biçimde, UKKTH de emperyalist ekonomik hakimiyeti ortadan kaldırmaz. Ama nasıl sömürü ortadan kalkmıyor diye politik demokrasinin önemi kaybolmuyorsa, emperyalist ekonomik hakimiyetin devamına rağmen politik bağımsızlık da kısmi bir kazanım, bir mücadele mevzii olarak önem taşır. [24] Aşağıda Lenin'in ulusal sorunun çözümü konusunda önerdiği programı tartışırken politikanın taşıdığı özgül önemle bir kez daha karşı karşıya geleceğiz.

Lenin'in Marksizminin ikinci ayırıcı yanı, Marksist tahlilin gerçek tarih hakkında konuşurken mutlaka somut olması gerektiği yönündeki yöntemsel vurgusu ve bu yöntemsel yaklaşımı kendi tahlillerinde tutarlı biçimde uygulamış olmasıdır. Lenin'e göre,

> Herhangi bir toplumsal sorunu araştırırken, Marksist teori açısından kategorik bir zorunluluk vardır: sorunun belirlenmiş tarihsel sınırlar içinde ele alınması ve eğer belirli bir ülkeyle ilgiliyse (örneğin belirli bir ülke için hazırlanacak ulusal program) o ülkeyi aynı tarihsel dönemde başka ülkelerden ayıran özgül veçhelerin hesaba katılması. [25]

Tahlilin somutluğu yöntemsel ilkesi, Lenin'in özellikle verilmiş bir tarihsel bağlamda mevcut politik görevleri araştırırken, sorunun genel, uzun dönemli belirleyenleriyle yetinmemesi, tarihsel gelişme sürecinin genel yönünün yansı-

ra, o verilmiş anda gerçek durumun ne olduğunu mutlaka hesaba katmasıdır. Uzun dönemli gelişmenin yasalarının keşfi kuşkusuz yarın neler olacağını öngörebilmek bakımından büyük bir değere sahiptir. Sadece o kadar da değil: gelişmenin hangi yönde evrilmekte olduğunu kavramamıza yol gösterdikleri ölçüde bu yasalar kısa dönemli görevleri belirleme bakımından da önem taşır. Ama günün görevlerini belirlemek için uzun dönemli yasaların bilgisiyle yetinmek, her canlı organizmanın bir gün mutlaka öleceği kesinliğinden hareketle bugün yaşamaktan vazgeçmek gibidir. Somut tahlil konusundaki ısrarı Lenin'in ulusal sorunda genel yasalarla yetinmemesini (ekonomik bütünleşme ulusların maddi temelini süreç içinde ortadan kaldırır, sosyalizm sınıf hakimiyetini ortadan kaldırarak bütün baskı biçimlerinin beslendiği kaynağı kurutur vb.), bu genel eğilimlerin yarattığı zemin üzerinde, verilmiş tarihsel anda sosyalizmin sorunlarının ve görevlerinin ne olduğunu sormasını olanaklı kılmıştır. Bu da uzun dönemli yasaların nesnelliğine sığınmanın yaratabileceği rehavetin yerine, ulusal sorunda gerçek bir eleştirel arayışın önünü açmıştır.

Lenin'in ulusal sorun konusundaki görüşleri olgunluk yıllarında son biçimine varana kadar ciddi bir değişim geçirmiştir. Aslında bu, özgün olan her düşünce için tanım gereği doğrudur, çünkü özgün düşünce tam da sözkonusu düşünürün kendinden öncekilerden devralarak oluşturduğu düşünceleri zamanla yenilemesi yoluyla oluşur. Başka alanlarda olduğu gibi (en önemlileri Rus devriminin programı ve Sovyet iktidarının sınıf karakteri), ulusal sorun konusunda da Lenin deneyimden çıkardığı yeni derslerle daha derinlemesine araştırmanın getirdiği yeni veriler ışığında görüşlerini ileri doğru geliştirmiştir. Bu yüzden, Lenin'in örneğin 1913'te ulusal sorun konusunda yazdıklarını teorisinin ve pratiğinin oluşum sürecinden kopararak nihai düşüncesiymiş gibi sunmak, kendi eksik ve yanlışlarından öğrenme konusunda eşsiz bir yeteneğe sahip olan bu büyük Marksiste ağır bir saygısızlıktır.

Ulusal sorun konusunda Lenin'in düşüncesi I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra köklü bir değişim geçirmiş, Lenin UKKTH'nı merkezine alan eski çerçevesinin üzerinde bir sıçrama yaparak yeni bir bakışaçısına kavuşmuştur. Yani bu dönemde bu alanda Lenin'in düşüncesinde epistemolojik değilse bile politik bir **kopuş** sözkonusudur. Bu kopuşun tarihini de, Lenin'in yazılarına yansıdığı ölçüde, hemen hemen kesin biçimde saptamak mümkündür. 1916 yılında yayınlanmış üç metin, Lenin'in ulusal sorun konusundaki düşüncesinin olgun biçimini kapsamlı biçimde ortaya koyar. [26] Bu metinlere, Lenin'in ölüm döşeğinde, son kez felce yakalanmadan hemen önce (Aralık 1922) dikte ettiği notlardan oluşan bir yazı da katılırsa, düşüncesini bir bütün olarak kavramak için yeterli malzeme elde edilmiş olur. [27]

1916 kopuşunu şöyle özetlemek mümkündür: bu tarihten önce, 1913-14'de kaleme aldığı çeşitli yazılar da dahil olmak üzere, Lenin için ulusal sorun burjuva devriminin bir sorunuydu; 1916'dan itibaren, Lenin, köklü bir sıçrama ile ulusal sorunu sosyalist devrimin ve proletarya diktatörlüğü döneminin, kısacası sosyalizmin bir sorunu olarak ele alır. Bunun anlamı açıktır: **Lenin'in ulusal sorun alanındaki düşüncesine esas özgüllüğünü veren atılım 1916 sonrası döneme aittir.** Bu, büyük Marksistlerin düşüncesini donmuş bir biçimde ele almanın doğurabileceği felaketler konusunda çok uyarıcı bir örnektir. Lenin'in 1916'da yazdığı ilk metnin içeriği bir yana, başlığı bile çarpıcıdır: "Sosyalist Devrim ve Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı (Tezler)". Lenin, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bolşevik kanadınca çıkarılan merkezi yayın organı Sotsial Demokrat'ın yazı kurulunun imzasını taşıyan, yani neredeyse programatik bir değer taşıyan bu tezlerin daha başlığından itibaren ulusal sorunu sosyalist devrimle ilişkisi içinde ele alacağını ilan ediyor. Buna rağmen onyıllardır, Marksist hareketin büyük bölümünde Leninist ulusal sorun tahlili, emperyalizmin yarattığı yeni koşullar göz önüne alındığında bile, burjuva demokratik bir görev olarak sınırlandırılabiliyor !

Lenin'in ulusal sorun üzerine Marksist düşüncenin tarihi açısından büyük bir atılımı temsil eden bu değişimi neden geçirdiğine kısaca değinmek, değişimin içeriğine de ışık tutacak. Herşeyden önce I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, Lenin Avrupa çapında sosyalist devrimin artık somut olarak gündeme girdiğine karar verir. Bütün emperyalist ülkeler için savunduğu "emperyalist savaşı iç savaşa çevirme" şiarı, doğrudan doğruya bir Avrupa devrimi perspektifiyle bütünleşir. Bu aynı zamanda Rusya için de devrimin kesintisiz biçimde bir sosyalist devrime dönüşmesi demektir. [28] Sosyalist devrimin güncelleşmesi ile birlikte, şu soru kaçınılmaz olarak gündeme gelir: iktidardaki proletarya ulusal sorun konusunda nasıl bir politika izleyecektir ? ("Biz Sosyal Demokratlar ulusal baskıyı nasıl ilga edeceğiz ?") Lenin'in düşüncesinde somut tahlilin öneminin buradaki rolünü hatırlatmak bile belki de gereksiz.

İkincisi, Lenin yine aynı dönemde emperyalizm üzerine yaptığı çalışmayı tamamlayarak bu konudaki görüşlerine temel biçimini vermiştir. (**Emperyalizm** kitabının tam da Ocak-Haziran 1916 döneminde kaleme alındığı hatırlansın.) Emperyalizm teorisinin tamamlanması ile I.Dünya Savaşı'nın bir emperyalistler arası paylaşım savaşı olduğunun kavranması, Lenin'in bir bütün olarak dünya sisteminin çelişki ve dinamikleri konusunda eskisine oranla çok daha berrak bir tahlile ulaşmasını sağlamıştır. Bu tahlil, kapitalizmin yıkılışının, salt burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesine dayanan **genel**, genel olduğu için de **soyut** teorisinin yerine, bir dünya sistemi haline gelmiş olan 20. yüzyıl kapitalizminin (emperyalizmin) devrilmesinin **somut** koşullarını ortaya

çıkarmaya yöneliktir.

Bu somut koşullar arasında, **merkezi** önemi elbette devam eden sınıf mücadelesinin yanısıra, emperyalizmin boyunduruğu altına aldığı ezilen ulusların bu tahakküme karşı vereceği öngörülen ulusal kurtuluş mücadeleleri de hesaba katılır. (Bu öngörü parlak biçimde doğrulanmıştır.) İşte emperyalizm, ezen uluslar ile ezilen uluslar arasındaki çelişkiyi bir **öznitcliği** olarak bağrında taşıdığı içindir ki [29], ezilen uluslar proletaryanın sosyalizm mücadelesinde müttefikidir, ulusal sorun sosyalizmin bir sorunu haline gelir. Lenin'in deyişiyle,

> Sosyal devrim ancak, gelişmiş ülkelerde proletaryanın burjuvaziye karşı iç savaşının, gelişmemiş, geri ve ezilen ulusların ulusal kuruluş hareketi de dahil olmak üzere, **bütün** bir demokratik ve devrimci hareketler **dizisiyle** birleştiği bir devir biçiminde ortaya çıkabilir. [30]

Dolayısıyla,

> Her kim 'arı' bir toplumsal devrim bekliyorsa, böyle bir devrimi görmek ona kısmet olmayacaktır. [31]

I. Dünya Savaşı'nın bir başka boyutu daha Lenin'in ulusal sorunu farklı bir ışık altında görmesine yol açar: "sosyal emperyalizm". Kavrama daha sonra Maoizm'in vereceği anlamdan farklı olarak, bu dönemde "sosyal emperyalizm" işçi hareketi içinde emperyalist politikanın savunucuları için kullanılan bir terimdi. Uluslararası sosyal demokrasinin önderlerinin büyük çoğunluğunun savaşın başlamasıyla birlikte kendi emperyalistlerinin safına geçmesi, işçi hareketinin ezilen uluslar karşısındaki görevlerini yerine getirmesi konusunda hiçbir güvence olmadığının yaşayan kanıtıydı. (Zaten II. Enternasyonal'in sağ kanadı bir süreden beri emperyalizmin uygarlığın gelişmesi için yararlı olduğunu teorik olarak savunuyordu.) Öyleyse, işçi hareketinin iktidara yükselmesi, yani sosyalist devrim, ulusal sorunun çözümünün kendiliğinden gerçekleşeceğinin bir garantisi değildi. Gerçek bir çözüm, sorunu pasif bir biçimde tarihe havale etmeyi değil, **aktif** bir enternasyonalist politika izlemeyi gerektiriyordu.Lenin'in deyişiyle, sosyalizmin ulusal sorun konusundaki programı, "ezen ulus sosyalistlerinin ikiyüzlülüğünü ve korkaklığını özel olarak göz önüne alan" bir program olmak zorundaydı. [32]

I.Dünya Savaşı'nın yarattığı konjonktürün sonucu olan bu etkenlere 1917 Ekim devriminden sonra yeni etkenler katılacaktır. Ekim devrimi, "halklar hapisanesi" olarak anılan Çarlık Rusyası'nın mirası olarak Büyük Rus şovenizmi ile çevre uluslar arasındaki çelişkiyi sosyalist biçimde çözme göreviyle karşı karşıya kalır. Böylece, Lenin'in ulusal sorunda Marksizme yaptığı katkı, çok kısa bir süre içinde gerçek dünyadaki somut gelişmelerce doğrulanır: proletarya dikta-

törlüğünün, daha ilk günden başlayarak, ulusal sorun konusunda aktif politikalara ihtiyacı vardır. Yani, ulusal sorun sadece burjuva demokratik bir sorun değildir. Daha önemlisi sosyalizmin kuruluşunun bir sorunudur.

Ekim devriminin soruna getirdiği ikinci boyut dünya devriminin genel tablosunu daha da karmaşıklaştırmasıdır. Şimdi artık sınıf mücadelesinin ve ulusal kurtuluş mücadelelerinin yanına, genç Sovyet iktidarının emperyalist devletlere karşı vermek zorunda olduğu ayakta durma ve dünya devrimini yayma mücadelesi eklenmiştir. Bu mücadelede Sovyet iktidarının en önemli müttefiklerinden biri (özellikle 1920'den itibaren Avrupa devriminin geri çekilmeye başlamasıyla birlikte artan bir önem kazanan) ulusal kurtuluş mücadeleleridir. Bu stratejik ittifak ulus sorununa ek bir önem kazandırdığı gibi, aynı zamanda proletarya iktidarı altında yaşayan uluslar arasındaki ilişkilerin hassasiyetini de kat kat arttırır. Çünkü proletarya iktidarı altında ezen ulus/ezilen ulus ilişkilerinin niteliği, Sovyet iktidarı ile emperyalizmin boyunduruğu altındaki ulusların ittifakında belirleyici bir unsur olacaktır.

Lenin'in ulusal sorun konusundaki düşüncesinin özgüllüğünün genel tarihsel, politik ve düşünsel bağlamı üzerindeki bu tartışmaya son verirken, bir noktaya daha değinmekten kendimi alamıyorum. Lenin'in kurulmasına önderlik ettiği devletin günümüzde büyük bir gürültüyle yıkılması, Lenin heykellerinin alaşağı edilmesi, burjuvazinin sözcülerinin onlarca yıldır yaymaya çalıştığı bir Lenin imgesinin sol içinde nihayet yaygın hale gelmesine yol açtı. Bugün Marksizme bağlılık ilan edenler arasında bile Lenin'in usta ve soğukkanlı, ama acımasız ve despotik bir politikacı olduğunu düşünenler sanırım çoğunluktadır. Tarihin ironilerinden biri ! Lenin eğer ulusal sorun konusunda hiçbir Marksistin varamadığı noktaya ulaşabildiyse, bunun asli nedenlerinden biri de, sadece sınıfsal sömürüye değil, her türlü baskıya ve ezme/ezilme ilişkisine karşı derin bir nefretle dolu olan, baştanaşağı demokrasiyle yoğrulmuş politik kişiliğidir. Bugün bir başka büyük devrimciyi, Rosa Luxemburg'u daha tabana dayalı ve daha demokratik bir sosyalizm taraftarı olduğu gerekçesiyle Lenin'in alternatifi olarak savunanlar, şu paradoksu açıklamakta zorlanacaklardır: "despot" Lenin, Çarlık Rusyası'nın ezilmiş uluslarına hapisanenin kapısını açarken, "demokrat" Rosa Luxemburg, "devrimin toprağında ulusların kendi. kaderlerini tayin etmelerine izin verilemeyeceği" gerekçesiyle Bolşevikleri eleştiriyordu ! Luxemburg'a büyük bir sempati ile yaklaşan biyografisti Peter Nettl, yine de Luxemburg'un ulusal sorun alanında savunduğu politikaların eninde sonunda Stalinizmin Büyük Rus şovenizmi karşısında silahsız kalacağını hatırlatmak zorunda kalıyor.[33] Tarih, başka konularda olduğu gibi, bu konuda da Lenin'i haklı çıkartmıştır !

Lenin'de sosyalizmin ulusal programı

Yukarıda da belirtildiği gibi, Lenin'in Marksist ulusal sorun teorisine ve programına katkısı, ulusun bir tarihsel kategori olarak tanımlanmasında, "ulus devlet" adıyla anılan politik birimlerin tarihsel işlevinin açıklanmasında ya da ulusal birimler ile kapitalizmin dünya çapında yarattığı ekonomik merkezileşme arasındaki çelişkilerin teşhis edilmesinde değildir. Bütün bu konularda Lenin genel hatlarıyla öteki Marksistlerle aynı fikirdedir. Lenin'in özel katkısı, teorinin, kendisine kadar varolmuş olan sınırlarını sorgulaması, yeni bir soru ile ulusal soruna yaklaşımın çerçevesini altüst etmesidir. Evet, proleter iktidarı ulusal sınırların aşılmasının, ulusların kaynaşmasının önündeki engelleri ortadan kaldırır. Evet, komünist bir toplumda sınıflara olduğu kadar uluslara da yer yoktur. Ama proletaryanın iktidara geçtiği anda uluslar akşamdan sabaha birdenbire ortadan kalkmayacaktır. Devrimden sınıfsız topluma giden yolda, sınıfların ve devletin ortadan kalkması nasıl bir süreç sorunuysa, ulusların kaynaşarak ortadan kalkması da bir süreç sonunda gerçekleşecektir. Öyleyse, diye sorar Lenin, bu süreç nasıl gerçekleşecektir ? Proleter iktidarı neler yapmalıdır ki, uluslar kendilerini karşı karşıya getiren, birbirlerine düşüren koşulları aşarak birleşip bütünleşsinler ? Tek cümleyle, kendisinden önceki Marksistlerden farklı olarak, Lenin, sosyalist devrimin ulusal sorunu **otomatik** olarak çözeceğini reddederek, Marksizmin bu konuda bir **program** geliştirmesi gerektiğini savunur.

Sorunun bu özeti, Lenin'in ulusal soruna verdiği önemin temelinde bir nebze milliyetçiliğin bile bulunmadığını gösterir. Aynen, İrlanda'nın İngiltere'ye karşı özgürlük mücadelesini desteklerken Marx'ı yöneten saiklerin bütünüyle enternasyonalizmden kaynaklanması gibi, Lenin'in ulusal soruna sosyalizm açısından bu derecede büyük önem vermesinin temelinde enternasyonalist bir bakışaçısının başarısını güvence altına alma kaygısı yatar. Aradaki tek fark şudur: Marx, ezilen ulusun mücadelesini, iki ulusun proleterlerinin kapitalizme karşı birliğini sağlamak bakımından gerekli olduğu için desteklerken, Lenin, yeni sorunsalı çerçevesinde, proleterlerin birliğinin sosyalist devrim **sonrasında da** ulusların kaynaşması için gerekli olduğu saptamasından hareket eder. Kısaca söylemek gerekirse, Lenin, uluslar sorununa özen gösterilmesini savunuyorsa, bu, ulusların varlığını bir üst sentez içinde ortadan kaldırmak içindir.

Bu saptama bize daha genel bir noktayı vurgulama olanağını veriyor. Ulusal sorunu önemsemek, farklı uluslar arasındaki sorunlara "sınıf mücadelesini saptıracağı" gerekçesiyle sırtını çevirmemek, ezilen ulusların son derecede meşru taleplerini aktif olarak desteklemek, **enternasyonalizmin başlıca görevleri arasındadır**. Ulusal sorunun üzerinde durmanın tek yolu milliyetçilik değildir. Uluslar arasında baskı ilişkilerine karşı çıkmak ile milliyetçilik arasında hiçbir

zorunlu bağıntı yoktur. Sendikal haklar için mücadele nasıl sadece sendikalizmin, politik demokrasi için mücadele nasıl sadece burjuva demokratlarının görevi değilse, ulusal baskıya karşı mücadele de yalnızca milliyetçilerin görevi değildir. Tam tersine, ulusal baskıya karşı mücadelenin milliyetçi bir kabuğa bürünmesinin en büyük panzehiri, ulusal baskıya karşı enternasyonalist bir perspektifle mücadele etmektir. Bu, komünizmin milliyetçilikle ilişkisine de ışık tutuyor: ezilen ulus milliyetçiliğinin ilerici ve demokratik içeriğini saptamak bir şeydir, milliyetçiliğin ulusal sorunun bile çözümünü sağlayamayacak, tarihsel potansiyeli sınırlı, nihai olarak insanlığın kurtuluşunun önünde bir engel oluşturan bir ideoloji olduğunu kavramak başka şeydir. Komünizm, ezilen ulus milliyetçiliği ile ittifak yapabilir. Ama komünist hareketin kendi içinde milliyetçiliğin bir nebzesi bile kabul edilemez. Komünizm, enternasyonalizmdir. [34]

Lenin'de sosyalizmin ulusal programının hareket noktası, dünyanın ezen uluslar ve ezilen uluslar olarak ikiye bölünmüş olmasıdır. Emperyalizmin sistematik olarak yeniden ürettiği bu nesnel durum, sosyalist devrimden sonra proleter iktidarına ulusal sorun konusunda özel görevler yükler. Soyut biçimde proleterlerin ya da emekçilerin kardeşliğinden söz etmek yetersizdir. Ne de ekonomik çıkarların ya da ekonominin nesnel gelişmesinin ulus gerçeğini tarihsel olarak aştığını söylemek tek başına sorunu çözecektir. Çünkü anarşist bir perspektiften farklı olarak, Marksizmin sosyalist devrimden sınıfsız topluma giden yola ilişkin tahlili ve programı, uluslar arasındaki ilişkiler sorununu tanım gereği kaçınılmaz hale getirir. Bu tahlil ve program, kapitalizm ile sınıfsız toplum arasındaki tarihsel dönem boyunca, süreç ilerledikçe sönümlenecek olan bir devletin, yani proletarya diktatörlüğünün varlığını öngörür. Ama "devlet" diyen otomatikman "sınırlar"dan söz etmek zorundadır. [35] Demek ki, proletarya diktatörlüğü altında, dünyanın politik birimlere bölünmesi, sorunun tanımı gereği bir olasılık olarak karşımıza dikilmektedir. Bu politik birimlerin karşılıklı olarak ne tür bir ilişki içinde olacağı, ne tür bir ilişkinin sosyalizmin inşası açısından en büyük yararı sağlayacağı sorunu, ancak bu verilmiş zeminden hareketle kararlaştırılabilecek birşeydir. Bu politik birimlerin varlığı ise uluslar arasındaki ilişkileri kaçınılmaz olarak gündeme getirir.

Burada Lenin'in komünizme geçiş sürecinin tahlilini ve programını **zenginleştirdiğini ve somutlaştırdığını** görüyoruz. Marx'ın en açık biçimde **Gotha Programının Eleştirisi**'nde ortaya koyduğu geçiş dönemi tahlili, genel olarak proletarya diktatörlüğü dönemini sınıfların ortadan kaldırılması ekseni etrafında tanımlıyordu. Lenin bu döneme ek bir belirlenme getiriyor: ulusların bütünleşmesi ve kaynaşması, proletarya diktatörlüğünün, sınıfların ortadan kalkması sürecine tabi olmakla birlikte, kendi mantığı içinde ele alınması gereken bir veçhesi haline geliyor. Lenin'in deyişiyle,

İnsanlık nasıl sınıfların ilgasına ancak ezilmiş sınıfın diktatörlüğüne dayanan bir geçiş dönemi aracılığıyla ulaşabilecekse, ulusların kaçınılmaz bütünleşmesine de ancak ezilen ulusların tam özgürleştiği ...bir geçiş dönemi aracılığıyla ulaşabilecektir. [36]

Ezilen ulusların tam özgürleşmesi ancak bu ulusların ezen uluslarla birliğinin gönüllü temellerde gerçekleşmesi koşuluyla mümkündür. Bu ise ancak ulusların kendi kaderini tayin hakkının **sosyalizm altında da** koşulsuz olarak tanınması halinde gerçekleşebilir. Devrim öncesinde, esnasında ve sonrasında, ezilen ulusların KKTH'nı tanımayan sosyalist partiler, Lenin'e göre, **"sosyalizme ihanet etmiş olurlar."** [37] Eklemek gerekir ki, Lenin için UKKTH ayrılma, ayrı devlet kurma hakkı ile **özdeştir,** başka hiçbir anlamı yoktur. [38]

Ayrılma hakkının tanınması, ayrılma ile özdeş tutulmamalıdır. Marksizmin ulusal sorun konusundaki politik programı üzerine yapılan tartışmalarda en sık yapılan yanlışlardan biri, hakkın tanınmasının ayrılmanın savunulmasıyla eşanlamlı imişçesine ele alınması olmuştur. Lenin için, sosyalist devrim sonrasında birliğin savunulması esastır. (Sosyalist devrim öncesinde ise, birlik ya da ayrılma arasındaki tercih, uluslararası planda sınıf mücadelesinin çıkarlarına bağımlıdır.) Ama bu birliğin başlangıçta gönüllü olarak kurulması ve gönüllü olarak sürdürülmesi vazgeçilmez bir ilkedir. Gönüllü birliğe pratikte işlerlik kazandırabilecek en uygun biçim olarak, Lenin ve Bolşevik Parti, Ekim devrimi sonrasında, özgür ulusal birimlerin bir araya geldiği bir federasyonu benimsemişlerdir. Federasyon, uluslar arasında yüzyılların mirası olarak varlığını uzunca bir süre sürdürecek olan güvensizlik ve sürtüşmeleri göz önüne alan bir geçiş biçimi olarak, ulusların bir süreç içinde kaynaşmasını sağlayacağı umulan kısmi bir birliktir. Ekim devrimi öncesinde Lenin'in ısrarla reddettiği bu devlet örgütlenme biçimi, Sovyet deneyiminin kazandırdığı dersler ışığında 1919'da Bolşevik Partisi'nin yeni programında, 1920'de ise genel bir ilke olarak Komintern kararlarında yer almıştır. Öyleyse, Lenin'de sosyalizmin uluslar sorununa ilişkin programının ikinci ayağı, **sovyet federalizm**idir.

UKKTH ve onun proleter iktidarındaki somutlaşması olan sovyet federalizmi, ulusal soruna Marksist yaklaşım açısından gerekli olmakla birlikte tümüyle yetersizdir. Çünkü Lenin'e göre ulusların genel, soyut ve biçimsel eşitliği talebi, küçük burjuvazinin karakteristik yaklaşımıdır. Elbette, küçük burjuvaziden farklı olarak Marksizm, bütün öteki baskı biçimleri gibi ulusal baskıya da kapitalizm altında son verilemeyeceğini savunur. (Bu noktanın, programatik açıdan önemine birazdan değineceğim.) Ama bunun ötesinde, Marksizm açısından, başka alanlarda olduğu gibi burada da, biçimsel eşitlik yeterli değildir. Marksist program, burjuva demokrasisinin ve küçük burjuvazinin programından, eşitsiz-

likleri pratik olarak, **gerçek maddi temelleriyle** ortadan kaldırmayı hedeflemesiyle ayrılır. Çünkü uluslar arasındaki güvensizlik ve sürtüşmelerin en temeldeki nedeni bu gerçek eşitsizliklerdir. Eğer Marksist programın hedefi sadece belirli demokratik hakları tutarlı biçimde savunmak değilse, esas hedefi **uluslar arasında kaynaşmayı sağlamak** ise, yani Marksizmin ulusal programının temeli enternasyonalizm ise, o zaman biçimsel eşitliklerle yetinilemez, gerçek eşitliğin pratikte sağlanması gerekir. Lenin tam bu noktada ekler: "Marksist teori işte budur..." [39]

Lenin bu noktayı en açık biçimde, 1922 sonunda, Milliyetler Komiseri Stalin ve çalışma arkadaşlarının, Gürcistan'a yönelik olarak Büyük Rus şovenizmini hortlatan politikalar izlemelerine sert bir şekilde karşı çıkmak için dikte ettirdiği "Özerkleştirme" başlıklı yazısında ortaya koyar. Uzun yıllar boyunca Sovyet vatandaşlarından gizlenen ve ancak 1956'da yayınlanan [111] bu yazıda Lenin şöyle der:

> ...genel olarak milliyetçilik sorununun soyut biçimde sunuluşu hiçbir işe yaramaz. Ezen bir ulusun milliyetçiliği ile ezilen bir ulusun milliyetçiliği, büyük bir ulusun milliyetçiliği ile küçük bir ulusunki arasında ayırım yapmak zorunludur...Biz, büyük bir ulusun mensupları olarak, tarihsel pratik içinde, hemen hemen her zaman, ötekilerin haklarını sayısız defa çiğnemekten suçlu olduk... Bunun içindir ki, ezenler bakımından enternasyonalizm, yalnızca ulusların biçimsel eşitliğinin tanınmasından ibaret kalmamalı, gerçek pratikte var olan eşitsizliği ortadan kaldırmak için, ezen ulusun, büyük ulusun aleyhine bir eşitsizlik içermelidir. **Bunu anlamayan biri, ulusal soruna gerçek proleter yaklaşımını anlamamış demektir, bakış açısı özünde hâlâ küçük burjuvadır ve dolayısıyla burjuva bakış açısına kadar alçalacağı kesindir.** [41]

Burada Lenin'in önerdiği ilke çarpıcıdır: biçimsel eşitliğin ötesinde gerçek eşitliği sağlamak amacıyla, üstün durumdakilerin aleyhine, ezilmiş konumdakilerin lehine önlemler. Yani modern deyimle **pozitif ayırımcılık**. Lenin bunu proleter politikasının **ayırıcı** özelliği olarak sunuyor. İşte Lenin'in 1922'de açıkça dile getirdiği bu ilkeyi, kadın hareketi ve ezilen ulusal gruplar (ABD'de zenciler ve Latin kökenliler, Batı Avrupa'da göçmen işçiler) 1968 yükselişiyle birlikte yeniden keşfedeceklerdir ! Kitle hareketinin pratik mücadelesi içinde vardığı bu sonucun Marksizmin uluslar arasındaki eşitsizliklerle mücadele programının bir parçası olarak erkenden savunulması bir raslantı değildir. Marksizmin burjuva toplumunun (sivil toplumun) temelinde yatan biçimsel eşitliklerin ötesine geçmeye, ihtiyaçları soyut bireylerin değil somut toplumsal konumlar yaşayan tarihsel olarak belirlenmiş insanların ihtiyaçları olarak ele al-

maya dayanan bütünsel felsefi ve toplumsal bakışının, liberalizmin ötesine geçen bu bakış açısının mantıksal bir sonucudur. [42] Marx'ın **Gotha Programı'nın Eleştirisi**'nde belirttiği gibi, "eşit hak hâlâ burjuva hakkı" olduğu için Lenin eşit hakkın ötesine uzanan bir pozitif ayırımcılığı savunmaktadır. [43]

Lenin'in perspektifinin, sadece Stalinizmden değil, bugünün sosyal demokrasisinin atası olan, birinci kuşak revizyonizmin mimarı Bernstein'ın bakış açısından da nasıl ayrıldığına kısaca değinmek, günümüzde emperyalist ülkelerin işçi hareketi içindeki gerici eğilimleri hatırlamak bakımından yarar taşıyor. Bernstein daha 1896 yılında, yani Marksizmin geçerliliğini yitirdiğini savunduğu ünlü kitabını yayınlamadan önce, sömürgeciliği savunan bir makale yazarak, kapitalist uygarlığın nüfuzuna direnen "barbarlar"ı desteklemenin "romantik" olduğunu iddia eder. Ardından, İngiltere'nin Hindistan'daki rolünü açıkça savunduktan sonra, 1898'de kaleme aldığı ve Almanya'nın emperyalist faaliyetlerini haklı göstermeye çalıştığı bir başka yazısında şu sonuca varır: "Daha yüksek bir uygarlık daha üstün haklara sahiptir." [44] Görüldüğü gibi sosyal demokrasinin öncüsü Bernstein da, devrimci komünizmin önderi Lenin de eşitsizliği savunuyorlar. Bir küçük farkla: ilki ezenlerin haklarının, ikincisi ise ezilenlerin haklarının yanından !

UKKTH, sovyet federalizmi ve ezilen uluslar lehine pozitif ayırımcılık: Lenin'in ulusal soruna ilişkin olarak önerdiği bu politik ilkeler, gelecekte, sosyalist devrimin zaferinden sonra, Marksist hareketin programına damgasını vurması gereken ilkeler olarak beliriyor. 20. yüzyılın ve en başta da bürokratik işçi devletlerinin deneyimi Lenin'in programının doğruluğunu, özellikle "Özerkleştirme" yazısıyla ölüm döşeğinde hakim ulus şovenizmine karşı yükselttiği çığlığın ne derecede haklı olduğunu tartışılmaz biçimde ortaya koymuştur.

IV. BİR ULUSLARARASI DEMOKRASİ PROGRAMI İÇİN ÖNERİLER

Yukarıda sayılan ilkeler ulusal sorun konusunda Marksizmin temel sosyalist programı açısından yol gösterici ilkelerdir. Elbette bunlara 20. yüzyılın gelişmelerinin ürünü olarak ortaya çıkan yeni sorunların çözümüne ışık tutacak yaklaşımların eşlik etmesi gerekir. Bu sorunlar arasında uluslararası işgücü akımlarının sonucu olarak oluşmuş olan göçmen nüfusun sorunları başlıca yeri alacaktır. "Ulusal" devletlerin sınırları içinde yaşayan nüfusun ulusal bakımdan çeşitlenmesi ortaya çözülmesi gereken sayısız sorun çıkarmıştır. Bu sorunların uluslararası Marksist hareket içinde büyük bir duyarlılıkla tartışılması gerekir.

Ne var ki, Marksizm ulusal baskı konusundaki mücadelesini devrim sonrasına erteleyemez. Bir kere, sosyalist hareket emperyalizme ve genel olarak ulusal baskıya karşı ezilen ulusların mücadelesinin yanında olmak zorundadır. Bü-

tün baskı ve ezme/ezilme biçimlerine karşı olması gereken sosyalist hareket, ulusal baskının hiçbir türüne (politik, ekonomik, kültürel vb.) kayıtsız kalamaz. Emperyalizmin globalizm ideolojisi temelinde ve "Yeni Dünya Düzeni" şiarıyla ezilen uluslara karşı genel bir taarruzu başlattığı günümüzde, ezilen uluslara destek vermek özel bir önem taşır.

Ama sorun burada kalmaz. Kapitalizm, özellikle emperyalizm aşamasında, farklı uluslar arasındaki eşitsizliği, ezme/ezilme ilişkilerini, ulusal baskıyı, sistemin gereği dolayısıyla yeniden üretir. Bu yüzden, politik alanda elde edilen kazanımlar ne olursa olsun, ulusal sorun kapitalizm altında bir bütün olarak çözülemez. Öyleyse, ezilen ulusların kurtuluşları yolunda verilecek mücadeleler kapitalist üretim tarzının dünya çapındaki işleyiş yasalarıyla karşı karşıya geleceği için patlayıcı bir anti-kapitalist potansiyel taşır. Ezilen uluslar için **salt** biçimsel bir eşitlikle yetinmeyen, her alanda **gerçek** bir eşitliği hedefleyen bir mücadele, en basit demokratik haklardan yola çıkıyor olsa bile **geçişsel** bir karakter taşıyacaktır. Marksizmin globalizme ve "Yeni Dünya Düzeni"ne karşı geliştirmesi acil bir ihtiyaç olarak beliren **uluslararası demokrasi programı** işte bu geçiş mantığı üzerinde inşa edilmelidir. Bu demektir ki, ulusal sorun konusunda temel sosyalist programda yer alan ilkeler, ezilen ulusların bugünkü acil sorunlarının çözümü için ileri sürülecek taleplerde cisimleşmelidir. Başka bir deyişle, bugünkü somut ve acil sorunlarla sosyalist devrim arasında bir köprü oluşturacak geçiş programı, ulusal sorun konusunda öyle taleplerle donatılmalıdır ki, bir bütün olarak alındıklarında emperyalizmin çerçevesine sığmayan, bu çerçeveyle ezilen ulusları karşı karşıya getiren bir nitelik taşısınlar.

Böyle bir programın geliştirilmesi, elbette ancak uluslararası devrimci sosyalist hareketin bir bütün olarak gerçekleştirebileceği birşeydir. Özellikle uluslararası politik mücadeleleri doğrudan konu alan böyle bir çalışmada, çeşitli ülke, bölge ve kıtaların deneyim ve birikimini bir araya getirerek merkezileştirebilecek bir uluslararası önderliğin, bir Enternasyonal'in ne kadar büyük önem taşıdığı açıktır. Benim burada yapmak istediğim, kısaca, bu tür bir uluslararası demokrasi programında ne türden taleplerin ve hedeflerin yer alabileceği konusunda bazı **örnekler** vermek.

Birleşmiş Milletler bugünkü yapısıyla emperyalist tahakkümün araçlarından biridir. Son dönemde Sovyetler Birliği'nin emperyalizme tümüyle bağımlı hale gelmesi ve sonunda dağılması ile daha önceki karşılıklı güç dengesinin ortadan kalkmasıyla birlikte BM'i emperyalizmin saldırganlığının basit bir aracı olarak kullanma eğilimleri daha da güçlenmiştir. Güvenlik Konseyi'nin yetkilerinin, aldığı kararların çoğunluğu iyi niyet beyanlarından öte bir işe yaramayan Genel Kurul'a oranla aşırı derecede belirleyici olması, üstelik beş büyük devle-

tün her birinin Güvenlik Konseyi'nin herhangi bir konuda karar almasını veto hakkı aracılığıyla tümüyle engelleyebilmesi, BM'in bugünkü yapısının ne denli **anti-demokratik** olduğunu çarpıcı bir açıklıkla ortaya koyuyor. Marksizmin uluslararası demokrasi programı bu yapının tepetaklak edilmesi temelinde oluşturulmalı. BM'in emperyalistlerin denetimindeki bir araç sıfatıyla, derin bir devrimci sarsıntı geçirmeksizin ciddi bir reform yaşayamayacağını ezilen ulusların büyük kitlelerine göstermek için, **büyük devletlerin veto hakkının kaldırılması**, özellikle azgelişmişliğin mekanizmalarını ve azgelişmişlikle mücadeleyi ilgilendiren konularda, pozitif ayırımcılık ilkesine bağlı olarak, **Asya, Afrika ve Latin Amerika kıtalarının temsilcilerine veto hakkı tanınması**, Güvenlik Kurulu'nun kararlarının **Genel Kurul'a onaylatılmasının zorunlu olması** ve benzeri taleplerin ileri sürülmesi gerekir.

• Ulusal egemenliğin, günümüzün somut koşullarında, **emperyalist tahakküme karşı** savunulması gerekir. Ezilen uluslar, uzun mücadeleler sonucunda elde ettikleri egemenlik haklarını emperyalistlerin hakim olduğu uluslararası örgütlerin kararlarıyla terketmeye zorlanamazlar. Politik yetkilerin daha üst birliklere aktarılması ancak **gönüllü** temelde gerçekleşirse savunulabilir. Ama mevcut uluslararası sınırlar aynı zamanda dünyanın dört bir yanında ezilen ulusların ezen ulus tahakkümüne zincirlenmesinin bir aracı işlevini görmektedir. Dolayısıyla, uluslararası demokrasi programı, bugün bir **devlet halinde örgütlenmemiş olan ezilen ulusal toplulukların** (ABD'de zenciler, "kızılderililer" ve Latin Amerika kökenliler, Latin Amerika'da "kızılderililer" [45], Ortadoğu'da Kürtler ve Filistinliler, Güney Afrika'da zenciler vb. vb.) **bütün uluslararası forumlarda temsili** talebini, UKKTH ile birlikte öne sürmelidir.

• Sovyetler Birliği'nin dağılmasından beri uluslararası barış hareketi, sanki nükleer savaş tehdidi ortadan kalkmış gibi büyük bir aymazlıkla mücadelesinin temposunu düşürmüştür. Oysa gerek emperyalistler arası çelişkilerin yükselişi, gerek ezilen ülkelere emperyalist taarruzlar, gerekse bölgesel düzeyde patlak veren çatışmalar, nükleer ve kimyasal silahların kullanımını daha da büyük bir olasılık haline getiriyor. Uluslararası demokrasi programı, emperyalizmin bugün başvurabileceği "Sovyet tehdidi" tipi bir argümanın yokluğunda, **nükleer silahların tahribini ve kimyasal silahların bağımsız uluslararası komisyonların denetiminde yasaklanmasını** savunabilir. Silahlanmaya karşı açılacak böyle bir savaş, bir yandan şiddetin emperyalizmin doğasında içkin olduğunu kitlelerin gözünde açığa çıkarırken, bir yandan da azgelişmişliğin ekonomik veçhelerine karşı mücadelede güçlü bir koz oluşturacaktır.

• Ekonomik planda, azgelişmişlikle mücadele konusunda gerek yeni liberal "serbest piyasa" çözümünün, gerekse sosyal demokratik çözümlerin (sözde

"Yeni" Uluslararası Ekonomik Düzen vb.) karşısına, en yoksulundan başlayarak azgelişmiş ülkelere radikal biçimde **öncelik** tanıyan bir talepler dizisi ile çıkılmalıdır. **Dış borçların iptali** talebinin yanısıra, BM'in göz boyama türünden yardım kararlarını teşhir eden ve her ülkenin kişi başına GSMH'sı oranında ödeyeceği bir **uluslararası müterakki vergi** ihdası temel bir talep olarak ileriye sürülebilir. Somut düzeyde uluslararası finansmanın denetiminin emperyalistlerden kurtarılması gerekçesiyle İMF'nin ve Dünya Bankası'nın ilgası, bunların yerine sözkonusu vergiden ve uluslararası bankaların ödemekle yükümlü kılınabileceği vergilerden elde edilecek **uluslararası fonların azgelişmişler denetiminde bir kuruma** bırakılması talepleri de anlamlıdır. Ayrıca, zorunlu gıda maddeleri, ilaç, ana ve çocuk sağlığı için gerekli maddeler gibi en temel ihtiyaçlardan başlayarak, kaynakların, üretimin ve dağıtımın **uluslararası planlama** temelinde düzenlenmesi talebi, planlamanın kâra değil insan ihtiyaçlarına dayalı bir üretim örgütlenmesi olduğunu kitlelerin bilincine sokarak "serbest piyasa" ideolojisine karşı ciddi bir mücadele aracı oluşturabilir.

• Yine ekonomik alanla ilgili olmakla birlikte, doğrudan doğruya politik mücadelelerle de yakından ilişkisi olan bir talep, **işgücü dolaşımının dünya çapında serbest bırakılması** olabilir. Örneğin Avrupa Topluluğu bağlamında bu talep **Schengen anlaşmalarının iptali** talebine dönüşebilir. Böyle bir talep kitleselleştiği ölçüde son dönemde baş döndürücü bir gelişme gösteren ırkçılığa ağır bir darbe vurmanın ötesinde, değişik ulusların emekçilerini birbirine yaklaştırmak bakımından da değer taşıyacaktır. Bugüne kadar işgücü dolaşımının üzerindeki ağır kontrollere karşıt biçimde, her geçen gün daha büyük bir serbestiye kavuşan **sermaye ve metaların dolaşımının ise azgelişmiş ulusal devletlerin kararına bağlı olması** talep edilmelidir.

• Uluslararası düzeyde işgücü dolaşımının serbest bırakılması talebi, göçmenlerin sorunlarının eskisine göre daha da ciddi biçimde ele alınması demektir. Bu alanda, Marksizmin uluslararası demokrasi programının yapacağı ilk şey, ırkçılığın yükselişini aktif biçimde göğüslemek üzere **eşit haklar** mücadelesini yükseltmektir. Göçmen işçilerin bulundukları ülkelerde **bütün politik ve toplumsal haklardan yararlanmaları** için, tek tek ülkelerde değil, uluslararası bir kampanya koşullar elverdiğinde yürütülebilir. Bunun da ötesinde, radikal dinci ya da şoven milliyetçi akımların tezlerine ve taleplerine hiç bulaşmaksızın, **göçmen işçilerin kendi kültürel miraslarını özgürce koruyabilmeleri ve geliştirebilmeleri** için koşulların oluşturulmasını talep etmek gerekir. (Bu talep, göçmen işçilerin ulusal ve dinsel kültürünün baskıcı yanlarıyla mücadele için, kadınlar, gençler vb. gruplar arasında yapılacak çalışmayla beslenmek zorundadır.)

• Uluslar arasındaki kültürel alışveriş ve ilişkiler, göçmen sorununun çok

ötesinde günümüzde ezilen uluslar açısından büyük önem taşıyor. Özellikle medyanın dünyanın her yanını ahtapot kollarıyla sardığı, sanat ve kültürün paranın peşinde dünya turuna çıktığı günümüz koşullarında, emperyalist ulusların kültürü, ezilen ulusların kültürel dünyasını tek yanlı biçimde yiyip bitirmeyi her gün daha fazla başarırken, azgelişmiş ulusların kültürünün insanlığın evrensel kültürünün oluşumuna katkı yapabilmesinin koşullarının aktif olarak sağlanması yolunda bazı talepler geliştirilebilir.

Bunların yanısıra, doğal kaynakların kullanımının azgelişmişlerin denetiminde bir kuruma bağlanmasından dünya haritasının gerçek orantılara göre yeniden çizilmesine kadar birçok alanda sayısız talep geliştirmek mümkündür.

Geleceğin sosyalist toplumunu, ekonomik, politik, kültürel vb. alanlarda birbirini tahakküm altında tutmayan/tutamayan toplulukların kardeşçe birliği olarak kurabilmek için bu türden talepleri şimdiden insanlığın gündemine ve bilincine sokmak gerekir. Bunlardan bazıları özel koşullar altında gerçekleşebilir de. Aynen tekil ülkelerde devrim mücadelesinin bir yan ürünü olarak demokratik hakların kazanılması gibi. Ama **gerçek** bir kardeşlik topluluğu kurulurken olabilecekleri şimdiden kestirmek mümkün bile değildir. Batı'nın resmi tarihi (ve onun tersyüz edilmiş karikatürü olan İslamcı tarih) o zaman en ağır eleştiriden geçecek, bütün ırkçı efsaneler insanlığın tarih öncesine gömülecektir. İnsanlar için "yabancı" dil kalmayacak, herkes farklı müzik aletlerinden keyif alır gibi bütün dilleri isteğine bağlı biçimde ve özgürce konuşacaktır. Tek bir kültürün tahakkümü altında birleşmenin gerici biçimleri MacDonald's, Dallas ve Rambo'nun yerini, bütün kültürlerin birbirlerine kenetlenerek tek tek ve hep birlikte yükseldiği bir senfoni alacaktır. O zaman Hristiyan kültürünün bütün insanlığa üstünlüğünün simgesi olan Gregoryen takvimi bile yerini bütün insanlığın kurtuluşunun/yeniden doğuşunun simgesi olan gerçek bir yeni yıla, gerçek bir "milat"a dayalı bir takvime bırakacaktır.

İşte ancak o zaman, kendileri üzerinde yüzyıllar boyu kurulmuş tahakkümün bütün saik ve simgelerinin eriyip gittiğini gözleriyle gördüklerinde, ezilen uluslar artık ezilmediklerini hissedecek, kendilerini artık ezmeyen uluslarla kucaklaşacaklardır.

Uluslararası demokrasi programının görevi, bunun ancak sınıfsız topluma giden yolda gerçekleşebileceğini ezilen ulusların büyük kitlelerine **pratik içinde** anlatma mücadelesinin yolunu çizmektir.

V. SONUÇ: YA GLOBALİZM, YA ENTERNASYONALİZM

Emperyalizmin bugün "globalizm" adı altında yürüttüğü büyük ideolojik saldırıya bazı ideologların Marx'ın adıyla ek bir saygıdeğerlik kazandırma ça-

bası, Marksizmin modern dünya hakkındaki başdöndürücü öngörülerinin yalnızca bir boyutunu öne çıkararak bütünü çarpıtma gibi basit bir yönteme dayanıyor. Marx'ın kendisi elbette **Manifesto**'da olsun, başka yapıtlarında olsun, sermayenin dünya ekonomisini bütünleştirerek ulusal bölünmelerin maddi temellerini ortadan kaldırdığını daha bu sürecin Batı Avrupa'da bile tamamlanmamış olduğu bir aşamada, 19. yüzyılın ortasında saptamıştı. Bir Batı özdeyişi, "ikiyüzlülüğün, kötülüğün erdeme yaptığı övgü" olduğunu söyler. Burjuva ideologları da bugünkü ikiyüzlülükleriyle Marx'ın büyüklüğünü kendi ağızlarıyla teslim etmiş oluyorlar. Ama Lenin'in bu yazının başında aktardığım alıntıda belirttiği gibi, Marx ve Marksist düşüncenin ana çizgisi, bu bütünleşmenin **ancak emperyalist tahakküme dayanmadığı, ulusal baskıyı içermediği** durumlarda ilerici bir rol aynadığını açıkça belirtmiştir. Varolana tapınmak ve teslim olmak ne Marx'ın kişiliğinde, ne de Marksist hareketin felsefi yaklaşımında mevcuttur. Marksizm, kapitalizmin çelişkilerle yüklü gelişiminin yarattığı bütün baskıları ortadan kaldırmanın, bu sistemin yarattığı potansiyelleri ise insanlığın özgürleşmesinin araçlarına dönüştürmenin teorisi ve pratiğidir. Globalizmin bir düşünce akımı olarak içerdiği tezler arasında gerçekliğe işaret eden, doğru olan ne varsa Marksizmden çalınmıştır; içinde yanlış ve kör olan ne varsa, emperyalizmin kültüründen alınmıştır. Marksizmden farklı olarak, **globalizm bir enternasyonalizm değildir**. Ezilen ulusların direnişini yok etmeyi hedefleyen **örtülü bir emperyalist milliyetçilik ideolojisidir.**

Bugün emperyalizm yirmi yıla yakın süredir üstesinden gelemediği, üstelik son iki yıldır yeniden akut hale gelen derin bir ekonomik bunalımdan geçiyor. Bu bunalımın uluslararası sermayenin çıkarları temelinde bir "çözüm"e kavuşması, emperyalizmin uluslararası işçi sınıfına, bürokratik işçi devletlerine ve azgelişmiş ezilen uluslara karşı kesin zaferler kazanmasına bağlıdır.[46] Bürokratik işçi devletleri, emperyalizmin gücü dolayısıyla değil, güçsüzlüğüne **rağmen,** kendi çürümüşlükleri dolayısıyla, teker teker sahneyi terkediyorlar, azgelişmiş, ezilen ülkelerin saflarını kalabalıklaştırıyorlar. Stalinizmin çöküşü, sosyal demokrasinin burjuva saflarına katılma yolunda sırtındaki son engelleri de fırlatıp atmasıyla birleşince, uluslararası proletaryanın sermayenin yeni-liberal taarruzu karşısında direniş gücü (bu reformist önderliklerin yeri henüz kitlesel devrimci önderliklerce doldurulamadığı için) günbegün zayıflıyor. Emperyalist sermaye, bütün zaaflarına rağmen, hasımlarının bu durumundan yararlanarak uluslararası planda yeni bir taarruza geçiyor. İşte globalizm bu taarruzun ideolojisidir.

Bu taarruz karşısında, varolan tablo çerçevesinde, milliyetçilik ve dinsel radikalizm tek savunma hattı gibi görünüyor. Oysa 20. yüzyıl, milliyetçiliğin ne burjuva ve küçük burjuva biçimleri altında ("ulusal kurtuluş hareketleri"), ne de sözde komünist biçimleri altında ("milli komünizm") emperyalizme karşı **kalıcı**

bir zafer elde edemediğini gösteriyor. Evet, devrimler zafer kazanabilir. Evet, belirli dönemler boyunca emperyalizmden göreli bir bağımsızlık (ve işçi devletleri sözkonusu olduğunda kapitalizme karşı bir savunma hattı) elde edilebilir. Ama bunların hiçbiri kalıcı olamaz. Ve her geçen günle birlikte, dünya ekonomisinin ve politikasının bütünleşmesi arttıkça, milliyetçiliğin **geçici başarılarının bile** daha güçsüz, daha kısa süreli olması kaçınılmaz bir sonuç haline geliyor. Üstelik son dönemin önde gelen milliyetçi hareketleri (Doğu Avrupa, Baltık, Yugoslavya, Kafkasya vb.) emperyalizme karşı direnmek bir yana, genellikle itici gücünü emperyalizmle (en başta AT ile) bütünleşmede buluyor. Aynı şey, Cezayir'in İslami Selamet Cephesi'nden (FIS) Türkiye'de Refah Partisi'ne kadar bir dizi İslami hareket için de geçerli: bunları Suudi gericiliği aracılığıyla emperyalizme bağlayan bağları ancak bir tül perde kadar ince bir örtü gizliyor.

Ama bütün bunlara rağmen emperyalizm bugün karşısında bir engel olarak, anti-emperyalist bir bilinçle olmasa da nesnel çıkarların karşı karşıya gelmesi dolayısıyla zaman zaman önünü tıkayan akım olarak milliyetçilikle yüzyüze geliyor. Emperyalist globalizmin karşısına, bütün ezilenlerin taleplerini savunan bir proleter enternasyonalizmi güçlü bir mücadele ve ses ile çıkamıyor. Yani üçgenin iki köşesi sivriliyor, üçüncü köşesi ise yaratılmayı bekliyor. İnsanlığın yakın ve orta vadedeki geleceğini bu üçüncü köşenin proletaryanın bir silahı olarak sivriltilip sivriltilemeyeceği belirleyecek.

Çünkü günümüz dünyasının merkezi ve belirleyici çelişkisi sermaye ile ücretli emek arasındaki, yani bütün ülkelerin burjuvazisi ile bütün ülkelerin proleterleri arasındaki çelişkidir. Ancak proletaryanın önderliğinde yürütülecek bir dünya sosyalist devrimidir ki, insanlığı emperyalizmin sömürü ve tahakküm sisteminden nihai biçimde kurtarabilir, sınıfsal sömürüye son verirken, ulusal baskıyı da tarihin çöplüğüne yollayabilir. **Ulusal sorunun nihai çözümü, ulusların ortadan kalkmasıdır**. Bu yüzden, 20. yüzyılın sonunda globalizmin tek gerçekçi alternatifi proleter enternasyonalizmidir. Barbarlığın tek alternatifinin sosyalizm olduğu gibi.

DİPNOTLAR

1. "Sosyalist Devrim ve Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı (Tezler)", **Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı** içinde, Sol Yayınları, Ankara, 1989, s.156. Bu makaleyi bundan sonra "Tezler" olarak anacağım. Bu yazıda Lenin'den yapılan bütün alıntıları ben Türkçeleştirdim. Gönderi yapılan Türkçe kaynaklardaki metinlerle bazı farklılıklar bunun sonucudur.
2. **Panorama**, 2-9 Şubat 1992, 30-34.
3. Ş.Alpay, "Marx'ı Keşfediyoruz", **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1992.

4. Bu satırlar yazıldıktan bir süre sonra, Marx'ı saygıdeğer bir burjuva profesörü haline getirme yolundaki en acıklı girişim, Sabah gazetesindeki "Dünya Değişirken" başlıklı sütununda yazdığı yazılarla her gün kendisi biraz daha değişen ve yaşlanan Zülfü Livaneli'den geldi. "Zavallı Karl Marks" başlıklı yazısında (23.5.1992), Livaneli Marx'ı "Profesör Karl Marks adını taşıyan saygıdeğer Alman bilimadamı" olarak tanıttıktan sonra, "kara bıyıklı" bir Tük devrimcisi ile tartıştırıyor. Marx bu tartışmada köylülerden "lesbien"lere, eşcinsellerden feministlere kadar bütün "marjinal"lere verip veriştiriyor ! "Kara bıyıklı" bir Türk devrimcisinin nasıl "marjinaller"in sempatizanı haline geldiği ya da köylülerin ne zamandan beri dünya nüfusu içinde "marjinal" duruma düştükleri gibi muammaların gizi herhalde Livaneli'nin "değişen dünyası"nda yatıyor. Livaneli'nin eşcinselleri "normal ve sağlıklı" olmayan insanlar olarak nitelemesi ise "kara bıyık" kültüründen devraldığı çirkin bir önyargı ve Livaneli'nde bile değişmeyen birşeyler (!) olduğuna işaret ediyor. Ama bu kadar ipe sapa gelmez bir yazıyı sadece eski "solcu" Türk aydınlarının nerelere kadar alçaldığını belgeleyen bir ibret vesikası olarak okumak en doğrusu olacak. Zavallı Livaneli, zavallı Türk aydını !

5. **Panorama**, 2-9 Şubat 1992, s.34. Burada ilginç bir deneyi aktarmadan geçemeyeceğim. İstanbul Bilar'da verdiğim bir seminerde, yukarıya aldığım bölümü, **Panorama**'dan naklen, Marx'ın hiç adını anmadan okuduktan sonra dinleyicilere bu satırların yazarını tahmin edip edemediklerini sordum. Sayılan isimler şunlardı: İshak Alaton, Mehmet Altan, Çetin Altan, Ahmet Altan, Asaf Savaş Akat, Mehmet Barlas, Ertuğrul Özkök, Engin Ardıç...Buradaki paradoks bu yazının ana temalarından birini oluşturuyor.

6. Bunalımdan önceki uzun genişleme dönemi boyunca uygulanan ulusal çapta Keynesçilik politikası dünya pazarının bu bölünmüşlüğünün bir ifadesiydi. Bunalımla birlikte yeniliberalizmin yükselişi de tersine, üretimin uluslararası karakterinin burjuvazinin ekonomi politikasınca tanınmasının ifadesi olarak görülebilir. Bu konuda ayrıntılı bir tahlil için bk. Sungur Savran, "Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-Liberalizm", N.Satlıgan/S.Savran (der.), **Dünya Kapitalizminin Bunalımı** içinde, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 56-62.

7. Örnek olarak şu yazılara bakılabilir: Necip Çakır, "Piyasa ve Demokrasi", **Onbirinci Tez,** 6, Haziran 1987, tamamı; Sungur Savran, "Sol Liberalizm: Maddeci bir Eleştiriye Doğru", **Onbirinci Tez**, 2, Şubat 1986, özellikle s. 27-30.

8. Aydın Giritli, **Gelenek** dergisinde ulusal sorunu ele alırken liberalizmle aynı titreşim üzerinden düşündüğünü, başka şeylerin yanısıra, günümüzde dünya çapında süregiden ulusal çatışmaları globalizmin "aşiretçilik" terimiyle niteleyerek bir kez daha gösteriyor. (Giritli, terimin Frenkçesini kullanıyor: "tribalizm".) Bk. "Ulusal Sorunda Çıkmazlar ve Ufuklar", **Gelenek**, 37, Aralık-Ocak 1991, s. 29-40. Giritli'nin "95'ler Deklarasyonu"na verdiğim cevap dolayısıyla sol liberallerin yanından bana yönelttiği eleştiriye aşağıda bir başka dipnotunda karşılık vereceğim (Bk. dipnot 32).

9. Son örnek Fransa'dan: 22 Mart'ta yapılan yerel seçimlerin ilk turunda neo-faşist **Front**

National (Ulusal Cephe) Paris çevresindeki sanayi bölgelerini de kapsayan yörede oyların yaklaşık % 18'ini topladı. Ama bundan daha vahimi şu: Fransız İnsan Hakları Komisyonu'nun yaptığı bir kamuoyu araştırmasına göre Fransızların % 55'i sözkonusu partiye oy vermeyi "anlaşılır" buluyor. Ayrıca, görüşme yapılan insanların % 41'i az ya da çok ırkçı olduklarını kabul ediyorlar. Bunlara bir de ırkçı olup da olduğunu kabul etmeyenleri eklerseniz ! (Sayılar için bk. **Le Monde**, 31.3.1992, s. 34.) Bu yazının son satırları yazılırken Almanya'da neo-faşistlerin, İtalya'da ise ırkçı ve bölgeci Kuzey Birliği'nin seçim başarıları hakkındaki haberler basında yeni yer alıyordu.

10. İskoçya'da bugün en güçlü ikinci parti durumunda olan **Scottish National Party** (SNP - İskoç Ulusal Partisi), seçmenlerine bağımsızlık vaad ediyor... ve tabii yasaklanmıyor ! Son kamuoyu yoklamalarına göre, İskoç halkının % 30'u tam bağımsızlık, bir % 45'i ise vergi alanında bile yetkileri üstlenmiş bir yerel özerk parlamento yanlısı. Bk. **L'Express**, 3.4.1992, s. 40.

11. Bu konuyu başka bir yazıda daha ayrıntılı olarak ele almıştım. Bk. "Soğuk Savaştan Sıcak Savaşa: Körfez Savaşı Aynasında Dünya ve Türkiye", **Sınıf Bilinci**, 9-10, Temmuz 1991, özellikle s. 131-33 ve 141-43.

12. Bu söylenenin boş bir spekülasyon olmadığı, 1991 sonunda ortaya çıkan birleşik Avrupa ordusu projesinin yarattığı tartışmayla kanıtlanıyor. Son olarak **New York Times** gazetesine sızdırılan ve 8 Mart tarihinde yayınlanan bir Pentagon dokümanı, ABD devleti içinde en azından bir kanadın bu projeye düşmanca baktığını bir kez daha ortaya koymuştur. Bk. **L'Express**, 3.4.1992, s.6.

13. Otto Bauer bu yaklaşımı "ütopik enternasyonalizm" olarak adlandırır. Fransız Marksist araştırmacı Georges Haupt'un kullandığı terim ise "uzlaşmasız enternasyonalizm"dir. (Bk. G.Haupt, "Les marxistes face a la question nationale: l'histoire du problème", G.Haupt/M.Lowy/C.Weill, **Les marxistes et la question nationale 1848-1914** içinde, Maspero, Paris, 1974, s. 28 ve 50.) Ne var ki, burada sözünü ettiğim ikinci akım da enternasyonalizm bahsinde bu kanat kadar uzlaşmasız olduğuna göre bu terim yanıltıcı olabilir.

14. O dönemin önde gelen devrimci önderlerinden ve teorisyenlerinden Trotskiy'in ulusal sorun konusundaki tavrı, Ekim devrimi öncesinde ve sonrasında çok farklıdır. Devrime dek Trotskiy Lenin ile Rosa Luxemburg'un pozisyonları arasında yalpalar. Devrimden sonra Bolşevik politikayı tümüyle benimser. **Rus Devriminin Tarihi**'nde şöyle yazar: "Sovyetler Birliği'nin gelecekteki kaderi ne olursa olsun...Lenin'in ulusal politikası insanlığın sağlıklı dokularına ebediyen yerleşecektir." (Aktaran: M.Lowy, a.g.m., **Les marxistes...**, a.g.y., s. 381n.) 30'lu yıllarda Trotskiy, Leninist anti-emperyalist politikayı daha da incelterek ulusal soruna ilişkin Marksist programa yeni katkılar yapmıştır. Bu konuda bir örnek için bk. Lev Trotskiy, "Ültra Solcular ve Çin'deki Savaş", **Sınıf Bilinci**, 9-10, Temmuz 1991.

15. Elbette emperyalist milliyetçilik ezen ulus milliyetçiliğinin sadece bir türüdür. Azgelişmiş ülkelerde, kendisi emperyalizm karşısında ezilen ulus konumunda bulunan, ama başka

uluslara karşı ezen ulus konumunda olan çeşitli uluslar vardır. Kürtler karşısında Türklerin, Arapların ve Acemlerin konumu tam da budur.

16. Bu konuda Ragıp Zarakolu'nun mükemmel yazısını herkesin okuması gerektiğini düşünüyorum. Bk. "Saf Değil, İğrenciz", **Yeni Ülke**, 5-11 Nisan 1992, s. 9.

17. Marx ve Engels'in ulusal sorun konusundaki miraslarına ilişkin olarak Türkçe'de şu kaynaklara bakılabilir: Michael Lowy, "Marksistler ve Ulusal Sorun", **Birikim**, eski dizi, 23, Ocak 1977; Ephraim Nimni, "Marx, Engels ve Ulusal Sorun", **Dünya Solu**, 7, Bahar-Yaz 1991; Enzo Traverso/Michael Lowy, "Ulusal Soruna Marksist Yaklaşım: Nimni'nin Yorumunun Eleştirisi", a.y.

18. "Her ülkede tikel çıkarları olan burjuvazi ulusallığı aşamaz." Marx'tan aktaran M. Lowy, a.g.m., dn. 1.

19. Marx'ın kendisi sosyalist devrim sonrasında gerçekleşecekler konusunda konuşmakta bu alanda da isteksizdi. İkinci kuşak Marksistler arasında soyut enternasyonalizmin savunucuları ise, sosyalist devrimin ulusal sorunları otomatik olarak çözeceğini açık ve kesin biçimde savunuyorlardı. Bu kuşakta, Lenin'in yanısıra sosyalizm altında ulusal sorunun nasıl çözüleceği üzerinde ayrıntılı olarak duran bir başka Marksist daha vardı: Otto Bauer. Ama Bauer'in yaklaşımı milliyetçi tonlar taşıyordu.

20. **Marksizmin Bir Karikatürü ve Emperyalist Ekonomizm**, Koral Yayınları, İstanbul, 1991, s. 86. (Vurgular Lenin'indir.)

21. Bk. V.İ.Lenin, "The Importance of Gold Now and After the Complete Victory of Socialism", **On Socialist Economic Organisation. Articles and Speeches**, Progress Publishers, Moskova, 1971, s. 338.

22. Bu noktaya Lowy de değiniyor. Bk. "Marksistler ve Ulusal Sorun", a.g.m., Fransızca versiyonda (Les marxistes et la question nationale, a.g.y. içinde,) s. 389.

23. Örnek olarak Rosa Luxemburg'un Polonya konusundaki argümanı verilebilir: bk. "La question polonaise et le mouvement socialiste" (1905), **Les marxistes**, a.g.y. içinde, s. 175. Aynı argümanı Lenin'in **Emperyalist Ekonomizm**'de polemik yaptığı Kievski genelleştirerek savunur. Bk. a.g.y., s. 44-53.

24. Bu konuda Lenin'in çeşitli yazılarına bakılabilir. Örneğin:"Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Etme Hakkı" (1914), **Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı** içinde, Sol Yayınları, Ankara, 1989, s.61; "Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı Üzerine Bir Tartışmanın Özeti" (1916), a.g.y. içinde, s. 167; **Emperyalist Ekonomizm**, a.g.y., s. 86.

25. "Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Etme Hakkı", a.g.m., s. 63.

26. "Sosyalist Devrim ve Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı (Tezler)", **Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı**, a.g.y. içinde; "Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı Üzerine Bir Tartışmanın Özeti", a.y. (bu metin bundan sonra "Bilanço" olarak anılacaktır); **Emperyalist Ekonomizm**, a.g.y.

27. "Ulusal-Topluluklar ya da 'Özerkleştirme' Sorunu", **Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı**,

a.g.y. içinde. (Bu metin bundan sonra "Özerkleştirme" olarak anılacak.)

28. Bu konuda bk. Sami Sarı, "Lenin, Trotskiy ve Rusya'da Sürekli Devrim", **Sınıf Bilinci**, 6, Mart 1990, özellikle s.91-99.

29. "Emperyalizmin en belirgin özelliği bütün dünyanın şimdi gördüğümüz gibi bir sürü ezilen ulusla muazzam zenginliğe ve güçlü silahlı kuvvetlere sahip bir avuç ezen ulus olarak ikiye bölünmesidir." V.İ.Lenin, "Milli Mesele ve Sömürge Sorunu Üzerine Rapor", **III.Enternasyonal Konuşmaları**, Pencere Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 1989, s. 64.

30. **Emperyalist Ekonomizm**, a.g.y., s.68.

31. "Bilanço", a.g.m., s. 210.

32. Lenin, "Tezler", a.g.m., s.153. Komintern'in 2. Kongresi, Lenin tarafından hazırlanmış tezlerde, ezilen ulusların emperyalist ülke sosyalistlerine karşı güvensizliğini "tümüyle meşru" olarak niteler. Bk. V.I.Lenin, "Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu Üzerine Tezlerin İlk Tasarısı", **Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı**, a.g.y.,s. 230.

33. Peter Nettl, **Rosa Luxemburg**, kısaltılmış edisyon, Oxford University Press, Londra, 1969, s.515-516. (Türkçe çeviri: Rosa Luxemburg, cilt II, Ataol Yayıncılık, İstanbul, 1991.)

34. Artık Aydın Giritli'nin **Gelenek**'teki yazısında yaptığı eleştirilere kısaca cevap vermek için yeterince açık bir noktaya ulaşmış bulunuyoruz. Giritli, "bugünün koşullarında, 95 imzanın düştüğü saf(ın), ezen ulusunki..." olduğunu itiraf ediyor, ama sözde Leninist sınıf politikası olarak sunulmuş bir Stalinist korporatist sosyalizm anlayışı dolayısıyla, benim daha önce liberallere yöneltmiş olduğum eleştirilerden büyük rahatsızlık duyuyor. En ağır cümlesi de **Gelenek** dergisinin bir türlü terkedemediği milli komünizm anlayışı dolayısıyla enternasyonalizm konusunda devrimci Marksizm karşısında duyduğu rahatsızlığı yansıtıyor: "İş enternasyonalizme gelince mangalda kül bırakmayanların, Kürt hareketindeki milliyetçilik karşısında secdeye varmaları yalnızca ikiyüzlülük ve kişiliksizliktir." (A.g.m., s.37). Giritli anlaşılan tartışmasının yoksulluğunun üstünü, hakaretin sınırlarında dolaşarak kapatabileceğini umuyor. Benim kendisine bir tek tavsiyem var: bu yazıyı, ya da daha çekici geliyorsa Lenin'in 1916 sonrası yazılarından herhangi birini dikkatle okuması. O zaman enternasyonalizmin, eleştirmeye çalıştığı **Cumhuriyet** yazımın merkezi önermesinde ileri sürdüğüm gibi, "ezilen ulusların kurtuluşundan geçtiğini" belki kavrar ve ezilen ulus milliyetçiliğinin, ister Kemalist olsunlar, ister sol liberal, ezen ulus devletini savunanlar karşısında ilerici bir içeriğe sahip olduğunu ileri sürmenin enternasyonalizm ile en ufak bir çelişkisinin olmadığını da görür. Giritli, Leninist bir tavra liberallerin yanından "Leninizm" adına karşı çıkıyor. Ne acıklı bir durum !

35. Bk. Lenin, "Bilanço", a.g.m., s.168-169.

36. "Tezler", a.g.m., s.153.

37. "Tezler", a.g.m., s.149. Vurgu benim.

38. Bk. örneğin "Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Etme Hakkı", a.g.m., s. 119.

39. "Bilanço", a.g.m., s.172.

40. Peter Nettl, **Rosa Luxemburg**, a.g.y., s.511n ve Horace B. Davis, **Nationalism and Socialism**, Monthly Review Press, New York, 1967, s. 210. (Türkçe çeviri: Sosyalizm ve Ulusallık, Belge Yayınları, İstanbul, 1991.)

111. "Özerkleştirme", a.g.m., s. 243. Vurgu benim.

42. Bu konuda ayrıntılı bir açıklama için bk. Gülnur Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi. Rousseau, Hegel, Marx**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987, özellikle s. 185-206 ve 233-251.

43. Bk. K.Marx, "Gotha Programının Eleştirisi", Marx/Engels, **Seçme Yapıtlar**, cilt 3, Sol Yayınları, Ankara, 1979, s. 22.

44. Aktaran: Horace B. Davis, **Nationalism and Socialism**, a.g.y., s. 95-96.

45. "Kızılderili" terimi, tam 500 yıl önce Amerika kıtasını işgal eden beyaz Avrupalıların Amerika kıtalarının yerli halkına taktığı aşağılayıcı bir adın ("red skin") Türkçesidir. Bu ırkçı terimin Türkçeden kovulması, yerine "Amerika yerlileri" gibi, bugün ABD'de yaygın kullanıma girmeye başlamış bir terimin ("native Americans") benimsenmesi gerekir. Tarihin tanık olduğu **en geniş kapsamlı soykırıma** uğramış olan Amerika yerlilerini Holivud'un Western'lerinin gözlüğüyle görmekten vazgeçmenin zamanı çoktan geldi !

46. Bu tezi başka yerde ayrıntısıyla savunmuştum. Bk. Sungur Savran, "Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-Liberalizm", a.g.y.

'Burjuva Bireyi' ve Ulusal Bilincin Dönüşümü*

Korkut ERTÜRK

Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde Stalinist rejimlerin yıkılmasından bu yana baş gösteren gelişmeler ulusçuluğu bir kez daha gündeme getirdi. Kapitalist Batı Avrupa'da ulusçuluk göreli olarak önemini yitirirken Doğu'da değişik halkların birbirlerini ulusçuluk adına imha etmeye çalışıyor olmaları, ulusçuluğun kökenini kapitalist sınıfın çıkarlarına ve pazar ilişkilerine indirgeyen görüş ve anlayışı temelinden sarstı. Aynı zamanda, özellikle Lenin'den bu yana Marksist yazında sıkça rastlanan (fakat kökü Marx ve Engels'e kadar uzanan[1]) bir tavrın, ulusal soruna öncelikle "sosyalizm"in politik amaç ve çıkarlarına konjonktürel yararlılığı açısından yaklaşan dar politik tavrın yetersizliği de bir kez daha ortaya çıkmış oldu.[2]

Bu yazıda, ulusçuluğun ve uluslaşma sürecinin politik ve toplumsal analizini, örneğin, emperyalizmle şovenizmin, üçüncü dünya ulusçuluğu ile antiemperyalist mücadelelerin, ulusçulukla faşist ya da sosyalist hareket arasındaki ilişkinin değerlendirmesini kapsam dışı bıraktım. "Pekiyi, ama geriye ne kaldı?" diyenler için hemen belirteyim; burada, çok daha dar ama temel olduğunu düşündüğüm bir soruyu, özellikle Batı'da son bir-iki yüzyıl içerisinde ulusal kimliğin nasıl "kendiliğinden" ve "doğal" bir özellik halini almış olduğunu incelemeyi amaçlıyorum.

Tarihe baktığımızda, ulusçuluğun (gerek ideoloji, gerekse toplumsal hareket olarak) ortaya çıkışı oldukça yeni bir olgu. Ayrı bir politik unsur olarak ulusçuluğun ortaya çıkışını ilk defa, 1800'lerin başında Batı Avrupa'da görüyoruz. 19 yy. sonuna doğru yerel gelenekselciliğe ve politik mutlakçılığa karşı

---

* Bu yazı 1986'dan bu yana aralıklı olarak sürdürdüğüm bitmemiş olan bir çalışmanın "ara" ürünüdür. Yazının eski şekilleri üzerine yapıcı eleştirileriyle katkıda bulunan Nilüfer Çağataş, Haldun Gülalp, E.K. Hunt, Eric Hobsbawm, Bertell Ollman ve Sungur Savran'a, ve bu yazının Türkçe'ye tercümesinde yardımını esirgemeyen E. Ahmet Tonak'a teşekkür etmek isterim.

olan toplumsal güçleri birleştiren toplumsal bir hareket halini alıyor, ve batıdan doğuya doğru bir dalga gibi yayılmaya devam ediyor. Yeni ortaya çıkan toplumsal katmanların ulus adına "eski-rejime" karşı savaş açmaları, üçüncü dünyanın çeşitli yörelerinde günümüze kadar kendini değişik koşullarda tekrarlayan bir görüntü.

Değişik zamanlarda ve yerlerde baş gösteren ulusal hareketler öylesine farklılıklar sergiliyor ki, ulusların "doğuşunu" idealist ilkelere dayanan genellemelerle açıklamak bir yana, "ulus"u tutarlı ve kapsamlı olarak tanımlamak bile güç. Uluslar ve ulusal hareketler üzerine uzun zamandır araştırmalar yapan Seton-Watson'un bu konuda vardığı yargı özellikle ilginç: "Uluslar varolageldiler ve varlıklarını sürdürmekteler, ancak, gene de ulusların ne olduğuna ilişkin bilimsel bir tanımlama geliştirmek olanaksız". (Seton-Watson 1977, s. 5)

Fakat, tüm farklılıklarına rağmen Latin Amerika'dan Güney Doğu Asya'ya kadar değişik ulusal hareketlerde ortak bir öğe görüyoruz. Bu öğe, bir (kimi zaman birbiriyle rekabet içinde birden fazla) 'ulusal bilinç'in, çoğu zaman nerdeyse "gelişigüzel" çizilmiş toprak sınırları içerisinde, merhaleler halinde doğuşu, gelişimi ve olgunlaşması. Diğer bir deyişle, ortak olan öğe, değişik ulusal hareketlerin ulusçu ideolojilerinin içeriği değil de, insanlar kendilerini tanımlarken ulusal kimliğin "doğal" ve sanki ezelden beri varolmuş bir politik belirleyici olarak ortaya çıkması ve bu bilinç dönüşümüne koşut olarak ulusların "doğal" bir toplumsal bütün halini almaları. Sözünü ettiğim bu bilinç dönüşümü esasında insanların kendi kimliklerini algılayışlarında çok köklü bir değişikliğe işaret ediyor, ve bu nedenledir ki, çoğu zaman ancak zor yoluyla ve uzun bir zaman içerisinde, toplumsal bunalımlara yol açarak gerçekleşebiliyor. Bazen de, bu dönüşümün göreli olarak hızlı ve kolay olduğu da bir gerçek. Fakat, her halükârda sözü edilen süreç insan bilincinin doğal bir evriminin sonucu değil.

Marx'ın dediği gibi idealist tarih anlayışı bir sonraki dönemin "ortalama" bireyini bir öncekinin yerine koyup, sonraki çağın bilincini de önceki dönem insanına yakıştırır. Bu baş aşağı ediş sayesinde, tarihin tüm akışı insan bilincinin bir evrim süreci halini alır (**The German Ideology**, ed. C.J. Arthur, s.94). Gerçekliği baş aşağı eden bu tarih anlayışından sıyrılmak için önce, "ortalama" bireyin bütünlüğü içerisinde bir dönemden diğerine dönüşümünü, yani sadece kendi görüş ve fikirlerinin içeriğini (bilinç biçimlerini[3]) değil, aynı zamanda bu fikir ve görüşlerin nasıl bir süreç içinde oluştuğunu, bireyin "dünyasını" oluşturan etkileşim ağına olan bilişsel bağını (yani bilinç tarzını[4]) anlamak gerekir. Diğer bir deyişle, bilinç dönüşümü ile ortalama bireyin "varoluşsal" gerçekliğinin dönüşümü arasındaki diyalektik bağlantıyı irdelemek gerekir.

Bu yazıda geliştirmeye çalıştığım sava göre, ulusal bilincin ve ulusçuluğun

insanlar üzerindeki, kendini tekrar tekrar kanıtlayan gücünün ve ulusların insanların bilincinde "doğal" toplumsal bütünler haline gelmesinin açıklanması, kapitalizm öncesinin ortalama bireyinde ve onun "dinsel" diye tanımladığım bilinç tarzında aranmalıdır. Ulusçu ideolojinin içeriğinden ziyade, ona bağlanan bireyin bağlanma yönelimini ve bu yönelimin altında yatan, bireyin kendisini kendinden daha büyük bir varlıktan bağımsız olarak düşünememesinin nedenini sorgulamak daha yararlı olacaktır sanıyorum. Soruna bu açıdan yaklaşabilmek için, bu yazıda önerdiğim, "bilinç tarzı" ve "bilinç biçimi" arasındaki kavramsal ayrımı baştan tanımlamakta yarar var.

E.P. Thompson bir yazısında yaşantıyı[5] varlık (being) ile bilinç arasındaki köprü diye tanımlar (Thompson 1978, s. 362). Bu tanımlamadan hareket ederek, insan yaşantısını ve dolayısıyla bilincini iki ayrı boyut çerçevesinde düşünebiliriz. Birinci boyutta, belli bir dönem içerisinde insanların birbirlerine göre konumları, örneğin hangi sınıfsal ve ekonomik ilişkiler içinde oldukları belirleyicidir. Bu farklı "yatay" toplumsal konumlarda, örneğin, değişik sınıf bakış açılarını meydana getirecektir. İkinci boyutta ise, o 'dönem'e ait herkesçe paylaşılan özellikleri söz konusudur. Örneğin, yaşantılarındaki ve dünya görüşlerindeki tüm farklılıklarına rağmen bir feodal senyör, serf veya vassalın hep birlikte paylaştıkları, Kosik'in deyimiyle, "ortak payda" o çağın tempo ve ritmini, gündelik yaşamın örgütlenişini betimler (Kosik, s. 42). Aynı şekilde, bu boyut çerçevesinde bakıldığında, bir yirminci yüzyıl sanayi işçisi ile kapitalist işverenin ortak olarak paylaştıkları, bir kapitalist işverenle feodal beyin paylaştıklarından çok daha belirgin olacaktır.

Aşağıda daha etraflıca tartışılacağı üzere, bu yazıda, bilinç biçimini insan yaşantısının birinci boyutuyla, bilinç tarzını ise yukarıda sözünü ettiğim ikinci boyutla ilişkilendiriyorum. Dolayısıyla, belli bir dönemde egemen olan bir bilinç tarzına bağlı olarak değişik (ve hatta birbirini dışlayan) bilinç biçimlerinin bir arada var olabileceğini, öte yandan zaman içerisinde "nominal" içeriği aynı kalan bir bilinç biçiminin ise, temelde egemen olan bilinç tarzında meydana gelen dönüşümden ötürü köklü bir anlam değişimine uğrayabileceğini düşünüyorum. Örneğin, tarih sahnesinde ortaya çıkışından bu yana, ulusal kimliğin bir ifadesi olarak gelişen ulusçuluğun bir bilinç biçimi olarak içeriğini büyük ölçüde korumaya devam ettiğini gözlüyoruz. Ancak, burada savunacağım üzere, ulusal kimliğin önemi ve ulusçuluğun insanlar üzerindeki harekete geçirici gücü kapitalizm öncesi bilinç tarzından kaynaklanıyor ve kapitalizmin ortalama bireyi (ve bilinç tarzını) göreli olarak dönüştürdüğü konum ve yörelerde önemini, gene göreli olarak, yitirmiş gözüküyor.

Aşağıda, ilkin önce Marx'ın ideoloji kuramı ele alınıyor ve çağdaş Marksist

ideoloji kuramlarıyla arasındaki farklılığa işaret ediliyor. Daha sonra ise, Marx'ın kapitalizmle ortaya çıkan "yeni" ortalama bireye ilişkin görüşleri tartışılıyor ve kapitalizm öncesi bilinç tarzı ile kapitalist bilinç tarzı karşılaştırılıyor. Son olarak da, bu tartışmalar ışığında ulusal kimlik ve bilincin ve bir bilinç biçimi olarak ulusçuluğun anlamı irdeleniyor.

MARX'IN İDEOLOJİ KURAMI

Marksist yazın içerisinde, Lenin'den bu yana, ideoloji kavramı sınıf çıkarlarının idealleştirilmiş, sistematik bir ifadesi ve politik hareketin bir kılavuzu olarak düşünülegelmiştir. Bu anlayışa göre, hakim sınıf ideolojisinin eleştirisi de, başka bir sınıf konumundan yapıldığından başka bir ideolojiyi ve ideolojik bakış açısını oluşturur.[6] Yönetici sınıf ideolojisinin hakimiyeti, kapitalist sınıfın, düşüncelerin üretilmesi ve yayılması süreci üzerindeki tekelci konumuna bağlanır.[7] Marksist yazın içerisinde Batı Marksizmi'nden kaynaklanan diğer bir anlayışa göre ise, 'ideoloji', "ideolojik üstyapı" tanımlamasında olduğu gibi, üstyapısal kurumlar bütününü betimler.

Bu anlayışların ikisinden de farklı olarak Marx'ın kendi yazılarında, ideolojik bilincin çarpıtıcılığı, hakim sınıfın "gerçeği" çarpıtmasından, ya da kültürel öğelerin kendilerine has çarpıtıcılığından değil, gerçeğin kendisinin "baş aşağı" olmasından kaynaklanır.[8] Örneğin, insanların ulusçu ideolojiye (bilinç biçimlerine) olan bağlılığını beyinlerinin ulusçu fikirlerle yıkanmış olmasına bağlamak, Marx'ın kendi anlayışına ters düşer. Marx'ın, ulusların ve ulusçuluğun modası geçmiş saplantılar olduğunu ileri süren Enternasyonal delegelerini ciddiye almaması bu açıdan ilginçtir.[9]

Marx'ın ideoloji kuramını anlamak için 'liberalizm'i nasıl eleştirdiğini gözden geçirmek yararlı olabilir. **Yahudi Sorunu Üzerine**'de Marx liberalizmi ve "doğal haklar" kavramını spekülatif olarak eleştirir. Burjuva özgürlük anlayışı için şöyle der: "Bir insan hakkı olarak özgürlük insanın insana olan ilişkisinden değil, insanın insandan ayrılmasından kaynaklanır. Bu ayrılığa ilişkin bir haktır bu. Etrafı çevrilmiş, kabuğuna çekilmiş bireyin hakkı... Bireysel özgürlük, herkesin başkalarında kendi özgürlüğünün gelişmesinin bir olanağını değil, sınırını görmesine yol açar."[10] Eşitliğe ilişkin olarak ise Marx şöyle der: "Buradaki 'eşitlik' teriminin hiç bir politik önemi yoktur. Sadece yukarıda tanımlandığı anlamda özgürlük için eşit hakka sahip olmayı, yani her insanın eşit derecede, kendine yeten bir monad olarak görüldüğünü ifade eder." **Alman İdeolojisi'nde,** Marx monad'a benzettiği ve kapitalist çağın ürünü olan bu bireyin, burjuvazi tarafından, evrensel ve doğal insan olarak sunulduğuna, onun çıkarlarının toplumun tüm üyelerinin çıkarlarıyla bağdaştığının ileri sürüldüğüne ve onun fikirlerinin evrensellik kılıfı altında, tek akılcı, evrensel ve geçerli görüş olarak

temsil edildiğine işaret eder.[11]

Bu spekülatif eleştiri aracılığıyla Marx, kendi görüşlerinin evrensel olduğunu iddia eden bir ideolojinin tarihsel özgüllüğünü ve iç tutarsızlığını gösterir. Bununla birlikte, bu ideolojinin bel kemiğini oluşturan, "doğuştan insan hakları" kavramının nereden kaynaklandığını Marx ancak **Kapital**'de çözümler:

> "Ayrılmakta olduğumuz ve sınırları içinde emek gücünün alınıp satıldığı bu dolaşım alanı, aslında tam bir doğal insan hakları cennetidir. Burada sadece Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham hüküm sürer. Özgürlük, çünkü her metanın, diyelim ki emek gücünün, alıcısı ve satıcısı sadece kendi özgür iradeleri tarafından kısıtlanırlar. Özgür etmenler olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinin büründüğü biçim olmaktan ibarettir. Eşitlik; çünkü, herkes birbiriyle basit bir meta sahibi olarak ilişkiye girer ve eşit değerleri mübadele eder. Mülkiyet; çünkü, herkes ancak sahip olduğunu verebilir. Bentham; çünkü, herkes sadece kendini düşünür".

Dolaşım alanındaki mübadele ilişkileri öyledir ki, insanların gözünde, kendi aralarındaki toplumsal ilişkiler eşyalar arasındaki gerçeküstü ilişkiler görünümünü alır.[12] Bu müdadele ilişkileri, "doğal ve kendiliğinden anlaşılır toplumsal yaşam biçimleri"[13] halini almış olduğundan, insanlara sadece değişmez ve evrenselmiş gibi gözükmekle kalmaz, aynı zamanda varlıklarına neden olan ve insanın insan tarafından sömürüldüğü üretim düzeyini de gözden uzak tutar. Dolayısıyla, gerçek, bireye kendisini ancak görüntülerle yansıtır. Bireyin, bu görüntülerin kaynağı olan tek yanlı yaşantısı ise onun kendisini doğuran gerçek ilişkileri görmesine engel olur. Günlük yaşamda egemen olan anlayış ve kavramlar ve toplumun kendiliğinden anlaşılır bulduğu kerteler bu görüntülere dayandığından, bunlar gerçeğin ancak yüzeyine ışık tutabilir, derine inemezler. Gündelik yaşamdan kaynaklanan bu bakış açısı ampirik olarak "doğru" gözlemlere dayanır; ancak gözlemlenen olguların bilişsel özümsenmesinin temelinde "yanıltıcı" ve 'bilinç dışı' (unconscious) bir teorik düşünce yapısı vardır. Burjuva bilinç biçimleri, bireylerin gündelik yaşantı ve gözlemlerine anlamını veren ve farkında dahi olmadıkları bu teorik düşünce yapısını idealleştirerek belirtik hale getirir.[14]

Örneğin, ücretli-emek burjuva üretim ilişkileri içinde yetişmiş bireylere belli bir toplumsal ilişki biçimi olarak değil, çalışmanın doğal bir koşulu olarak görünür.[15] Bu nedenden ötürü, Marx'ın kendi döneminde. bayağı iktisat' diye tanımladığı burjuva iktisat kuramında tüm emek biçimleri ücretli emeğe indirgenir. Diğer bir deyişle, ücretli emek tarih ve toplumlar üstü, evrensel bir sabit olarak sunulur. Yine aynı burjuva iktisat kuramına göre, kapitalizmle birlikte

gittikçe itici bir hâl alan emek süreci, sadece, çalışma ve "boş zaman" (leisure) arasındaki evrensel olduğu varsayılan bir ikilemin ifadesidir.

Demek oluyor ki, Marx için ideolojiler gerçeği çarpıtarak, parça parça yansıtan ifade biçimleridir. Varlıkları, belli üretim ilişkilerinin hayat içindeki tezahürlerinin idealleştirilmesine ve bunların evrensel bir gereklilik olarak sunulmasına dayanır. Dolayısıyla, hakim sınıfın, kendi çıkarlarını temsil eden ideolojileri desteklemek için gösterdiği çabalar bu ideolojilerin ortaya çıkış nedenini açıklamaya yetmez. Bu nedenle, her idéolojide bir parça "doğruluk payı" olmak gerekir. Ya da, daha doğru bir deyişle, etkili ideoloji etkisizinden "doğruluk derecesi"ne göre ayrılır.

Öte yandan, tüm ideolojilerin doğruluk payı tarihsel olarak kısıtlı olduğundan, zaman içerisinde bu doğruluğun azalması beklenir. Örneğin, Marx'a göre Doğa'ya ilişkin ilkel dinler, insanların pratik yaşamın yeterince gelişmemişliğinden ötürü kendi aralarında ve Doğa'yla kurdukları ilişkilerine makûl bir anlam verememelerinden kaynaklanır.[16] Bunun gibi, burjuva ideolojilerinde de bir doğruluk payı olmasına yol açan, kapitalizmin maddî hayatı dönüştürmesiyle birlikte ortaya çıkan "yeni" ortalama bireyin tek yanlı ve baş aşağı dönmüş yaşam gerçeğidir.

'BURJUVA BİREYİ'NİN KAVRAMSALLAŞMASI VE ORTAYA ÇIKIŞI

Bir bakıma, Rönesans tarihi, "Din"in doğmakta olan burjuvazi tarafından felsefi olarak eleştirilmesinin bir tarihi olarak görülebilir. Bu süreç aynı zamanda yeni örnek insan ve toplum imgelerinin yaratılma tarihidir. "Akıl" Din'i didik didik ederek "geçersizliği"ni gösterir. Evrensel olduğunu ve mutlak bir iç tutarlılık taşıdığını iddia eden Din'in mantıksal tutarlılığında yakalanan gedikler "geçersizliği"nin yeterli kanıtları olur.

Bundan böyle, Felsefenin varlık nedeni, eleştirdiği dinsel söylemin beceremediğini yapmak, yani, insan varlığının dayandığı evrensel ve mantıksal olarak tutarlı ilkeleri belirlemektir. Böylece, Felsefe düşünsel düzeyde örnek insanın ve toplumun yaratıcısı haline gelir. Diğer bir deyişle, dinin kıskacından kurtulmuş insanlık adına, bu insanlığın kendi imgesini tekrar idealleştirerek yaratır. Bir mutlak Doğru'nun yerini, daha "üstün", mantıksal ve tutarlı başka bir Mutlak Doğru alır.

Ancak, kendine biçtiği görevi bitirir bitirmez, Felsefe, kafasında yarattığı örnek insanı ve mükemmel toplum ilişkilerini gerçekleştirmekteki acizliğiyle yüz yüze gelir. İnsanın, insanla ya da Doğa'yla ilişkisini sadece politik hareketler dönüştürebileceğinden, Felsefenin kendisini gerçekleştirmesinin koşulları

kendi dışında kalır.[17] Bu nedenle, Felsefenin "doğru"luğu politika sahnesinde belirlenir.[18] Öte yandan, öngördüğünü gerçekleştirmesi, "olan" ve "olması gereken" arasındaki farkı ortadan kaldırması ise Felsefenin sonudur.

Felsefenin tarihsel hedeflerini "politik toplum" miras alır ve 'olan' ile 'olması gereken' arasındaki açık kendisini sivil ve politik toplum arasındaki çatışmada gösterir. "Gerçek hayat söz konusu olduğunda, sosyalist istemlerin bilincinde olmadığı durumlarda dahi, politik devlet, özellikle tüm modern biçimlerinde, ussallığın gereklerini içerir. Politik devlet burada da durmaz. Her yerde, ussallığın gerçeklik kazandığını iddia eder. Ancak, bu ölçüde de hiçbir yerde, kendisine yakıştırdığı ideal özelliklerle varlığının gerçek temelleri arasındaki çelişkiden kaçamaz". **(Writings of Young Marx**, s. 213)

Yaratılmak istenen örnek insan, özgürlüğüne kavuştuğu ve akılcı olduğu öne sürülen 'burjuva bireyi'nden başkası değildir. Burjuva bireyi, yani Marx'ın benzetmesiyle kendi kendine yeterli monad henüz sivil toplum içinde yaşayan bir gerçeklik halini almadığı halde, bir ideal olarak, politik toplumun kendine hedef edindiği, gerçek ve kuvvetli bir etki halini alır. İki toplum arasındaki çelişkinin yükü, burjuva bireyinin haklarını korumak için fedakârlık üzerine fedakârlık yapması istenen "vatandaş"ın omuzlarına biner. Politik ve sivil toplum arasındaki açık ne kadar büyükse, "sadece düşünsel düzeyde değil, gerçek hayatında da, biri dünyasal diğeri ruhanî olmak üzere ikili bir yaşam süren politik insanın bilinç tarzı da o kadar 'dindar'dır".[19] Marx'ın işaret ettiği gibi, "sivil toplumla kıyaslandığında politik toplum, cennetin dünyaya kıyasla olduğu kadar, ruhanîdir. (Politik toplum) sivil toplumla aynı tür bir karşıtlık içindedir ve dinin basit cisimsel yaşamın sınırlarını aşması gibi, politik toplum da sivil toplumun ötesine uzanır". **(On the Jewish Question**, s.225)

Kapitalizmin gelişimi insanın bu ikili yaşamı arasındaki açığı zamanla kapar. Bir yandan, kapitalist ilişkilerin derinleşmesiyle birlikte dönüşen maddî hayat ve geleneksel yaşam tarzlarının hızla çözülmesi, gittikçe burjuva idealine daha çok benzemeye başlayan "ampirik" bir bireyin ortaya çıkmasına yol açar. Öte yandan, politik toplum toplumsal yaşamı ve sivil toplumu oluşturan bireylerin kendilerine ilişkin imgelerini tepeden dönüştürmek için durmak bilmeyen bir mücadele verir.[20] Biri aşağıdan yukarı, diğeri tepeden aşağı ilerleyen bu iki süreç, tarihin, bir önceki çağda yeni doğan hakim sınıfın kendi imgesini idealize eden bir yansıtması -yani sadece zihinsel bir taslak- olan 'burjuva bireyi'ni gerçekleşmiş bir olgu haline getirmesiyle, birbirine kavuşur. Diğer bir deyişle, uzun bir zaman süresi içinde kayaları oyan dalgalar gibi, kapitalist gerçeklik de "gerçek" insanı zamanla 'burjuva bireyi', soyutlamasına benzetir.

Toplumsal bölünmelerin aynı zamanda politik farklılıklara tekabül etmesi bakımından, kapitalizm-öncesi toplumlarda sivil toplum dolaysız olarak politik bir özellik taşır. Bir soylu her zaman için soylu, bir köylü her zaman için köylüdür. Üretim ilişkileri kişisel bağımlılık ilişkileri üzerine kuruludur. Birey, toplumsal konumunun, yaşam tarzının ve mesleğinin nerdeyse mutlak bir belirliliğe sahip olduğu durağan (static) bir dünyaya doğar. Varlığını ancak, bir ailenin, klan ya da aşiretin, yani kendini diğer insanlara bağlayan toplulukların bir üyesi olarak sürdürebilir. "Üretimdeki yeri ve payı, diğer insanlarla ilişkisini de aynı özgül biçimde belirleyen özgül bir emek ve ürün biçimine bağlıdır" (**Grundrisse**, s.164). Birbirleriyle ilişkilerinde belirlenmiş toplumsal rol ve konumlara haps olmuş bireyler üzerinde, üyeleri oldukları topluluğun kontrolü tam, dolaysız ve "doğal"dır.

Buna mukabil, genelleşmiş mübadele sistemlerinde ise, "kişisel bağımlılık ilişkileri, doğuştan ve eğitimden gelme ayrıcalıklar, vesaire, esasen patlamış, paramparça olmuştur..." (**Grundrisse**, s. 164). Zira, Marx'a göre, kapitalizmin gelişmesi tüm geçmiş ideolojileri, ahlâkı, dini imha eder, ya da açık seçik bir "yalan" haline dönüştürür.[21] Sözü edilen bu dönüşüm, sadece yeni toplumsal ilişkilerin doğmasına koşut olarak yeni bilinç biçimlerinin ortaya çıkmasından ve dolayısıyla eski "ideolojik üstyapı"nın işlevini giderek yitirmesinden ibaret değildir. Daha da önemlisi, bu sürece anlamını veren "ortalama" bireyin yaşamsal gerçeğindeki kendi dış dünyasıyla arasındaki bilişsel ilişkiyi de dönüştüren çağsal dönüşümdür.

Bu dönüşümle birlikte gelen kapitalist çağın "ortak payda"sını oluşturan belirleyici unsurları, aşağıdaki sözünü ettiğim dört diyalektik süreç bağlamında tartışmak uygun olabilir.

1. "Eşitliğin" İdealize Edilmesi - Fiilî Eşitsizliğin Önemsizleşmesi

Burjuva politik devrimi eski toplumun tüm ayrıcalıklarını bu ayrıcalıkların politik önem ve belirleyiciliğini inkâr ederek devinir. 'Eski toplum'a politik niteliğini veren farklılıkların, kendileri ortadan kalkmamakla birlikte, ayrıcalık olma özelliklerini yitirdiğini sanki gerçekmiş gibi varsayan yeni bir politik erk ve onun yarattığı yeni bir hukukî yapılanma ortaya çıkar. Bu yeni yapılanma içerisinde artık, devlet ve kamu işlerinin sorumlusu, doğuştan ayrıcalıklı "belirli" kişiler değil, düşsel bir "yaratık", yani gerçek bireyselliğinden arınmış, fakat "gerçek dışı bir evrensellikle donanmış, düşsel bir egemenliğin düşsel bir üyesi,

vatandaştır". (On the Jewish Question, s. 223, 226, 229) Dolayısıyla, vatandaş, sivil toplumun herhangi bir diğer üyesi gibi, burjuva olma eşit hakkına sahip kimliksiz (ve önemsiz) bir üyesidir. Bu düşsel kabuk altında gerçek egemen ise, idealleştirilmiş "burjuva bireyin"in iradesidir. Bu iradeye boyun eğme ve hizmet verme eşit hakkı, bireyler arası gerçek eşitsizliğin temelini ve gerçek eşitsizlik ve farklılıkların 'politik' olarak görece önemsizleşmesinin nedenini oluşturur.

2. Kişisel Bağımsızlık ve Özgürlük - Nesnel Bağımlılık ve Fetişizm

Kapitalizmin kök salmasıyla birlikte yaşamı gittikçe daha çok soyutlamaların (abstractions) etkisi altına giren birey için, "gerçek dışı evrensellikler" gittikçe daha çok önem ve gerçeklik kazanmaya başlar. Bir önceki çağda "kişi"lerden kaynaklanan kısıtlamalar, genel ve kişilerden bağımsız bir hal alır. Artık, "birey, ondan bağımsız ve kendi kendine yeterli olan nesnel ilişkilerin kısıtlaması altındadır". (Grundrisse, s. 164) Bu ise, daha önce kişisel bağımlılık ilişkilerine dayanan üretim ilişkilerinin, şimdi, bireyin gittikçe artan kişisel bağımsızlığına koşut olarak gelişen "nesnel bağımlılık" ilişkilerine dayanıyor olmasının bir yansımasıdır.[22] Örneğin, birey geleneksel ataerkil aile ilişkilerinin kıskancıdan sıyrılmış olmakla birlikte, kendisine doğal ve evrensel görünen ücretli-emek ilişkisince kısıtlanır. Kiralık toprağı işleyen bir çiftçinin kaderini belirleyen, belli bir toprak ağası değil, toprak üzerindeki hak ve mülkiyet ilişkileridir. Gene bunun gibi, hem kapitalist hem işçi için sahici hükümrân, pazarın "kör" etkileri ve kapitalist rekabet yasalarıdır.[23]

Diğer bir deyişle, insan daha önce var olmayan bir toplumsal ilişkiler zinciri yaratır, fakat, bu ilişkiler üzerinde hakimiyet kuramaz. Bu dış ilişkiler, insan tarafından yaratıldığı halde, insandan bağımsız bir varlık kazanıp insanı yöneten kudretli ve yabancı bir güç halini alır. Aynen fiilî gerçekliğinde olduğu gibi kafasında da kendisiyle toplumsal ilişkiler arasında kopukluk olan birey, bu durumu düşüncelerin gücü, yönetimi olarak anlar. "Bu yüzden, imgelemde, bireyler burjuvazinin hakimiyeti altında önceye göre daha özgür görünür, çünkü yaşam koşulları tesadüfîdir; tabiî ki, esasında, daha az özgürlerdir çünkü 'şey'lerin (özneleşmiş nesnelerin) şiddetine daha fazla maruzdurlar". (German Ideologly s.84)

3. Kişisel Gelişim - İktidarsızlaşma ve Yalıtılma

Nasıl zaman içinde, 'soyut emek' 'somut emek'den türeyip ön plana çıkmışsa, Marx'ın 'dünya-tarihsel birey" dediği[24] 'soyut birey'de kendisinden türediği

"somut-yerel" bireyin ötesinde bir gerçeklik kazanmaya başlar. Soyut birey, bir yandan kendi çıplak çıkarından başka birşey tanımayan, kendisini "doğal üst"lere bağlayan tüm kapitalizm öncesi ilişkilerden kurtulmuş, hayat damarı para olan 'somut' bireydir.[25] Öte yandan ise, benzersiz bir mertebeye ulaşmış olan kişisel gereksinimleri, yetenekleri, zevkleri, becerileri ve üretim güçleri toplumsal sermayece gasp edilmiş bireydir. Bu çağın bireye sunabileceği 'olanaklar' büyük ölçüde gerçekleşmeyen bir potansiyel halini alır; [26] gerçekleştiği oranda ise tek yönlü olarak ve toplumsal sermayenin hizmetinde gelişir.[27] İşte bu yüzdendir ki, bir bireyin yalnız başına kendi köşesinde kalması halindeki güçsüzlük ve iktidarsızlığı ile, aynı bireyin toplumsal sermayenin hizmetinde kendini işe koşması halinde kazanacağı kişisel gibi görünen kuvvet, beceri ve olanaklar arasında derin bir uçurum doğar.

Bazı yazarlarda görülen, kapitalist gelişmenin emek sürecini becerisizleştirdiği savı, Marx'ın soyut emek kavramının doğru anlaşılmamasından kaynaklanır. Aksine, kapitalist gelişme sürekli olarak yeni beceriler doğurur, ancak aynı zamanda bu becerileri edinme yolunu 'türdeş' leştirerek, kişisel yeteneklere dayanan kapitalizm öncesi becerileri gereksiz ya da önemsiz kılar. Ayrıca, üretim güçlerinin niteliksel gelişimi emek gücünün asgari beceri eşiğini en basit işler için dahi yükseltir. Bu nedenle, örneğin evrensel olarak okur yazar hâle gelen 'soyut' birey, durmaksızın, nasıl çalıştığını hiç anlamadığı ve düşünmediği, yeni yeni aletleri kullanmak durumunda kalır.

4. Ussallığın Gelişimi - Usdışılığın Zaferi

İşbölümündeki aşırı gelişme nedeniyle kendi köşesine çekilmiş birey açısından dış dünyayı anlamamak, ya da anlamaya çalışmak akılcı bir tavır halini alır. Birey için, dar bir konuda uzmanlaşıp sanat gibi öznelliğin önem kazandığı alanlar da dahil olmak üzere yaşamının tüm diğer alanlarında, diğer uzmanların görüş ve tavsiyelerine göre yaşamak varolan en akılcı seçenek halini alır.

Gerçekten de, Kosik'in belirttiği gibi, ussallık nesnel olarak gayet dar bir anlama indirgenir. Artık o, eskisi gibi gelenek ve otoritenin hükmüne karşı kurtarıcı bir etki değil, "nesnel dünyanın", yani, kontrol etmenin, hesap ve fayda çıkartmanın, doğaya hükmetmenin ve teknik bilimlerin sınırları içine kapanmış; ve de, "öznel ve içsel dünya"dan, yani, sanat ve estetikten, insanın özgürlük duygusundan ve iç duygularından kopmuştur. Böylece birey kendisini, "insan gerçekliğinin hem teoride hem pratikte" iki ayrı alana ayrılmış olduğu bir dünyada bulur: Bunlardan biri, kaynakların ve teknolojinin "akılcılığın sürekli olarak uygulanmasına dayanan verimlilik esasına göre kullanıldığı, diğeri ise, insanı değer, anlam ve inançların oluşturduğu ve çelişik bir biçimde ussallığın

dışında kalan" alandır. (Kosik, s. 59)

Bu nedenle, kapitalist üretim tarzının gelişmiş safhalarında toplumsal sermayeyi zenginleştiren, sadece bireyin yabancılaşmış olduğu emeği değil, aynı zamanda kendisinden aynı derece yabancılaşmış olan ussallığıdır.[28] Bireye bir önceki çağda "idealistçe" atfedilen burjuva ussallığının "kendi" ussallığının yerini almasıyla birlikte, "homo economicus" bir düş olmaktan çıkıp fiilî bir gerçeklik kazanır.

BİLİNÇ TARZININ DÖNÜŞÜMÜ

Daha önce, "ortalama" bireyin dönüşümünün, ideolojik üstyapıda hakim olan bilinç biçimlerinde değişiklikler yaratmaktan öte, bireyin dış dünyasına olan bilişsel bağında, yani bilinç tarzında da dönüşmeye yol açtığını öne sürmüştüm. Bu arada, kapitalizm öncesi bilinç tarzını "dinsel" ya da mutlakçı, kapitalizmle birlikte uzun erimde gelişen bilinç tarzını ise "faydacı" olarak adlandırabiliriz.

Marx'ın yukarıda özetlenen görüşlerine dayanarak, kapitalizm öncesi dinsel bilinç tarzını bireyin kendi varlık ve gerçeğini ancak bir aracı yoluyla - bu aracı kim olursa olsun - dolaylı olarak idrak etmesi olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir deyişle, birey durağan (static) bir dünyaya hapsolduğunu, ve kişisel varlığını "dolaylı olarak idrak" etmektedir. Gerçekliğin "katı"lığı, yani yaşantı sürecini özümleyen özne ile bir parçası olarak etkileştiği dış dünya arasındaki ilişkinin bölünmez ve ayrılmaz birliği, bireyin çevresine olan bilişsel bağını fosilleşmiş bir yapı haline sokar. Böylece bireyin parçası olduğu topluluktan bağımsız olarak varolmaması olgusu, birey üzerinde damgasını vurur. Birey bu varoluşsal gerçeği, yani daha varlığının nesnel olarak bireyselleşmemiş olduğunu, kendisini mistik (düşsel) bir 'aracı'nın altına gömerek, yani tepe taklak ederek idrak eder. Bu, bireyin kopmamış olan "göbek bağı"nı idealist bir şekilde tanımasından ve ifade etmesinden başka birşey değildir. Düşselliğinin renkliliği ve zenginliği dünyasının katılığını ve sınırlılığını adeta telafi eder. Dünyevi yaşamı ne kadar sınırlıysa ruhanî yaşamı o kadar yüceltilmiş, ve birincisine oranla önemlidir. Sonuç olarak, toplumsal gerçeklik kısıtlı bir biçimde ancak mutlak kategoriler (doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü, haklı ya da haksız) yoluyla özümlenir, bu kategorilerin "süslenip bezenmiş" ve kendi içinde sistemli olarak düzenlenmiş bütünü ise, değişik mistik (düşsel) aracılara atfedilir.[29]

Dinsel bilinç tarzı hakimiyetini koruduğu sürece, tarihsel değişim bir aracıyı ortadan kaldırsa da, bir yenisi eskisinin yerini alır. Gelecek yaşam biçimlerinin ön biçimleri olan "yeni" evrensel bilinç biçimlerinin genel kabul bulması,

temelde hakim olan mutlakçı bilinç tarzını dönüştürmediğinden, ancak eskileriyle rekabet eden "yeni" bir aracının ortaya çıkmasına yol açar. Örneğin, Marx'ın "Yahudi Sorunu Üzerine"de sözünü ettiği "politik insan", içeriği itibariyle din karşıtı bilinç biçimlerini kabullenmiş olmasına rağmen, "dinsel" yani bilinç tarzı itibariyle mutlakçıdır. Çünkü, savunduğu tanrıtanımazlık, bir yandan tanrı kadar mutlak ve katıdır, diğer yandan da, yörüngesi içine girdiği yeni aracıyı (ulusal devleti) mutlak doğru olarak kabul etmenin bir koşuludur.

Buna mukabil, hakim olan bilinç tarzının dönüşmesi ancak kapitalizmin maddî hayatı tamamen dönüştürmesi ve "homo economicus"un gerçeklik kazanmasıyla mümkün olur. Aşağıda, daha etraflıca tartışılacağı üzere, değişik sınıflarca "genel kabul görmeleri" bu "geçiş" sürecini önceleyen ve bu sürecin ötesine uzanan bilinç biçimleri, değişmemiş gibi görünen nominal kabukları altında köklü anlam ve önem kaymalarına maruz kalırlar.

Bu geçiş sürecinin öte yakasında oluşan, kapitalizmin sonucu "faydacı bilinç tarzı"nı ise, ortalama bireyin kendisini ancak parçası olduğu toplumdan ayrı ve bağımsız idrak edebilmesi olarak tanımlıyabiliriz. Yaşantı sürecini özümleyen özne ile bir parçası olarak etkileştiği dış dünyanın birliği, nesnel olarak daha da gelişkin, çok boyutlu ve sıkıdır, fakat birey açısından bu ilişkinin niteliği ele gelmez ve, esasen, tek boyutlu "fayda" bağı dışında varlığı yok gibidir. Ortalama bireye yaşantısı, yaşam içinde yalnız ve kendi başına olduğunu öğretir. Bu ise, yaşadığı yaşam ve bir parçası olduğu gerçeklik içerisinde, "çıkarcı" bir akılcılık dışında, kendisine ve dış dünyaya ilişkin "şaşmaz hakikatlerden" yoksun olmasının bir yansımasıdır. Geleneğin hakimiyetine ve mutlakçılığa karşı güçlü bir silah olarak kullanageldiği 'şüpheci'lik yerini kayıtsız bir köpeksiliğe; değişken ve farklılıklarla dolu yaşamını göğüslerken dayandığı, 'açık görüşlü'lük ise yerini pozitivist ve relativist bir dogmacılığa bırakır. Bu nedenle, kendine ve içinde yaşadığı topluma ilişkin sahip olduğunu düşündüğü fikir ve görüşlerden bağımsız olarak, bireyin varoluşsal gerçekliği onu kendi yaşantısını çıkarcı bir akılcılıkla özümlemeye yöneltir.

Diğer bir deyişle, kapitalizmin gelişimi, kapitalizm öncesi "esrar perdeleri"nin yerine yenilerinin gelişmesine yol açar. Kapitalist "esrar perdesinin" (mistifikasyonun) özü, bireyin etrafının nereden geldiğini hiç sorgulamadığı ve kendisinden bağımsız addettiği, durağan, "doğal" ve "izahı kendinden belli" gibi görünen toplumsal biçimlerle çevrelenmiş olmasında yatar. Bu gene bireyin varoluşsal gerçeğini, yani bireysel yalıtılmışlığını ve kimliği meçhul "diğer"lere olan mutlak bağımlılığını kişisel bağımsızlık olarak baş aşağı etmesinden başka birşey değildir. Bireyselleşmiş varoluşsal gerçekliği açısından bakıldığında, kimliği belirsiz "diğer"lere olan bağımlılığı, bireye insan doğasını yansıttığını

düşündüğü, doğal soyut toplumsal kural, ilke ve kanunlara olan bir bağımlılık olarak görünür.

İşte bilinç tarzında sözü edilen bu dönüşümden ötürü de, "geçmişin tüm ideolojileri, ahlâk, din, ya tamamen ortadan kalkar ya da açık seçik bir yalan haline dönüşür." Çünkü, geçmişten kalma bu ideolojiler varlıklarını ancak, bireylerin, önemi olmayan özel yaşamlarında ve romantik düşlerinde sürdürmeye devam ederler.[30] Kimi bilinç biçimi yalan haline dönüşür, kimisi tamamen ortadan kalkarken, bir başka bölüm bilinç biçimi de, nominal olarak aynılığını korumakla birlikte içten içe dönüşür, anlam kaymasına uğrar.[31]

ULUSAL KİMLİK VE BİLİNÇ

Marx'ın ideoloji kuramı bağlamında soruya yaklaştığımızda, ulusallığın insanların kendileri için kim ve ne olmaları gerektiğine ilişkin olarak yarattıkları "çarpıtıcı" kavramlar zincirinin son bir halkası olduğu düşünülebilir. Diğer bir deyişle, 'akılcı insan' ve 'ulusallık' kavramları, üstlendikleri işlev bakımından, başka bir çağda aynı işlevi yüklenmiş olan din ve tanrı kavramlarıyla yakın bir benzerlik içindedirler. [32]

İdealist tarih anlayışına göre nasıl liberalizm bir bilinç biçimi olarak "doğuştan insan hakları" gibi bir "evrensel ilke"ye dayanıyorsa, ulusçuluğun da 'ulusal egemenlik', 'ulusal bütünlük' ve 'ulusal hakimiyet' ilkelerine dayandığı varsayılır. Bu anlayış açısından 'doğuştan insan hakları' insan doğasının, ulusal egemenlik, bütünlük ve hakimiyet ilkeleri ise ulusal bilinç ve benliğinin bir tezahürü, kanıtıdır.

Her ideolojide (Marx'ın kullandığı anlamda) olduğu gibi, ulusçu ideolojiyi de etkili kılan, sahip olduğu "doğruluk payı," yani ortalama bireyin yaşamsal gerçeğine olan bağlantısıdır. Kanımca, bu bağlantıyı yukarıda sözünü ettiğim, kapitalist çağın "ortak paydasını" betimleyen dört diyalektik süreçte aramak gerekir. Bu bağlamda;

1. Ulusal egemenlik ilkesinin ardında yatan, "gerçek dışı bir evrensellikle donanmış" olarak idealize edilmiş burjuva bireyinin egemenliğidir. Bu ilkenin politik bir istem olarak ortaya çıkışı, esasında "evrensel birey"in gerçek dışı olduğunun "idealist" bir ifadesi ve kabulüdür. Birey bu düşsel kabuk altında "vatandaş" olup, burjuva olma eşit hakkını kullanır, ve gene bu düşsel kabuk altında bireyler arası gerçek eşitsizlik ve farklılıklar önemsizleşir.

2. Ulusal bütünlük ilkesinin ardında ise burjuva bireyin dış dünyasına olan çok boyutlu nesnel bağımlılığı yatar. Diğer bir deyişle, bu ilke sözü edilen nesnel bağımlılığın idealist bir kabulü ve ifadesidir. Bireyin nesnel bağımlılığı-

na koşut olarak gelişen kişisel bağımsızlığı, dış dünyasına bağımlılığın kendi bilincinde yüzeye çıkmasını engelliyen ana nedendir.

3. **Ulusal hakimiyet** ilkesi bireyin artan bireysel iktidarsızlık ve güçsüzlüğünün idealit bir izah ve ifadesiyle ilişkilidir. "Zayıf"lığı bireye kendi iktidarsızlaşma sürecinin değil de, kendi dışında "kendiliğinden" varolan bir hakimiyetin kanıtı olarak gözükür. Zira, gelişmiş burjuva demokrasilerinde, bireyin iktidarsızlaşma süreci aynı zamanda burjuva demokratik "hak" ve "özgürlük"lerinin, kişisel beceri, gereksinim ve tüketim düzeyi potansiyelinin gelişme süreciyle iç içedir. Dolayısıyla, bireyin varoluşsal gerçekliğini bilinç düzeyinde çarpıtan "ideoloji" değil, o gerçekliğin gene kendisidir. İdeoloji (etkili olduğu hallerde) sadece varolan çelişkiyi bilinç düzeyinde çelişkisiz hale getirir.

4. **Ulusçu ideolojinin** yayılmasına gelince, burjuva bireyinin yaşantısında, artan işbölümü ve ussallığın gittikçe daha dar bir alana sıkışmasıyla, bireyin yargı ve görüş oluşturma (ve genel olarak bilgilenme ve kültürlenme) sürecinde, kendi yaşantı ve muhakemesine kıyasla, dış bir otoriteden (basın, resmi eğitim, vs.) kaynaklanan bilgi ve verilerin göreli öneminin artması belirleyici bir etken halini alır. Nasıl kapitalizmin gelişim süreci aynı zamanda doğrudan üreticinin üretim araçlarından "kopma" süreciyse, burjuva bireyin "gelişimi" de ortalama bireyin "geleneksel" bilinç ve bilinçlenme araçlarından kopması ve kendine "yabancı" yeni bilinç araçlarının yörüngesine girmesiyle iç içe gelişir.[33] Böylece, 'ulusal devlet'in - tarihte varolmuş diğer merkezî otorite biçimlerine kıyasla - bireylerin bilinç süreçlerini dolaylı ve dolaysız etkileme gücü hem nicel olarak fazladır, hem de niteliksel bir farklılık gösterir.

Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, tarihsel gelişimi itibariyle, ulusal bilinç hem burjuva bireyin hem de ulusal devlet'in olgunlaşma safhasını önceler. Hatta, ulusların doğma döneminde, ulusçu bireyin ulusal **duygu ve heyecanının,** ulusların "gelişkin" olduğu dönemlere kıyasla, çok daha güçlü olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, bireyin "dinsel" bilinç tarzı ve bu bilinç tarzı içinde ulusun yeni bir "aracı", yani laik bir tanrı halini alması ve tanrı kadar hayalî olmasıdır. Ulusal bilincin heyecan yaratıcı özelliği ve bu heyecanın duygusal derinlik ve şiddeti, ampirik bireyle, politik bireyin kendisine atfettiği "gerçek-dışı evrensellik" arasındaki farkın büyüklüğüyle düz orantılıdır.[34]

Kapitalist gerçeklik ortalama insanı hamur gibi yoğurup burjuva soyutlamasına benzetmeyi başardığı ölçüde, 'aracı'nın (ve bu bağlamda bir aracı olarak ulusun) sihiri bozulur. Bireyin varoluşsal gerçekliğinde, cisimsel yaşamın sorun ve dertleri, gittikçe "müzelik" bir hâl almaya başlayan "dinsel" ulusçunun "yüce" ülkülerinden daha öncel bir yer tutmaya başlar. Artık ulus bir hayâlî düş olmaktan çıkmış, "izahı kendinden belli" ve "doğal" toplumsal yaşam biçimleri-

nin durağanlığını kazanmıştır. Bu aşamada, ulusların ve uluslaşmanın oluşturduğu esrar perdesinin (mistifikasyonun) özünde niteliksel bir değişim meydana gelir ve "dinsel" ulusçunun yerini zamanla "faydacı" ulusçu alır. Diğer bir deyişle, maddî hayatın ortak paydasında ve hakim bilinç tarzında meydana gelen dönüşüm, ulusal bilinci ve onun ideolojik bir ifadesi olan ulusçuluğu (nominal kabuğu sabit kalsa da) niteliksel bir anlam değişikliğine uğratır.

Politik sonuçları ve tarihsel kökenlerindeki farklılıktan bağımsız olarak, sanıyorum ki, üçüncü dünya ulusçuluğu ile gelişmiş Batı'da kendini gösteren ulusçuluğu birbirinden ayıran bir diğer önemli özellik de, işte bu bilinç tarzındaki farklılıktır. Üçüncü dünyanın birçok yöresinde, kapitalizmin, "kapitalizm öncesi bireyi" ya da Marx'ın sözünü ettiği "politik birey"i dönüştürmesi halen devam etmekte olan bir süreç olmakla birlikte, ulus (ulusal devlet), değişik konum ve koşullarda da olsa, laik bir tanrı ve "aracı" olma özelliğini korur gözükmektedir. Buna karşılık, "faydacı" bilinç tarzının artık bir gerçek halini aldığı Batı'da, ulusal heyecandan uzak, faydacı ve çıkar hesaplarıyla ilişkisini saklamaya çalışmayan bir ulusçuluğun varlığı söz konusudur.[35] Öte yandan, kapitalizmin birey üzerindeki "yıkıcı" ve dönüştürücü etkisinden yalıtılarak, temel ekonomik birikim ve büyümeden geçmiş olan Doğu Avrupa insanının son bir iki yıl içinde yeniden keşfettiği ulusçuluk "dinsel" (mutlakçı) bir özellik taşıyor gibi görünmektedir.

Kuşkusuz, bu aşamada sorulması gereken, (ve diğer bir yazıda ele almayı umduğum), asıl ilginç soru, kapitalizmin dünya çapında "bileşik ve eşitsiz" gelişimiyle, burada tartıştığım "prototip birey"lerin, gittikçe daha çok aynı ulusal toplum ve zaman birimi içinde bir araya gelmelerinin doğurduğu toplumsal ve politik dinamikler ve bu dinamiklerin bilinç süreçleri üzerindeki etkileridir.

DİPNOTLAR

1. Marx'ın ulusal sorun üzerindeki görüşleri için, bak, Davis (1967, 1978).
2. Solda, ulusçuluğa karşı farklı tavır ve görüşlerin oluşmaya başladığı II. Enternasyonal döneminde değişik Marksist grupların milliyetçiliğe karşı tavırları için, bak Hobsbawn (1977). Bu dönemde, soruna diğer Marksistlerden oldukça farklı yaklaşan Rosa Luxemburg'un ulusal sorun ve ulusçuluk hakkındaki görüşleri için, bak, Davis (1976).
3. İngilizcesi: "forms of consciousness."
4. İngilizcesi: "mode of consciousness."
5. Yaşam tecrübelerinin bütünü (life-experiences) anlamında. Daha kapsamlı bir tanımlama için bak, Selâhattin Ertürk, **Eğitimde Program Geliştirme.**
6. J. Lerrain, "Ideology," **A Dictionary of Marxist Thought**, s..221.
7. Lenin'in ideoloji üzerine olan tezlerinin daha kapsamlı bir tartışması için, bak, Mepham (1979).
8. "İdeolojide insanların ve içinde bulundukları koşulların bir 'karanlık Oda'da olduğu gibi baş aşağı görünmeleri tıpkı retin ada nesnelerin baş aşağı durmaların fiziksel yaşam süreçlerinden

kaynaklandığı gibi, tarihsel yaşam süreçlerinden kaynaklanır."

9. 1866 Avusturya-Prusya savaşının ardından toplanan bir Enternasyonal toplantısından sonra Engels'e 20 haziran 1866'da yazdığı bir mektupta, Marx şöyle der: "Yeni Fransa'nın temsilcileri (hiç biri işçi değil) ortaya çıkıp ulusların ve milliyetlerin modası geçmiş saplantılar olduğunu savundular. Tam bir Proudhon'vari Stirnerizm... Ben konuşmama başlarken Lafargue ve diğer arkadaşların ulus ve milliyetleri yok ederken bizimle Fransızca konuştuğunu ve toplantıda bulunan her on kişiden dokuzunun Fransızca bilmediğini ve tüm ulusları inkâr etmekten, farkında olmaksızın onların örnek Fransız ulusu içinde erimesini anladığını söyleyince İngilizler çok güldüler."

10. K. Marx, **Early Writings**, ed., T. B. Bottomore, s. 24-5.

11. **German Ideology**, s. 65-6, ed., J.C. Arthur. ayrıca, **Grundrisse**, s. 156.

12. **Kapital**, Cilt 1, s. 72.

13. İbid. s. 75

14. Örneğin, "Bayağı iktisat, aslında, burjuva üretim ilişkileri içerisinde sıkışıp kalmış ve burjuva üretimini yürüten kimselerin fikirlerini, doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sistemleştirmekten ve savunmaktan öte birşey yapmamaktadır. Bu durumda bayağı iktisadın bu ilk bakışta saçma ve düpedüz çelişik ekonomik ilişkilerin yabancılaşmış dış görüntülerinde özel bir rahatlık duymasına ve sıradan bir kimse için bile anlaşılması güç olmayan bu ilişkilerin iç bağıntıları gizlendiği ölçüde açık hale gelmesine şaşmamamız gerekir" "(**Kapital**), Cilt III, s. 855).

15. "... fiilî olarak üretime katılanların, bu yabancılaşmış ve usdışı sermaye-faiz, toprak-rant, emek-ücret biçimlerinde kendilerini pek rahat hissetmeleri tamamen doğaldır; çünkü bunlar, içinde hareket ettikleri ve günlük işlerini yürüttükleri hayalî biçimlerin ta kendileridirler. Üretimi fiilen yürütenlerin günlük kavramlarının didaktik ve az çok dogmatik bir yorumundan başka birşey olmayan ve bu kavramları belli bir ussal düzen içerisinde düzenleyen bayağı iktisatın, her türlü iç bağıntısından yoksun bu üçlü formülde kendi sığ ve şişirilmiş öneminin doğal ve şüphe götürmez yüce dayanağını bulması da işte bu yüzden aynı derecede doğaldır. Bu formüller, kendi gelir kaynaklarının fiziksel zorunluluğunu ve ebedî haklılığını ilân ettiği ve bunları bir dogma düzeyine yükselttiği için, aynı zamanda egemen sınıfların çıkarlarına da denk düşer" (**Kapital**, Cilt III, s. 869).

16. **Kapital**, Cilt I, s. 79.

17. Marx ünlü deyişiyle bu temayı özetler: "Filozaflar bugüne kadar dünyayı yorumlamakla yetindiler, oysa önemli olan onu değiştirmektir."

18. "Filozof felsefi olmayan dünyaya adımını attığında felsefi bilinci ayrımlaşır. Bunu önlemek için yapabileceği birşey de yoktur. Bir yandan, şu ya da bu tür bir iradeciliğe öte yandan da pozitivizme yönelir. Böylece iki karşıt eğilim doğmuş olur. Birincisi, kavram ve ilke olarak Felsefeye sadık kalır. Bu, felsefeden pratik enerji çıkarmaya çalışan bir teorik eğilimdir ki, zihnin dünyada aktif bir etki oluşturma gücünü temsil eder. Bu çabanın sonu da Felsefenin gerçekleştirilmesine gelir dayanır. Diğer eğilim ise, Felsefeyi karşısına alır, eleştirir; insanın gereksinim ve özlemlerine, tarihsel olarak gelişen fiilî olaylara ağırlık verir. Bu, Felsefeyi ortadan kaldırma çabasıdır. Bu iki eğilim tarihsel süreci ikiye bölerek gelişmesini önler" (Lefebvre, **Sociology of Marx**, s. 11-12).

19. "... insan kendisini devlet aracılığıyla ateist kabul ettiği yani 'devlet'in ateist olduğunu ilan ettiği sürece dinin esareti altındadır, çünkü ateistliğini ancak dolaylı olarak, bir aracı vasıtasıyla idrak edebilmektedir. Din, insanın hayatı ve kendini dolaylı olarak bir "aracı" vasıtasıyla idrak etmesinden başka birşey değildir. Devlet de insan ile onun özgürlüğü arasında bir "aracı"dır. Nasıl İsa, insanın içini -tüm ilâhî ve dinî duygularını- atfettiği bir 'aracı'ysa devlet de bunun gibi insanın tüm ilahî olmayan yönlerini ve tüm kişisel özgürlüğünü aktardığı bir 'aracı'dır" (ibid., s. 224).

20. Marx politik toplumun tepeden inmeci etkisinin Frama ve İngiltere'ye oranla Almanya'oa çok daha belirgin olduğunu vurgular. Bak, ibid, s. 254,258, 259, 260, 262. Ayrıca bak, **Alman İdeolojisi**, s. 52,89,99.
21. **German Ideology**, s. 78.
22. "Kişisel bağımlılık ilişkileri... başlangıçta içinde insanın üretkenlik kapasitesinin kopuk kopuk noktalarda, sadece çok az geliştiği ilk toplumsal biçimlerdir. 'Nesnel bağımlılığa dayalı kişisel bağımsızlık' ise içinde genel bir toplumsal metabolizmanın, evrensel bağların, çok yönlü gereksinimlerin ve evrensel kapasitelerin ilk defa ortaya çıktığı ikinci önemli biçimdir" (**Grundrisse**, s. 157).
23. "Rekabet sermayenin doğasında varolanı fiilî bir gerçekliğe kavuşturur, bir dışsal gereklilik haline getirir; rekabet, birçok sermaye biriminin sermayenin içsel belirleyenlerini birbirlerine ve kendilerine dayatmasından başka birşey değildir. İşte, diğer yandan, serbest rekabet insanlığın en yüksek (nihaî) gelişme düzeyidir diyen görüşün; ve serbest rekabetin yadsınmasını bireysel özgürlüğün ve bireysel özgürlüğe dayanan toplumsal üretimin yadsınmasıyla eş tutan anlayışın aptallığı... Bu, sınırlı bir temele - sermayenin hakimiyeti esasına - dayalı özgür gelişmeden öte birşey değildir. Bu nedenle, bu tür bireysel özgürlük aynı zamanda tüm bireysel özgürlüklerin tamamen ortadan kalkması, ve bireyselliğin tamamiyle esaret altında tutulmasıdır" (**Grundrisse**, s. 652).
24. Bak, **German Ideology**, s. 58, 95, 106 ve **Grundrisse**, s:705.
25. **Komünist Manifesto**, s.70.
26. "Bu nedenle, antik çağın çocuksu dünyası bir tarafından daha yüce olarak gözükür. Diğer tarafından bakıldığında, kapalı şekil, biçim ve sınırların arandığı durumlarda gerçekten de daha yücedir" (**Grundrisse**, s.488). "Buna mukabil, daha önceki dönemlerin insanının daha gelişkin olduğu izlenimi doğuyorsa da, bunun nedeni henüz onun ilişkilerini sonuna kadar geliştirip onları kendi karşısına kendisinden bağımsız güç ve ilişkiler olarak dikememiş olmasından kaynaklanır. Eski çağdaki bu "dolu"luğa dönmeyi düşlemek, (zamanımızdaki) bu 'boşluk'la birlikte tarihin durduğunu düşünmek kadar saçmadır" (ibid., s.162).
27. "Evrensel fahişelik, kişisel yetenek, kapasite, becerî ve faaliyetlerin toplumsal özelliklerinin gelişmesinde geçilmesi zorunlu bir merhale olarak gözükür. Daha kibarcası: evrensel fayda ve faydalanma ilişkileri" (**Grundrisse**, s.162).
28. Horkheimer'in şiirsel tanımlamasıyla bu "ussalığın ölümüdür" (**The End of Reason, s. 48**).
29. "Nasıl İsa, bireyin tüm ruhaniyetini atfettiği bir aracıysa, devlet de bireyin tüm ruhanî olmayan özelliklerini ve insan özgürlüğünü kendisine atfettiği aracıdır", (**Yahudi Sorunu Üzerine**, s. 17-18).
30. Örneğin, milyonlarca insanın pazar günleri kiliseye gitmeyi sektirmediği Amerika'da din bu anlamda bir "yalan"dan ibarettir. Zira, diyelim ki, İran'la karşılaştırıldığında dinsel etkinlik (faaliyet) büyük ölçüde bireyin özel yaşamına sıkışıp kalmıştır.
31. Bunun ilginç bir örneği, Batı'da sonunda reformizme varan işçi sınıfı ideolojisinin geçirdiği evrimdir. Nedenleri konusunda hemfikir olmamakla birlikte birçok Marksist yazar, işçi sınıfı hareketinin Batı'da sadece doğuş döneminde, yani kapitalist gerçekliğin tam etkisi altına girmediği bir dönemde, gerçek anlamda devrimci olduğu hususunda birleşir. Bu yazının sınırlarını aşmakla birlikte, reformizmin gelişiminin işçi sınıfını oluşturan bireylerin faydacı bilinç tarzının etkisi altına girmeleri ile ilişkilendirilebileceğini söyliyebiliriz. Sosyalist bilinç biçimi ve bilinç tarzı arasında yapılması gereken ayrım ise ancak ayrı bir yazının konusu olabilir.
32. Marx'ın deyimiyle, insan hayalinin ürünü olan kavramlar kendi yaratıcılarına karşı yaratıcılar halini alırlar (**German Ideology**, s. 37).
33. Benedict Anderson, **Hayal Edilen Cemiyetler** adlı kitabında, bir bilinç aracı olarak gazete ve romanın tarihsel gelişimin ulusal benlik ve bilinç üzerindeki belirleyici etkisini inceler.
34. "Burjuva toplumu, her ne kadar kahramanlıktan uzaksa da, ancak kahramanlık, fedakârlık, te-

rör, iç savaş ve insanların mücadelesiyle ortaya çıktı. Roma cumhuriyetinin gladyatörleri, Roma'nın klasik ve sert geleneğinde sanatsal biçim ve ideallerini, kendilerinden mücadelelerinin içeriğinin burjuva sınırlarını saklamak ve heyecanlarını tarihsel bir trajedinin doruğunda tutabilmek için gereksinim duydukları öz-aldatmacayı buldular. Bunun gibi, başka bir gelişim aşamasında, bir yüzyıl önce, Cromwell ve İngiliz halkı burjuva devrimlerini yaparken Tevrat'ın dilini, coşkusunu ve benzetmesini ödünç aldılar. Gerçek amaca erişilince, İngiliz toplumunun burjuva dönüşümü başarıyla tamamlandığında Habakkuk'un yerini Locke aldı". (**The 18 th Brumalre of Louis Bonaparte**, s. 16-17).

35. İnsanların (erkeklerin?) cinsel seçimlerini, fahişelik ve evlilik arasında varolduğu varsayılan marjinal ikame oranının cinsel ilişkinin fahişe ya da evlenme yoluyla tatmininin göreli maliyetine eşitlenmesiyle açıklamaya çalışan neoa-klasik iktisadın, yakın zaman içinde, diyelim ki, Fransız ya da Amerikalı olmanın marjinal fayda ve ikame oranından söz etmeye başlaması tamamen beklenti dahilindedir. Böyle bir kehanette bulunmamdaki kasıt, neo-klasik iktisadın entellektüel sığlığını vurgulamaktan ziyade, bu iktisat kuramının yüzeysel bir yansıtması olduğu kapitalist gerçekliğin dönüşümüne işaret etmektir.

KAYNAKLAR

Anderson, B. (1983) **Imagined Communities**, Londra: Verso.

Davis, H. (1967) **Nationalism and Socialism**, New York: Monthly Review Press.

Davis, (1976) **The National Question: Selected Writings by Rosa Luxemburg**, New York: Monthly Review Press.

Davis, (1978) **Toward a Marxist Theory of Nationalizm**, New York: Monthly Review Press.

Ertürk, S. (1973) **Eğitimde Program Geliştirme**, Ankara: Yelkentepe Yayınları.

Hobsbawm, E. (1977) "Some Reflections on the Break-up of Britain," **New Left Review**, 105, Eylül-Ekim.

Kosik, K. (1976) **Dialectics of the Concrete**, Dordecht.

Lefebvre, H. (1968) **Sociology of Marx**, New York: Vintage Books.

Lerrain, J. (1983) **Marxism and Ideology**, Londra: The Macmillan Press.

Marx, K. **Komünist Manifesto.**

Marx, K. **Early Writings.**

Marx, K. **The German Ideology.**

Marx, K. **The 18th Brumalre of Louis Bonaparte.**

Marx, K. **Grundrisse.**

Marx, K. **Capital** Vol. I., III.

Mepham, J. (1979) "Theory of Ideology in Capital", J. Mepham D.H.Ruben (eds.) **Issues in Marxist Philosophy**, Vol. III, Brighton: Harvester Press.

Seton-Watson, H. (1977) **Nations States**, Boulder, Colorado: Westview Press içinde.

Thompson, E.P. (1978) **The Poverty of Theory and Other Essays**, New York: Monthly Review Press.

Sovyet Budunsallık Kuramları: Bir Eksik Terim Sorunu*

Theodor SHANİN

Tüm yirminci yüzyıl boyunca, "budunsallığın" toplumsal hayatın yapılandırılmasındaki ve siyasal eylem örüntülerinin saptanmasındaki önemi büyük olmuştur ve çoğu kere önceden kestirilememiştir. Budunsallığın ne ondokuzuncu yüzyıl "akılcıları" tarafından bir gerici barbarlık parçası olarak ele alinışı, ne de onun "romantik" düşmanları tarafından yapılan biyolojik-ırka dayalı açıklanış biçimleri, daha sonraki deneyimin sınamasına dayanabildi. Etnik çeşitlilik ve milliyetçi ideolojiler biyoloji-dışı, kalıcı, yıkıcı ve açıklanamaz olduklarını- siyasal demagogların cephaneliğindeki başlıca silahlardan biri, baskının bir belirleyicisi ve sosyalist kurama ve eyleme yönelik çalışmalar içinse çetin ceviz olduklarını tanıtladılar. Toplumsal bilimcilerin ve siyasal eylemcilerin kuramsal yetersizlikleri ve önkestirime ilişkin başarısızlıkları, özellikle solda, hayal kırıklıklarının değişmez bir sebebiydi. Bu, etnik bölünmelerin çözümlemeye ilişkin anlamının, yürürlükteki ideolojiler, ortaklaşa kavrama yetenekleri ve siyasal hayat için taşıdığı büyük öneme karşın o ölçüde az araştırıldığı Üçüncü Dünya bakımından özellikle doğruydu. Üstelik, böyle sorunlar üzerindeki tartışma bile durgundu. Bu tür kuramsal alanları, ayrı ve etnik karmaşıklık bakımından zengin bir siyasal deneyim içinde kök salmış bir farklı görüşü sunarak genişletmek, özellikle yararlı olsa gerek. Aşağıda, etnik görüngüler konusundaki Sovyet ça-

* **New Left Review** 158, July/August (Temmuz/Ağustos) 1986, ss.113-22'den Cengiz Arın tarafından çevrildi.

lışmalarının ana-akımı içinde, 1960'lı yıllardaki bir büyük tartışmadan sonra benimsenen kuramsal konumlar kısaca incelenecektir. Bu konumlar, Marksist olsun ya da olmasın, Batı Avrupa'daki benzerlerinin aldıkları konumlardan esaslı biçimde ayrılır.**

Başlangıçta, dikkate alınması gereken olanaklı iki yanlış anlama var. Bunlardan ilki daha genel, daha doğrudan ve daha az ilgi çekici. Çağdaş toplumsal bilimler, kültürel/dile ilişkin dar görüşlülüklerinin derecesini kabul etmede başarısızlar. İnsanlar ve toplumlarla ilgili bilimsel araştırmanın giderek artan ölçüde yerküresel bir biçim aldığı sık sık yineleniyor. Ancak, yüzlerce uluslararası konferansın yavanlığının ardında, bu sözde evrenselleşmenin büyük kısmının ayrı tellerden çalıyor olması olgusu var. İnsanlar biraraya geliyor ve yazıyor, sözcükler kullanılıyor ve görünüşte anlaşılıyor ve sonra, çok sonra, farklı kültürel ve ideolojik ardzeminlere sahip insanların gerçekte onları çoğu kere şaşırtıcı derecede farklı biçimde anladıkları açıklık kazanıyor. Böylesi yorumların yanlışlığını, "eleştirel idealist" felsefenin Alman kaynaklı olduğu -yani, bu felsefenin (o dönemdeki) çağdaş Alman bilimsel düşüncesinin kavramsal, siyasal ve terminolojik bağlamıyla ilişkisi içinde anlaşılması gerektiği,- benzer anlamda siyasal iktisadın İngiliz, siyasal kuramın İtalyan kaynaklı olduğu, vb. konusunda çok az kuşku duyan 19. yüzyıl bilim insanlarının itiraf ettiğinden çok daha az itiraf ediyor olmamız gerçeği, bu sürekli yanlış yorumları daha da içinden çıkılmaz hale getirir. Bu, Anglo-Sakson bilim pratiğinin büyük kısmında olduğu gibi, dile ilişkin beceriksizlikle ve başkalarının "başkalığını" besbelli geriliğinin bir işaretinden ya da bir garabet parçasından başka bir şey olarak görmeyi nazikçe reddetmekle ilişkilendirildiğinde, böyle yanlış anlamalar hızla kalın büyük at-gözlüklerine dönüşür.

Sovyet toplumsal bilimleri, yabancıların bu baştan savıcı tavırlarına karşı özellikle savunmasızdır. Bunun için bazı geçerli nedenler de var. 1930'lu yıllardaki "tasfiye" bir Sovyet toplum bilimcileri kuşağının onda birini yok etti ve zaman zaman tüm disiplinlerin batmasına sebep oldu (örneğin sosyoloji, bir "burjuva disiplini" olarak çeyrek yüzyıl süresince bütünüyle kökünden söküldü). İdeolojik yapılandırma ve sansür, çoğu kere araştırmayı sınırlandırdı ve bilimlerin yöneticileri olarak nefes kesici kariyerler yapan açıkgöz, uysal ve yüzeysel erkek ve kadınları tercih etti. Uluslararası konferanslar için "güvenilir" Sovyet temsilcilerin seçilmesi, bunların Batılı meslektaşlarında çoğu kere teorik canlılıktan çok soğuk, isteksizce bir çalışma yapıldığı izlenimini bıraktı. Bazen, do-

** Bu bildiri ilk olarak, Yu. Bromley ve V. Kozlov tarafından girişilen, Sovyet etnik kuramı kategorileriyle ilgili bir tartışmaya giriş olarak hazırlandı. Her iki metin de, Devlet ve İdeoloji konusunda H. Alavi ve F. Halliday tarafından derlenen, Macmillan yayınevince yayımlanacak bir ciltte yer alacak.

ğuştan sahip oldukları bir hakmış gibi üstün bilgi konusundaki inatçı Sovyet iddiası, "Batılı" yanda çocukça bir tepkiyi: her şeyde daha iyi olduklarını iddia ettikleri için her bakımdan kuşkusuz daha kötü olmaları gerektiği inancını ortaya çıkardı. Bazen de, hepsi nesnellik taslayan akademik kıyafete bürünmüş, "Marksist" ya da sosyalist etiketli herhangi bir şeyi yarım aydınlara özgü yadsımayla karışık eskinin Rus karşıtı yabancı düşmanlığını temsil eden horgörme, büsbütün safca ya da dargörüşlü oldu. Burada ortak payda, "onlardan" yararlı herhangi bir şeyin, herhangi bir zamanda öğrenilebileceğini kabul etmeyi reddedıştir. Böylesi görüşler, kaydadeğer yetersizliklerine karşın belli alanlarda işini gayet iyi yapan ya da Batılı araştırmalardan daha da ileride olan Sovyet toplumsal bilimlerinin eşit olmayan gelişme düzeylerini açıkça gözardı eder. Sovyet toplumsal bilimlerinin, onlara hükümet tarafından verilen emirleri basitçe ve zekice yeniden ürettiği, monolitik, propagandacı ve "totaliter" olduğu yolundaki gazeteci imgesi de bir yanlış bilgiye dayanır. SSCB'de 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca çiğnenemeyecek ideolojik sınırlar bulunmasına karşın sürekli olarak kavramsal tartışma oluyordu ve bu tartışmanın sonuçlarının çoğu önceden bilinen sonuçlar olmaktan uzaktı. Bu, kuşkusuz, Sovyet toplumsal bilimcilerinin araştırmalarına zarar veren siyasal baskılara ve güçlü kurumsal denetimlere karşı korundukları anlamına gelmez. Tam tersine.

Sovyet budunbilimcilerinin (/etnologlarının) çalışmalarıyla ilgili ikinci yanlış kavrama daha derinde yatar ve bu kısa incelemenin konusuna daha çok ışık tutabilir. Batı/Doğu arasındaki siyasal deneyim farkları büyüktür ve çoğu kere bir farklı "görüş açısı"nı temsil eder. Bununla ilgili algılama farklılığı ortak dil ile başlar. Toplumsal kuramımız büyük ölçüde Batı Avrupalıdır ve "uyrukluk" terimi İngilizcede ve Fransızcada, kişinin taşıdığı pasaportu, yani bir özgül devletle olan ilişkiyi betimler. Rusça konuşan biri için, yukarıdaki terimin semantik bakımdan dengi olan **natsional'nost'** (milliyet) teriminin ise bir devletle doğrudan bir ilişkisi yoktur. Kişinin bir devlete "aidiyeti" yurttaşlık (**grajdanstvo**) olarak gösterilir. Herkesin pasaportundaki ya da diğer kimliklerindeki kişi özelliklerinin dökümü yurttaşlık, yaş, göz rengi, vb. gibi kalemlerin yanısıra, kişinin ebeveyninden miras aldığı bir özgül özellik olarak **natsional'nost'** kalemini de içerir (bunun yerini bazen "kişinin evde konuştuğu dil" alır). Bu bir ırk sorunu değildir -deri rengi kendi içinde önem taşımaz ve "asimile edilmiş" bir Tatarın, ya da, açıkça Habeş bir atanın genetik özelliklerini gösteren Aleksandr Puşkin'in **natsional'nost'** 'u tartışılmaz biçimde Rustur. Ne de bir yurttaşlık sorunudur bu-Kanada'ya göç etmiş olan bir Ukraynalının torunu, bu anlamda Ukraynalıdır; tüm hayatı boyunca Rusya'da yaşamış ve Sovyet yurttaşlığına sahip bir Polonyalı da hâlâ bir Polonyalıdır. İngiliz dilindeki sıradan kullanılma biçimiyle "budunsallık" ("ethnicity") terimi, bu kavramın

bütün anlamını tam olarak kavramaz, çünkü bu terim, "otoriteler" bakımından olduğu kadar komşuları ve kendileri için de, çoğu kere asimile edilmemiş olduğundan bir "problem" oluşturan "azınlıkları" göstermek üzere geliştirilmişti. Ama SSCB'de kolektif algılamalarda merkezi yer tutan, Rusların **natsional'nost'** 'udur.

Natsional'nost' ifadesini tam olarak İngilizce'ye ya da Fransızca'ya çevirecek bir terimin olmaması oldukça önemlidir. Her Rus, sıradan biri de, bilim insanı da olsa bu terimi anlar ve onu, toplumsal yönelimin ve yaşayışın anlamlı, açık ve başlıca bir parametresi olarak kullanır. Bir Polonyalı, bir Letonyalı , bir Çek, bir Gürcü ve genellikle bir Alman bakımından da bu geçerlidir, ama bir Fransız ya da bir Britanyalı için geçerli değildir; öte yandan Yanki ve diğer bazıları bu bakımdan kararsızlık içinde olacaktır. Orta Doğu'daki ya da Hindistan'daki halk, bu ortak algılama içinde "Doğu"ya aittir, ama onların bilimsel dili, esas olarak "Batılı" toplumsal bilim tarafından biçimlendirilmiştir. "Eksik terim sorunu", süreklilik taşıyan karşılıklı bir yanlış kavrama boyutunu sınırlandırmak, ama aynı zamanda, çözümlemeye ilişkin bir dizi önemli problemi "açmak" için de iyi bir yoldur. Aşağıda "budunsallık" sözcüğünü, kullanılacağı tikel "Doğulu" biçimi akılda tutarak, **natsional'nost'** 'u göstermek için kullanacağız.

BATIDAKİ ALGILAMALAR

Yüzyılı aşan bir süre boyunca, kuramsal yaklaşımdaki temelli bir "Batı Avrupalı"/"Doğu Avrupalı" bölünmesi, ortak dil içinde yansıyan algılama farklılıklarını izledi ve geliştirdi. Dünyanın her yerinde bir çok .insan, "kendi yaşamım ve tarih arasındaki ilişkide, ulusal sorunlar, tüm diğer sorunları ezici biçimde bastırır görünmektedir"[1] diyen en büyük Katalan tarihçinin, Pierre Vilar'ın, bu tanıklığını paylaşacaktır. (Burada "ulusal" sözcüğü açıkça **natsional'nost'** anlamında kullanılmıştır—bu da, İspanya içindeki Katalanların konumunu daha net olarak kavramanın bir yoludur.) Ama bu yargıyı izleyen sorular bakımından, bunların yanıtları ve kuramsal kurgular bakımından da olduğu gibi, geniş bir çeşitlilik vardır. Daha özgül olarak, kavramlardaki ve deneyimlerdeki "Batı Avrupalı"/"Doğu Avrupalı" ayrılığı, kuramsal dokunun, sorulan soruların, toplanan ya da seçilen görgül verilerin ve çıkartılan sonuçların farklılıklarını temsil eder. Biz bu farklılıklara bakacağız ve sonra, bugünün Batı-eğitimli toplumsal bilimcisinin ya da sıradan insanının, etnik süreçlerle ilgili çağdaş Sovyet çözümlemelerinden ne öğrenebileceği üzerinde duracağız.

Etnik görüngüler karşısında Batı Avrupa'daki hâkim tavır, sağ-kanat siyasetle bağlantılı değişmez biçimde milliyetçi olan çözümleme ile liberal-sosyalist görüş arasında kutuplaşmış bulunuyor. Bunlandan ilki, etnik varlıkları,

hiçbir zaman dönüşüme uğrayamaz ya da daha kapsayıcı bir bütünle bütünleşemez olan esasen ırksal, tarihle bağlantısı bulunmayan birimler olarak ele aldı. Bir bireyin ulusa sadakati, en üstün norm olarak ele alınıyordu. Onun her şeyin üstünde olan niteliği konusundaki herhangi bir kuşku, ya ütopyacılık ya da ihanet olarak görülüp bir kenara itildi. Toplumsal bilimlerin akılcı ana-akımı ise kesinlikle bir karşıt yaklaşımdan etkilendi. Bu yaklaşım için sorun bir uluslar sorunu değil, milliyetçilikler sorunuydu —yani, belli bir etnik grupun bir egemen devleti yaratmak ya da meşrulaştırmak ile ilgili talepleri sorunuydu. Bir ikincil soru, ilk soruya verilen yanıtı yakından izleyen öz-kimliği belirleme sorusu da vardı. Bu düşünce çizgisi içinde milliyetçilik, ulusların varoluşunun sonucu değildir; ulusların kendileri, milliyetçi hareketler tarafından el altındaki dinî, dil ve ırkla ilgili bir karma malzemeler torbasından, artı, devletler arasındaki bölünmelerin gerçekliğinden inşa edilir.[2] Ulus olma olgusunun tek başına ya da bileşim içindeki nesnel ölçütleriyle ilgili herhangi bir arayışın kaçınılmaz olarak çökmesi zorunludur.[3] Özellikle, bir büyük kuramcıdan aktarılırsa, "bir milliyet kuramı inşa etme bakımından özellikle umut verici olan iki adayın hiçbiri: ne irade (bir "ulus-devlet" kurma iradesi—T.S.) ne de kültür . . . yeterli değildir."[4] Gerçekçi olan yol, sorunu yeniden tanımlamak ve görelileştirmektir. Özellikle milliyetçi kuramcılara güvenilemez, çünkü onların romantik bakışı, tarihle bağlantısı olmayan imgeleri ve değişmeyen yapıları söylencebilime dönüştürür. Böyle söylenceler (/mitler), Batı Avrupa toplumsal bilimlerinin olduğu kadar liberalizminin ve sosyalizminin de içinde kök saldığı akılcı geleneğin gözünde çok tehlikelidir. Kaldı ki, bu tür söylenceler, biyolojik bölünmelerin dokunulmazlığına inanarak, Hitler'in gaz odalarıyla insanların böyle bölünmelerini "saf" biçimiyle korumaya çalışmış olan ırkçılarla doruk noktasına ulaştı.

Akılcılık ve Batı Avrupa toplumsal bilimler gelenekleri, milliyetçiliğin neden ve ne zaman ulus-kurma görevine başladığı konusunda da temel olarak görüş birliği içindedir. Bu, sınai kapitalizmin "geleneksel" kırsal toplumun yıkılması, toplumsal ve bölgesel akışkanlığın artması, kitle eğitimi ve kentleşme, bir ulusal pazarın gelişmesi ve kitle toplumu gibi sonuçlarıyla birlikte dünyaya yayılmasının sonucu olarak görülür. Böylece, kendini had safhada etnik olarak özdeşleştirmenin ve egemenlik taleplerinin yükselmesinin kesin belirleyicileri şunlardı: (a) burjuvazinin, ulusal olarak tanımlanmış bir piyasa ilişkileri alanının, siyasal düzenin ve yasal türdeşliğin kurulmasındaki sınıf çıkarı; (b) eski toplumsal yapıların ve "hücrelerin" çökmesi ve bunun bir sonucu olarak, kişisel düzeyde olduğu kadar kişilerarası düzeyde de, kapitalist modernleşmenin ve sınaileşmenin getirdiği bozulmaları göğüsleme, anlama ve onları ideolojik olarak ele alma gereksinimi; (c) iletişimin ve dolayısıyla, eğitim sistemleri ve memurlar hiyerarşisi ile birlikte bir "ulusal" dilin artan önemi; ve (d) "medeni (/

"civic") dinler" dolayımı ile modern devletin meşrulaştırılması. Bu görüşe göre, milliyetçilik "sahte bilinç"tir—yukarıdakilerin tümünün ya da bir kısmının birleşik bir yansımasıdır. Ama "sahte" sözcüğünün nitelendirilmesi zorunludur. Onun altında yatan, toplumsal koşullar bakımından yeterince gerçek olmakla birlikte birincil olarak "etnik" değildir.

Açıktır ki, bu düşünce doğrultusu içinde özgül çözümleme için genişçe bir alan bırakılmıştır. İlk büyük bölünme, milliyetçiliği ve ona yönelik tavrı biçimlendiren kesin öğe ile ilgilidir. Özellikle ortodoks Marksistler tarafından 19. yüzyılın bitiminde benimsenen etkili bir görüş, ulusal pazarların yaratılmasının, ulus-inşa etmenin diğer belirleyenlerini yönettiği[5], bu nedenle de tarihsel olarak, ticari burjuvazinin gelişmesi ile ilişkilendirilmesi gerektiği görüşüdür. Yerküresel bir ekonominin kurulmasıyla birlikte milliyetçiliğin zorunlu olarak çökeceği, bu nedenle güvenli biçimde öngörülmüştü ve bu gerçekleşmeyince de , tüm bu yorum karışıklık içine itildi. Bunu izleyen almaşıklar ya da düzeltmeler, esas olarak, modern devletin ona hizmet eden ideolojileri doğurma ve beceriyle kullanma iktidarını vurguladı. Ama kapitalizm/milliyetçilik/etnik bilinç ardışıklığı üzerine daha köktenci bir yeniden düşünme yerküresel toplumun "eşit olmayan gelişmesi" üzerinde odaklaştı. Özellikle "gelişmekte olan toplumlar"da, dünyada yetersiz olanaklara sahip olunan bir konum, hâkim uluslararası güçler tarafından "batağa sürüklenme" tehdidine karşı, kaçınılmaz olarak savunmacı tavırların doğmasına yol açar. Böyle mücadelelerin bir ölçüde başarı şansıyla verilebileceği başlıca alanlar devlet aygıtları, dil, iletişim ve bilinç alanlarıdır. Bir milliyetçi inanç sistemi ve milliyetçi yönetim kurmada doğrudan bir çıkarı olan ana katman, Batı-eğitimli, çeşitli kurtuluş hareketlerinin önderliği ile ve yeni yaratılmış devletlerin seçkinleriyle yakından bağlantılı yerel "aydınlar"dır.[6]

Batı Avrupa akılcılığı tarafından eğitilmiş bilim insanları ve siyasal eylemciler arasındaki ikinci ayrılık, onların milliyetçilik/ulus-inşa etme görüngüsüne yönelik tutumlarıyla ilgilidir. Bunlar bir yandan milliyetçi inancın halk kitlelerini liberalizmin ya da sosyalizmin ana ilkelerine ve onlara yürekten bağlı toplumsal gruplara karşı seferber etme kapasitesini algılayarak tehlikelerini anladılar. Öte yandan milliyetçi talepler, kurtuluş hareketlerinin, yani yabancı ve yerli zalimlere karşı halk mücadelelerinin bir güçlü birleştirici gücü olarak hizmet etti. Tüm ulusun "kendini dönüştürmek" ve dış güçleri geri püskürtmek üzere seferber olmuş bir birleşik cephesi, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik çağrısı yapanların gözünde, çoğu kere en yararlı köktenci toplumsal değişmelerin içinde yer aldığı ana biçimdi. Sonuçların çeşitliliği, şaşırtıcı olmayan biçimde, milliyetçi hareketlerin karakterinin esas olarak yararlı olduğunu varsayanlardan, bu hareketleri, liberal ve sosyalist ilkelerin herhangi bir kesintisiz ilerleyişini engelle-

yen bir gizemlileştirme olarak görenlere kadar sıralanmıştır. "İkisi arasında" ise ulusal mücadeleyi, bir kez başarıldı mı, tüm insanların insan olarak eşitliği için mücadelenin izlemesi gereken bir "aşama" olarak görenler yer aldı.

DİĞER BAKIŞ AÇISI

Çağdaş Sovyet budunsallık çözümlemesi, betimlediğimizden hep farklı olmuştur. Bu çözümleme, Doğu ve Merkezi Avrupa'da, en çok da ondokuzuncu yüzyılın bitiminde Rus ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları içinde gelişmiş olan almaşık düşünce geleneğini izledi. Bunun başlangıç noktası, milliyetçilik ve onun budun-dışı nedenleri sorunu olmayıp (yalnızca ekonominin ya da devletin gölge-görüngüsü olarak değil) gerçek ve aslî görüngüler ve toplumsal belirlenimleri olarak ele alınan etnik varlıklardır. Onlara göre budunsallığın ne sonsuz ne de genetik olmasına karşın -ırkçılık ve tarihle bağlantısızlık düzenli olarak reddedilmektedir- etnik tikellik "toplumsal olarak gerçek"tir ve "bir başka şeyin" gizemlileştirilmiş bir dışavurumu ya da yansıması değildir. Yüzyılın başlangıcında bu "ulusal sorun", İkinci Enternasyonal'e bağlı Rus, Avusturyalı, Polonyalı, Alman ve Yahudi örgütler tarafından büyük bir hararetle ve kaydadeğer analitik incelik ve gelişkinlikle tartışıldı. O günün Avrupa imparatorluklarının çok-budunlu ya da, onların adlandırdığı gibi, "çokuluslu" bileşimi, etnik baskılar ve sınırlamalar, Polonyalıların, Ukraynalıların ve Yahudilerin ayrı devletler arasında bölünüşü, programa ilişkin belli kararları zorunlu kıldı. Tüm-Avrupa İkinci Enternasyonali'nin kuramcıları ve partileri, Karl Kautsky'nin tözel bakımdan "Batılı" olan görüşünden Otto Bauer'in, kültürün özerk biçimdeki etnik boyutunu vurgulamasına kadar geniş bir alana yayılmış çeşitli konumları seçti. Marksist üslûp içerisinde, B. Boroçov'un, toplumsal sınıfları "üretim ilişkileri" bakımından tanımlarken, **natsional'nost'** 'u "üretim güçleri"ne bağlama girişimi[7] gibi, oldukça özgün bazı başka öneriler de yapıldı.

Siyasal sonuçlar birbirlerinden daha da dramatik biçimde ayrıldı: Rosa Luxemburg, devletlerin etnik çizgilerde yaratılmasıyla, bir burjuva ikiyüzlülüğü diye savaşarak Kautsky'nin çözümleme çizgisini geçerken, Bauer, her devlet içindeki ayrı dilsel-etnik ulus için kültürel özerklik (ve bu yönde ve sosyalizme doğru bir adım olarak Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'nin, bir birleşik parti içerisinde birbirleriyle yakından ittifak kurmuş, etnik olarak tanımlanan Sosyal Demokrasi grupları biçiminde örgütlenmesini) talep etti. Rusya İmparatorluğunda Bund'un konumu, Bauer'inkine oldukça benziyordu, ama Gürcü, Polonyalı, Letonyalı Sosyal Demokrasiler Luxemburg'un görüşlerini izlediler. Lenin, budunsallığın niteliğiyle ilgili bu tartışmanın içine çekilmeyi reddetti. Onun siyasal stratejisi "ikisi arasında" bir yerdeydi: Her bölgesel devlette işçi sınıfının bir partisi olmalıydı, ama bu parti ilerici milliyetçi akımları destekle-

meli ve Rus.ya da diğer yöneten ulusların baskıcı milliyetçiliğini kesin olarak reddederken ezilen"uluslara" tikel bir dikkat göstermeliydi.[8] Stalin'in, Kautsky ve Bauer'i eklektik biçimde üst üste koyarak bir ulusun dört nesnel özelliği olduğunu ileri süren "Marksizm ve Ulusal Sorun" başlıklı makalesi, bir öğretinin parçası durumuna girdi ve daha sonraki yüceltme, aforoz edilme cezası karşısında Stalin'in formülünü bir düstur haline getirdi.[9] Rus milliyetçiliğinin yeni bir önem kazandığı 1930'lardan 1950'lere kadar olan dönemde, SSCB'de böyle konulardaki tartışma tümüyle durdu. Bununla eş-zamanlı olarak, Nazi-tipi bir milliyetçilik dalgası, Merkezî Avrupa'da sosyal demokrasinin ve liberalizmin entelektüel merkezlerini yıkıyor ve bunların tikel çözümleme çeşitlerinin gözden kaybolmasına sebep oluyordu.

SSCB'de durum ancak Stalin-sonrası buzları eritme hamlesi ile değişmeye başladı. 1960'lı ve !970'li yıllar boyunca, önemli ölçüde görüş ayrılığı ve tartışmadan da yoksun kalmaksızın, Sovyet budunbilimcileri (/etnologları), "Doğulu" çözümleme doğrultusunun tüm sorunsalını eski durumuna kavuşturdular. Bu budunbilimciler aynı zamanda, yüzyılın başlangıcındaki konumların ve "felsefi" eğilimlerin ötesine geçtiler. **Natsional'nost'** ile tanımlanan bir toplumsal gerçekliğin ve nedenselliğin vazedilmesi sürdü, ama etnik görüngülerin karakterize edilme biçimi büyük ölçüde değişti ve önemli görgül zemin kazandı. Bunun önemi, "**etnos**" kavramının, bir disiplin olarak budunbilimin **differentia specifica**'sı (özgül ayırt edici öğesi) olarak seçilmesiyle artırıldı. Söz konusu görüngü , yalnızca kapitalizm ya da sosyalizm altındaki ulusları değil, tarihsel ve analitik olarak alan bakımından çok daha geniş etnik (**natsional'nye**) yapıları ve dönemleri de açıkça içerecek biçimde yeniden sınıflandırıldı. Budunsallığın kavramsal özü, giderek daha çok, üretim güçleri ve ilişkileri karşısında önemli ölçüde özerk, öz-kimlikle bağlantılı kendini yeniden üreten kültürel örüntüler olarak görüldü. Sovyet Bilimler Akademisi'nin Etnoğrafya (/ Budunbetim) Enstitüsü ve onun Tokarev, Bromley, Kozlov, Arutyunov, Olderogge gibi kıdemli üyeleri, etnolojinin/etnoğrafyanın (budunbilimin/ budunbetimin), inceleme konusu etnik görüngüler olan bir bilimsel disiplin olarak tanımlanmasıyla doruğa ulaşan bu kavramsal yeniden-pusatlanmada önemli bir rol oynadılar.

İlgi çekici bir gelişme içinde, Türk kökenli göçebe halkın tarihi konusunda Rusya'nın önde gelen uzmanı Leningrad'dan L. Gumilev, bu soruna farklı ve daha köktenci bir biçimde yaklaştı. O'na göre, insan toplumunun, kolektif varlığın iki ayrı boyutu içinde: Maddi malların üretimi ve en geniş anlamında fiziksel çevre bakımından eş-zamanlı olarak çözümlenmesi gerekir. Bunlardan birincisi toplumsal bilimler ve onun özü olarak siyasal iktisat tarafından incelenir. İkincisinin ise bir doğal bilim, yani etno-coğrafya tarafından araştırılması gere-

kir ve bu ikinci boyut, büyük ölçüde, topluma ilişkin süreçleri, birincil çevreleri ve kişilik/önderlik örüntülerini (**pasionaria**'yı) birbirlerine bağlayan etnogenesis (/budun-türüm) içinde dile getirilir. Gumilev, bu doğrultuda bir genel etnik görüngüler kuramı geliştirmeye devam etti.

Sovyet budunbilim kuramının ana-akımına geri dönülürse, ilk olarak, o kuramın, bunun ötesinde aydınlatıcı ne önerebileceğini sormamız gerekir. Tatlının kanıtı onu yemede yatar. Yeniden ortaya konulacak sorular varsa, bunlar nelerdir? Böyle bir yaklaşımın bir sonucu olarak ne tip deliller toplanabilir ve toplanmaktadır? Ne tipte çözümleme izlenmektedir ve onun sonuçları hangi bakımdan farklı olmaktadır? Burada yalnızca olanaklı en kısa yorum, her biri daha ileri derecede özenle işleme gerektiren başlıca sorunları işaret eden bir ibre sağlanmaya çalışılmıştır.

Budunsallığın, kendini yeniden üreten, ayırt edici bir kültürle ve kendiniözdeşleştirmeyle sınırlanmış topluluklar açısından sınırlandırılması, aynı zamanda bunların, yansıtılmış ya da ikincil bir sorun olarak değil, birincil bir konu olarak ele alınması, özgül etnik süreçleri Sovyet bilimsel ilgisinin merkezine yerleştirdi. Etnogenesis (/budun-türüm) -yani etnik gruplaşmaların ilk kuruluşu,- yakından, sistematik dikkatle incelenmeye başlandı. "Batılı" bilimin ana-akımı tarafından sorgulanmadan kabul edilen "büyük tarihsel bölünme", ki buna göre "ulusal sorun" ticari kapitalizmle ya da "modern" devlet statüsü ile başlar, bu sorunun daha önceki biçimleri ise karanlık ve şüpheli bir geçmişe atfedilir ya da kendilerinden gerçek ulusların inşa edilmesi gereken türdeş olmayan malzemeler olarak "tanım dışı bırakılırlar," işte bu "büyük tarihsel bölünme" bilinçli biçimde reddedilmiştir. Bunun yerine farklı çağları (ve "üretim tarzlarını") çaprazlamasına kesen etnik tarih ve etnik varlıklar, başlıca analitik boyut olarak seçildi. Siyasal iktisatın farklı biçimlerinin özgül etkisi, gelişkin bir alt kategoriler ve ayrıntılar sistemi yoluyla bu analitik boyutun içine dahil edilmiştir. Ama kapitalizm-öncesi dünyanın etnik haritası üzerindeki kapsamlı değişimler, geçmişteki ve bugünkü insan tarihini anlamak bakımından oldukça önem verilerek kavranılmıştır. Genel tarih, özgül olarak, etnik nedensellikler ve süreçler bakımından çözümlenmiş ve sonuçlar, çeşitli toplumların ve toplumsal tarihlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi için kullanıma sunulmuştur.[10]

Örnek olarak, M.S. altıncı yüzyıl sonrasında ilk-Mançurların ya da **Chzur Chzhen (Çur Çen**)'lerin yavaş etnik billurlaşmasına bakılabilir. Bu sürecin bir çok aşaması, onların farklı gruplarının ("özgür kabile üyelerinin" ve Lao uyrukluğuna sokulanların) karmaşık birleşme ve asimile olmama örüntülerini, Lao İmparatorluğu'na karşı "kurtuluş savaşları"nı, onikinci yüzyılda ayrı bir yazının gelişmesi yoluyla ortak dilin resmileştirilmesini ve onüçüncü ve ondördüncü

yüzyıllarda Mançu İmparatorluğu'nun kuruluşunu içerdi. Sonra Mançuların devleti Moğollar tarafından yıkıldı. Ama bir Mançur etnik kimliği sürdü ve 1616 yılında kurulan yeni Mançurya devleti, yıkılma ve etnik çözülme içine girmeden önce, Çin'in (Chzur Chzhen kabile konfederasyonun ilk adına doğrudan gönderme yapılarak Çin diye adlandırılmıştı) büyük kısmını birleştirmeye devam etti. Bunun sonucu olarak, Mançuların etnik tarihinin bin yıl boyunca, ta yirminci yüzyılın başlangıcına değin, önemli bir siyasal rol oynadığı varsayıldı. Bu tür araştırmanın bir ikinci ilginç örneği, Amharların, bir dilin kurulmasını da içeren bir siyasal ve kültürel süreç içinde, bir profesyonel savaşçılar kastından Etiyopya'nın hâkim ulusu durumuna gelmelerinin incelenmesi olurdu.[11]

"BUGÜNÜN TARİHİ"

"Budunsallığın" "bugünün tarihi" olarak ele alınması, SSCB'deki değişken olan ve olmayan toplumsal yapılar -örneğin aile ve ailelerarası etnik toplumsallaşma yapıları- üzerinde odaklaşan çeşitli görgül çalışmalara yol açtı. Etnik grupların sınırlarını açıklığa kavuşturanı birleşme ve bu tür sınırları yok eden asimilasyon, bunları besleyen toplumsal kurumlar ve süreçler açısından araştırıldı. Böylece, etnik gruplar arası evlilik üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar, bu evliliklerle diğer etnik süreçler arasında nicel ve nitel birlikte değişim ilişkisi kurdu ve etnik gruplar arası sınırlı ve yaygın evlilik oranlarının -bu oranların, sırayla, diyelim yüzde on ve yüzde yirmibeş olmasının- etnik grupların istikrarlılığı ya da asimilasyonu üzerindeki farklı etkisini çözümledi. Karma evliliklerden olan çocuklar tarafından yapılan budunsallık seçiminin etnik örüntüleri belirttiği (örneğin, Çuvaş/Rus evliliklerinden doğan çocukların onda dokuzunun, öte yandan Türkmen/Rus evliliklerinden doğan çocukların ise yanlızca onda birinin kendilerini Rus olarak görmeleri olgusu) ortaya kondu. Keza, toplumsal olarak bir araya gelmek ve başka **natsional'nosti** üyeleri ile aynı iş yerinde çalışmak isteği gibi iki dile sahip olma (**dvuyaziçie**) -yani, aynı toprağı paylaşan etnik gruplar tarafından iki dilin ve özellikle Rus olmayanlar tarafından Rusça'nın kullanılması- da, geniş biçimde incelendi. Budunsallıkla karşılıklı ilişki içindeki etmenlere karşılaştırmalı olarak bakıldı ve bu konudaki nedensellikler ve sonuçlar -örneğin farklı kentleşme, meslek seçişi, coğrafi akışkanlık, ileri eğitim oranları, vb. üzerinde duruldu.[12] Farklı etnik grupların büyümesinin Sovyet toplumunun gelecekteki parametreleri üzerindeki uzun-dönemli etkisi, özellikle canlı araştırma ve tartışmanın konusu oldu.

Etnik süreklilikler ve nedenselliklerin böyle zamana bağlı olarak düşünülmesi, gerçekte, başka yerlerde girişilen "etnik azınlıklar" incelemeleri için daha geniş ve daha ilginç bir bağlam sunabilir. Bunun da ötesinde, bu çözümleme çerçevesi, yalnızca asimilasyonu değil, aynı zamanda etnik billurlaşmayı,

yalnızca "azınlıkları" değil, aynı zamanda "çoğunlukların" ve bir devlet içinde yan yana yaşayan etnik gruplaşmaların etnik özelliklerini de inceleyen araştırmacılar için yararlı olabilir. Sovyet budunbilimciler, gerçekte, SSCB dışındaki, özellikle Üçüncü Dünyadaki ülkelerin etnik niteliği ile ilgili geniş, yeterli ve sağlam bilgiye sahip bir literatürü üretiyorlar. Bu literatürün niteliği, yalnızca, bireysel araştırmacıların yetenekleriyle ya da Sovyet bilim insanlari tarafından toplanan görgül verilerle değil, aynı zamanda, tikel bir kavramsallaştırmayla önü açılan farklı bir yaklaşımla da tanımlanmıştır.

SSCB'deki etnik süreçlerle ilgili çalışmalar, bilimsel topluluklar için yeni ve çoğu kere şaşırtıcı sonuçlarıyla, toplumsal çözümlemenin bir önemli boyutunu başlatmıştır. Bu çalışmalar aynı zamanda, yayım ve tartışma kayıtlarının açıkça gösterdiği gibi, siyasa yapımıyla bağlantılı ve SSCB kamuoyu için ilginç olmuştur. Çağdaş dünyada, devlet planlamasının güçlü bir etkiye sahip olduğu yerlerde, geleceğin çözümlenmesi, geleceğin biçimlendirilişinde doğrudan siyasal bir rol oynar. Etno-tarih ve geleceğe yönelik -örneğin, 1920'lerde sık sık yakında gerçekleşeceği düşünülen "ulusların ortadan kalkacağı" yolundaki yargıları da içeren- öngörülerin bu bakımdan büyük önemi var. Sovyet toplumunun (ve, anıştırmayla, dünyadaki diğer çok-budunlu toplumların) gelecek aşaması, acaba, "etnik" çeşitliliğin yok olma aşaması mı, yoksa tersine, ayırt edici etnik özelliklerin serpilip geliştiği bir aşama mı olacak? Ya da, bunların her ikisinin karmaşık bir örüntüsü mü olacak? Yakın zamanda Sovyet bilim çevrelerinde ve revaçta olan basında ileri sürülen bu görüşlerin her biri, yalnızca seçilen kavramsal çerçeve ve terminoloji ile ilişkili olarak anlaşılabilir. Bu olanakların her biri, özellikle etnik karmaşıklığın yüksek olduğu bölgelerde, ki SSCB bunların başta gelen bir örneğidir, aynı zamanda farklı siyasal sonuçları ve gelecekleri belirtir. 1982 yılında, parti liderlerini ve profesyonel budunbilmcileri bir araya getiren bir konferans, bu sorunların siyasal önemini gösterdi. Bu konferansta dile getirilen görüşlerin bir kısmı gelişkin olduğu kadar tartışmalıydı da.[13] Andropov'un "ulusal ayrılıkların, sınıf ayrılıklarından çok daha uzun bir süre varolacağı"nı ileri sürdüğü o zamanki açıklaması ve "**natsional'nost'** ile ilgili, iyi düşünülmüş, bilimsel bakımdan desteklenmiş bir siyasa" için yaptığı çağrı[14], bu eğilimin güçlü bir onayı idi.

Sovyet budunbilimciler tarafından tartışmaya ve görgül incelemeye açılan çeşitli siyasal kavrayış, ideoloji ve strateji sorunlarıyla daha ileriye gidebilirdik. Ama artık ana nokta ortaya konuldu. Etnik süreçlerle ilgili çağdaş Sovyet çalışmaları içerik bakımından zengindir ve bu çalışmaların yaklaşım bakımından "Batılı" ana çözümleme geleneğine göre taşıdığı kesin fark, önemli ölçüde aydınlatıcı öğeler sunabilir. Onar yıllık son iki dönemin Sovyet budunbetimsel (/ etnografik) araştırmaları, SSCB dışında hâlâ ancak zayıf bir biçimde anlaşılmış

olan yeni ve önemli geniş düşünce ve araştırma kulvarları açtı. Bu çalışma, görgül olduğu kadar analitik olarak da daha çok geliştirici yönde ilerliyor ve önemli siyasal sonuçlar taşıyor. Ona katılmak ve kullanılış biçimleri konusunda karar vermek için, önce onun altında yatan kavramsal dilin, varsayımların ve soruların anlaşılması zorunludur.

NOTLAR

1 Vilar, "On Nations and Nationalism", **Marxist Perspectives** 1979, No.5, ss. 21-22.

2 Yakın zamanlarda konuyla ilgili en etkileyici tartışmalar (ki bunlar, çözümleme bakımından farklı olmakla birlikte, temel Batılı-akılcı yaklaşım içinde onun inceleme konusuna tekabül eder) E. Hobsbawm'dan: "Some Reflections on Nationalism", ve E. Gellner'den: **Nations and Nationalism**, Oxford 1983 başlıklı çalışmalarda geldi.

3 Hobsbawm, s.137.

4 Gellner, s. 53.

5 Bu görüş, özellikle Karl Kautsky tarafından ileri sürülmüştür.

6 Bu, özellikle E. Gellner'in **Thought and Change** başlıklı kitabının (Londra, 1964) 7. Bölümünde vurgulanmıştır ve Marksist terminolojiye T. Nairn tarafından, "Marxism and the Modern Janus" adlı makalede (**New Left Review** 94, 1975) sokulmuştur.

7 B. Borochov, **Nationalism and the Class Struggle**, Westport 1973.

8 V. Lenin, "Critical Remarks on the National Question". **Collected Works**, Moskova 1976, cilt 20.

9 J. Stalin, **Marxism and the National Problem**, New York 1942.

10 L. N. Gumilev, **Etnogenez i biosfera zemli**, Leningrad 1979. Yazarın görüşlerinin tam bir özeti için c.1, 2 ve 3'e bakınız.

11 Örnekler M. V. Vorob'ev'in "Etnos v sredie veka", [**Doklad geograficheskogo obshchestva SSSR** (Etnography No.3), Leningrad 1967] başlıklı incelemesinden ve S. Chernetsov'un **Etnicheskaya istoriya Afriki** (Moskova 1977) içindeki çalışmasından alındı (Son kitapta, D. Olderogge, N. Girenko ve V. Matveev'in konuyla ilgili incelemeleri de yer alıyor.)

12 Örneğin, **Sotsialnoe i natsionalnoe**, Moskova 1972; **Sov'remennye etnicheskie** protsesy v sssr, Moskova 1975; M. Kulishenko, Osnovnye napravleniye **izucheniya natsionalnykh otnoshenii v sssr**, Moskova 1975.

13 **Sosyal'naya politika i natsional'nye otnosheniya**, Moskova 1982 (Riga Konferansı Tutanakları, 28-30 Haziran 1982.)

14 **Pravda**, 22 Aralık 1982, s.2.

Sovyetler Birliği'nde Emek Süreci

Hacer ANSAL

1917 Ekim devriminin ardından 1922'de kurulmuş olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 25 Aralık 1991'de SSCB parlamentosu tarafından resmen lağvedildi. Bu, 'burjuvazi ve hatta bazı sol kesimlerce' sosyalizmin ve Marksizmin çöküşünü simgeliyordu. Aslında 1989'dan bu yana Doğu Blok'unda yaşanan gelişmeler, diğer ülkelerdeki çeşitli sol kesimden insanları büyük düş kırıklığına uğrattı. Fakat, hem bu düş kırıklığı, hem de bunun nedenlerinden biri olan Doğu Blok'unda yaşayan halkların büyük çoğunluğunun sosyalizme karşı, hatta düşmanca tavır almaları aynı yanlışa dayanmaktadır: Sosyalizmin bu ülkelerde yaşananlarla, egemen olan rejimle özdeşleştirilmesi. Fakat bunun vahim bir hata olduğunu söyleyip geçmenin de, bugün hâlâ, her türlü sömürü ve baskıdan uzak, eşitlikçi bir düzen isteyen, bireylerin toplumun yönetiminde söz sahibi olabilecekleri, toplumsal kaynakların nasıl kullanılacağının ve toplumda nelere öncelik verileceğinin insanların ortak kararlarıyla belirleneceği bir dünya özlemini sürdürenlere hiç de yol gösterici olmayacağı açıktır. Çünkü her şeye rağmen, SSCB bir sosyalist toplum kurma **girişimidir** ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun Marksizmin çöküşü ile hiçbir ilişkisi yoktur. Fakat başarısızlığın nedenleri üzerinde ciddiyetle durmak gerekir. Çünkü sorun sosyalist toplumun nasıl inşa edileceği sorunudur.

Geniş kitlelerce sosyalizmin hâlâ geçerli, kapitalizme somut bir alternatif olarak kabul görmesi, SSCB'de egemen olan rejimin tarihi olarak çok çeşitli boyutları ile derinlemesine analizinden, ciddi bir eleştirisinden ve sosyalizmle özdeşleştirilmesinin neden vahim bir hata olduğunun gözler önüne serilmesinden geçmektedir. Ayrıca, geleceğin sosyalizminin başarısı için de SSCB'de nerelerde ve neden yanlış yapıldığını araştırıp bulmak ve bunlardan dersler çıkarmak büyük önem taşımaktadır.

SSCB'de üretimin son dönemde, teknolojik gerilik ile birlikte ekonomi-

nin çökmesinde önemli bir etken olarak sözü edilmekle birlikte, genel olarak yaşanmış olan "sosyalizm" kamu mülkiyeti ve devlet planlaması ile bir tutulmuş, üretimde "iş"in nasıl örgütlendiği ve emek süreci eleştirel bir incelemeye tâbi tutulmamıştır. Ben bu yazıda SSCB'de üretimin nasıl düzenlendiğini, üretim yeri ilişkilerini irdelemeye ve SSCB'de emek sürecinin özelliklerine eğilmeye çalışacağım.

Marx'ın emek süreci analizine göre toplumsal artığın tasarruf ediliş biçimi iş örgütlenişini büyük ölçüde şekillendirmektedir. Dolayısıyla, üretim yeri ilişkileri toplumdaki sosyal ilişkilerin bir yansımasıdır ve bu ilişkilerle üretim güçleri karşılıklı bir etkileşim içindedir. Emek süreci analizi ile Marx kapitalizmde üretim yeri ilişkilerini ve emek sürecindeki gelişmeleri, emek/sermaye çelişkisi açısından tümüyle saydamlaştırıp rasyonel bir eleştiriye tabi tutarken, -kendisi bu konuda birşey söylememiş olmakla birlikte- sınıfsız bir toplumda emek sürecinin nasıl olması konusunda bizim bazı çıkarsamalar yapmamıza olanak sağlar. Bu nedenle yazımda ilk önce, kapitalist emek sürecinin temel özelliklerinden kalkarak sosyalist emek süreci konusuna, daha sonra da SSCB' deki üretimin örgütlenişi ve üretim yeri ilişkilerine ışık tutmaya çalışacağım.

KAPİTALİST EMEK SÜRECİ VE TAYLORİZM

İnsan gereksinim duyduğu şeyleri üretirken, kendisi için gerekli kullanım değerleri yaratırken doğa ile bir ilişkiye girer. Marx'a göre, tarihi belirlenimlerinden soyutlayarak ele alındığında, emek süreci herşeyden önce insanla doğa arasında bir ilişkidir. Üretici insan yapacağı işi, hem ortaya çıkaracağı ürün açısından hem de üretimin süreci açısından kafasında önceden planladığı emek süreci sonunda, tüm yeteneklerini kullanarak, bir kullanım değeri yaratır ve bu kullanım değeri ona büyük bir haz ve doyum verir. İnsan emek süreci içinde doğa ile birlikte kendini, kişiliğini, yeteneklerini ve bilincini de dönüştürür. Araç gereçlerin de kullanımı ile, emek süreci, üretim güçlerinin gelişmişlik aşamasına göre de belirlenen bir ilişki haline gelir.

Emek sürecinin üretici insanın yaratıcılığını potansiyel olarak ortaya çıkarabileceği bir alan olmaktan çıkması kapitalizmin gelişmesi ile birlikte olmuştur. Çünkü kapitalizmde üretimin amacı kullanım değerleri üretmek değil, mübadele değerleri üretmektir. Yani, üretim doğrudan doğruya sermayenin büyümesi, artık-değer elde etmesi amacı ile yapılır. Bu nedenle de sermaye emek sürecini en fazla artık-değer gerçekleştirecek biçimde dönüştürmeye çalışır. İşçinin işi yapış yöntemleri, hızı, becerilerini ve bilgisini kullanma biçimi üzerinde -iş örgütlenmesi alanında- tam bir denetim elde ederek yaratılan artık-değer miktarını maksimize etmeye, başka bir deyişle işin yoğunluğunu

arttırarak emeğin verimlilik oranını yükseltmeye çaba gösterir. Bu amaca yönelik olarak, modern sanayi döneminde sermayenin emeğin bilgi, beceri ve yargılarına bağımlılığını en aza indirecek şekilde makinalar ve iş örgütlenme metotları geliştirilmiştir. Bu yüzden kapitalist emek sürecindeki bütün bu gelişmeler toplumsal yapıyı, sınıf ilişki ve çelişkilerini içinde barındırmaktadır.

20. yüzyılın başında F.W.Taylor'un geliştirdiği "Bilimsel Yönetim", kapitalist emek sürecinde çok önemli bir teknolojik buluş olmasından değil, ideolojik uzantıları nedeniyle büyük bir etki yaratmıştır. Taylor, geleneksel makina atölyesi kültürünün ancak hiyerarşik ve otokratik bir organizasyon yapısının geliştirilmesi ile büyük ölçekli fabrika kültürüne dönüştürebileceğine inanmaktadır. Bu da üreticiden tüm üretim bilgisinin ve tasarım gücünün kesin olarak koparılmasını ve merkezi otorite olarak yönetimin elinde toplanmasını gerektirmektedir.[1]

Ayrıca, sistematik kaytarma (çalışıyor gözüküp iş yapmama) açısından iş gruplarının gücünü ve aralarındaki dayanışmayı kırmak için, üretim yerindeki kooperasyonun, işlevsel bir hiyerarşiye dönüştürülmesi şarttır.[2] Taylor'un amacı, yönetici veya herhangi bir denetleyici bulunmadığı zamanlarda bile, üretimin aksamadan ve yavaşlamadan sürdürülebilmesidir. İşin hızı, işçinin zaman ve hareket etütleri ile "bilimsel" olarak ortaya çıkartılan en iyi performansı baz alınarak belirlendiği için, Taylorizm nitel bir optimuma göre değil, nicel bir maksimuma göre işin hızlandırılmasını hedefler. İşçilerin daha çok çalıştırılması da, işçinin performansı ile kazancı arasında sıkı bir ilişki kurulması yoluyla sağlanabilecektir.[3]

Sonuç olarak, Taylor'un geliştirdiği yönetim pratiğindeki tüm bu değişiklikler kapitalist ideoloji ve amaçlar etrafında şekillenmiştir. İşte bu nedenle kapitalist emek sürecinde Taylorizm, iş yerindeki verimliliği arttırıcı etkisinden çok, içinde barındırdığı ideoloji dolayısıyla önem kazanmıştır.

Kapitalizmde teknolojik değişikliklerin genel yönelimlerini ve bu teknolojilerin içinde barındırdığı emek sürecindeki gelişmeleri inceleyen Marksist araştırmacılar emek sürecinin kapitalizme özgü biçiminin hiyerarşik bir iş örgütlenmesini, kafa ve kol emeği ayrışmasını, işin çok küçük parçalara bölünerek işçilerin vasıfsızlaştırılmasını içerdiğini ve bunların her birinin de tamamen üretimde değerlenme sürecinin amaçlarına bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.[4] O halde, değer yasasının geçerli olmadığı, kapitalist-olmayan toplumların emek sürecinde bu niteliklerin görülmemesi gerekir, çünkü üretimin amacı piyasaya meta üretmek değildir.

SOSYALİZMDE EMEK SÜRECİ

Üretim güçlerinin mülkiyetinin toplumsallaştırıldığı, üretimin amacının sermayenin artı-değer yaratması olmadığı sınıfsız bir toplumda, ekonomik büyüme ve "artık" ancak ve ancak üretimde işçinin öz-yönetimi, emek sürecinde tam bir kontrol ve inisyatif sahibi olması ile yaratılabilir. Aksi takdirde üretimde verimlilik artışı sağlamada işçileri motive edecek hiç bir şey yoktur. İşçiler arasında rekabet oluşturma çabaları, gönüllülük,baskı ya da çeşitli teşvikler bunun yolu olamaz. Dolayısıyla, sosyalist emek sürecinde kapitalizme özgü biçimlere, örneğin sürekli aynı parça işin tekrarına dayanan her çeşit monoton insan emeğine son verilmesi ve yapılan işin, üretimi hem tasarlayan hem de uygulayan üretici insanın kişiliğini her yönüyle geliştirici bir çalışma faaliyetine dönüştürülmesi gerekir.

Diğer yandan Marx'a göre, toplumsal ilerlemenin asıl özü maddi servet birikiminde değil, serbest zaman yaratılmasındadır. Üretici güçlerin gelişimi başlı başına bir amaç olamaz. Fakat bu gelişim, önce toplumun temel gereksinimlerinin maddi olarak giderilmesi, sonra da serbest zaman yaratmak için şart olmaktadır. Serbest zamanın toplumun tüm bireyleri için yaratılması gerçek bir özgürleşme yaratacaktır. Bu da piyasa ekonomisinin, dolayısıyla değer üretiminin aşılmasını gerekli kılar. O zaman zenginliğin ölçüsü serbest zaman olabilecek, bireylere hem öğrenim hem de yönetim zamanı doğuracaktır.[5] Üretici insanın üretim yeri, bölge idaresi ve nihayet ülke yönetimine bizzatihi katılımını sağlayacak bir iç örgütlenme gerektirecektir ki bu da sosyalist demokrasinin temel öğelerindendir.

O halde, sosyalist bir toplumda üretimin nasıl örgütleneceği büyük bir öneme sahiptir. Kullanılacak teknolojinin toplumun tüm gereksinimlerini karşılayabilmesi ve çalışanlar için maksimum serbest zaman yaratabilmesinin yanı sıra, emek sürecinin hiyerarşi içermeyen, tümüyle eşitlikçi ve demokratik bir yapıda olması gerekmektedir. Kontrolün tümüyle çalışanların elinde olacağı sosyalist emek sürecinde, kapitalist ideolojinin ve kapitalist toplum ilişkilerinin bir yansıması olarak ortaya çıkmış olan Taylorizme yer olamaz. Sosyalizmin Taylorizmle kesinlikle bağdaşmayacağı açıktır. Buradan kalkarak, kapitalist emek sürecinin tersine, sosyalist emek sürecinde şu özelliklerin görüleceği **düşünülebilir**:

a) Teknolojik kontrolu ve üretim bilgisini elinde bulunduran tasarımcı toplumsal katmanın (kafa emeği), sadece uygulayıcı konumunda olanların (kol emeği) karşısındaki egemenliğinin ortadan kalkabilmesi için, tüm işçiler gerekli eğitime ve üretim bilgisine sahip olacaktır. Böylece de kafa ve kol emeği ayrımı ortadan kalkacaktır.

b) İşçi çlok küçük bir parça işin sürekli tekrarına mahkum olmayacak, üretim teknolojisinde gelişmeler yaratabilecek bilgi, deneyim ve inisyatife sahip olarak bütün yaratıcılığını emek sürecinde gösterebilecek, böylece kendini de geliştirebilecek ve dönüştürebilecektir.

c) Elbirliğine dayanan bir iş disiplini ve eşitlikçi bir iş bölüşümü oluşacak, üretim yerinde hiyerarşiye ve bürokratik kontrole meydan verilmeyecektir. Üretim sürecinin denetim ve kontrolünün zorunlu olduğu durumlarda bu tür işler rotasyona tabi tutulacaktır.

Kapitalizmde teknoloji, kapitalist rekabet koşulları gereği ve artık-değeri maksimize edici yönde geliştirilir ve emek süreci sermayenin tam kontrolü altında tutulmaya çalışılırken, sosyalizmde teknoloji üretmenin amacı ve yönü çok farklı olacaktır.

Sosyalist emek sürecinin hakim olduğu bir üretim tarzında teknoloji üretimi, bilimsel gelişmelerden tümüyle haberdar, gerekli temel bilgileri almış, üretim bilgi ve deneyimi ile donanmış üreticiler tarafından yapılabilecektir. İşçiler uygulamakta oldukları teknolojide sürekli olarak, çalışma koşullarını geliştirici, zor, sıkıcı, pis ve sağlığa zararlı işleri makinalaştırıcı ve serbest zamanı arttırıcı yönde gelişmeler yaratmaya çalışacaklar, yaşadıkları ortamı/doğayı en az kirletecek biçimde teknolojiyi dönüştürme çabası içine gireceklerdir. Üretime ve yarattıkları ürüne yabancılaşmamış oldukları için daima daha iyiyi üretmeye çalışacaklar, yarattıkları ürünü geliştirebilecekler, böylece de üretim güçleri sosyalist üretim ilişkilerini yansıtacak biçimde gelişecektir.

Böyle bir sosyalist emek süreci ve teknoloji üretme süreci, üretimin organizasyonu ve koordinasyonunun merkezi bir şekilde planlanıp üretim hedeflerinin belirlendiği bir sistemle nasıl uyuşacağı sorusunu da önümüze çıkarmaktadır. Fakat merkezi planlama genel olarak konumuzun sınırları dışında kaldığından, SSCB'de üretim örgütlenmesine bakarken merkezi planlamanın sadece emek sürecine olan etkilerine değinilmekle yetinilecektir.

YAŞANMIŞ OLAN SOSYALİZMDE EMEK SÜRECİ

Çeşitli Batılı sosyolog ve Marksistlerin, daha da önemlisi, Doğu Avrupa'da bizzat kendileri fabrikalarda çalışarak iş deneyimi edinmiş yazarların çalışmalarına şöyle bir göz gezdirildiğinde, 1980'lerin sonuna kadar kendilerine sosyalist diyen toplumlardaki iş örgütlenmesinin kapitalist toplumlardakinden pek de farklı olmadığı görülmektedir.[6] İş hayatının en can alıcı özelliklerinin nasıl benzeştiği şöyle ifade edilmektedir: "Monotonluk, can sıkıntısı, kontrol yoksunluğu, parça-başına ücret ve ikramiye sistemi dolayımı ile baskı uygulanması; kısacası: Yabancılaşma"[7] Çok çarpıcı örneklerden biri,

SSCB'de Togliattigrad'da Fiat otomobil fabrikasının İtalya'nın Torina'daki fabrikasından bile daha hiyararşik bir yapıya sahip oluşu.[8] Aslında projenin tamamı Fiat teknisyenleri tarafından hazırlanan planlara göre yürütülmüş, sadece teknik araç ve gereçler değil, fabrika içi iş örgütlenmesi de olduğu gibi ithal edilmiştir.[9] Karol'a göre, Doğu Avrupa ülkelerinde benimsenmiş olan iş normları, hedefler, parça-başı ücret ve ikramiye sistemleri tamamiyle, üzerinde işçilerin hiçbir kontrolünün olmadığı "artık" üretmeye yöneliktir ki bu da "gayet açık bir şekilde bizim toplumumuza benzer bir sömürü ilişkisinin varlığına işarettir".[10] Bu durum sorgulandığında yetkililer fabrikaların halka ait olduğunu söylüyorlar. Fakat "halk" bu kendilerine ait olan fabrikalarda "yönetim"in emirlerine körükörüne uymak zorundadır ve makinalar veya üretim yapısı yahut ürünlerin niçin üretildiğini ve sonra bunlara ne olduğunu hiç bilmemektedir.[11] Başka bir deyişle, SSCB'de işçi sınıfı tarafından üretilen toplumsal artık, tamamen elit/bürokrat grubun tasarrufu altında bulunmaktadır ve işçilerin "artık"ın üretim biçimi ve dağıtımı konusunda hiçbir kontrolleri yoktur. Bu da işçi sınıfı ile elit/bürokrat grup arasında bir sömürü ilişkisi yaratmaktadır.

Böyle bir yapı bu ülkelerde kapitalizmin en önemli öğelerinden birini, yabancılaşmayı doğurmaktadır. Üreticiler üretim araçlarından ve ürettikleri üründen koparılmıştır. Diğer bir deyişle, canlı emek yaptığı işin amacı, hedefi ve nasıl yapılacağı konusunda herhangi bir söz sahibi değildir. Kesinlikle sosyalist olmayan bu emek süreci toplumun genel karakterinin ve üretimin ülke bazında toplumsal örgütleniş biçiminin bir yansıması olduğundan, Doğu Avrupa ve SSCB'deki bu durum, artık-emeğin kullanımını belirleyen ve tasarrufunu elinde bulunduran bir grubun/sosyal katmanın varlığının ve devletin çalışan nüfustan kopukluğunun açık bir göstergesidir. Bu, Polonya eski Başbakanı Gierek tarafından grevdeki tersane işçilerine yaptığı bir konuşmada açık seçik ifade edilmiştir: "siz iyi çalışın ki **biz** de iyi yönetelim".[12]

İşçilerin iş pratiklerinin, üretim yeri deneyimlerinin neden kapitalizme bu kadar benzediğinin ve neden hâlâ yabancılaşma ve sömürünün var olduğunun en kolay açıklaması, bu ülkelerin hâlâ kapitalist toplumlar olduğunu söyleyip bazı önemli Marksist düşünürlerin iddia ettiği gibi[13], bu ülkelerde devlet kapitalizminin hüküm sürdüğünü ileri sürmek olurdu. Fakat, SSCB ve Doğu Avrupa toplumları kapitalist üretim tarzının en önemli öğesi olan meta üretimine yönelik üretim yapmamaktadırlar (idiler). Meta üretimi ve artık-değer sadece piyasa mekanizmasının ve işletmeler arası rekabetin var olduğu bir ortamda söz konusu olabilir. Bu toplumlarda çok yakın bir tarihe kadar piyasa ekonomisi, önemsenebilecek boyutlarda özel mülkiyet ve rekabet bulunmamakta idi. Ne emek gücü ne de üretilen malların büyük çoğunluğu **meta** niteliğindeydi. Devletin

anayasaya göre iş temin etmekle, işçilerin de emeklerini devlete satmakla yükümlü olduğu böyle toplumlarda kapitalist üretim tarzının egemenliğinden bahsedilemez. Devleti yöneten elit/bürokrat toplumsal grubun üretimdeki konumunun sermayadar ile özdeşleştirilmesi mümkün değildir.

SSCB'deki üretim sisteminde ekonomik artık, artık-değer biçiminde değil, kullanım değerleri üretimi dolayımı ile yaratılmaya çalışılmaktadır. Bu ekonomik artığa el koyma, ya da artığın kontrolünü ele geçirme, bireylerin sermaye sahibi olmalarına değil, **politik konumlarına** bağlı olmaktadır. Bir toplumda egemen sınıf tanımının yeterli koşulu artık'a el koyma olamaz. Çeşitli toplumsal guruplar (feodal ağalar, tefeciler, rantiyeler, vb.) yaşamlarını üretilen artık-değerden pay alarak sürdürürler. Fakat sadece sermayedarlar artık-değer **ürettirirler.** Kapitalist üretim tarzının en temel öğesi budur, çünkü yalnız kapitalist üretim tarzına içkin bir sömürü biçimidir. Sermayedarlar dışındaki sosyal sınıfların ve katmanların yaşamı artık-değerin üretimine bağlı olmakla birlikte, artık değerin yaratılma **biçimi** ile ilişkileri tamamen dışsaldır ve el koyma biçimindedir. SSCB'deki elit/bürokrat gurup ile proletarya arasındaki sömürü ilişkisi bu kadronun üretimdeki rolüne değil, politik gücüne dayanmaktadır.[14]

Öte yandan, Marx açık bir biçimde kapitalizmde gözlemiş olduğu iş ilişkilerinin, değerlenme süreci ile emek sürecinin bütünlüğünden kaynaklandığını ifade etmiştir. O halde, teorik olarak kapitalist üretim tarzının hakim olmadığı toplumlarda emek sürecinin kapitalist olması mümkün müdür? Ya da bu toplumlarda emek süreci gerçekten kapitalist midir? Bunun cevabı ancak bu ülkelerde, özellikle de SSCB'de emek sürecinin daha derinlemesine irdelenmesi ile bulunabilecektir. Bu yüzden yazının bundan sonraki bölümlerinde SSCB'de üretim ilişkilerine ışık tutulmaya çalışılacak, Bolşeviklerin sanayileşme çabası içinde emek sürecine nasıl yaklaştıklarına eğilinecek, devrim sonrasında SSCB'de ortaya çıkan toplumsal ilişkiler, Stalinist sanayileşme süreci ve merkezi planlama pratiğinin üretime nasıl yansıdığına bakılacak ve emek sürecinin nasıl şekillendiği irdelenmeye çalışılacaktır.

EMEK SÜRECİNE BOLŞEVİK YAKLAŞIM [15]

Kalkınmışlık açısından son derece geri kalmış bir ülke olan Rusya'da Ekim devrimi ile iktidarı ele geçiren Bolşevikler kendilerini tam bir ekonomik kaos içinde bulmuşlardır. Sanayide üretim büyük ölçüde durmuş ve emek verimliliği çok düşmüştür. Lenin yeni iktidarın kitle gözünde başarı ölçütünün ekonominin ne kadar kısa zamanda ve etkinlikle düze çıkarılacağı olduğunun bilincindedir. Bunun da ötesinde, Lenin'e göre ilk sosyalist ülke olan Sovyetler Birliği'nde ekonomiyi gelişmiş kapitalist ülkeler düzeyine çıkarmak

ve hatta onları aşmak gerekmekte, bu da çok hızlı bir sanayileşmeyi zorunlu kılmaktadır.

Sanayileşmenin özgül sosyalist biçiminin nasıl olacağı konusu Marksist teoride açık bir şekilde ele alınmamış, sosyalizmin inşası için kapitalist üretici güçler tarafından yaratılan bir sanayi uygarlığı varsayım olarak kabul edilmiştir. Marx'ın emek süreci analizinde bu sanayi uygarlığının kapitalist sınıf ilişkilerini nasıl içinde barındırdığı açıkça gösterilmiş olmakla birlikte, Bolşeviklerin sosyalizmi sanayileşme ile birleştirme çabalarında bu analizden çıkarsamalar görmek çok zordur.

Bolşeviklere göre sanayileşme ekonomik gelişme ile eşanlamlıdır ve büyük ölçekli makina sanayiinin oluşturduğu bir teknolojik baza oturması gerekmektedir. Bu teknolojik baz yüksek bir emek verimlilik oranı sağlamalı, buna bağlı olarak da en gelişkin iş örgütlenme metodlarını uygulamaya koymalıdır. Emek verimliliği objektif bir gelişmişlik ölçütü olarak algılanmıştır. Parti içinde sol muhalif gruplar da bu konuda farklı düşünmemişlerdir; kapitalizm ile sosyalizm arasındaki zorlu mücadele son tahlilde her iki sistemin gerçekleştireceği görece emek verimliliğine göre belirlenecektir.

Önde gelen Bolşevik liderler (Lenin, Bukharin, Trotsky, vb.) üretim yerindeki teknik ilişkilerle sosyal ilişkileri tamamen birbirinden koparmışlar, üretim yeri ilişkilerinin genel olarak toplumdaki sosyal ilişkileri ya da inşasına çalışılan sosyalist toplum ilişkilerine olası yansımalarından pek söz etmemişlerdir.

Rusya'nın ekonomik az gelişmişliğinin yanısıra, yaşanan dünya savaşı ve iç savaş sonucu tamamen çöküntüye uğramış ekonomisi, Bolşeviklerin hareket serbestisini daha da sınırlamış, yeni sosyal ilişkiler yaratma uğruna politik iktidarı yitirme riski ile ciddi biçimde yüzyüze kalmışlardır. Bu koşullar altında Bolşevikler işçi devletinin geleceği ile, iktidarı elinde tutan parti olarak kendi politik güç tekellerini tamamen özdeşleştirmişler, iç savaşın hemen ertesinde tüm muhalefet partilerini (Sovyet iktidarına destek veren ve pek çok üyesinin Kızıl Ordu'da Beyaz Ruslara karşı savaşmış olduğu Sol Menşevikler ve Sol Sosyal Devrimciler de dahil olmak üzere) yasaklamışlardır. Öte yandan, Bolşevikler, devrimin hemen ertesinde fabrika sahiplerinin Sovyet iktidarı ile işbirliğini reddetmesi üzerine fabrikalarda üretimi devam ettirebilmek üzere işçilerce oluşturulan fabrika komitelerinin de faaliyetlerine gem vurmak zorunda hissetmişlerdir. Lenin'e göre üretimde gerçek işçi kontrolü, üretimi koordine edecek merkezi bir aygıt kanalıyla sağlanabilecektir. Tüm ekonomik faaliyetleri birbiri ile uyum içinde planlayacak merkezi bir örgüt olmadan, Lenin, tekil işletmelerin işçiler tarafından yönetiminin ekonomik bir anarşiye yol açacağına inanmıştır.

Ayrıca, devrimin kent kökenli, politik deneyimli ve vasıflı işçileri iç savaşta büyük ölçüde yok olmuşlar, yerlerini kırsal kesimden gelmiş insanlar almışlardır. Sovyet liderler, fabrika deneyimi olmayan bu emeğin iş disiplini edinmesi sorununu en geniş biçimde kapitalist iş örgütlenmesi metodları kullanarak çözme yolunu benimsemişlerdir. Yeni sosyal ve ideolojik ilişkilerden türetilen bir yeni emek disiplini yaratma gayreti içine girmemişlerdir.

Bolşevikler, genel olarak, Sovyetler Birliğinde mevcut teknik, kültürel ve örgütsel cahilliği ortadan kaldırmak ve emek verimliliğini arttırmak için **Taylorizmin** benimsenmesi ve özümsenmesi edilmesi gerektiği inancındadırlar. Lenin'e göre, bütün diğer kapitalist gelişmelerde olduğu gibi, bu bağlamda da Taylor sistemi, burjuva sömüsünün rafine zalimliği ile - iş sırasındaki mekanik hareketin analizi, beceriksiz ve gereksiz hareketlerin bertaraf edilmesi, doğru iş metodlarının geliştirilmesi vs. alanlarında gerçekleştirilen - en büyük bilimsel başarıların bir bileşimidir. Sovyet Cumhuriyeti her ne olursa olsun, bilim ve teknolojide gerçekleştirilen başarılardan değerli olanları adapte etmek zorundadır. Sosyalizmin inşası, tam da Sovyet gücü ve Sovyet iş idaresiyle örgütlenmesinin, kapitalizmin en son başarılarıyla birleştirilmesine bağlıdır. Sovyet liderliği genelde kapitalist yönetim metodları ve pratiği ile sosyalizmi inşa etme konusunu problem olarak görmemişlerdir. Lenin "iktidarda burjuvazi değil, işçiler olduğuna göre Taylorizmi daha fazla rededemeyiz. Bilimsel araştırma ve pratik deneyim ile onun burjuva özelliklerini bertaraf etmeliyiz" demekte, sosyalizmin Taylor sisteminin rafine zalimliğini ortadan kaldıracağına inanmaktadır.[16]

1921'de kabul edilen Yeni Ekonomik Plan (NEP) ile kabul edilen, sanayinin piyasa koşullarına göre çalıştırılma ilkesi, işçi kontrolünün iç savaş sonrasında arta kalan son kırıntılarını da yok etmiş, işçilerin işletme yönetimine ilişkin herhangi bir söz söyleme hakkını ortadan kaldırmış, üretimin organizasyonu ile ilgili tüm yetkiler yöneticilere ve uzmanlara verilmiştir. Lenin Rusya'yı burjuva eksperlerden ve uzmanlardan öğrenmeye çağırmış, "saf komünist uzmanlar yetişinceye kadar 20 yıl beklenemez" demiştir.[17]

Büyük ölçekli makina sanayiinin gerektirdiği biçimde katı bir komuta hiyerarşisinin benimsendiğini Lenin resmi parti görüşü olarak açıklamış, "...çok yaygın bir görüşe göre...(fabrikalarda) tek-adam diktatoryası demokrasi, Sovyet tipi devlet ve kollektif yönetim ile bağdaşmaz. Bundan daha yanlış bir görüş olamaz" demiştir.[18] Resmi görüş böylece üretim yeri ilişkilerini sınıf ilişkilerinden ayırmış, salt bir teknik ilişki olarak almıştır. Hiyerarşik bir yapının, tek-adam yönetimi yaklaşımının üretim yerindeki sınıf ilişkilerine etkilerinden söz edilmemiştir.

Emek sürecinde yeni iş örgütlenmesi yollarının bulunması gereğini savunanlar, örneğin Kollantai, Osinski vb. sol muhalefetin eleştirileri etkili olamamış, 9. Parti Kongresi kararlarında bu konuda Buharin'in formüle ettiği görüş benimsenmiştir: "Tek-adam yönetimi hiçbir şekilde sınıfın haklarını ya da sendikaların haklarını sınırlamaz, çünkü sınıf egemenliği herhangi bir biçimi alabilir ve bu biçim teknik uygunluğa bağlıdır, herhalükârda idareci ve yönetici personeli egemen sınıf atar. Tek-adam yönetimi, bir uzmanın yönettiği durumda bile, son tahlilde, proleter diktatorlüğünün bir ifadesidir."[19]

Devrim sonrası SSCB'de yapılan Taylorizm tartışmasını bizzat Lenin başlatmamış olmakla birlikte, Taylorizm NEP'ın önemli bir dayanak noktası olmuştur. Bu planla aynı doğrultuda, maden sendikası içinde A. Gastev, G.A. Gott'sman, Oborin ve Felippov'un da olduğu önemli bir grup, sendikaların başlıca görevinin emek disiplini ve emek verimliliğini güçlendirmek olduğu inancındadır. Özellikle Gastev, işçilere eğer parça başına ücreti ve Taylorizmi redederlerse bunun ulusal bir sabotaj olacağı konusunda uyarıda bulunur. Ayrıca da, emek verimliliği zorlama olmadan arttırılamayacağından hükümet tarafından tüm önemli işletmelerin militarizasyonunu önermiştir. Ona göre "Taylorizm'le mücadele, makinaya karşı mücadele demektir". Çünkü, kapitalizmin geliştirdiği bir teknolojide egemen olan, işçiyi her türlü yaratıcılık ve inisyatif kullanma olanaklarından yoksunlaştırmış, bir emek sürecinin demirden mantığı tartışılmaz bir üstünlüğe sahiptir.[20] Sonuç olarak, maden sendikası Ocak 1918'de parça başına ücret ve Taylorizmi destekleme kararı alır. İşçileri üretim alanında tam disipline çağıran Tüm Rus Sendikaları Merkez Komitesi de 13 Nisan 1918'de ücret farklılaşması, parça başına ücret ve Taylorist ikramiye planını kabul eder.

25 Mayıs - 4 Haziran 1918'de toplanan Birinci Ekonomik Konseyler (Sovnarkhozy) Kongresi'nde açılan Taylorizm tartışmasında, Taylorizmin en ateşli savunulucuğunu büyük bir etkinlikle Gastev ve Login gibi mühendisler yapmışlardır. Kongreyi takip eden aylarda NOT (Nauchnaya Organizatsiya Tunda) kabul edilir: NOT, üretim süreci ve ona ilişkin tüm koşulların ve unsurların araştırılmasına dayanan bir örgütlenmedir. Gastev'in bilimsel iş örgütlenmesine olan hayranlığı ve inancı, Bolşeviklerin emeğin üretkenliğini arttırma itkisi ile örtüşmüştür. Büyük ölçekli yeni teknolojilerin Batı'dan ithali ya da ülke içinde geliştirilmeleri mümkün olmadığına göre, emek üretkenliğinde artış işçilerin daha fazla fiziksel gayret göstermeleri ile sağlanmak zorundadır. Buna yönelik olarak, NOT hareketi ile Taylorculuğun en önemli üç öğesinin yaygın bir biçimde uygunlamaya konulması amaçlanmıştır: Zaman ve hareket etütlerinin yaygın olarak kullanımı, elde edilecek sonuçlara göre üretim süreçlerinde farklılaştırılmış iş normlarının belirlenmesi; parça başı üc-

retin buna göre tesbiti. Dolayısıyla, NOT hareketi, hem Rusya'daki çalışma alanındaki kültürel geriliğin emek sürecine temel iş normlarının yerleştirilmesi ve bilimsel yönetim metotları ile aşılmasını, hem de daha yüksek emek verimliliği elde edilmesini amaçlayan bir hamle olarak nitelendirilebilir.

NOT hareketi o dönemde, iş örgütlenmesi, Taylorizm, Rusya'daki uygulama biçimi ve olumsuz etkileri üzerinde geniş bir tartışma başlatmıştır. 1924'de bir araştırmacı konu üzerine yazılmış 763 makale ve kitap kaydederken, bir başkası 2400 Rusca kitap ve bildiri bulunduğunu bildirmektedir. Bu teorik tartışmalar ve pratik uygulama metotları üzerine yazılanlar başlıca iki ana gurupta toplanmaktadır: Çok güçlü ve etkin Taylorist gurup ile Taylorizmin hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan uygulanmasına karşı olanlar.

Sanayi yapısının sosyo-ekonomik sistemden tamamen bağımsız olduğu inancında olan ve işçinin yaptığı işlerin zaman ve hareket etütleri ile mekanizasyonunu hedef alan Gastev, Eylül 1920'de Sendikalar Konseyi'nin de direktifi ile Merkezi İş Enstitüsü'nü (Tsentral'naya Institute Truda - TsIT) kurmuştur. Burada işçinin çalışırken yaptığı hareketlere yönelik incelemeler yapılmakta, gereksiz hareketler ayıklanarak fiziksel enerjide tasarruf sağlanmaktadır. İşçinin mekanizasyonu ve robotlaşmasının sağlanmasına yönelik çalışmaların yapıldığı TsIT'de sayısız laboratuvarlar açılmış, iş standardizasyonunu gerçekleştirmek için, işin beceri gereksinimini minimuma indiren çok küçük parçalara ayrılabilmesi yolları aranmıştır.

NOT içinde Gastev'in en önde gelen muhaliflerini Sovyet sanayiine toptan ve düz bir Taylorizm uygulamasına karşı çıkan O.A. Ermanskiy, P.M. Kerjentsev ve Strumilin oluşturmuştur. Ermanskiy, tamamen insani kaygılarla, işçinin fizyolojik ve psikolojik olarak korunması gerektiğini savunmuş, maksimizasyon değil, optimalite ilkesine dayanan ve emek sürecinde emeğin yoğunluğunun arttırılmasını gerektirmeyen bir bilimsel iş örgütlenmesi ileri sürmüştür. Strumilin emek gücünün rasyonel kullanımının refahı sağlanmış ve eğitilmiş işçiler gerektirdiğine ve bunun büyük ekonomik kazanımlar sağlayacağına dikkati çekmiştir. Emek gücünün sadece rasyonel kullanımının değil, rasyonel yeniden üretiminin de çok önemli olduğunu vurguladığı tezlerini istatistiklerle donatılmış ekonomik hesaplara ve planlı ekonominin verimlilik koşutlarına dayandırmıştır. Kerjentsev, emeğin verimliliğini arttırmak için 1923'de zamanın rasyonel kullanım biçimlerini araştıran Zaman Ligası (Liga Vremia) adlı grubu kurmuştur. Ona göre, NOT sisteminin çalışmasının ön koşulu zamanı en iyi şekilde değerlendirmektir. "Zaman İçin Mücadele Hücreleri", kuruluşunun ilk yılında 75 şehre yayılmış, uyuşukluk ve yavaşlığa karşı mücadele vermiş "işçi kahramanlar"ı madalyalar ve saatlerle ödüllendirme kampanyaları yürütmüştür.

TsIT dışında başka bilimsel işçi araştırma enstitüleri de kurulmuştur. Bunlardan başlıcaları Emeğin Bilimsel Örgütlenmesi için Kazan Enstitüsü, Tangrog ve Kharkov Enstitüsü'dür. Fakat bunlardan hiçbirinde işçinin emek sürecinde bilgi ve deneyimini nasıl kullanabileceği, nasıl teknolojik değişiklikler yapabileceği, Taylorizmin temel ilkelerinden olan kafa-kol emeği ayrımının ortadan nasıl kaldırılabileceği konularında araştırmalar yapılmamıştır.

SSCB'de Taylorizm uygulamasına en güçlü muhalefeti Bogdanov ve bağlı olduğu kurum **Proletkult** yürütmüştür. Bogdanov, **İşçi Sınıfının Bilimi** (1919) kitabında emek sürecinin hiç sorgusuz lideri saydığı emeğin, üretim deneyimlerinin bilimsellik düzeyine çıkarılması ile kafa-kol emeği ayrımının ortadan kaldırılabileceğini ileri sürmektedir. Böylece de emek gelecekteki komünist toplumda kendi yerini tamamen kendisi belirleyecektir. Bilimi işçi sınıfına taşıyabilmek için de proleter üniversiteleri kurulmasını öngörmektedir. Bogdanov'un bu görüşleri Temmuz 1918'de Moskova'da ilk proleter üniversitesinin açılışı ile hayata geçirilmiştir. Yazarlar, şairler, sanatçılar, bilim insanları vb. elit bir tabakanın oluşturduğu kültürel bir kurum olan Proletkult da üniversitenin yönetimini üstlenmiştir. İç savaş sırasında çeşitli yerlerde açılan şubeleri ile büyüyen Proletkult'un 1920 sonlarında aktif üye sayısı 400-500 bine ulaşmıştır.

Lenin, kapitalist kültürün özümsenmesinden, Buharin "Marksizm ve Amerikanizmin" birleşmesinden yana iken, Bogdanov ve Proletkult genel olarak yeni bir proleter kültürün oluşturulmasında hem biçim hem de içerik açısından aktif ve bilinçli müdahaleden yana idiler. Proletkult'un önemi, kamuyu sosyalizme geçiş için sosyal ve kültürel ilişkilerin değişmesi gerektiği konusunda duyarlı kılmaya çalışmasındadır. Sosyal ve ekonomik dönüşüme paralel olarak, duygu, düşünce ve günlük yaşamın sosyalist biçimlerinin yaratılması gerekmektedir. Hedefi, kafa ve kol emeğinin bilgi ve deneyimlerini birleştirmiş işçiler yetiştirerek emek sürecine yeni bir şekil vermektir. Uzmanlık, iş standizasyonu ve iş bölümüne karşı, kollektivizm, yaratıcılık ve evrenselliği vurgulamıştır. Bu kimliği ile Proletkult kültürel dönüşüm açısından NOT'a potansiyel bir alternatif olmuşsa da yeterli mekanizmayı oluşturamamıştır. Yine de sosyalist kültürün inşası konusunda genel Bolşevik yaklaşımın zayıflıklarını ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Sınıfsız bir toplum yaratmak için kapitalizme karşı verilen mücadelenin ötesinde, üretim yerinde de emeğe hükmeden, yönetenle işi yapan arasındaki, vasıflı-vasıfsız, tahsilli-tahsilsiz, kafa-kol emekçisi arasındaki tüm otorite ilişkilerinin yok edilmesini öngören Proletkult, parti ileri gelenleri tarafından, büyük bir hızla sanayileşmesi zorunlu olan SSCB'de gerçekleri görmezden

gelerek entellektüel fantaziler üretmekle suçlanmıştır. Sonuçta da, içinde bulunulan teknik ve ekonomik güçlükler nedeni ile Taylorizmin emek sürecine özümsenmesi gerekliliği savunusu ağır basmış, Proletkult'un fikirleri Sovyet devriminin ilk yıllarının coşkusu ve dinamiği içinde emek süreci konusunda üretilen en radikal görüşler olarak kalmıştır.

Fakat Bolşeviklerin Taylorizme olan hayranlıkları ve işletmelerde bilimsel yönetim metotlarını uygulamaya koyma çabaları, Taylorizmin SSCB'de üretim birimlerinde başarıyla uygulandığı ve kapitalist emek sürecindeki gibi yüksek verimlilik sağlandığı anlamına gelmemektedir. SSCB'de merkezi planlama çerçevesinde oluşturulan üretimin örgütlenme biçiminin emek sürecine yansıması ve Stalinist sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı üretim yeri ilişkileri, Taylorizmin SSCB'deki işletmelerde başarıya ulaşmasını büyük ölçüde etkilemiştir.

SSCB'DE MERKEZİ PLANLAMA ALTINDA ÜRETİM [21]

Gerçek bir planlama, ülke düzeyinde birbiri ile bağlantılı sektörlerde gerekli oranlarda ve uyumlu üretimi sağlayabilmek demektir, yoksa ne sonuçlar vereceği iyice tartılmadan merkezi olarak üretim emirleri çıkarmak değildir. Oysa 1928'den itibaren SSCB'de yapılan beş-yıllık planların sektörler arasında böyle bir uyumu hiçbir zaman gerçekleştiremediği görülmektedir.[22] Global olarak planın belirli ürünlerde üretim hedeflerinin yerine getirilmiş olduğu durumlarda bile çok nadir olarak sektörler arası ilişkilerin gerektirdiği doğru oranlarda ürün bulmak mümkün olmuştur. Doğru miktarlarda üretilmiş olduğunda da stoklama ya da nakliye sorunlarından dolayı ürünler ulaşması gereken yerlere zamanında ulaşamamıştır.[23] Bu da plan hedeflerine ulaşılmış olduğu durumlarda bile ekonomide sürekli olarak darboğazlar, kıtlıklar yaşanmasına neden olmuştur.

Saptanan beş-yıllık hedefler, genellikle, daha geniş bir planın teorik olarak alt birimlerini oluşturan yıllık planların uygulanmasına bağlı bulunmaktadır. Fakat bu SSCB'de pratikte hiçbir zaman böyle işlememiştir. Beş-yıllık planın daha uygulamaya konulduğu yılda, çeşitli imalat ve hizmet sektörleri için belirlenen hedefler tutturulamamakta, sektörler arası karşılıklı ilişkiler ve uyum bozulmaktadır. Bu da daha sonraki yıllık ve yarı-yıllık alt planların ortaya çıkan fiili duruma göre uyarlanmasını gerektirmiştir. Yapılan sayısız değişiklikler ve 1928-1941 yılları arasında Stalinist liderliğin yıllık planlara empoze ettiği çeşitli politik öncelikler, her dönem sonunda beş-yıllık planları tanınmaz hale getirmiştir.

Fakat rejim, saptadığı başdöndürücü sanayileşme hızı nedeniyle çıkan sorunları halletmeye çalışacağına, yatırımları sürekli olarak arttırmış, devrim ön-

cesi kurulmuş olan büyük ölçekli fabrikalardan daha çok sayıda kurmaya çalışmış ve üretim hedeflerini daha da yükseltmiştir. Bu da planları daha da gerçek dışı kılmış ve sektörler arasında daha büyük uyumsuzluğa ve koordinasyonsuzluğa yol açmıştır. Örneğin, 1929 ve 1930'da traktör imalatı dışında ağır sanayinin hemen bütün kollarında belirlenen hedefler tutturulamamıştır.[24]

Aslında, genel olarak, planların güvenilir bilgilere dayanması zorunluluğu vardır. Fakat planları yapıp emirler verenlerle bu emirleri yerine getireceklerin çıkarları örtüşmediği, arada bir de sömürü ilişkisi bulunduğu durumlarda, çıkarılan emirlerin planda belirlendiği üzere yerine getirileceğinin hiç bir garantisi olamaz. Plan hedeflerinin saptanmasına ve planın yapılmasına kâtılan ve planın nasıl yerine getirileceğini belirleyen kollektif üreticilerin kendi motivasyonları ve inisyatifi temeline dayandırılmadan plan emirlerinin bütünüyle uygulanabilme olasılığı çok düşüktür. Çünkü, tek bir merkezin modern bir ekonomik ve sosyal organizmanın bütün parçalarını mükemmel bir şekilde koordine edebilmesi için gerekli tüm bilgileri toplaması ve sonra da bütünüyle kapsayıcı, belirsizliklere yer bırakmayan emirler üretmesi hemen hemen olanak dışıdır. Ayrıca, sisteme yabancılaşmış ve tavır almış milyonlarca tekil işçinin davranışlarının sonuçlarını merkezi olarak tahmin ve kontrol etmek mümkün değildir.

SSCB'deki planlamada, merkez ile toplumun geri kalan kesimleri arasındaki çelişki, genellikle, gerekli bilgilerin merkeze yanlış ulaşmasına ya da saptırılmasına yol açmıştır. İşletmelere tepeden inme empoze edilen başdöndürücü sanayileşme hızı kaçınılmaz olarak ekonomide kronik kıtlıklara, bunların yarattığı gerilim de sektörler arası uyumlu ilişkilerin çökmesine neden olmuştur. İşletme yöneticileri normal olarak tutturulması olanak dışı olan üretim hedeflerini yakalamanın en kolay ve çabuk yolu olarak üretimde kaliteyi düşürmeyi bulmuşlardır. Örneğin cam sanayiinde plan hedefleri pencere camlarının fazlasıyla inceltilmesi yoluyla tutturulmaya çalışılmış, sonuçta üretilmiş olan camın kullanımı açısından çok çabuk kırılmasından dolayı büyük güçlüklerle karşılaşılmıştır.[25]

Plan hedeflerini kaliteden vazgeçerek tutturmanın etkileri hafif/tüketim maddeleri sektöründe daha da vahim olmuştur. Örneğin tekstilde bazı fabrikaların ürünleri % 25-50 oranında tamamen defolu olarak tüketiciye ulaşmıştır.

Stalinist sanayileşme politikasının temel taşı, işletmelerden maksimum üretim temposu ile maksimum üretimi sağlamak olmuştur. Bu bir yandan sektörler arasında planlamayı tamamen olanaksız hale getirirken öte yandan da sanayileşmenin yükünü işçi sınıfına yıkmak demektir. Bu da hem emeğin yoğunluğunu arttırarak hem de hayat standartlarını düşürerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.[26]

Stalinist resmi politikayı, üretim ilişkilerinin detaylı bir analizini yaparak ciddi biçimde eleştiren sol muhalif Rakovsky'e göre, yüksek plan hedefleri ile emeğin yoğunluğu o derece arttırılmıştır ki, işçiler kendilerinden talep edilen üretim miktarlarını ancak kaliteyi tamamen göz ardı ederek karşılayabilmişlerdir.[27]

İşletmelerin maksimum kapasitelerinin plan hedefi olarak belirlenmesi defolu/hatalı üretimi istatistiki olarak astronomik düzeylere çıkarmışsa da, gerçek zarar kayda geçenlerden çok daha büyüktür. Çünkü üretimde defolu ara malların kullanımı, hatalı üretimin etkilerinin daha da büyümesine yol açmıştır. Bir ürünün ham madde ya da yarı mamul olarak çeşitli imalat aşamalarından geçtiği veya sanayinin çeşitli kollarında kullanıldığı durumlarda, ürünün bir sanayi kolundaki kalitesiz ya da hatalı üretimi bütün diğer kolların düşük kalitesi ile çarpılıyor olması gerçekliğini ortaya çıkarmıştır. Fabrikalar büyük ölçüde defolu inşaat malzemeleri ile inşa edilmiş, ve defolu metalle yapılmış makinalarla teçhiz edilmek durumunda kalmıştır. Bu da ülke ekonomisinin geleceğini ipotek altına almak, büyük zararlar yüklemek demektir.[28]

Stanilist hızlı sanayileşmenin yarattığı ikinci önemli etki, büyük bir emek gücü talebi yaratması ve ekonomide ciddi bir emek gücü sıkıntısına yol açmasıdır. Çeşitli projeler emek gücü yetersizliğinden dolayı programlananın gerisinde kalmış, bazıları da projede anahtar konumdaki vasıflı ya da yarı-vasıflı işçilerin bulunamaması nedeniyle tamamlanamamıştır.

Emek gücü darlığının işletme bazında etkisi, yöneticilerin büyük bir güvensizlikle işçi yığmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Hükümetçe belirlenen ücret cetveline uymak zorunda olan yöneticiler, istifa edip diğer işletmelere ya da inşaat sektörüne geçerek daha fazla ücret elde etmeye çalışan işçilerini tutmakta büyük zorluk çekmeye başlamışlardır. İşçiler çoğu zaman kasıtlı olarak iş yasasını çiğneyerek kendilerini işten attırmaya çalışırken, yöneticiler de olayları görmezden gelmek ya da hafif cezalarla olayları geçiştirmek yoluna gitmişlerdir. Hafif sanayi dallarında (örneğin tekstilde) durum daha da kötü olmuştur. Sanayileşme politikası uyarınca öncelikli olduğu için ağır sanayide ücretler daha iyi olduğundan, hafif sanayi dallarındaki vasıflı işçiler vasıfsız işler yapmak için bile olsa ağır sanayiye geçmişlerdir.

Stalinist sanayileşme sürecinde ortaya çıkan emek gücü kıtlığı nedeniyle, bir yandan fabrikalar proletarya geleneğinden yoksun kır kökenli işçilerle dolarken, öte yandan da geleneksel proletaryanın üyelerinin kollektif birliğinin dağılma süreci hızlanmıştır. Tüm bu gelişmeler karşısında Sovyet işçi sınıfı kendi çıkarlarını savunabileceği bağımsız bir örgütlenmeden yoksun bulunmaktadır. İşçi sendikaları, bir yandan işletme içinde işçilerin kazanılmış hak-

larını, işçi çıkarlarını savunmak ve yönetimin baskılarına karşı işçileri korumak, ama öte yandan da, işletmelerde daha yüksek kotalar dolayısıyla işin hızlandırılması ve parça başı ücret sisteminin yaygınlaştırılması demek olan parti politikasına uymak ve uygulatmak durumunda kalmışlardır. Sendikaların bu son derece çelişkili konumu, işçi sendikaları başkanı Tomskiy tarafından işçi sınıfının çıkarlarının verimlilik artışı, dolayısıyla devletin çıkarları ile özdeş olduğunun ilanı ile "çözülmeye" çalışılmış, bu da işçilerin sendikadan beklentilerini tümden yok etmiştir.[29]

İşçiler, örgütlenebilme ve toplu eylem yapma olanakları tümüyle engellendiği için, Stalinist sanayileşmenin yarattığı baskı ortamına karşı tek eylem biçimi olarak tamamen bireysel karşı koyma biçimlerini öne çıkarmışlardır. Bu da, işletmelerin plan hedeflerinin yerine getirilmesini daha da güçleştirdiği gibi, çok yüksek oranda iş gücü devri, devamsızlık, özensiz üretim ve endüstriyel disiplinin bozulmasından, alkolizm ve endüstriyel sabotaja varan sonuçlar doğurmuştur. Özellikle alkolizm işçi sınıfının memnuniyetsizliğinin başlıca biçimi haline geldiğinden, emek üretkenliğini arttırma çabaları içinde rejim, alkolizme karşı da kampanyalar açmıştır.[30]

SSCB'DE EMEK SÜRECİNİN KONTROLÜ

Merkezi planlama ve Stalinist sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı üretim örgütlenmesi ve ilişkileri, işletme yöneticileri ile işçiler arasında karmaşık bir ilişkiler ağı ortaya çıkarmıştır. Sanayileşme hamlesi işsizliği tamamen sona erdirince, işçilerin bireysel olarak merkezden gelen emirlere ve uygulanan baskılara karşı çıkmaları kolaylaşmış, geçimlerini kolaylaştırmak, daha iyi koşullarda çalışabilmek için sürekli yer değiştirilebilirlerken, çok çalışma hatta işe gelme zorunlulukları bile kalmamıştır. Diğer yandan yöneticiler saptanan yüksek üretim kotalarını yerine getirebilmek için işçileri çeşitli baskılarla (ücretleri aşağıda tutarak daha fazla çalışmalarını sağlamak, zorla, yasa dışı bir şekilde fazla mesai yaptırmak, üretim normlarını yükseltmek, iş güvenliği kurallarına aldırmamak gibi...) daha fazla çalışmaya zorlarken dahi, işçilerini kaybetmeyi kesinlikle göze alamayacaklarından yasa dışı bir biçimde işçilerin kazançlarını şişirmek, iş disiplininin bozulmasına ve iş zamanının çok kötü kullanımına göz yummak gibi tavizler vermek zorunda kalmışlardır. Çünkü yöneticilerin işletmelerdeki konumlarını koruyabilmeleri, çoğu zaman çok geç, düşük kalitede veya yanlış bileşimde işletmelerine ulaşan üretim girdilerine rağmen aylık üretim kotalarını doldurabilmeleri, tamamen işçilerin anlayış, gayret ve işbirliğine bağlı bulunmaktadır.

Diğer yandan, Stalinist sanayileşme hamlesinden çok önce Sovyet işçisi, kendi iş yapma hızı ve işinin organizasyonu üzerinde oldukça geniş ölçüde bir

kontrole sahip olmuştur ve özellikle geleneksel ustalar ya da vasıflı işçiler daha önce yaptıkları işlerin Taylorist yöntemlerle parçalanıp, vasıf gerektirmeyen parçalarının vasıfsız işçilere verilmesine, kendilerinin de sadece vasıf, özel beceri isteyen işlerle ilgilenmelerine karşı büyük bir direnç göstermişlerdir. Ekim Devrimi'ni yaşamış, sanayi/fabrika deneyimi olan işçiler, işlerini nasıl yapacakları ve hangi hızda yapacakları konusunda büyük özgürlük sahibi olmuşlar ve bu, işe gelip gitme, iş zamanının ne kadarını gerçekten çalışarak geçireceklerini belirlemeye kadar varabilmiştir.

Sovyet işçilerinin emek sürecinde sahip oldukları görece kontrol fabrikalarda sıkı bir detaylı iş bölümüne gidilmesini güçleştirmiş ve Bolşevikler'in 1920'lerde Taylorizmi uygulama çabalarını büyük ölçüde boşa çıkarmıştır.[31] 1923'ten sonra tümüyle bürokratikleşen ve işçi sınıfını politik güçten tümüyle yalıtmış olan rejim tarafından NEP döneminde getirilen hiyerarşik fabrika organizasyonuna, daha sonra da tamamen kendisi dışında belirlenen ve giderek artan iş yüklerine karşı Sovyet işçisi kendini savunmak zorunda kalmış, Taylorist yöntemlerin uygulanmasına direnç göstermiştir.

1930'larda Stalinist sanayileşme hamlesi ile sanayi ya da inşaat işçisi ordusuna katılan köy kökenli işçiler de, daha önce oluşturulmuş bulunan, işçilerin kendilerinden istenen işin yapılışı üzerinde önemli ölçüde kontrole sahip oldukları bir emek sürecine girmişler, karşılaştıkları bu ortam içinde onlar da rejimin taleplerine boyun eğmeye yanaşmamışlardır. Geliştirdikleri bireysel tepkiler, yani iş terketmek, devamsızlık ya da yaptıkları işe gayret ve dikkat harcamamak gibi davranışlar, eski, deneyimli Sovyet işçilerin davranışlarından hiç de farklı olmamıştır. Özellikle ilk beş-yıllık planın baş döndürücü hızı durulduktan sonra, genç-yaşlı bütün işçiler işin hızı ve yoğunluğu konusunda emek sürecindeki görece kontrolü tamamen ele geçirmiş görünmektedirler. Emek kıtlığı ve hızlı sanayileşmenin getirdiği genel kargaşa da işçilerin bu sınırlı kontrollerine uygun ortam yaratmış, sonuç olarak SSCB'de sanayileşme sürecinde, Rus kapitalizminden miras kalan geleneksel iş yöntemlerini değiştirmekte başarılı olunamadığı gibi, sistemin ekonomik gereksinimlerine uygun yeni kuşak işçi yaratmakta da başarılı olunamamıştır.

SSCB'de piyasa mekanizması, dolayısıyla rekabet olmadığı için işletmeler hiçbir zaman kârlılık ya da iflas etme sorunları ile karşılaşmamışlar, fakat merkezi planlamanın belirlediği parametreler nedeniyle bir işletme bazında verimlilik ölçütü de oluşturamamışlardır. İşletmelerden istenen sadece miktar olarak belirlenen plan hedeflerini yerine getirmektir. İşletme yöneticileri açısından bu yüksek üretim kotalarını karşılayabilmenin en kolay yolu işçilerinin işbirliğini kazanabilmek için yavaş ve kalitesiz iş yapmaya göz yummak ol-

muştur. Kapitalizmde olduğu gibi bir yedek sanayi ordusu olmadığı gibi, yasal olarak her Sovyet vatandaşına çalışma hakkı tanınmış olması işten atmayı da tamamen anlamsız kılmıştır.

Kapitalist işletmelerde kesinlikle olamayacak olan bu yönetici-işçi ilişkisi SSCB'de tam bir kısır döngüye yol açmıştır. İşçilerin emek sürecindeki görece kontrollerinin verimliliği büyük ölçüde düşürmesi, işletme yöneticilerini daha fazla işçi çalıştırmaya itmiş, işletmelerdeki bu işçi yığılımı emek gücü kıtlığını daha kronikleştirmiş, bu kıtlığı da işçiler emek sürecindeki kontrollerini sürdürebilmek için kullanabilmişler, gevşek bir çalışma pratiğini korumakta, iş hızlandırma ve ücret kesintileri ile ilgili resmi politikaya karşı yöneticileri iş normları ve ücretleri manipüle etmeye zorlamakta başarılı olmuşlardır. Bu da Sovyet üretim yapısının tipik bir dokusu haline gelerek hemen bütün işletmelere ve tüm ekonomik faaliyet alanlarına yerleşmiştir.

Böyle bir emek süreci, emeğin büyük ölçüde somutlaşmasına yol açmıştır. Fakat bu Marx'ın sözünü ettiği ileri anlamda, ortak bir amacı paylaşan, emeklerini bu amaca yönelik kullanan bir toplumun üyelerinin somut emeklerinin oluşturduğu kollektif bir emek değil, ama hem üretim üzerinde yüzeysel bir kontrole sahip işletme yöneticilerine, hem de devlet aygıtı üzerinde gerçek bir kontrolü ellerinde bulunduranlara karşı, bir muhalif tavır olarak ortaya çıkmış olan, tamamen atomize olmuş ve yabancılaşmış, bu yüzden de ellerindeki kontrolü örgütlü ve bir amaca yönelik kullanma olasılığını yitirmiş işçilerin, tamamen olumsuz anlamdaki somutlaşmış emekleridir.

SSCB'de çalışma süreleri üzerine yapılan çalışmalar, her sektörde işletmelere, atölyelere hatta mesleğe bağlı olarak çok büyük farklılıklar olmakla beraber, emek sürecinde zaman açısından önemli kayıplar olduğunu göstermiştir. İncelenen işlerin büyük bir çoğunluğunda çalışma gününün % 50'sinin de azı kullanılabilmekte, bu oran bazı işlerde % 35'e, hatta % 20'ye kadar düşebilmektedir. Bütün iş kategorilerine toplu halde bakıldığında bir iş gününün çalışma için kullanılan kısmı % 9 ile % 77 arasında değişebilmektedir. Yapılan araştırmalar (farklı sektörlerde durum çok farklılaşabilmekle birlikte) işçilerin çok büyük bir çoğunluğunun çok az iş yaptığını, incelenen 48 meslek gurubundan sadece 5'inde günde 6 saat ve daha fazla çalışıldığını göstermiştir.[32]

İşçilerin emek sürecinde elde ettikleri kısmi kontrollerine dayanarak oluşturdukları yavaş çalışma temposunun yanı sıra, üretimin sektörler arasında ürün akışı açısından iyi koordine edilemeyişi ve de işletme bazında üretim sürecindeki genel organizasyon bozuklukları çok büyük zaman kayıplarına yol açmıştır.

Üretimde işletme bazında atölyeler arası uyum bozuklukları ve araç-gereçlerin kötü kullanımı çok açıktır. Genellikle makinaların boş bırakılma

süreleri her türlü bakım, onarım, ayar ve küçük tamirat için gerekli zamanı kat kat aşmaktadır. Araç-gereçlerin kullanımının çok kötü koordine edilmesi ve de çeşitli bürokratik işlemlere tâbi tutulması, gerçekten büyük zaman kayıplarına sebebiyet vermiştir. İşçiler sürekli olarak gerekli araç-gerecin veya malzemenin hazır olarak bulunamaması ya da teknik talimatların yeterli bilgiyi içermemeşi gibi nedenlerle işlerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Yöneticiler, yerinde bulunamayan ve nerede oldukları bilinmeyen sınırlı sayıdaki bazı malzemeleri ve araç-gereçleri aramak zorunda kalan işçileri iş yerlerinde tutmakta ve iş disiplinini sağlamakta başarılı olamamışlardır.

Daha önce bahsettiğimiz ham madde ve yarı-mamullerin kalitesizliğinin çok büyük enerji ve malzeme kaybına yol açmasının ötesinde, kalitenin güvenilemez ve tahmin edilemez oluşu yöneticileri, uzmanları ve işçileri çok güç durumda bırakmış, kalitesiz malzemeyi işe yarar hale getirmek iş sürecine fazladan yük bindirmiş, bu nedenle de büyük zaman kayıpları oluşmuştur.

Buna ek olarak, fabrikalar, önceliklerin merkezâ olarak sürekli değiştirilmesiyle, fabrikaya aniden gelen malzemenin üretim programlarındaki ürün bileşimine tekabül etmemesinden dolayı, gelen malzemeye göre ürün bileşimini -dolayısıyla üretim planlarını- değiştirmek zorunda kalmışlar, bu da işletmede ek zaman kayıplarına yol açmıştır.

Kısacası, Stalinist sanayileşmenin belirgin bir özelliği olan üretimin geleneksel israfçılığı, çok aşırı emek gücü gereksinimi yaratmış, kötü kaliteden ya da hatalı üretimden işlerin tekrar tekrar yapılması, alet aramaya gidilmesinden uzun süren tamiratlara, hatta dev boyutlu fabrikalarda yemek için uzun süre kuyrukta beklenmesine kadar tüm zaman kayıpları sistemle bütünleşmiş ve işçileri kendi işlerinin hızını belirlemekte inisyatif almada cesaretlendirmiştir.

Emek sürecinde işçilerin bireysel tepkileri sonucunda elde ettikleri kısmi kontrol, rejimin en büyük sorunu haline gelmiş, çeşitli **bireyselleştirilmiş** teşviklerle emek sürecindeki çalışma temposunu arttırma yolları aranmıştır.

Bu nedenle NOT hareketi, ilk beş-yıllık plan döneminde yerini, zamanla değişik biçimler alacak olan sosyalist rekabete bırakmıştır. İnşaatlarda ve fabrikalarda verimlilik artışı sağlamak amacıyla yaratılan "şok işçileri" sosyalist rekabetin ilk şekli olmuştur. "Şok işçileri" kendi üretim kotalarını tamamladıktan sonra gönüllü olarak (fazla mesai yapmak yasaklanmıştı) daha fazla çalışmaya talip olmuşlar, onların üretimdeki rekorları baz alınarak diğer işçilerin iş normları da yükseltilmiştir. "şok işçileri" için ilk zamanlar verilen maddi teşvikler oldukça mütevazi iken giderek önemli ikramiyelere dönüşmüş ve bulunması zor gıda ve tüketim mallarına sahip olma ayrıcalığı kazanmaları ile birlikte elit bir gurup haline gelmişlerdir. Rejimin geliştirdiği bu

sosyalist rekabet biçimi, özellikle eski/ deneyimli işçilerin rejime karşı geliştirdikleri düşmanlığın daha da artmasına yol açmıştır.

SSCB'de birinci beş-yıllık plan döneminde en son Batılı teknolojilere dayanan 1500 kadar büyük ölçekli sanayi işletmesi kurulmuş, zamanın en modern ve karmaşık makinaları ile teçhiz edilmiştir. Bu işletmelerin sisteme sokulmasıyla birlikte "şok işçilerinin" gönüllü çalışmaları yetersiz kaldığından 1935'de sosyalist rekabetin yeni bir biçimi gündeme getirildir: Stahanovist hareket. Stahanovizm, rejim için, tekil işçiler üzerinde kişisel kazançlarını maksimize edebilmeleri için rekor kırma baskısı oluşturmak, tembel işçileri aşağılayarak rejime sadık, ayrıcalıklı bir işçi katmanı yaratmak hem işletme yönetimi hem de emek üzerinde merkezi otoriteyi yeniden kurmak hamlesi olmuştur. Büyük işçi kitlesi için ise Stakhanovizm, rejimin iş hızının arttılmasına, kazançların düşürülmesine, iş güvenliğinin büyük ölçüde göz ardı edilmesine, kendileriyle ayrıcalıklı rekortmen işçiler arasındaki farkın daha da büyümesine dayandırdığı yeni bir saldırı anlamını taşımıştır.

Şok işleri, sosyalist rekabet ve Stahanovizm gibi aşırı bireyci teşvik tedbirleri ile Stalinist sanayileşme iş örgütlenmesinin kollektifliğini sağlayan yöntemlere ve ücretlerin kollektif biçimlerine büyük bir darbe indirmiş, sonuç olarak emek sürecinde koordinasyon tamamen ortadan kalkmıştır. Her işçi rekor kırma çabası içinde ya da sadece kendi üretim kotalarını karşılayabilmek için, bir tek kendi hızını düşünerek çalışmaya girişmiş, bu da ortaya çıkan ürünü hem kalite hem de miktar açısından son derece belirsizleştirmiştir.

İşçilerin üretim normlarını yerine getirmedeki eşitsiz durumları ya da bu konuda benimsedikleri farklı tavır, bitmiş ürün olarak üretim artışı sağlamayı engelleyici olmuştur. Üretimin sadece belirli aşamalarında sağlanan üretim artışları, diğer aşamalardaki üretime koşut olmadığından, sonuçta bitmiş ürün olarak üretim artışı çok sınırlı olmuştur.

Stalinist sanayileşmenin ortaya çıkardığı, çeşitli boyutlarının yukarıda ele alınmaya çalışıldığı bu üretim yapısı nedeniyle SSCB'de ekonomik büyüme muazzam bir israfa dayanmış, çok büyük girdilerle **görece** mütevazi sonuçlar alınabilmiştir. Bu da büyük bir ekonomik gelişme için gerekli artık ürün miktarını sınırlamıştır. Artık ürünün sınırlı kalmasının çok çeşitli sonuçlarından biri de teknoloji üretimine genel olarak yeterli kaynak ayrılamaması olmuştur.

SSCB'DE TEKNOLOJİ POLİTİKASI [33]

Sovyetler Birliğindeki egemen elit/bürokrat grup sosyalist sistemde teknolojik gelişmeyi toplumsal gelişme ile bir tutmuş, bu nedenle de teknolojik gelişme rejimin politik öncelikler sıralamasında en ileri yeri almıştır. Ayrıca, tekno-

lojik gelişme kapitalizmin SSCB'ye yönelttiği tehdide en kalıcı karşı koyma biçimi olarak görülmüş, hızlı teknolojik ilerleme Sovyetlerin merkezi bir hedefi olarak genel kabul görmüştür. Sovyet yetkililer bu hedef çerçevesinde ülkeleri için en iyi teknoloji stratejisini oluşturma gayreti içinde, teknolojinin ne kadarının Batı'dan ithal edileceğine, ne kadarının da yerel araştırma-geliştirme (Ar-ge) çalışmalarından kaynaklanacağını belirlemeye çalışmışlardır.[34]

Bolşeviklerin Taylorizme olan hayranlıkları, emek sürecine olan teknisist yaklaşımları ve ülkenin en hızlı biçimde kalkınması gerektiğine olan inançları yüzünden, teknoloji üretiminin sosyalist bir toplumda emek süreci içinde, kafa/kol emeği ayrımının ortadan kaldırılması ile mümkün olabileceği göz ardı edilmiş, dolayısıyla buna yönelik teknoloji politikaları düşünülmemiştir.

Bolşevikler, genel olarak Üretime merkezi yaklaşımlarının bir uzantısı olarak, endüstriyel teknoloji üretebilmek amacıyla, iç savaş ve 1920'lerin güç koşullarında, Sovyet araştırma merkezleri oluşturmaya çalışmışlar, fakat mevcut sanayi tesislerine ve yerleşik teknolojilere bile yatırım için kaynak bulunamazken, araştırma merkezlerinde yapılacak teknolojik çalışmalar için gerekli koşulların sağlanmasında büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. 1920'lerde yeni bazı teknolojik uygulamalar yabancı firmalara tanınan bazı ayrıcalıklar sonucu olarak yapılan teknik yardım anlaşmalarından kaynaklanmıştır.

Stalinist sanayileşme ile birlikte, kısa vadede ve ayrıcalıklar tanınmadan gerçekleştirilecek bazı teknoloji ithalatının yanı sıra, asıl, yerel merkezi Ar-ge çalışmalarına dayandırılan hızlı bir teknoloji üretme politikası benimsenmiştir. Genel olarak Ar-ge çalışmaları çok çeşitli alanlarda malzeme yatırımı ve yüksek vasıflı kafa emeği mobilizasyonu gerektirir. Araştırma merkezlerindeki çok sayıdaki araştırmacının çalışmalarını koordine etmek ve bunlar arasında bilgi akışını sağlamak için kurumsal bazı mekanizmaların oluşturulması şarttır. Tamamen özerk olması gereken bu kurumlarda, her türlü politik baskı ve tehditten uzak araştırmacıların alternatif çözüm arayışlarının teşvik görmesi gerekir. Fakat SSCB'de tekil araştırmacıların ve uzman gurupların bilimsel araştırmalarda yüksek performans gösterebilmeleri için gerekli kurumsal düzenlemeler yapılamamıştır.[35]

1930'ların başında yerel araştırma kurumları daha ziyade Batı'da geliştirilen teknolojilerin Sovyet sistemine adaptasyonu ile uğraşmışlar, büyük bir hızla yerleşik teknolojilerle dev ölçekli tesisler kurulurken bu teknolojik yenilikleri uygulamaya geçirmede oldukça başarılı oldukları görülmüştür. Fakat Sovyet sistemine uygun yerel olarak orijinal endüstriyel teknolojiler üretme konusunda aynı başarı gösterilememiştir.

Bir türlü mobilize edilemeyen malzeme ve kafa emeğinin yetersiz kalışı,

genel olarak çok masraflı olan Ar-ge çalışmalarına yeterli kaynak ayrılamayışı, yüksek ekonomik hedeflerin getirdiği baskılar, araştırmacılar arasında bir türlü oluşturulamayan bilgi akışı, Batı bilim dünyasından yalıtılmışlığın yanı sıra, politik nedenlerle çeşitli araştırmacıların zaman zaman günah keçisi konumuna sokulmaları gibi pek çok nedenden dolayı yerel teknolojik buluş çabaları sonuçsuz kalmıştır. Ayrıca, teknoloji üretimi tasarım ve uygulamanın birlikte düşünülmesini gerektirdiği için, üretim pratiğinden uzak merkezi araştırma kurumlarında teknoloji üretimi çabalarının genellikle (daha sonra çeşitli gelişmekte olan ülkelerde kurulan araştırma merkezleri deneyimlerinde de olduğu gibi) başarısız kaldığı görülmektedir. Yalnız silah sanayiinde, rejimin aldığı çok özel önlemler ve teşviklerle bu sayılan engeller aşılabilmiş ve önemli başarılar elde edilebilmiştir. Fakat diğer sanayi kollarında ve özellikle de tüketim malları sektöründe Stalinist sistem yerel olarak teknoloji üretimi için yeterli derecede uygun koşullar yaratamamıştır.

Stalin'den sonra üretim sisteminin verimsizliğinin ve teknolojik sınırlılıkların ekonomide büyük sorunlar yarattığı genel kabul görmüş, bilim ve endüstriyel teknoloji alanında etkin reform arayışlarına gidilmiştir. Bir yandan bu konuda radikal düzenlemeler yapılmaya çalışılırken, diğer yandan da ileri Batı teknolojisinin ithali daha hızlı bir çözüm yolu olarak görülmüş, bu konuda politik engellerin aşılması konusunda çeşitli çabalara girişilmiştir.[36] Böylece Stalin sonrası dönemde Sovyet bürokrasisi Batıya teknoloji açısından giderek daha fazla yaslanmış, teknoloji transferi yoluyla kapitalist emek sürecindeki son gelişmeler Sovyet işletmelerine yaygın olarak girmiştir. Bu da Batı işletmecilik tekniklerini, kapitalist işletmelerdeki emek psikolojisi ve endüstriyel sosyolojiyi öğrenme gereğini getirmiştir.

1968'de Literaturnaya Gazetta'da: "Yöneticilik ilmi günün şartıdır... Sosyalist bir toplumdaki insanların bilimsel yönetimi ile kapitalist bir toplumdaki insanların bilimsel olarak yönetimi sonuçları ve özü itibari ile iki karşıt durumdur. Fakat bu düzlemde kapitalizmin deneyimini görmezden gelmek ve bu deneyimden yararlanmamak ekonomik açıdan tamamen irrasyonel bir davranış olur." denmekte, devrim sonrasında Taylorizm savunusuna benzer şekilde, kapitalist emek sürecindeki son gelişmelerin hiçbir değişikliğe uğratılmadan SSCB'ye transferi rasyonalize edilmeye çalışılmaktadır. Örneğin Togliattigrat'taki Fiat otomobil fabrikası İtalya'dakinin bir eşidir, emek gücünün örgütleniş biçimi hiçbir değişikliğe tabi tutulmamıştır (fakat SSCB'deki fabrikada, üretim sisteminin tipik bir yansıması olarak, dört misli daha fazla işçi çalıştığı söylenmektedir).

Batı teknolojisi ile çalışan Sovyet işçisi montaj hattının monoton, vasıf-

sızlaştıcı, standart işini yapmaktan son derece rahatsız olmuştur. Fakat kapitalist sistemdeki sınıfdaşları gibi emek sürecindeki bazı gelişmelerin yarattığı sıkıntılara, Batıda sıkça görüldüğü üzere, örgütlü olarak sendikal mücadele vermek şansına sahip olmadığından çok daha dezavantajlı bir konumdadır. İşçi sınıfının bu memnuniyetsizliği, daha önce bahsettiğimiz üretim sisteminin örgütleniş biçimindeki farklılıklarla birlikte Batı teknolojisinin SSCB'deki uygulamalarını verimsiz kılmakta etkili olmuştur.

Sonuçta, SSCB'de öncelikli bazı alanlar dışında (silah, uzay vb.) etkin bir teknoloji **üretme** mekanizmasının yaratılamamış olması, öte yandan gelişmiş kapitalist ülkelerde 1970'lerden itibaren görülen hızlı teknolojik gelişme ve bunların üretim sistemlerine yansımaları, fakat aynı hızda ve etkinlikde bu gelişmelerin Sovyet sistemine transferinin gerçekleştirilememesi, 1990'lara gelindiğinde iki sistem arasında çok büyük bir teknolojik farkın doğmasına yol açmıştır. Bu da SSCB'deki mevcut ekonomik sorunlara çok önemli bir boyut daha eklemiştir.

SONUÇ

Yazımın başında da belittiğim gibi, Marx'ın emek süreci analizine göre ekonomik artığın tasarruf ediliş biçimi, üretim yerinde işin örgütleniş biçimini büyük ölçüde şekillendirir. Üretimin toplumsal örgütleniş biçimi ile üretimin nasıl yapıldığı, yani, maddi içeriği birbirini karşılıklı olarak etkiler. Toplumsal biçim ve maddi içeriğin görece dengeli ve uyumlu **bileşimi** bir toplumun üretim tarzını oluşturur. Marx (her ne kadar teknolojik determinizm olarak çok yanlış yorumlanmışsa da): "El tezgahı bize feodal lordlu, buhar makinası ise sanayi kapitalistli bir toplum verir" diyerek, bu bileşimin öğelerinin birbirine karşı kayıtsız kalamayacağını, birbiriyle diyalektik bir etkileşim içinde olduğunu çok güzel ifade etmiştir. Üretimin toplumsal örgütleniş biçimi belirli bir içeriğin şekillenmesine ve gelişmesine yol açarken, bu içerik de maddi olarak belli bir biçimi oluşturur ve yeniden üretir.

Kapitalizmin genişleyen yeniden üretim ve rekabeti kapsayan işleyiş biçimi, kapitalist emek sürecinin (Taylorist ve Fordist yöntemleri de kapsayan) içeriğini oluşturmuştur. Toplumsal biçim ile maddi içeriğin birbiri ile çelişmesi toplumun işleyiş mekanizmasında büyük sıkıntı ve rahatsızlıklar doğurur.

SSCB'deki üretimin örgütleniş biçiminin incelenmesi bize, kapitalist olmayan bir üretim biçimine kapitalist teknolojinin dolayısıyla kapitalist emek sürecinin adapte edilmeye çalışılmasının, genel olarak SSCB'de bir biçim-maddi içerik uyumsuzluğuna yol açtığını göstermektedir. Tarihi olarak kapitalist üretim tarzı içinde geliştirilmiş olan teknoloji ve onun içinde barındırdığı emek süreci, kapitalist olmayan -kamu mülkiyeti, merkezi planlama ve kulla-

nım değeri üretme temeline oturmuş- bir üretim biçimi ile bağdaşmamıştır. Batı teknolojisi ile kurulmuş büyük ölçekli fabrikaların kapitalist işleyiş mekanizmasının ve değer yargılarının olmadığı bir ortamda verimli çalıştırılabilmeleri mümkün olamamıştır.

Diğer yandan, üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti ancak üreticilerin öz-yönetimi ile yüksek verimlilikte bir üretime kaynaklık edebilecek, planlama toplum bireylerinin plan hedeflerinin saptanmasına ve planın yapılmasına katılımı ile başarıya ulaşabilecek, plan hedeflerinin yerine getirilmesi ise kollektif üreticilerin kendi motivasyonlarına ve inisyatiflerine dayandırılması ile mümkün olabilecektir.

Geleceğin sosyalizminin nasıl inşa edileceği sorusunu iktidar sonrasına ertelemeden düşünmek gerektiğine inanıyorsak, SSCB'de ortaya çıkan sosyalist üretim tarzının oluşmasını olanaksızlaştıran, toplumsal biçim ve maddi içerik uyumsuzluğuna nasıl meydan verilmeyeceği, sosyalist emek sürecinin ve sosyalist üretim yeri ilişkilerinin nasıl oluşturulacağı üzerinde titizlikle durmak gerekmektedir.

Kapitalist üretim biçiminin işleyiş mekanizmasına ve üretim yerinde sermaye-emek mücadelesine göre şekillenmiş olan, dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerini içinde barındıran mevcut teknolojilerin, üretim araçlarının toplumsallaştırılmasından sonra **emek** tarafından kapitalizme özgü biçimlerinden arındırılmasının ve sosyalist üretim ilişkilerini içeren teknolojilerin yaratılmasının ancak uzun bir tarihi süreç içinde gerçekleştirilebileceği açıktır. Kafa ve kol emeğinin giderek bütünleşmesi ve yepyeni teknolojiler yaratır hale gelmesi, işçinin üretim faaliyeti içinde ve bir sosyalist toplum bireyi olarak kazanması gereken niteliklerle, alması gereken eğitimin birlikte düşünüldüğü uzun dönemli bir programa bağlıdır.

Fakat üretim araçlarının toplumsallaştırılmasından sonraki ilk aşamada herşeyden önce, kapitalizm tarafından geliştirilmiş olan üretim araçlarının kullanımının yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Bunun makina düşmanlığı ya da geri teknolojilere dönmeyi savunmakla hiçbir ilişkisi yoktur. Mevcut üretim araçlarının etrafındaki kapitalist üretim ilişkilerini içeren iş örgütlenmelerinin zorunluluk ya da kaçınılmaz olarak alınmaması, hiyerarşik ve otoriter üretim yeri ilişkilerinin ortadan kaldırılmasının amaçlanması şarttır. Başlangıçta aynı makinalardan üreticinin emek sürecine egemen olacağı şekilde yararlanmak ve eşitlikçi ilişkiler içeren iş örgütlenmelerine gitmek hem mümkün hem de sosyalizmin inşası için zorunludur.

Lenin'in sözünü ettiği kapitalizmin en son başarılarıyla Sovyet gücünü birleştirmek ancak böyle mümkün olabilirdi. Fakat, emek süreci ve üretimin

örgütlenmesine yakından baktığımızda, yaklaşık 70 yıllık SSCB tarihinde böyle bir eğilime rastlanmamaktadır. Sosyalist emek sürecinin yaratılamaması sosyalist üretim tarzının oluşamamasına yol açmış, bu toplumdaki tüm sosyal ilişkilere yansımış ve SSCB'de sosyalist bir dönüşüm hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir. O zaman SSCB'de sosyalist toplum kurma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasına fazla şaşmamak gerekir.

DİPNOTLAR

1. Taylor, 1907, s.56.
2. Taylor, 1907, s.32.
3. Taylor, 1911, s.58.
4. Brighton Labour Process Group, 1977.
5. K.Marx, **Kapital**, 3.Cilt, Yedinci Kısım, Gelirler ve Kaynakları, 48. Bölüm, ayrıca bkz. **The Grundrisse**, 20. ve 21. Bölümler.
6. Örneğin, Haraszti, 1984.
7. Corrigan, Ramsay ve Sayer, 1981, s.59.
8. Karol, 1979, s.139.
9. Houlbenko, 1975.
10. Karol, 1979, s.141.
11. Gorz, 1976.
12. Bahro, 1977, s.15.
13. Örneğin, Bettelheim, 1976 ve Cliff, 1970.
14. Arthur, 1992.
15. Bu bölümün yazılmasında büyük ölçüde M.Muchie, 1986'dan yararlanılmıştır.
16. Lenin, " The Immediate Tasks of the Soviet Government", 28 Nisan 1918, **Collected Works**, vol.27, Moskova, 1965, s.259.
17. Lenin, "Our Achievements and Difficulties", age. s.70.
18. Lenin, age. s.249.
19. KSPP v rezolyutsiyakh II, .Muchie, 1986 s.150'den alıntı.
20. Bailes, 1977, s. 373-94.
21. Bu bölümün yazılmasında Filtzer, 1986'dan büyük ölçüde yararlanılmıştır.
22. Filtzer, 1986, s.35.
23. Japonların geliştirdiği üretim tekniğinin herşeyin tam zamanında yapılması gerektiğini belirtmek için "just-in-time" (tam zamanında) olarak adlandırılmasına nazire olarak SSCB'deki üretim örgütlenişinde hiçbir şeyin zamanında yapılmaması, sisteme "never-in-time" (asla zamanında değil) adı verilmesine neden olmuştur.

24. Zaleski, 1972, s.92-4.

25. Filtzer, 1986, s.38.

26. Braginskaya, 1930'dan alıntı, Filtzer, 1986, s.40.

27. Rakovsky, 1981, s.13-53.

28. ibid.

29. Filtzer, 1986, s.23'de Süss, 1981, s.141-2'den alıntı.

30. Houlbenko, 1975.

31. Siegelbaum, 1984, s.45-68.

32. Filtzer, 1986, s.157

33. Bu bölümün yazılmasında genel olarak Parrott, 1983'den yararlanılmıştır.

34. Parrott, 1983, s.3.

35. Parrott, 1983, s.12.

36. Parrott, 1983, Bölüm 7.

KAYNAKÇA

- Arthur, C., "When is a Ruling Class Not a Ruling Class", **Socialist Organizer**, No.512, 1992.
- Bahro, R., "The Alternative in Eastern Europe", **New Left Review**, No.106, 1977.
- Bailes, K. E., "Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorizm, 1918-24", **Soviet Studies**, Vol.XXIX, No.3, July 1977.
- Bettelheim, C., **Class Struggles in the USSR, 1917-23**, New York, Monthly Review Press, 1976.
- Brighton Labour Process Group, "The Capitalist Labour Process", **Capital and Class**, No.1, 1977.
- Cliff, T., **Russia: A Marxist Analysis**, London, Pluto, 1970.
- Corrigan, P., Ramsay, H., and Sayer, D., **Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and its Critique**, London, Macmillan, 1978.
- Filtzer, D., **Soviet Workers and Stalinist Industrialization**, London, Pluto, 1986.
- Gorz, A., "The Tyranny of the Factory" in Gorz, A. (Ed.), **The Division of Labour: the Labour Process and Class Struggle in Modern Capitalism**, Brighton, Harvester, 1976.
- Haraszti, M., **Macaristan'da İşçi Olmak**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1984.
- Houlbenko, M., "The Soviet Working Class", **Critique**, No.4, 1975.
- Karol, K. S., "How to Change Things for Good", in **Power and Opposition**, London, Ink Links, 1979.

- Kössler, R., and Muchie, M., "American Dreams and Soviet Realities : Socialism and Taylorism", **Capital and Class**, No.40, 1990.
- Lenin, V.I., **Collected Works**, Vol.27, Moskova, 1965.
- Lieberstein, S., "Technology, Work and Sociology in the USSR : The NOT Movement", **Technology and Culture**, Vol.16, No.1, 1975.
- Marx, M., **Kapital**, Birinci Cilt, İkinci Kitap, Üçüncü Kısım, Beşinci Bölüm, Sol Yayınları, Ankara, 1966 Basım.
- Marx, K., **Kapital**, Üçüncü Cilt, Yedinci Kısım, Sol Yayınları, Ankara, 1978 Basım.
- Marx, K., **The Grundrisse**, New York, Harper and Row, 1971.
- Muchie, M., "Capitalist Technology and Socialist Development", Doktora Tezi, Sussex Universitesi, Brighton, 1986.
- Rakovsky, K., "The Five-Year Plan in Crisis", **Critique**, No.13, 1981.
- Siegelbaum, L. H., "Soviet Norm Determination in Theory and Practise, 1917-1941", **Soviet Studies**, January 1984.
- Smith, S.,"Taylorism Rules OK? Bolshevism, Taylorism and The Technical Intelligentsia in the Soviet Union,1917-41", **Radical Science Journal**, No.13, 1983.
- Sochor, Z.A., "Soviet Taylorism Revisited", **Soviet Studies**, Vol.XXXIII, No.2, April 1981.
- Taylor, F. W., "On the Art of Cutting Metals", **Transactions of the American Society of Mechanical Engineers**, XXVIII, 1907.
- Taylor, F.W., **The Principles of Scientific Management**, 1911, yeniden basım: Taylor, New York, 1964.
- Zaleski, E., **Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932**, Chapel Hill, 1972.
- Zaleski, E., **Stalinist Planning for Economic Growth, 1933-1952**, London, 1980.

Üçüncü Teknoloji Devrimi Karşısında Sosyalizm

Ergun TÜRKCAN

Dünyanın hızla değiştiği gözleniyor. Ekonomilerin, siyasi rejimlerin ve genelde toplumların tarihsel örgüleri çözülüyor. Sosyalist doktrinin tamamen çöktüğü söyleniyor. Özellikle, 1989'un ilk yarısındaki spaktaküler siyasi gelişmeler, dikkatleri tamamen Doğu Bloğu'na çektiğinden, Dünya tablosunun geneli gözden kaçıp, sosyalizmin, teori ve pratikteki "kaçınılmaz" hataları, gündemlerin ilk sıralarını almaktadır. Oysa, 18 Aralık 1989 tarihli Financial Times'ın Lombard köşesinde şunlar okunuyordu:

"Doğu Avrupa'daki politika başarısızlıklarının gerçek ölçeği, karşılaştırıldığında, Batı'daki hataların yanında sönük kalır. Hangi ölçüt kullanılırsa kullanılsın, Batı'nın iktisadi politika başarısızlıkları çok daha temeldedir."

Dünyanın genelinde, büyük iktisadi ve siyasi sorunlar yaşanır ve derinleşirken, nasıl oluyor da, bu sorunlar, sosyalist ekonomilerde, ani olarak, rejimsistem sorunlarına dönüşüyor ve tüm ilgiler bu konuda odaklanıyor? Bu soruların cevaplarını, iki sistemin özündeki ve çalışma ilkelerindeki farklılıklarda aramaya çalışmalıyız.

Schumpetergil bir çerçevede tanımlanırsa, modern kapitalizm teknolojik yeniliklerin sebep olduğu, dinamik bir değişim ve değer yaratma sürecidir. Bu sürecin özünde eşitsiz gelişme (uneven development), temel bir dengesizlik, istikrarsızlık (unstability) yatar; yenilikler zorunlu olarak tahrip edicidir. Kendine özgü terimiyle, kapitalizmde, sürekli yaratıcı tahrip fırtınası eser (parennial gale of creative destruction). Kısaca, kapitalizm, özü itibariyle, tarihsel gelişimiyle, "anarşik" bir yapıdır.

Sosyalizm, bu yaratıcılığın tahripkarlığını "planlı" bir şekilde önlemeyi ve yaratılan değerleri daha adil bir şekilde dağıtmayı amaçlamıştır. Yaratıcılık, planlandığında, belki tahrip gücünü azaltıyor ama "planlanmış" bir yaratıcılık,

"dengeli" bir teknik ilerleme süreci, global sonuçlar şimdilik gösteriyor ki, yeteri kadar yaratıcı veya devrimci olamıyor. İleri teknoloji, özellikle enformasyon teknolojilerinin üretimi, yenilikler, bir ekonomi bazında, etkin biçimde programlanamıyor. Çünkü, ileri teknolojilerde uzun dönemli, makro teknik hedeflerin seçimini isabetle yapmak hem piyasa hem de teknolojinin kendi içsel nedenleriyle, çok zor olmaktadır.[1]

Teknik ilerleme (sosyalist veya değil), klasik planlama süreçlerine bir türlü sokulamıyor; işin özü bu. Yaratıcılığın, teknik ilerlemenin getirdiği büyük gelir sıçramaları olmayınca da, üretilen değerin (ve artı değerin), şu veya bu şekilde adilce dağılımının bir önemi kalmıyor. Zaten, hangi sistemde olursa olsun, birşeyler kıtsa, rantlar doğuyor; kapitalistik eşitsiz dağılım ki, böylece, bir başka şekilde, sosyalist ekonominin göbeğinde yeşeriyor. Üstelik, bu kıtlık rantları (tahrip edici veya değil) yaratıcılığı hiç özendirmeyen, statik, hakimiyet gruplarının, yaratıcılığını yitirmiş hakim azınlıkların (dominant minorities) ki, buna Batılı Sovyetologlar "nomenklatura" diyorlar, eline geçiyor.[2]

Ancak, bu sonuçlar veya fazla iddialı olmayan bir deyişle, bu gözlemler, son yıllarda hatta son aylarda iyice belirginleşti. Aslında, bilinen ve herkesin dilinde, kaleminde olan, teknik ilerlemenin hızlanmış olduğuydu. Yeni olan, bu teknolojik ilerleme sürecinin, bu kadar kısa zamanlarda, sistemleri de tahrip edecek somut bir güç haline gelmesinin kanıtlanması, siyasi-iktisadi krizlerle güncelleşmesidir.

"Çok hızlı bir teknik ve sosyal değişme" diye tanımlanabilecek bu global rahatsızlığın çeşitli bünyelerde yani ileri kapitalizm, köylükle yüklü, az gelişmiş taşra kapitalizmi, Avrupa sosyalizmi veya köylülülerle yaşayan Asya sosyalizmindeki tezahürleri de farklı olmaktadır. En çok da, rijid planlarla uyum esnekliği gösteremeyen sosyalist devletleri etkilediğinden, 1989'da yaşanan olaylar, sosyalist rejimlerin özel bir hastalığı gibi algılanmıştır. Oysa, rahatsızlık globaldır ve etkilenmiyen kalmamaktadır.

Hızlı teknik ilerlemenin, toplumda ve ekonomide yarattığı tahripkar sonuçlar, kaynak israfları, kapitalizmin normal davranış biçimi sayıldığından, bunların bir sosyalist topluma yansıması, terminal (ölümcül) bir hastalığın habercisi olmaktadır. Gerçekten de, kapitalizmin bu yapısal rahatsızlıklarını ortadan kaldırmak için yola çıkan, 70 ila 40 yıllık sosyalist yapılar, kapitalizmin 500 yılda alışıp bağışıklık kazandığı bu hastalığın yeni dozunu kaldıramayınca derin komaya girmişlerdir.

Ancak, kapitalizm de, son 15-20 yılda, kendi doğal-organik mekanizmalarını hatta referans çerçevesini aşarak, Marx ile Schumpeter'in farklı noktalardan ulaştıkları, "yaratıcı tahrip sürecinin" nihai aşaması olan çelişki katastrofuna mı

gidiyor? Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" olarak gördüğü, liberalizmin nihai ve evrensel zafer anı, bizzat liberalizmin kendi altına yerleştirdiği saatli bombanın patlama zamanı mı olacaktır?[3]

"Yaratıcı tahrip sürecinin ileri aşaması"nın yani Üçüncü Sanayi Devriminin (III SD) niteliklerini ve yansımalarını görmeden önce, Klasik kapitalizmin referans çerçevesine, doğal (built in) mekanizmalarına kısaca değinmeliyiz.

Birinci Sanayi Devriminde (I SD), 18.yy. ın ikinci yarısından 19. yy. ın son çeyreğine kadar olan dönemde, küçük firmalar, altın esaslı sağlam bir para ile serbest ticaret doktrini çerçevesinde, nispeten istikrarlı bir siyasi ortamda, sömürge ve yarı-sömürgelerden aktarılan kaynaklardan da sonuna kadar yararlanarak vergi açısından mimimumda kalan bir devlet hakemliğinde, Marshallian teorideki tam rekabet modeline oldukça yakın bir işleyiş gösteriyorlardı. Bu dönemde de korumacılık doktin ve uygulamaları, fazla üretim krizleri ve kağıt para çöküşleri ortaya çıkıyor, bazı sektörlerde tekelcilik eğilimleri kendini belli ediyordu. Ama, bunlar genel tabloyu değiştirecek ölçeklerde değildi. Kapitalizmin referans çerçevesi, sağlam (matal) para, serbest ticaret, mimimum devlet, mal ve işgücü piyasalarında tekelci olmayan rekabettir.

BİRİNCİ VE İKİNCİ SANAYİ DEVRİMLERİNİN TEKNOLOJİK NİTELİKLERİ

İngiliz Sanayi Devrimi (I SD), tekstildeki mekanik icatlarla başlayıp, metalürji alanındaki gelişmeler ve bunun sonucu olarak, takım tezgahlarını ve buhar makinası (cansız enerji)nın çeşitli kombinasyonlarıyla önce FABRİKA SİSTEMİNİ; sonra, ucuz, kitlevi ve hızlı deniz ve kara ulaşım araçlarını (buharlı gemi ve buharlı lokomotif) yaratarak gelişimini sürdürmüştür. Sanayi proletaryası ve sanayi şehirlerinin doğuşu, kapitalist sanayici gibi fabrika sisteminin bir ürünüdür. Fakat, fabrika sisteminin, daha teknik ifadesiyle makina ve takım tezgahının, bu yazı çerçevesinde üzerinde duracağımız en önemli etkisi, el zanaatları ve manüfaktürdeki pahalı, kalifiye işgücünü, sermaye ve ucuz emek ile ikame eden, ölçek ekonomileriyle maliyetleri hızla düşüren temel süreçleri başlatmasıdır.

Bu sürecin iyice anlaşılması ve açıklanması gerekir. Çünkü, bu sürecin, bu teknik alt yapının II SD döneminde, gerek kapitalist gerekse sosyalist toplumlarda yarattığı " sanayileşme paradigması", bu sistemlerin, mülkiyet, siyasi temsil gibi üst yapı kurumlarının tamamen farklı yapıda olmasına rağmen, tamamen benzeşmektedir. III SD bu paradigmaya ters düşen bir gelişme çizgisine oturunca, toplumların hem tekno strüktürleri hem de üst yapıları büyük uyumsuzluklar göstermeğe başlamışlardır. Bu paradigmaya en çok sahip çıkan toplum ki, bunu yaratan değil transfer eden sosyalist rejimlerdir, en büyük sarsıntı-

ları geçirmektedirler.

Nedir bu süreç ya da paradigma? Bu süreç, kısaca, Fordizm diyebileceğimiz, değiştirebilir (interchangeable) parçalarla veya sürekli (continuous) proseslerle, belli bir ürünün kitle üretimidir. Kitle üretiminin mantığı ve amacı ölçek ekonomileri (economies of scale) ile işbölümünü geliştirerek, pozitif içsel ve dışsal ekonomileri devreye sokarak maliyetleri düşürmektir. Homojen ve kitlesel üretimlerde maliyetleri düşürmenin, verimliliği artırmanın başka bir yolu yoktur. Zaman ve hareket etütleri (time and motion studies)nin içinde yer aldığı 'işletme iktisadı', 'işletme mühendisliği' veya genel olarak 'mühendisliğin iktisadı', bu sürecin kapitalist ya da sosyalist ekonomilerde ortaya çıkmış yan ürünleri sayılabilir.

İlk Sanayi Devriminin yarattığı 'fabrika sistemi', cansız (buhar) enerjisi ile çalışan bir tezgahlar topluluğunda homojen bir malın kontinyü üretimini gerçekleştirir. Bunun klasik örneği, İngiliz Sanayi Devrimi'nin temel ürünleri olan pamuk ipliği ve dokumasıdır. Bu sistemde tezgahı çalıştırmak için ucuz, basit işgücü (çocuklar, köyden yeni kopmuş kır proletaryası) yeterlidir. Tezgahların ve enerji sistemlerinin (yatırım malları) tasarım ve imalatı da, icadı dahil, ileri derecede bilim ve teknoloji düzeyi gerektirmez. Mühendislik dalları daha ileri bir aşamada ve yaygın biçimde II SD döneminde ortaya çıkacaktır. İlk iki SD nin belkemiğini oluşturan makina mühendisliği, bir ayrı meslek ve uğraş olarak, 19. yy. ortalarında, I SD olgunluk aşamasında doğmuş, Isambard Kingdom Brunnel gibi hem inşaat hem de makina ve gemi inşa alanlarında parlak başarılar sağlamış mucit-mühendislerin ellerinde temel formasyonlarına ulaşmıştır.

Makinacılık, metalürji ve takım tezgahlarının gelişmesi sonucunda ortaya çıkan AMERİKAN SİSTEMİ üretim modu içinde hızla olgunluk kazanmıştır. Amerikan sistemi, özel veya üniversal takım tezgahlarında büyük miktarlarda üretilen 'değiştirilebilir parçaların', montaj hattında, hızla birleştirildiği bir kitle üretimidir. I SD, İNGİLİZ SİSTEMİ diye adlandırabileceğimiz bir yöntemle gerçekleştirdiği tekstilde kitle üretimiyle karakterize edilebilirse, Amerikan sistemi de, değiştirilebilir parçalarla metal (ve ahşap) işleyen sanayilerdeki kitle üretimiyle karakterize edilebilir.

İngiliz sistemi, tekstil fabrikasıyla "putting out" sistemini tarihe gömerken, Amerikan sistemi, sanayide MANÜFAKTÜR'ü hakim üretim modu olmaktan çıkarmıştır. Fort-Taylor kitle üretimi, dokuma tezgahı ile değil, takım tezgahları ile doğmuştur. Amerikan sisteminin İngiliz fabrika sisteminden aldığı tek şema, cansız enerjinin, belli bir mekanda, toplu olarak ve aynı anda, çok sayıda tezgahı, sabit ve düzenli bir hızla ve tabii düşük bir maliyetle çalıştırmasıdır.

Amerikan sistemiyle, daha karmaşık tezgahlar ve makinalar ki, sonu en-

düstriyel robotlara varacaktır, daha hünerli işlemleri, dolayısıyla daha kalifiye işçiyi ikame ederken, teknik ilerleme sürecinin kişi başına sermaye miktarını artıran (capital deepening) tarihsel niteliği ortaya çıkmış oldu. (Marx'ın sermayenin organik bileşimi başlığıyla formüle ettiği olgu).

Esnek olmayan (inflexible) kitle üretiminin prototipi, I SD ortalarında Albay Samuel Colt'un tabanca fabrikasında ortaya çıkmakla birlikte, sistemin nihai aşaması II SD'nde, 20. yy. başında Ford'un T tipi otomobil üretimiyle tarih sahnesine girmiştir. II SD, 19 yy. ın son çeyreğinde, başta ABD ve Almanya sanayilerinin, temel bilimlerle yani üniversitelerle organik bağlar kurması sonucu, ağır kimya, gıda (proses), içten patlamalı motorlar, elektrikli cihazlar ve haberleşme ile ilaç sanayilerindeki büyük teknolojik sıçramalarla kendini gösterdi. Birinci Dünya Savaşı ve savaşın artırdığı talep, makinanın-motorun bir tüketim malı olarak (otomobiller, dayanaklı ev araçları vb) hane halkına mal edilmesiyle, maliyet düşürmenin başlıca yolu olarak, ölçek ekonomilerini zorunlu hale getirdi.

Ölçek ekonomileri, 18. yy. sonlarında A. Smith'in önerdiği işbölümü (division of labour) kuramının, manüfaktürden çıkarılıp, sanayide uygulanmasıdır. Sadece, üretim hattında, saniyeleri ve vücudun en küçük hareketlerini hesabeden, imalatı en basit binlerce iş parçasına bölen etüdlerin ötesinde, ürün ve üretim teknolojileri yaratmakla meşgul, araştırıcı bilim adamları ve mühendislerin, kendi aralarındaki çok karmaşık iş bölümü ortaya çıktı. I SD'nin, kendi dokuma tezgahını, ahşap malzemeden yanıp çalıştıran, pratik mucitilerinin yerini, binlerce kişilik araştırma laboratuvarları aldı. Üretimin yönetimi, pazarlama da yüzlerce 'iş'e ayrıldı. Böylece, bir üretimin tüm aşamalarını bilen ve uygulayan, terzi gibi zanaatkarlar; demirci, marangoz, araba yapımcısı, silah yapımcısı gibi manüfaktür ustaları marjinal duruma düştü.

Ölçek ekonomileri ve teknolojilerin firmalar içinde kapalı devre üretimleri (ki, II SD'nin olgunluk aşamasında ortaya çıkan temel bir olgudur), büyük firmalara, tekelci.ve oligopolcü yapılara, bunların hakim olduğu piyasa türlerine yol açmıştır. Marshallian tam rekabet piyasasının yanı sıra, Joan Robinson'un aksak rekabet piyasaları, Chamberlain'in tekelci rekabet piyasaları doğmaya ve bir süre sonra da, ileri kapitalist sanayi ve ticaret kesimlerinde hakim piyasalar olarak, kapitalizme damgalarını basmayı başardılar. Bir anlamda, II SD, TEKELCİ KAPİTALİZM ya da kapitalizmin tekelci aşaması olarak tanımlanabilir.

Tekelci ve oligopolistik yapılar, bir yanda, yaratıcı tahribat' süreci içindeyken öte yandan daha etkili biçimde, tahribatın etkisini azaltmanın ya da kontrol etmenin başlıca yolu, mekanizması durumuna geldiler. Tekelci yapılar, tekelci olduklan için, ürettikleri teknolojileri, istedikleri uygun zamanlarda ve biçimlerde pazarlama gücüne sahiptirler. Modern teknik ilerleme, teknoloji üretme yöntem-

leri de, büyük ölçekli, kollektif-organize bir faaliyet türü olarak bu yapılara imkan verirler. Oligopoller ise sık sık kartelleşmeye ve tröst (trust)leşmeye açıktır.

Bütün bu kavram ve süreçlerin alt üst olması için, III SD'nin belli bir aşamasını yani 1980'leri yaşamak ve hakim trendi görmek gerekecektir. II SD, inflexible kitle üretimi, yaklaşık yüz yıldır, sanayileşmenin bel kemiğini oluşturuyor; sanayileşme denince, bu süreçler akla geliyor; sanayileşmenin klasik 'paradigması' oluyor.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan klasik kalkınma iktisadı, kalkınma sürecini, bu iki SD'nin yarattığı teknolojileri, az gelişmiş ülkelerdeki tarımsal yapılara transfer etmek, yaygınlaştırmak şeklinde kavramlaştırır ve öyle tasarımlar. Aynı şekilde, 20. yy. ın ikinci çeyreğinde uygulaması başlayan, sosyalist planlamanın da temel amacr, kurulmasına çalışılan "sosyalist ekonominin" alt yapısı, bu iki SD'nin teknolojilerini en kısa zamanda transfer ederek, o zamana kadar kapitalist ekonomilerin ulaşmış olduğu, ölçek ekonomilerini, o büyük kitlesel üretim mekanizmalarını, daha da büyük ölçeklerde Sovyetler'de yaratmaktır. Kruşçev'in, Komünizmin, bolluk toplumuna ulaşarak, Kapitalizmi barış yoluyla mezara gömme düşüncesinin temelinde, herhalde, disiplinli ölçek ekonomilerinin, II SD'nin nihai sınırlarına daha çabuk varabileceği varsayımı yatmaktaydı. Bu 'hayal' hiç bir zaman gerçekleşmedi; çünkü, bu sıralarda (1960 ların başı), III SD'nin tohumları çoktan yeşermişti.

Fordizm, Sovyet plancısının bilinçaltından hiçbir zaman çıkmaz; hala da çıkmadığı anlaşılıyor. Özetle denebilir ki, Batılı ve Sovyet sanayileşme paradigmaları temelde aynıdır: II SD'nin, Ford-Taylor çizgisindeki, inflexible kitle üretim yöntemleri, özel inşaat (construction) türüne sokulabilecek, standart yük gemisi, tanker inşası, uçak, yapı elemanları, modüller inşaat ve hatta SSCB'de, bir zamanlar nükleer reaktör üretimine değin uygulanmıştı. Önemli tespitlerimizden birisi budur.

Stalin'in yarattığı sosyalist planlama ile sanayileşme yoluna planlı veya plansız girmeğe çalışan fakir ülkeler, "Kalkınmanın Altın Çeyreğinde" (1948 - 1973), bu iki SD aşamasına kolaylıkla adapte olabildiler, önce tekstil, gıda ve tüketim malları sanayileri ve daha sonra gelişme hızlarına göre metalüji, makina ve diğer ağır sanayiler kuruldu. Bu teknolojilerle üretim yapmak, hele makina ve kritik girdileri dışardan gelirse kolay olmaktaydı. Söz konusu teknolojilerle üretimi gerçekleştirmek için kalifiye işçiden ziyade düz işçiye ihtiyaç vardı. Bir mujik, bir köylü, sosyolojik bakımdan bir kuşakta işçi haline getirilemiyorsa da, kısa zamanda fabrikaya sokulabiliyor, verim alınabiliyordu. Kapitalistin 'time and motion study' ile artırdığı verim, sosyalist planda, Stalinist zorlama yöntemleri, ideolojik kamçılama veya Stahanovizm ile bir yerlere kadar,

plan hedeflerinin tutturulmasına değin zorlanabiliyordu.[4]

Öğretim ve eğitimden çok, "yaparak öğrenme", talim ettirme, bir tür askeri (regimental) disiplin yetiyordu. Hele ücret farklılığı kalifiye ile düz işçi, okur-yazarla cahil köylü arasında büyük değilse kimseyi okumaya, daha kalifiye olmak için çaba göstermeye gerek duymuyordu. Bu sosyalizmin eşitlik ilkesinin, bu tür teknoloji çerçevesindeki yanlış uygulama sonuçlarından biri olarak kayda geçecektir.

Sadece, Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Avrupa gibi sosyalist ülkelerle, Hindistan gibi planlı az gelişmişler, planlarında, makina yapan sektörlerle ilgili iddialı hedefler olduğu için, yüksek teknik öğrenime, mesleki eğitime belli bir ağırlık vermek, kritik makina imal sektörlerinde, kalifiye işçi ile diğerleri arasında ücret farklılıkları yaratma yolunu seçmişler, "eşitliği" bir ölçüde tadil etmeğe razı olmuşlardır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki, yaklaşık çeyrek yüz yıl, bu sanayi paradigması, teoride ve pratikte egemenliğini sürdürdü. Pek tabii ki, bu süre içinde ve hatta Savaş öncesi dönemde, gerek büyük firmaların gerekse üniversitelerin laboratuvarlarında III SD'nin tohumları atılıyor, elektroniğin, nükleer fiziğin ve modern iletişimin temelleri yükseliyordu. Tıpkı, I SD, nasıl II SD'nin tohumlarını içinde taşımışsa, III SD de, 20. yy.ın ortalarından itibaren, II SD'nin göbeğinde yeşermeğe başlamıştır. III SD veya bu devrimin ilk aşaması denilebilecek köklü değişmeler, yapısal dönüşümler ise 1970'lerin ortaları ve 1980'lerde ortaya çıkmıştır. İşte, bu yapısal dönüşümün yarattığı çok önemli niteliksel farklar, III SD'ni diğer teknoloji devrimlerinden ayırmakta ve bu farklar, gelişmiş ve sanayi-ötesi topluma geçme aşamasındaki bilgi-bilişim toplumlarıyla (BBT) sanayileşmesinin ilk aşamalarındaki fakir piyasa ekonomileri ve II SD sonlarına takılı kalmış sosyalist ve 'dirije' ekonomilerdeki yaşanan krizin temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

Türkiye de bu kategori ekonomiler içine girdiğinden, başka bir deyimle, sosyalist ekonomilerle aynı hastalığı paylaştığından, bu ülkenin durumunu da açıklayabilen bu uzun girişi yapmaktan kaçınamadık. Böylece, Türkiye'nin durumu, bu genel çerçeve içinde, kendiliğinden ortaya çıkabilecektir.

ÜÇÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİ'NİN TEMEL KARAKTERİSTİKLERİ

Bu karakteristikleri belli başlıklar altında toplayabiliriz.

A) Teknolojilerin ömrü hızla kısalıyor:

II SD esnasında, önemli yeniliklerin (cluster of innovations) arasında, yatı-

rımcıların hatta tüketimcilerin kendilerini adapte edebilecekleri 'makul' süreler mevcuttu. Piyasa ekonomileri, 'daha az anarşik' olabildiği gibi; planlarda "teknoloji tahmini" yapmak, bu tahminleri (varsayımları) plan bünyelerine sokabilmek fazla hayati önem taşımıyordu. İlk planlarda, örneğin ilk Sovyet planlarında, plan döneminin başlangıcı ile sonu arasında, gerek ürün gerekse üretim teknolojileri çok büyük değişiklik göstermiyordu. Daha teknik bir deyişle "ürün devreleri" çok hızlı kapanmıyordu.

Bunun nedenleri arasında 'teknoloji üretme tekniklerinin' yani kollektif-organize icat sürecinin yeterli etkinliğe erişmemiş olması yanında, tekelci yapı içindeki kapitalist korporasyonların, rekabetsiz bir ortamda, yenilikleri, istedikleri faz ve miktarlarda pazarlayabilmeleri ve yine rekabet ortamı içinde olmamaları yüzünden teknik ilerlemeye, rekabet içindeki firmalara göre çok daha az kaynak tahsis etmeleridir.

Tabii, bu kontrollu ortamda, sosyalist planlama, kapitalist korporasyonların yeniliklerini izleyecek, hatta onları belli sektörlerde aşabilecek, Araştırma ve Geliştirme (A+G) faaliyetleri programlayıp uygulayabiliyordu. Teknoloji planlaması yapmak, bir yerde mümkün ve nispeten kolaydı.

Oysa, III SD'de, bazı ürünler (product technologies) ve onlarla birlikte, zorunlu biçimde, onları üreten teknolojiler (production technologies) 6-12 ay gibi ömürlere sahip oluyorlar. Bir çok öncü sektörde, teknik ilerlemenin yönünü ve hızını kestirmek pek güç veya imkansız. Şiddetli rekabetin yarattığı bu duruma, eski büyük tekelci firmalar dahi ayak uyduramayıp, parçalanır ya da silinme aşamasına girerken, sosyalist planlamaların, bu değişim hızına ayak uydurması, teknik olarak, mümkün değildi. Nitekim, 1960'lara kadar, bir şekilde, uzay yarışı, gemi ve uçak yapımı, nükleer teknolojilerde öncü rolü oynayan Sovyetler, 1970'lerde, teknoloji yarışında geri kaldılar.

Bu yarışın en önemli göstergeleri makro ve mikro düzeydeki A+G Harcamaları-personel sayısıdır. Milli gelirlerin % 3'lerine varan makro harcamalar yanında, firmaların, sektörlerin, yıllık satışlarının, karlarının çok önemli oranlarını A+G faaliyetlerine tahsis etmeleri, teknoloji rekabetinin en önemli unsurudur. Böylece, araştırma yoğun veya teknoloji yoğun malların yer aldığı ileri teknoloji sektörleri ve firmaları doğmağa başladı. (Bu konuda Ek ve dip notlarda gerekli teknik açıklamalar yapılacak.)

İleri teknoloji sektörü ya da firması, "girdileri arasında A+G sonuçlarının büyük ağırlık kazandığı" imalat alanları, organizasyonları biçiminde tanımlanabileceği gibi; hasılaları (çıktıları) "çok yüksek katma-değer taşıyan" sektörler, firmalar biçiminde de tanımlanabilir.[5] Katma değerin yüksekliği A+G faaliyetinin yoğunluğuna paralel olduğundan ve burada insan (araştırıcı) faktörü ağırlık

kazandığı için; bu insanların, kendilerini toplayan veya muhtemelen bünyelerinde olmaları gereken büyük firmaları dışlayıp, kendi firmalarını kurarak büyüme eğilimleri kuvvetli olmaktadır. Ürün devrelerinin kısa olması, firmalara büyük risk getirdiği gibi, teknoloji yeteneği yüksek yeni ve genç girişimci gruplarının, yeni bir teknoloji ile piyasaya girerek, hızlı bir patlama yapmaları olağan hale gelmektedir. Bu süreci hızlandıran risk sermayesi (venture capital) olanaklarıdır; genelde ise, ileri kapitalist sistemde bol miktarda bulunan tasarrufların ucuza (düşük faizle) kullanılabilmesidir.[6]

Rekabetin artması diye tanımladığımız olgunun, temel nedeni budur. Bu olgunun, büyük, tekelci firmalardaki 'kapitalist temerküz' sürecini ne yönde etkilediğini, henüz kesinlikle bilemiyoruz. Ancak, yeni temerküz odakları çıkardığı ve katma değeri (artı değer de diyebilirsiniz) çok yükselttiği için, genel temerküz oranını da arttığı söylenebilir. Fakat, bu temerküz, 1960'lara göre, 1990'lar ve daha ilerisinde çok daha fazla sayıda odaklanmış olacaktır. Bunu firma sayılarından ve çeşitli kriterlere ve ülkelere (bölgelere) göre 'en büyük 500-1000 firmanın' liste değişikliklerinden anlamak mümkündür. Bu değişiklikler, kapitalizmin yaratıcı tahrip sürecini hızlandıran mı, yoksa yavaşlatan bir etki mi yaratacak, bu daha farklı ve şimdi cevap vermemiz için elde kesin veriler bulunmayan bir sorudur. Buna rağmen, bazı önemli göstergeler, büyük kapitalizmin, 1970'lerden itibaren hızla kan kaybettiğini açık bir şekilde ortaya koymağa yardım ediyor.[7]

Oysa, sosyalist sistemin (adı ne olursa olsun) kamu üretim birimleri, II SD tipi büyük firma modellerini esas aldığından, yeni firma doğurma özelliklerine sahip olamaz. Ayrıca, yeni girişimci grupların ortaya çıkması sosyolojik bakımdan hemen hemen imkansız; sermaye bulma ve legal prosedürler açısından çok güçtür. Zaten, III SD başlangıcındaki sosyalizmin ana sorunlarından birisi budur.

B) Kolay Teknoloji Transfer imkanlarının Azalması:

I ve II SD'nin belkemiği olan ürün ve üretim teknolojileri, genelde metal işleyen (metal working; metal fabricating) türündedir. Daha önce kullanıldı mı, bilemiyorum, fakat, bu tür teknolojileri, "makro teknolojiler" diye adlandırmak istiyorum. Makro teknoloji, insan gözünün kolaylıkla algılayıp tanımlayabileceği boyutlarda, büyüklüklerde ürünler, makinalar ve sistemlerdir. Eğer, klasik metallürji, döküm teknolojisi ve bunun tarihsel türevi sayacağımız takım tezgahları bir ekonomiye girmişse, o tarihe kadar bilinen ürünleri ve makinaları, tabii makina yapan makinaları 'kopya etmek' veya legal illegal yollardan transfer etmek mümkündür. Hatta, ekonomide metal üreten baz sanayiler olmasa bile, günümüzde üretimi çok bollaşmış olan metallerin, özellikle demir-çeliğin it-

hali yoluyla tüm değiştirilebilir parçaları (mikro mekanik hariç) bir ekonomide üretmek ve /veya monte etmek, orta düzey bir mühendislik, teknisyenlik düzeyi gerektirir.

İşte bu teknolojik yapı hem sosyalist iktisadi planlamasının hem de kalkınma çağının geç takipçilerinin, kalkınma-sanayileşme "paradigma"larını biçimlendirmiştir. Gerek, Stalinist GOSPLAN'ın gerekse kapitalist mülkiyet sistemi içinde kalkınmağa çalışan az gelişmiş ekonomilerin bir türlü değiştiremedikleri bu ikame edilmez PARADİGMA, ağır sanayi yani demir-çelik ve makina yapan makinalar sektörü kurmak; daha çok demir-çelik, makina üretmek "tutkusu"dur.

Ağır sanayi bazı, 1930'lar, 50'ler ve hatta 60'larda, ileri kapitalist sanayilerle yarışmak, onların kalkınmalarını "tekrar" etmek (replika) için ideal bir kulvar sayılsa bile, bu klasik sanayileşme paradigması, 1970'lerde hızla yıkılmağa; tabiri caizse, "mikro teknolojilerin" egemenliği yayılmağa başladı. Mikro teknoloji gözle kolaylıkla görülüp, algılanamayan; üründen hareket edilip taklit edilemeyen ve çok kez de 'madde' (hardware) değil, bir program, bir bilgi (software) niteliğindedir. Mikroişlemciler ve benzeri devre elemanları gibi çok bilinen örneklerin de ötesinde, eski sanayi devrimlerinden beri bilinen pek çok ürünün de, ileri derecede "minyatürizasyonu", mikro teknolojiler çerçevesine sokulabilir.

İlk Petrol Krizinden sonra yoğunlaşan enerji tasarruf çabalarını, enerjiyi ve ağır metalleri daha ucuz, 'yenilenebilir' ve hafif olanlarıyla ikame süreçlerini de minyatürizasyon çerçevesine almamız yanlış olmayacaktır. Tabii ki, bu yeni sanayileşme biçiminde hatta karşı sanayileşme tavırlarının altında, sadece petrol krizleri değil, çevre hassasiyetinin yaygınlaşması ve ağırlık kazanması da yatmaktadır. Böylece, etrafı kirleten, demir-çelik öğüten ağır sanayi paradigmasının yerini, etrafı kirletmeyen, çok az madde ve enerji tüketen, katma değerleri çok yüksek, 'temiz' mikro sanayiler almağa başladı. Sanayideki "yapısal değişme" dediğimiz olay budur.

C) Modern Sanayi İçinde İkili (Dual) Bir Teknik Üretim Biçiminin (Technical Mode Of Production) Ortaya Çıkması:

Modern sanayinin yeni bir sınıflaması (taxanomy) yapılabilirse teknik üretim biçimlerini (technical modes of production) iki büyük kategoriye ayırabiliriz:

a) İleri Fordizm;; homojen malların, ilkel ROBOTLARLA kitlesel üretimi. Bu II SD tipi üretim biçiminde, üretimi gerçekleştiren direkt işçiliğin hemen tamamı ile kontrol ve destek hizmetlerinden çoğu makinalar-robotlar tarafından ikame edilmiştir. Bazı öncü tesislerde, makinaların bakım ve onarımını yapan

robotlar denenmeğe başlanmıştır. Bu, "makinaların makinalar tarafından üretilmesi" döneminin ilk aşaması olabilir. Ama, henüz, böyle bir döneme girildiğini söylemek mümkün değildir; sadece, 'inflexible', değiştirilebilir parça üretiminin teknik sınırlarına varıldığı söylenebilir.

b)Beklenen devrim ya da sanayideki yeni teknik üretim biçimi "Esnek Üretim Sistemleri" (FMS) ve "Bilgisayarla Tümleşik İmalat" (CIM) diye adlandırılan yeni düzenler içinden çıkacaktır. Artık, akıllı robotlar, çok çeşitli parçaları, talep üzerine, mamul stoksuz üretme imkanına kavuşmaktadır. Bu üretim biçimi de, henüz yaygınlığa kavuşmamıştır; ilk aşamasını yaşamaktadır.

Esnek (flexible) üretim biçimi, 21. yy. başlarında hakim üretim tekniği haline gelebilecek mi? Eski band sistemi ile esnek sistem ne gibi 'hybrid'ler doğuracaktır? Nihai aşamada robotların robotları çizip, üreteceği ve sanayinin bir 'hizmet sektörü'ne dönüşeceği, "sanayi-ötesi toplum"a ulaşılabilecek mi?

Bu soruların cevapları 'futuristik' olsa bile, şimdiden görünen, ileri teknoloji dallarında, hızla, küçük ölçekli, esnek, çok yüksek düzeyde teknik elemanlarla çalışan üretim birimlerinin yaygınlaşmasıdır. Biz, şimdilik, bu üretim birimlerini, tarihsel bir allegori olarak YENİ MANÜFAKTÜR diye adlandırmak istiyoruz. Yeni manüfaktür, elektronik ve iletişimin tüm dallarında, biyotek ve kısmen de metal işleme sanayilerinde yaygın örnekler sergiliyor. Örneğin, mikroişlemcileri ve diğer elemanları kullanarak, küçük ve dinamik bilgi "grupları", sonsuz ihtimaller içerisinde, her sektör ve (uyarılmış ve uyarılmamış) tüm kişisel taleplere cevap verecek yeni ürünler, sistemler, üretim teknolojileri, program, kavram ve yapay diller üretebilmektedirler.

Mevcut teknoloji düzeyinde (state of the arts), bilgi gruplarının kullanıldığı parçalar (DEM), hâlâ, inflexible-kitle üretimi ile imal edilmekte, ancak, bu komponentlerin ürün devreleri (teknolojik ömürleri) çok kısa olduğundan ve aynı zamanda, ürün ve üretim teknolojileri, genelde senkronize değiştiğinden, inflexible-kitle üretim sistemlerini, kısa aralıklarla "yenilemek", yeniden yatırım gerekmektedir.

Yeni manüfaktür, eldeki malzeme ile, yeni 'mimariler' yapma yoluna gitse bile, giderek sıklaşan aralıklarla özel yapım (custom made) chiplere ihtiyaç duymaktadır. Kitle üretiminde, kısa ürün devrelerinin getirdiği yeni yatırım maliyetlerine rağmen, ürün fiyatları (kalitenin çok ilerlemesine göre) hızla düşmektedir. Oysa, aynı durum özel yapım elemanlar için söz konusu değildir. Şimdi, bu standart elemanların flexible tarzda üretimi gündemi işgal ediyor; kuşkusuz, bu noktada da belli bir esneklik elde edilecektir.

Eski, 18. yy. manüfaktürü, bir ürünün bütün parçalarını, bir kaç yardımcı

kalfa ve çırakla gerçekleştiren geleneksel el zanaatından, biraz ilerde, belli bir iş bölümünü içeren atölye imalatıdır. Klasik örneği, A. Smith'in ünlü 'pin factory'sidir. Bir silah imalatçısı, araba yapımcısı meyse, yeni manüfaktür de, ileri teknolojide 'usta' grupların belli bir işbölümü-uzmanlık düzeyindeki işbirliğiyle, standart-kitle mal ve hizmetlerinin ötesinde, özel veya 'özelleştirilmiş' imalata yönelmeleridir. İleri teknolojinin bu yeni atölyeleri, mal (hardware) den daha çok da, hizmet ya da bilgi üretimine (software); A+G faaliyet ve ürünlerine doğru yol almaktadır.

Tanımı ve işlevleri gereği, bu küçük, dinamik 'bilgi' üretim grupları ya büyük-monoton-katı üretim sistemlerinden, sıkılarak tatmin olmayarak ayrılmış ya da çok mobil sosyal ortamlarda hızla bir araya gelip-dağılmaya mütemayil, çok yetenekli, eğitim ve yaratıcılığı en üst düzeylerdeki insanlardan oluşur. Doğaldır ki, bu insanlar gerek işlerinde gerekse sosyal hayatlarında, hiç bir şekildey, katıhiyerarşik yapıların içinde bulunamazlar; böyle yapılarda kalmağa zorlanırlarsa, en azından yaratıcılıklarını yitirip, asosyal hale gelirler. Başka türlü söylenirse, zaten, böyle yapılarda, yaratıcılık ve hareketlilik de ortaya çıkamaz.

Marksist-sosyalist modellerin bazını oluşturan, sanayi ve tarımdaki "kol emekçisi" bu süreç içinde, giderek önemini yitiriyor. Marksist teorideki boşluklar, sendikal hareketlerdeki zaaflar, 'model'deki temel elemanın, denklemlerden çıkmasından kaynaklanıyor. Çalışma saatleri ve saat ücretleri hala bir ölçü birimi olmakla birlikte, bu ölçülerin kullanıldığı üretim alanları giderek azalıyor; artık, bilgi-beceri ve yaratıcılıktan oluşan ölçütler ücret belirlemesinde kullanılmaya başlıyor.[8]

Bu gruplar, sadece, bir şirketin veya çalışma ortamının gerektirdiği asgari bir örgüt yapısı içinde, mümkün olduğu kadar 'informel' işbirliğiyle, kendi işlerini ve gelirlerini kendileri tanımlayarak, kendi koydukları kurallar çerçevesinde çalışırlar. Kısa zamanda çok verimli olmalarına rağmen, liderlik, ve yaratıcılık mücadelesi nedeniyle istikrarsızlık, yeni yapılanma sancıları bir özellik halini alır. Kendini sürekli yenileyen, doğuran bu dinamik yapıda, yönetim ve çalışmaya, en geniş anlamda 'doğrudan demokrasi'; davranış ve düşünceye 'liberallik' hakimdir.

Sürekli talep uyaran, yenilikler peşinde koşan, eski talepleri yeni mal ve hizmetlerle karşılamağa çalışan bu küçük üretim birimlerinin planlamak-programlamak, 19. yy. kapitalizminin küçük üreticilerini 'gütmek'ten daha güçtür. Büyük tröstler, büyük ve az sayıda üretim birimlerini gütmeğe yönelik sosyalist merkezi planlarla (corporate planning) planların, bu koşullar altında, III SD aşamasında devre dışı kalıp, etkinliğini yitirmesi çok doğaldır. Çünkü, çok sayıda (atomistik) üretim birimlerini tanımlamak ve yakalamak, idareci ve hatta

istatistikçi için bile büyük güçlükler taşır. Bilinen planlama ve programlama teknikleriyle bu işleri sürdürmek mümkün görünmüyor. Belki, süper-bilgisayarlara dayanan ultra-modern yeni yöntemler ortaya çıkarsa, konu yeniden gündeme gelebilir; ama, bir Gosplan için, burası denizin bittiği yerdir.

III SD'nin, 'devrim' sayılacak en önemli etkileri gerek sosyalizmin gerekse Büyük Kapitalizmin üst yapıları, siyasi ve sosyal kurumları üzerinde görülecektir; hatta, sosyalist sistemin bütünü düşünülürse, hızla görülmeğe de başlanmıştır. Belki, Marksist modellerdeki, alt yapının üst yapıyı zorlaması-değiştirmesi olgusu ve bunun insan hayatı içindeki somut örneği, yine sosyalist ekonomilerlde, son aylarda yaşanan ve yaşanacak olan deneyimlerdir.

ÜÇÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİNİN ETKİLERİ

Bugünkü veriler ve deneyimler karşısında, III SD'nin, önce sosyalist planlama sistemlerini etkilemesi, sarsması, tarihsel ve (sosyolojik) açıdan kaçınılmaz ve mantıki görünüyor. Çünkü, hareketsiz (statik) kantitatif hedeflere ulaşmak için 'kurulmuş' katı bir ekonomi ve toplum mekanizmasının, bu kadar karmaşık hatta anarşik süreçlerle uyuşması; onu kontrol altına alması beklenemez.

Sosyalist dünya ile Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir grup kalkınmakta olan ülke, III SD'nin getirdiği yeni koşulları ve yapı değişikliklerini anlamakta ve adapte olmakta büyük güçlük çektiler. Bunun en güzel örneklerinden birini Romanya vermiştir. Romanya'da sosyalist rejim yıkıldıktan sonra, Ulusal Kurtuluş Komitesi'nde yer alan, eski rejimin de önemli şahsiyetlerinden ve ülkenin önde gelen entellektüellerinden, eski komünist Silviu Brucan, Financial Times'de, 29 Aralık 1989'da çıkan uzun röportajının bir yerinde şunları söylüyor:

"Sanayi alanında önümüzdeki yıllar çok güç geçecek. On yıldır hiç bir yeni teknoloji ithal etmedik. Çavuşesku'nun, Sanayi Devrimi'nin üçüncü aşamasına karşı -bilgisayarlara, iletişime- inanılmaz bir düşmanlığı vardı. Planda bunlarla ilgili hiç bir şey yoktu; 2010 yılına kadar olan planda bilgisayar üretecek bir tane bile tesis bulunmuyordu. Bu bir az gelişmişlik stratejisiydi. Çavuşesku'nun, 1970'lerdeki politikasındaki akılsızlık, takım tezgahları ihraç etmekle, Romanya'nın gelişmiş bir ekonomi olacağını farzetmesiydi. Üretilen takım tezgahlarının çeşitleri en az Fransa'daki kadar çoktu. Bunların kalitesi 1970'lerde nispeten yüksekti; fakat, takım tezgahları sektörü, son yıllarda çok geri kaldı, çünkü, bilgisayarı sektöre sokamadı (no computerization)."

Acaba, Çavuşesku, isteseydi, Romanya'yı bilgisayar çağına sokabilir miydi? Sosyo-ekonomik yapı buna müsait miydi? Buna biraz ilerde temas edeceğiz.

Ancak, kısaca bir ön kanaat ifade etmek gerekirse, Romanya'nın yapısında bir 'kompüterizasyon' mümkün görünmüyor; sebeplerine de geleceğiz.

Oysa, Pasifik'in Batı kıyısındaki küçük dragonlar (G. Kore, Tayvan, Hong-Kong, Singapur), yeni durumu sezip, buna kolaylıkla adapte oldular. Onları bu yola sevkeden ve adaptasyonu mümkün kılan sosyo-ekonomik koşulları şöyle sıralıyabiliriz:

I) Bu ülkelerin örnek aldıkları ekonomik model (sanayileşme paradigması), yakın siyasi ve iktisadi etkileşimler nedeniyle ABD ve Japonya'dır. Oysa, bu bölge dışında kalan ülkelerde, Türkiye'yi de bu kategoriye sokabiliyoruz, (bilinç altında) Avrupa'nın klasik kalkınma süreçleri ile Sovyet planlarının karışımı bir 'ağır sanayileşme paradigması' hakim olduğundan, II SD'nin çekim alanından kurtulmaları ve 'uzay'a çıkmaları hiç kolay değildir.

II) Pasifik dragonlarının tarihlerinden (1930'lar ve /veya 1950'ler) miras aldıkları bir ağır sanayi mirası ve ideolojileri mevcut değildir. Çünkü, hepsi sanayilerini, 1960'larda, modern sanayileşme paradigmaları oluşurken kurdular. Kıta Çin'inden yenilip kaçarak, 1950'lerde Tayvan'a yerleşen Komingtang, büyük bir kıtada olmadığını bilerek, kendi içinde, ağır sanayi ideolojisini kolayca tasfiye etti. Tamamen bir yıkıntının (tabula rasa) üzerine, sil baştan inşa edilen G. Kore sanayinin, 1967'de Süveyş Kanalı'nın kapanmasıyla doğan süper tanker boom'undan pay almak için, demir-çelik sektörü bazında değil fakat, çok ileri bir inşa teknolojisi bazında, gemi yapımına girişmesi, bir ağır sanayileşme programından ziyade, talebe cevap veren esnek-modern sanayileşme stratejisinin, yeni sanayi paradigmasının bir örneği sayılmalıdır.

III) Yine bu ülkelerin tarihlerinden miras aldıkları, kilise feodalizm vb. katı sosyal yapılar da mevcut olmamıştır. Cumhuriyetçi bir dünya görüşüne sahip Komingtang'ın küçük burjuva kadroları, eski Formoza, yeni Tayvan adasının, basit köylü, sosyal yapısını kısa zamanda çözüp, ekonomiye hakim oldular. G. Kore ise, kendi feodalizmini-köylü ekonomisinin temellerini, 1900'lerde, Japon hakimiyeti esnasında tasfiye etmeyi başarmıştı. Kore Savaşları (1950-3) ise geride kalan sosyal yapıları yıkarak, Güney Kore'yi, çoğunluğu mülksüz ve göçmenlerden oluşan bir 'lumpen' yığını haline getirmiştir. Böylece, yeni ekonomik deneylerin yapılması için ideal bir ortam yaratılmıştır. (Acaba, II Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ekonomik mucizelerde yani Almanya ve Japonya'da, tüm eski sosyal ve ekonomik yapıların yıkılmasının önemli bir rolü yok mu?) Hong-Kong ve Singapur ise, 19. yy. dan itibaren, şehir yapıları halinde gelişmiştir.

IV) Okuma-yazma yaygınlığı, ileri düzey ve kalitede teknik öğretimin kurumlaşması.

Bu noktada, ilgi çekici bir 'paradox', Sovyetler ve Doğu Avrupa'nın bazı ülkelerinden eğitimin yaygınlığı ve kalitesi bakımından çok daha ilerde olmasına ve hatta daha büyük bir 'paradox" gibi görünen, Sovyetler'in, 1950'ler ve 60'larda, uzay, nükleer teknoloji, yakıt ve metalürji alanlarındaki öncülüklerine rağmen, 1970'lerde, bilim-teknoloji ve A+G sonuçlarında, geride kalmalarıdır.

Tarihsel olarak, böyle bir olgu, 18. yy. da, bilim ve felsefe alanında, İngiltere ile aynı düzeyde ve hatta bazı alanlarda daha ileri olan Batı Avrupa'nın, teknik imkanları içinde olmasına rağmen, İlk Sanayi Devrimini gerçekleştirememesidir. Gerçi, SD'ni hazırlayan pek çok faktörden sadece birisi, bilim ve teknoloji düzeyidir. Üstelik, SD'nin ilk aşamasındaki mekanik icatlarla, "yüksek" bilimin bugünkü teknolojik devrimler gibi, olmazsa olmaz, **sine qua non,** organik bir ilişki de gözlenemez. Yine de bazı yazarlar, bu aşamada dahi bilim ve teknoloji düzeyleri arasında yakın ilişkiler bulmaya devam ediyorlar.

Sovyet teknolojisinin geri kalmasında, teknolojileri yayacak (diffusion of innovation) ve yayarken, genişleterek üretecek piyasa mekanizmalarının, girişimcilerin bulunmaması ileri sürülse bile, bu da tek başına, bir iktisadi-sosyal sistemin, teknolojide çok üst noktalara ulaşıp, geri dönmesini yeterince açıklamıyor. Daha da ötesi, bugün, piyasa mekanizmaları ve girişimciler yaratmak için açılan kapılardan yeteri kadar insan geçmemesi. Olayın kökenleri, 70 yıllık Sovyet tarihinin getirmeğe çalıştığı (ve anlaşılan, bir türlü getiremediği) insan tipinden mi, yoksa, Sovyetler'in uzun Rus tarihinden devraldıkları geleneksel insan tipidne mi kaynaklanıyor? Bir anlamda, Karl Wittfogel'in "Oriyental Despotizm" tezlere, yeniden gündeme mi geliyor?

Rusya'nın, Büyük Petro'dan (18. yy. başı) beri, tepeden inme, Batılaşma sürecinin, zorlama yöntemiyle getireceği teknolojilerin sınırlarına, 1970'lerde geldiği; çünkü, disiplinli, sabit hedefli, katı kurallar dünyasının; oynak hedefli (moving target), esnek, hemen hemen anarşik bir ortamda, hiç bir yere oynama imkan ve cesareti (motivasyon) bulamadığı, ekonomiden ziyade, sosyolojik bir olgu olarak ortadadır. (Oynak hedef, çok kısa zamanda ortaya çıkan durumlara göre kaynak tahsisleri yapabilmek, yatırımları, normal teknolojik ömürleri bitmeden, kolaylıkla 'omsolete' sayıp, silebilmek (scrape out) anlamında; belli bir anda, bir çok alternatif hedefin bir arada bulunması ve/veya yeni hedefler üretilebilmesi olanağıdır).

Olgunluk çağındaki geleneksel tekelci kapitalizmin referans noktaları yani sabit kurlar, Keynesian iktisat (talep) yönetimi ve tek bir ana (key currency) paraya bağımlılık; 1970'lerde, yerini, oynak kurlu, oynak hedefli anarşik bir yapıya terkediyor. Bu yeni 'veriler' sosyalizmi etkilediği kadar tekelci kapitalizmi de, uzun dönemde nasıl etkiler? Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, tekelci

firmanın 'corporate planning'i ile sosyalizmin merkezi planlaması arasında büyük nitelik farkları görülmüyor. Kaynak tahsisleri, oynak paralarla, global bir ekonomide nasıl olacaktır? Bu faktörler global istikrarsızlığa ne ölçüde yol açacaktır?

Piyasa sisteminde nazım (regülatör) rolü oynayan global tekellerle (çok uluslu firmalar, uluslar-ötesi firmalar), geleneksel bankalar sistemi, devletler, elini eteğini ekonomiden çektikçe, giderek güç kazanan anarşik yapıyı nasıl "tanzim" edebileceklerdir? Bankalar, global borç yükü, 'off shore banking" rekabeti ve para sermaye piyasalarının, iletişim teknolojisindeki ilerlemelerle artan dengesizlikleri nedeniyle büyük bir risk içinde bulunuyorlar. Tekelci, büyük firmalar ise, III SD'nin getirdiği yeni koşullar ve dinamik ortam karşısında, dağılıp-parçalanma; yok olma veya maliyeti çok yüksek yeniden yapılanma, alternatifleri karşısındadırlar.

Dağılma-yok olma-yeniden yapılanma alternatifleri ile karşılaşan bir başka yapı da, klasik kapitalizmin siyasi üst yapısını oluşturan temsili demokrasiler ve bunların parlemento sistemleridir. Doğu'da çözülen sosyalist sistemler, can havliyle, bu arkaik sistemlere can simidi olarak sarılırken, bu sistemler kendi içlerinde, özellikle, az gelişmiş piyasa ekonomilerinde büyük bir yaşama savaşı veriyorlar; tıpkı, katı sosyalist yapılardaki gibi, 'Yeni Cesur Dünya'nın[9] ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte görünmüyorlar.

Az gelişmiş yapılarda, temsili demokrasinin, köylülüğü yeniden ve genişleterek üreten bir işlev gördüğü artık iyice anlaşılmış durumdadır. Bu az gelişmiş demokrasilerde, siyasi üst-yapı ile ekonomik hayatın etkileşimini düşündüğümüzde, kırda ve kentte her türlü disiplini yitirmiş toplumların, değil III SD, İkinci Sanayi Devrimi'nin 'optimal' sınırlarına bile ulaşmaları mümkün görülmüyor. İleri sanayi toplumları düşünce ve siyasetteki liberal ortamlarına, bazı dönemlerde 'repressive' nitelikte rejimlerin sağladığı çalışma disiplini ile ulaşmışlardır. Ancak, günümüzde, iletişim teknolojilerinin, 'mass media' araçlarının yaygınlığı karşısında, dünya yüzünde, sadece bir kaç baskıcı rejim örneği yaşamaktadır; onların da modern iletişim teknolojilerinin global etkisine daha fazla dayanacakları tahmin edilmiyor.

Demokrasileri ve sosyalist sistemi, III SD'nin yarattığı büyük iletişim devriminin etkileri açısından, ayrıca düşünmek zorundayız. Çünkü, III SD'nin, toplumlar üzerindeki en büyük global etkisi iletişim alanındaki eletronik araçlar-sistemler yoluyla gerçekleşmektedir. Dünya borsalarından kültürlere, siyasi düşüncelerden günlük hayat-davranış biçimlerine değin, uydu kanalları, fax cihazları, bilgisayar ağları, oyunları, TV, video vb. yüzlerce araç-sistem, en uzak köşeleri, en küçük toplumları dahi etkisi altına alan 'sosyal bir elektromanyetik

alan' yaratmıştır.

Bu alan içinde, siyasi sınırlar, korumaya alınmış rejim bölgeleri, teoride ve uygulamada, giderek anlamlarını yitiriyorlar. Teknoloji, özellikle, iletişim ve ulaşım teknolojileri hiç bir doğal veya yapay sınır tanımıyor; insanlar, yeni teknolojilerin her türlü ürünleri ve yeni düşünceler, zevkler, tatlar, sesler daha büyük ölçeklerde ve süratlerde hareket ediyor. 'Dünya küçülüyor' diye klişeleştirilen olgunun temelinde bu gelişmeler yatıyor.

MİLLİ DEVLETTEN MAHALLİ DEVLETE

Milli devletin tanımını yapmak ne kadar kolaysa, en azından tarih ve mevcut kavram setlerine dayanarak 4-5 yy. lık bir olguyu belirlemek mümkünse de, şimdi ileri süreceğimiz oluşum halindeki "mahalli devlet"i tanımlamak, yeni bir kavram seti gerektirdiğinden oldukça riskli bir iş olacaktır. Risklerden birisi, cari vokabüler içinde, mevcut bir terime yeni bir anlam yüklemekle ilgilidir.

Mahalli idare (local administration, local government), terimleri, belediyelerden (kent idaresi) il idarelerine değin bir çok mahalli birimi kapsayan tarihi bir kategoridir. ABD yapısındaki federe eyaletler (states) de yine tarihi ve bilinen bir kategoriyi oluşturuyor. Ancak, şimdi ileri sürdüğümüz, mahalli devlet (local state) kavramı, son gelişmeler karşısında, bağımsız (sovereign) milli devlet kavramı ile mahalli idare arasında, kimi temel unsurlarını kaybetmiş milli devlet ile etnik veya coğrafi temelde, yeniden tahditli biçimde, milli devlet modeli çerçevesinde kendini formüle etmiş bir siyasi birimdir.

Dünya siyaseti, iki kutuplu modelden hızla ayrılıp, 19. yy.ın Milletler Sorununa U dönüşü yaparken; iktisadi yapı da, başka bir boyutta geçen yüzyılın kapitalizmine geçiş halinde denilebilir. Uluslararası işçi hareketinin birliği ve güçlü yerini sermayenin globalizasyonuna bırakıyor. Sovyet yönetimi, bir zaman makinası gibi zamanı durdurmuş, hakim olduğu bölgelerde, Milletler Sorununu buzdolabına koymuştur. Sovyet sisteminin zayıflayıp, çözülmesiyle birlikte, Milletler Sorunu, kendisinden ayrılması mümkün olmayan Din Sorunlarıyla birlikte 'tarihin derin dondurucusundan' gün ışığına çıkıyor. Sovyet deneyi, bu şekilde, Milletler Sorununu çözmüş değil, ertelemiş oluyor. Tarihsel olarak dondurulduğu yerde, 'ısınarak' canlanan Milletler ve Dinler Sorununun, zaten 'sıcak uykuda' kaldığı yerlerde ortaya çıkması çok daha kolay ve doğaldır. Türkiye'den Kanada'ya değin bu sürecin en acılı biçimde yaşanacağı söylenebilir.

Almanya ve Japonya'nın, iktisadi süper güçlerini siyasi süper güç haline dönüştürmeleri, 19. yy. ın oynak-çok kutuplu modeline dönüşün başlangıcı olabilir. Avrupa Topluluğu çerçevesinde, 12 Eyaletlik bir Avrupa Birleşik Devlet-

leri modelinin şimdilik 100 yıl ileriye atıldığı; yeniden bir Alman-Fransız veya Alman-İngiliz (ve ABD) sorunu ortaya çıkabileceği gibi; "Atlantik'den Ural-lar'a" bir Avrupa Evi'nin gerçekleşebileceği de söylenebilir. Ancak, Türkiye'nin bugünkü yapısıyla ne Avrupa Topluluğu'nda ne de tasarlanan bir Avrupa Evi'nde yeri mevcuttur.

TÜRKİYE

İktisadi yapıyla siyasi-sosyal yapıların birbirini organik biçimde etkilediği bir dünyada, III. Teknoloji Devrimi yaşanırken, Türkiye nerede olacak ve ne yapacaktır?

Türkiye, yarım yüzyıldır benimsediği iktisadi-siyasi 'paradigma'ların yıkıldığını gördükçe, yeni dünya modelleri, iktisadi, sosyal ve siyasi yeni sosyal buluşlar üretmek yerine, büyük bir ürküntüyle içine kapanmakta, eski paradigmalarına sarılmaktadır. Zaten, eski paradigmalar, başka paradigma üretmesine gerek ve / veya imkan vermeyen, dış dünyadan ithal edilmiş dogmalardır. Bir zamanlar, Batı'ya gönderdiği kendi köylülerinin bir Avrupa kentinde duyduğu yalnızlık, korku ve güvensizliği, bir toplum olarak uluslararası camiada, şimdi kendisi yaşamaktadır.

Korkan her canlı organizma gibi, ülkenin tüm siyasi katmanları ve yönetimi, tepkiyle daha 'paranoid', daha baskıcı hale gelmekte, bütün dış temas noktalarını kapamaya, denetlemeye çalışmaktadır. Döviz kazanmak için, dış ticaret ve turizme açılmak bu gerçeği değiştirmez. İspanya da, Franko döneminde, dış ticaret ve turizm alanında büyük başarılar elde etmişti; bu bir açıklık kriteri değildir.

İçe kapanma ve baskı eğilimi iç ve dış sorunlar arttıkça daha güçlenecektir. Tablo budur. Bu tablo ise, dünyanın gevşediği, katı polis rejimlerinin bile yerini demokratik forumlara bıraktığı bir dünyada tamamen çağ dışıdır. Çağa ters gidiş de içine kapanmış bir toplumda kolay hissedilmez.

Bu çıkmazdan, belli bir iktidarı veya mevcut iktidarı sorumlu tutmak da yanlıştır; en azından, yukarıda yaptığımız analize ters düşer. İktidarı, muhalefeti ve yaşadığı darbeleriyle, Türkiye'nin yönetimi, kendi siyasi-sosyal sisteminin bir ürünüdür. Muhalefet ve iktidar gruplarının dış dünyaya ve ülkenin ana sorunlarına temel bakışlarındaki birlik ve yeni model üretmedeki kısırlıkları bunu kanıtlamaktadır.

Bu siyasi-sosyal yapı nasıl değişir? Bu bir iktisatçı alanı değildir. Yukarıdaki tespitlerimizi de, iktisadi yapıyı, yeni üretim modelini ilgilendirdiği için yapmış bulunuyoruz. Bizim burada belirteceğimiz tek ve nihai nokta, Türki-

ye'nin, siyasi-sosyal yapısını çağdaş hale getirmedikçe, bilgi üreten, sanayi-ötesi yapıya geçmeğe hazır bir toplum, bir ekonomi olamıyacağıdır.

Nisan 1990 Ankara

NOTLAR

1. Ashoka Mody, 'Strategies for Developing İnformation Industries, **The European Journal of Development Research, vol ı, no ı,** June 1989 içinde s. 41-3.

2. "Hakim azınlık" kavramı içinde bkz. Arnold J. Toynbee. **A Study of History**, Vol. 12. 305.

3. Francis Fukuyama.

4. Yalçın Küçük, **Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu,** Haziran Yayınevi, 1987, s. 383-91.

5. İleri teknoloji (high tech) veya daha teknik ifadesi ile teknoloji-yoğun ürün ya da sektörlerini, OECD, katma değerlerinin, en az % 2.36 oranında A+G harcaması yapılan ürünler, biçiminde tanımlıyor. Margareth Sharp, "Europe: Colloboration in the High Technology Sectors", **Oxford Review of Economic Policy**, Vol 3, No 1.

6. Fortune ya da Businessweek dergilerinin son yıllardaki herhangi bir sayısında genç girişimcilerin başarılarıyla ilgili sonsuz malzeme bulmak mümkün. Özellikle, enformasyon teknolojileri, bilgisayarlar ve software alanlarında, büyük firmalardan ayrılan, kendi firmalarını kuran çok sayıda girişimcinin hayat hikayeleri, örnek olaylar halinde, III SD aşamasındaki yeni kapitalizmin tanım ve tahlilini yapacak araştırıcıları beklemektedir.

Bu gelişmelerde, ileri sanayi ekonomilerinin sermaye bolluğunu, parlak teknolojik yeniliklere veya bu yenilikleri gerçekleştirecek potansiyele sahip genç ve küçük girişimcilere kolaylıkla aktarabilecek pek çok kaynak aktarım (kredi) yönteminin büyük rolü vardır. Bu yöntemlerden biri de, 'Küçük Girişimci Sermayesi', venture capital'dir.

7. Fortune, April 23. 1990 sayısında, ABD'nin en büyük 500 sanayi firması hakkındaki survey ile ilgili olarak ilk 500'e giren firmaların son 30 yıldaki performansları da ele alınmış. Buna göre: Satışlar, sabit fiyatlarla, 1959-69 arasında % 91,7; 1969-79 arasında % 54,9 artmışken 1979-89 arası % 7,1 artmıştır.

Karlar ise, aynı sırayla % 75,2; % 51,3 artarken, geçtiğimiz onyılda, sabit fiyatlarla % 3,6 azalmıştır. Yine 1980'de, 500 lerin istihdam hacmi 100 kabul edilirse, 1989'da bu 80 in altına düşmüş bulunuyor. Oysa, ABD imalat sektörü toplam istihdamı, 1984'de 90 a düşerken, 1989'da, tekrar 1980 düzeyine yaklaşmıştır. Firmaların borçlanma oranları da (leverage ratio) 1980 lerde hızla artmıştır.

8. Ergun Türkcan, "Elektro-Ekonominin Parası", 1989 **Sanayi Kongresi Bildirileri,** Yayın No: 134/1 içinde. Bu bildiride, sanayi-ötesi bir toplumda, hizmetlerin hizmetlerle üretildiği, mal-

ların serbest mal, hizmetlerin (bilgi üretiminin) katma değer yarattığı ileri bir iletişim ekonomisindeki değişim ve değer sorunları ele alınmıştır. Burada hizmetin değerinin sadece çalışma süresi değil, zeka-bilgi-beceri düzeyi-deney karışımı bir kişisel endeksleme ile ortaya çıkabileceği varsayılmıştır.

9. Aldous Huxley'in 1932'de yazdığı ve ilk kez Orhan Burian'ın kaleminden 1946'da Türkçe'ye kazandırılan **Brave New World** (M.E.B. Klasikleri) kastediliyor.

Marx ve Aydınlanma

Adnan EKŞİGİL

I.

Tarihe göreceli bir bakış: Tüm evrensel biçimlerin göreliliğinin vurgulanması. Farklılıkların ve tarihsel kopuklukların önplana çıkarılması. Bilim fetişizminden kaçış, bilimin mutlak yetkisine karşı direniş: Bilimin de, tıpkı din gibi, herhangi bir gelenek olduğunun ve en azından diğer gelenekler kadar toplumun varoluşsal çıkarları karşısında sınırlanması gerektiğinin düşünülmesi. Buna bağlı olarak, din ve benzeri ideolojilere daha derin bir hoşgörü. İlerleme fikrine yönelik kuşkuculuk. Doktriner sistem kuruculuğuna ve savunuculuğuna karşı kayıtsızlık, hatta düşmanlık. "Monolitik" siyasal mücadelelere ve genel olarak siyasallığa karşı mesafeli bir duruş. "Günlük" ve özel yaşamın mütevazı fakat "gerçek" erdemlerine daha geniş bir duyarlılık. Psikolojik, etnik ve mahallî özgüllüklere taze bir ilgi. İfadesini "ekolojik" kaygılarda bulan bir yaşamsal denge arayışı...

Bu ve benzeri olgular, son yıllarda Batı'nın düşünce gündeminde gitgide ön sıralara yerleşen temalar. Aralarında anlamlı bir ilişki görülebildiği ölçüde, bu temaların bütününü oluşturan anlayışa bazen "post-modernizm" de deniyor.[1] 1973'deki petrol krizi, birçok gelişmenin dönemlendirilmesinde olduğu gibi, post-modernizmin izinin sürülmesinde de simgesel bir tarih sayılabilir: Çoğu yakın dönem tarihçisine göre, İkinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile petrol krizi arasındaki zaman dilimi modernizmi, krizden bu yana devam eden süre ise post-modernizmi besleyen dönemler. 1945 ile 73 arasındaki yaklaşık otuz yıl, Batı'nın neredeyse kesintisiz biçimde büyüdüğü tam bir iyimserlik dönemi. Hoş, 1945'den önce az felaket, az yıkım yaşanmamış, ama insanların hafızası zayıf, daha doğrusu, istediklerini kolayca unutma yeteneğine sahipler. Bu yetenekten

ötürü, Büyük Savaş'ta akan kanlar daha kurumadan herşeye sıfırdan, hiçbir şey olmamış gibi şevkle başlayabilmişler, yıkılanları sabırla yeniden kurabilmişler. 1973'ten itibaren ise, o kesintisiz büyüme tökezlemeye, ekonomi rayından çıkmaya, denizin bittiği hissi yaygınlaşmaya başlıyor, etrafa gitgide kalınlaşan bir karamsarlık tabakası çöküyor, karamsarlığın giremediği sağlam kaleleri de eski iyimserliğin o engel tanımaz heyecanından hayli uzak, buruk bir gerçekçilik, temkinli bir kuşkuculuk perdesi sarıyor.

İlkin, Sovyet blokunun ve bu blokla beraber "resmi Marksizm"in çöküşünün, bu gelişmeyi tersine çevireceği düşünüldü. Düşünüldü ki, bu çöküş Batı'ya yeni pazarlar açacak, bu pazarlar yepyeni bir büyüme dönemi başlatacak, bu dönem de sonunda yeni bir modernizme kaynaklık edecek. Pazarların açılması ve büyüme konusunda kesin hükümde bulunmak için belki hâlâ çok erken, ama bu konudaki beklentilerin gerçekleşeceğine dair ciddî bir belirti henüz ortada yok. Ancak bu beklentiler gerçekleşsin veya gerçekleşmesin, resmî Marksizmin çöküşünün bugünkü konjonktürde modernizmin yeniden filizlenmesine değil, büsbütün kurumasına zemin hazırladığı açık. Bunun nedeni, Marksizmin esas itibarıyla "modernist" bir doktrin olarak algılanagelmesinde yatıyor. Modernist bir doktrinin çöküşünün post-modernizmin önünü açması ve bu akımı dolaylı da olsa güçlendirmesi doğal bir durum. Bu durumun sonucu olarak da, artık Marksizmin post-modernizmi değil, post-modernizmin (eğer öyle bir derdi varsa) Marksizmi açıklayabildiği inancı yaygınlık kazanıyor.

Bu inancın doğruluğunu ölçebilmek için, modernizm /post-modernizm tartışmasının özgül terimlerini kuşkusuz yakından incelemek gerekir. Ama bu yetmez. Ayrıca, tartışmaya tarihsel bir perspektif kazandırmak için, bu terimlerin kaynaklarına da inmek şart. Kimi tarihçiye göre, post-modernizmin izi, İkinci hatta Birinci Dünya Savaşları'nın öncelerine kadar sürülebilir. Oysa, post-modernizmin kökenlerini daha da gerilerde, 19. yüzyıl başlarında Aydınlanma'ya karşı ortaya çıkan romantik hareketin bağrında aramak hiç de zorlama olmaz. Kuşkusuz, post-modernizmle romantizm birbirinden çok farklı dönemlerin ürünü. Bu dönemlerin her birinin başka hiçbir dönemle kıyaslanamayacak bazı emsalsiz yönleri olduğu muhakkak. Ancak, aralarındaki ortak noktaları ve yakın benzerlikleri de gözden kaçırmamak gerekir. Post-modernizm tartışmasında görülen temaların bazıları, romantizm tartışmasında sadece çekirdek halinde mevcutken, bazıları ise dönemin koşullarına göre şaşırtıcı derecede olgunlaşmış bir nitelik taşımakta. Örneğin ekolojik denge arayışı ve "doğaya dönüş" türünden temaların, doğal dengenin henüz pek bozulmadığı romantik dönemde değil, olsa olsa dünyanın iyice grileştiği post-modern günümüzde ortaya çıkabileceği düşünülebilir. Oysa bu temaların o dönemde - özellikle o dönemin Alman romantizminde - de çarpıcı biçimde gönülleri fethettiğini biliyoruz.

Temaların benzerliğine ve yakınlığına rağmen, sözkonusu akımlar arasındaki yaklaşım ve ifade farklılıkları elbette gözardı edilemez. Post-modernizm tartışması çok daha olgusal, dışsal (dışa dönük, "extrovert"), gözlemci, görsel ve "medyatik"tir. Sözgelimi, bir grafik sanatçısı bile post-modernizm tartışmasının ortasında kendini bulabilir, bu tartışmaya ciddî müdahalelerde bulunabilir, çünkü tartışmanın koşulları ona bu imkânı ve araçları sunmaktadır. Oysa romantizm tartışması çok daha sözsel, içsel (içe dönük, "introvert"), doktriner ve "felsefî"dir. Bu özellikler "kaynaklara inme" çabalarına pekâlâ gölge düşürebilir: Post-modernizmin işaret ettiği bazı çağdaş sorunların şeklini ve yönünü koyu bir felsefi söylem içinde kaybetme tehlikesi daima vardır. Fakat öte yandan, aynı özellikler konuyu perspektif içine oturtmaya da yarayabilir: Romantik tartışmadaki öncellerine gitmek, günümüze ait sorunların yüzeyde kalan yönlerini mantıksal sonuçlarına götürmenin ve böylece daha iyi kavramanın bir aracı olabilir.

Kısacası, bütün sınırlamaları ve tehlikelerine rağmen, post-modernizm tartışmalarına girmenin bir yolu da, romantizmin neredeyse ikiyüz yıl önce ilk defa gündeme getirdiği bazı sorunlara bakmaktan geçiyor. Şüphesiz, kendi başına yeterli olmayan, ancak gerekliliği su götürmez bir yol bu. Bu gereklilik de, özellikle Marksizmin bağlamında ortaya çıkıyor. Çünkü Marksist doktrinin doğuşu, romantik akımın hemen ertesine rastlıyor. Bu nedenle de, Marksist doktrin üzerinde romantizm/Aydınlanma karşıtlığının derin izleri var. Bu izleri göz önünde bulundurmadan, Marx'ın doktrininin post-modernizm karşısındaki konumunu belirlemek herhalde mümkün değil.

Sözkonusu izlerin Marx'ın düşüncesinde belirli bir ikilik yarattığı söylenebilir. Romantizm/Aydınlanma tartışmasının içine çekilebildiği ölçüde, Marx'ın düşüncesinin bir yönüyle Aydınlanmacı, bir başka yönüyle de romantik temalarla örtüştüğü ileri sürülebilir. Kanımca, bu ikiliği algılamamızı sağlayacak iki kilit konu, bilim ve diyalektikdir. Bilim, hiç değilse görünürde, Marx'ı Aydınlanma'ya yaklaştıran, diyalektik ise uzaklaştıran bir takım öğeler içerir. Bu öğeleri gözden geçirmek, Marx'ın Aydınlanma ve romantizmle olan karmaşık bağlarını çözmek için sanırım iyi bir başlangıçtır.

Benim de burada yapmak istediğim bu. Bu amaçla ilkin bu yazıda Aydınlanma ve romantizme özgü belirli ana varsayım ve hükümler üzerinde durup, bunları Marx'ın doktrinini yönlendiren bazı temel öncüllerle karşılaştırmayı deneyeceğim. Bu denemenin Marx'ın düşüncesindeki sözkonusu ikiliğin koşulları ve terimleri hakkında bize belirli ipuçları vereceğini umuyorum. Bu yazıyı izleyen ikinci yazıda ise, doğrudan doğruya Marx'ın bilim ve diyalektikteki yaklaşımını ele alacağım. Oraya bir zemin olması amacıyla da, aşağıda Hegel'in diya-

lektiğine ayıracağım yeri biraz geniş tutmayı uygun görüyorum. Eğer bu iki yazıda da anlamlı saptamalarda bulunabilirsem, bu saptamaların Marx'ın postmodernizmle ilişkisini anlamada faydalı bir "fon" bilgisi oluşturabileceğini düşünüyorum. En azından, yazılardan beklentim bu.[2]

II

Aydınlanma düşüncesinin temelinde, tüm değerlerin öznelleşmesi yatar. Bireyselleşme ya da bireyin özerkleşmesi fikrinin de bu öznelleşme olgusundan kaynaklandığını biliyoruz. Bireysel özerklik, insanın **kendi başına** düşünme, yargılama ve hareket etme yetisine sahip olması demektir ki bu da, insanın herhangi bir "doğa" tarafından belirlenmediği anlamını taşır: İnsanın esasen doğası yoktur; Fichte'nin o ünlü deyimiyle, bir "hiç"tir insan -ve hiçten varolur. Aydınlanma'nın kilit varsayımı budur; ve nasıl ki her ideoloji kendi temel varsayımından belirli bir "kurtuluş" şeması türetir, Aydınlanma da bu varsayımdan yola çıkarak kendine göre bir kurtuluş projesi oluşturur.

Bu projeyi en belirgin aşamalarıyla şöyle ifade edebiliriz: İnsan, "özünde", "başlangıçta", bir hiçtir. "İnsanlar özgür ve eşit doğar" dendiği zaman da kastedilen düşünce budur. İnsan, nasıl çıplak doğar ve ancak sonra giydirilip kuşatılırsa, aynı şekilde önce herhangi bir doğası bulunmadığı anlamında bir "hiç" olarak doğar ve ancak sonra belirli bir doğa edinir, ya da ilgili literatürün o özgül deyimiyle, **doğallaşır.** Burada, insanın doğallaşması belirli nitelikler kazanması demektir: Bir dile, dine, tarikata, ırka, milliyete, şehre, mahalleye, aileye, sülaleye, mesleğe vs. olan aidiyet -hatta cinsiyetin fizyolojik sınırlarının ötesindeki normlara olan aidiyet dahi- bu niteliklerdendir. Tabii bu nitelikler **tikel** olduğu ölçüde, sözkonusu doğallaşmanın aynı zamanda bir **tikelleşme** olduğu da ortadadır. Kısacası insanın doğallaşması, belirli özgül geleneklerin, göreneklerin, alışkanlıkların, önyargıların, tabuların vs. kalıbına girmesi, bunlar tarafından kuşatılması, yoğrulması anlamını taşır. Ancak, bu doğallaşma "kendiliğinden" akan giden öylesine güçlü bir süreçtir ki, insan bu kuşatmanın dışına hiçbir zaman çıkmaz, çıkamaz gibi görünür. Nitekim, tarihin de yeterince tanıklık ettiği gibi, pek çıkmaz da. Üstelik, yalnızca sözkonusu sürecin kendi insanî iradesini aşan sürükleyici gücü nedeniyle değil, bizzat kendi tercihiyle de çıkmaz: İnsan örtülü ve giyinik bulunmayı genellikle çıplak kalmaya yeğler. Zira "hiç olma" fikri, tıpkı, sözgelimi, "piç olma" fikri gibi, belirli bir köksüzlüğü hatta kaybolmuşluğu öngördüğü ölçüde, hayli zor gelebilir insana. Böylece, hangi öznel ve nesnel nedenlerle olursa olsun, sonuçta insan daha "başlangıç"tan itibaren hep bir doğa içindeymiş, bir doğası varmış gibi görünür. Oysa yanıltıcı bir görüntüdür bu. Çünkü gerek insana atfedilen doğada, gerek doğal-

laşma sürecinin kendisinde aslında insandan katılan, insan-yapısı olan pekçok şey vardır. Bu bakımdan burada doğa ve doğallaşma, ilk bakışta algılanabileceğinden çok daha az "doğal", çok daha da fazla **yapay** bir olgudur. "Aydınlanmak" da, herşeyden önce bu yapaylığı görebilmekten geçer zaten. O halde Aydınlanma düşüncesinin kurtuluş projesi şu üç aşamada tasavvur edilebilir: Birinci aşamada, insan bir "hiç"tir, doğası yoktur, çırılçıplaktır. İkinci aşama daimi bir "giyinme" faslıdır: İnsan bu noktada geleneklerin, göreneklerin, tabuların, kurumların kalıbına girip, bunlara özgü türlü renklere büründükçe, belirli bir "doğa"ya kavuşur. Fakat insan bir doğaya kavuşurken, bu doğanın yaratıcısının son tahlilde bizzat kendisi olduğunu unutur, kendi başına hareket etme, düşünme ve yargılama yetileri de dahil olmak üzere tüm benliğini bu doğaya teslim eder ve bir noktadan sonra, onun tutsağı olur. Burada tutsak olma, kelimenin en geniş ve varoluşsal anlamıyla yabancılaşmadan başka birşey değildir. Şu halde insanın bir doğa edinmesi, yani doğallaşması, aslında belirli bir yabancılaşmayı öngörür. Böyle olunca, yabancılaşmanın giderilmesinin, yani kurtuluşun, bizzat bu doğallaşma sürecinin dışına çıkmaktan, bu süreçten kopmaktan geçtiği ortadadır. Aydınlanma düşüncesinin kucakladığı kurtuluş projesinin üçüncü ve son aşaması da, işte bu kopuşa işaret eder.

Romantik düşüncenin benimsediği insan kavramına gelince bunun Aydınlanma'nınkinin tam tersi olduğunu söyleyebiliriz. Romantizmin yaklaşımı, doğallaşmanın insanın "öz"ü ile ilgili herşeye öncel olduğu fikrine dayanır: İnsanı insan yapan, onun belirli bir gelenek, bir kültür, bir yaşama biçimi vs. içinde bulunmasıdır. İnsan "giyinik" doğmaz, ama giyininceye kadar da insan sayılmaz. İnsan, ancak doğallaşmanın **önceden** belirlediği tikel bir durum ve kimlik içinde vardır ve tarihte de daima böyle varolagelmiştir. İnsanlık durumunun bu tikel niteliği, onun evrenselliğini engellemek şöyle dursun, tersine mümkün kılar: Gerçek evrenselliğe, ancak tikelliğin dolayımıyla varılabilir. Şu halde romantik düşüncenin kurtuluş projesi de, gene yukarıdaki üç aşamalı çerçevede ele alırsak, Aydınlanma'nınkinin tam tersi sayılabilir. Birinci aşamada, insan doğasız bir "hiç" olmak yerine, tamamen belirli bir doğa tarafından belirlenmiş –amiyane tabiriyle "sağı solu, yeri yurdu belli" – bir varlıktır (bir piç değil, bir baba -hatta bir ata!). Sonraları bu varlık yavaş yavaş doğasından kopar, yapaylaşır: Doğallaşmanın etkisizleşmesi ve içeriksizleşmesinin düpedüz yabancılaşma olarak algılandığı ikinci aşamadır bu. Bu aşamada romantiklerin gözde deyimiyle "köksüzleşen" insan, nihayet son aşamada kurtuluşu doğasına dönmekte, tekrar doğallaşmakta bulur.

Aydınlanma'nın kurtuluş şemasının, son tahlilde Kartezyen felsefenin temel ilkelerinden kaynaklandığını biliyoruz. Buna göre insan, yalnızca ve yalnızca geleneğin - önyargıların, sağduyunun, duyulara dayanan bilgilerin, törelerin,

alışkanlıkların, kamuoyunun, tikel inançların vb, kısacası, bütün bu öğelerden meydana gelen doğallaşmanın - köktenci bir eleştirisine girişebildiği ölçüde insandır. Bu bağlamda insan olmak, kendini çevresindeki herşeyden soyutlamak, tüm doğal bağlardan, tüm "akrabalıklar"dan koparmak gücüne sahip olmaktan başka birşey değildir. Gerçekten de, Kartezyen felsefeye göre insanı karakterize eden başlıca özellik eksilme/eksiltme yetisidir: Gitgide daralan hiperbolik - hiperbolü andırır- bir kuşku çemberi içinde eksilme, eksiltme, yahut deyim yerindeyse düşünceyi boşlukta yakalama, yani düşünceyi herhangi bir şeyin düşüncesi olmadan kavrayabilme yetisi. Bunun diğer anlamı, katıksız bir düşünceye, daha doğrusu düşünme yetisine indirgenmiş mutlak bir öznelliktir. İnsan, bu öznelliğin ta kendisidir. Hiçbir fikir, yargı, bağlılık ya da aidiyet, eğer bu öznellikte bir şekilde kaynağını bulmuyorsa, meşru sayılamaz.

Kuşkusuz, Aydınlanma ile Kartezyen düşünce arasında dönemsel olduğu kadar kuramsal yönü de hemen göze çarpan bazı farklar yok değildir. Bu farklara örnek olarak ilk akla gelen, Cassirer'in Aydınlanma hakkındaki bilinen tezidir. Bu teze göre Aydınlanma, Kartezyenizmin tümdengelimsel indirgemeciliğine karşı çıktığı ve deneyimin gözlemine ağırlık verdiği için Kartezyen düşünceden çok farklı hatta zıt eğilimleri temsil eder. Cassirer'in tezinin önemli bir gerçeğe işaret ettiği muhakkak. Ama bu gerçek yukarıda ele aldığımız genel bağlamda, ancak bir parantez olabilir: Bütün değerlerin öznelleşmesi konusunda, Aydınlanma'nın Descartes'in açtığı alan üzerinde yükseldiği tartışma götürmez. Keza, bizzat devrim fikrinin de Kartezyen ilkelerden kaynaklandığı ortadadır. Hoş, burada da bir parantez açılarak Descartes'in devrim düşüncesinin kendi ilkelerinden çıkarsanmasından nasıl çekindiği ve bu tehlikeye karşı nasıl ilginç özürlere başvurduğu anımsatılabilir. Ama bu özürlerin hiçbirinin devrim düşüncesiyle Fransız filozofun ortaya attığı ilkeler arasında varolan organik bağı perdeleyemediği de ortadadır. Gerçekten de devrim fikri, toplumu geçmişin takıntılarından, önyargılarından ve bunların cisimlendirdiği kurumlardan arındırma, onu belirli bir yetiye indirgeme - kendi kaderini tayin etme ve tamamen özerk olma yetisine indirgeme - ve nihayet bu yetinin bizzat "kendisi" olarak toplumu yeniden kurma düşüncesine dayanır. Buradaki imha ve inşa sürecinin Descartes'in "hiperbolik" kuşku yolu ile öznenin sıfır noktasına ulaşma ve özneyi tekrar o noktadan kurma yaklaşımıyla bağlantısı açıktır. Nitekim romantik düşünürlerin soyut insan kavramını eleştirirken, Descartesçı "ruh"la devrimci ruhu özdeşleştirmeleri boşuna değildir. Romantiklere göre, insan kendi iradesi ve bilinciyle değil, ancak içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal durumla tanımlanabilir. İnsan alın yazısını kendi yazmaz; bu yazı önceden yazılmıştır başkaları tarafından - tarih ya da Tanrı tarafından. Kısacası insan, üzerinde istenildiği gibi çizip çiziştirilecek bir yaz-boz tahtası, boş bir kağıt, bir **tabula rasa**

değildir. Hele toplum, hiç değil. Olmadığı için de, romantiklerin gözde deyimiyle, politik iradeyle kurulan bir "mekanizma" değil, olsa olsa bizzat bu politik iradeyi biçimlendiren ve yönlendiren bir "organizma"dır toplum; yani politik bir kurgu değil, tarihsel bir veridir.

Romantik eleştirinin esas itibariyle varolması gerekene değil varolana, ileriye değil geriye dönük, gelenekçi muhafazakâr bir düşüncenin ürünü olduğu tartışma götürmez. Romantik düşünce için nihaî yetke, din, tin, duyum, millet gibi kavramlara dayanır. Bu açıdan bakıldığında, romantik düşünürlerin genellikle muhafazakâr ve karşı-devrimci programlara tercüman olmaları şaşırtıcı değildir. Bireyciliğin yadsınması, kuramsal soyutlamaya ve aşkın ("transcendental") ussallığa, derin kuşku gibi romantizme özgü özelliklerin "gerici" bir programa, sözgelimi ulusçuluğa nasıl zemin olabileceğinin belki de en çarpıcı örneği, J. de Maistre'in Devrim Anayasası'na ilişkin ünlü "gözlem"inde bulunur. "1795 Anayasası" der Maistre, "insan için yapıldı. İyi de, dünyada insan diye birşey yok ki! Hayatımda Fransızlar, İtalyanlar, Ruslar gördüm; hatta Montesquieu'nün sayesinde artık Acem olunabileceğini de biliyorum. Ama insana gelince, ona hiç rastlamadım hayatımda; eğer böyle biri varsa, tamamen bilgimin haricinde benim."

Kuşkusuz, romantikler yalnızca Maistre gibi -yahut daha genel anlamda Burke tarzı- propagandacılardan ibaret değil. Tanrı, tin, duyum, millet gibi "pozitif" sayılabilecek değerleri Aydınlanma'nın karşısına dikmekle yetinmek yerine, Aydınlanma'nın temel varsayım ve yargılarını sorgulamayı ve bunu yaparken de genellikle sürekli bir olumsuzlama düzleminde kalmayı yeğleyen daha "filozof" romantikler de var. Hiç şüphe yok ki, romantik düşünceye gerçek içeriğini kazandıran da bunlardır. Belirlenmesi hayli güç ve özgül konumuna aşağıda değineceğim, fakat bu romantiklerin arasında - hatta belki başında - bizzat Hegel'i de anabiliriz. Ama romantik eleştiri denen düşünce sistemi elbette Hegel'in felsefesi veya dönemiyle sınırlı değil; Hegel'den önceleri sözgelimi Jacobi'ye, sonraları da yirminci yüzyılda Heiddegger'e günümüzde ise örneğin Gadamer'e dek uzanan dirençli bir yaşam çizgisi var. Bu uzun çizginin menzili içinde düşünüldüğünde, romantik eleştirinin esasen soyut hümanizme, bilinç felsefelerine, bireysel özerklik ideallerine, ahlâkçılığa, **cogito** ve yansıma teorilerine yönelik toptan bir eleştiri olduğu ortadadır. Bu eleştirinin de temelinde, Aydınlanma'nın dayandığı aslî yanılsamaya yönelik eleştiri yatar. Bu eleştiriye göre Aydınlanma'nın başlıca "önyargısı", genelde tüm önyargılara karşı oluşudur ki bu da geleneğin tümden yadsınmasını, imhasını öngörür. Oysa geleneğe yönelik Aydınlanmacı eleştirinin varoluş koşulları üzerinde biraz kafa yorulduğu zaman, bu eleştirinin kendisinin de belirli bir gelenek üzerinde yükseldiği görülür. Aydınlanma'yı bunu görmekten alıkoyan, dayandığı özne anlayışıdır:

Tarih dışında konumlanmış bu soyut ve aşkın özne, Aydınlanma'nın en zengin ilham ve güç kaynağı olduğu kadar, ölümcül tuzağıdır da. Şu halde Aydınlanma'nın canalıcı yanılsaması, bir "eleştiri" olarak kendi varoluş koşullarını kavrayamamasında yatar. Romantik yaklaşıma göre, eğer gelenek eleştirinin yalnızca bir nesnesi olmayıp aynı zamanda varolma koşullarından biriyse, onu hakettiği yere oturtmak ve o düzlemde düşünmek gerekir: O düzlem de doğruyu yanlıştan ayırmayı mümkün kılan kıstasların yani bizzat doğruluğun düzlemidir. Böylece romantikler için gelenek, belirli bir topluluğun yeri, rengi, boyutu, kısacası somut bir insanlık durumunun adresi olduğu kadar, bizzat doğruluğun ve eleştirinin bir önkoşuludur. Bu noktada biraz durup, yukarıdaki karşılaştırmadan çıkan manzaraya bir göz atalım. Eğer yukarıdaki saptamalarımız herhangi bir şekilde anlamlıysa, bu manzarada ilginç bir tezatla karşı karşıya geldiğimizi söyleyebiliriz. Bu tezat, romantik ve Aydınlanmacı yaklaşımların alışılmış imge ve çağrışımlarıyla, altını çizmeye çalıştığımız gerçek mantıksal yönelimleri arasında ortaya çıkan tezattır. Önce romantik yaklaşıma bakalım. "Romantik"sözcüğü sık sık "devrimci" sözcüğüyle birlikte anılır. "Devrimci romantizm"in muhabbeti malûm: "Devrimci olmak için biraz romantik olmak gerekir" düşüncesi, epey yaygın bir inançtır. Böyle bir gerekliliğin olduğuna inanmayanlar arasında bile, romantikliğin hiç değilse devrimciliğe **en iyi giden** bir ruh durumu, bir "tarz" olduğunu teslim edenler herhalde hayli fazladır. Diğer taraftan, Aydınlanma sözcüğü çoğu kez sığ bir ussallığı, ussallık ise hesabı ve dengeyi, denge de uzlaşmayı, uzlaşmacılığı ve ılımlılığı akla getirir.[3] Bu niteliklerin devrim fikriyle bağdaşamayacağı varsayımından da kalkılarak, Aydınlanma'nın devrim düşüncesi ve olgusuna yabancı hatta karşıt olduğu düşünülür. Nitekim bunu bir sav olarak geliştirip ileri süren tarihçiler vardır. Oysa bu çağrışımlardaki kaba ve olgusal özdeşleştirmelerin aksine, yukarıda izlemeye çalıştığımız içsel mantıkları uyarınca Aydınlanma'nın ileriye, devrime, romantizmin ise geriye, geleneğe meylettiğini görüyoruz. Aynı durum, bu yaklaşımların bazı diğer çağrışımları için de geçerli. "Romantik" sözcüğünün akla getirdiği bir başka kavram da, "hayalci" sıfatıdır; o kadar ki, hayalcilik romantikliğin sözlük anlamında mevcuttur zaten. Ama çeşitli türleri arasında, miskin, tembel, kör ve avam bir hayalciliğin yanısıra, uyanık, eleştirel, geniş ufuklu bir hayalcilik de vardır ki yüce idealleri, ütopyaları yaratan da bu hayalciliktir. Günlük yaşamdaki arabesk ya da "mumışığı" türünden farklı olarak kamusal yaşamdaki romantiklik, işte bu ikinci tür hayalcilikle özdeşleştirildiği ölçüde, çoğu kez belirli bir ütopyacılıkla bağlantılı olarak düşünülür: Romantik olan, herşeyden önce bir ütopyacıdır; bizzat devrimciliği de gücünü büyük ölçüde bu ütopyacılığından alır. Bunun karşısında Aydınlanma'nın çağrıştırdığı ise ütopyacılığın tam tersidir: Bizzat kendi hesapçı, dengeci, uzlaşmacı niteliklerinin bir türevi olarak,

Aydınlanma'nın ayakları yere basan sağlam bir sağduyu ve güvenli bir gerçekçiliği öngördüğü düşünülür. Oysa yukarıda değindiğimiz romantik eleştirinin ciddiye alınabilecek bir gerçek payı varsa, ortaya çıkan manzaranın hayli farklı olduğu aşikârdır: Romantik düşünce bir noktada **varolanın** tescilidir, Aydınlanma ise **varolması gerekene** bir çağrıdır yalnızca; üstelik bu çağrı derin bir yanılsamanın ürünüdür. Eğer bu hükümler doğruysa, asıl "gerçekçi" sayılması gereken Aydınlanma değil, romantik düşüncedir kuşkusuz.

Şu halde burada bir tür dikotomi ile karşı karşıyayız: Yaygın çağrışımlarının aksine muhafazakâr fakat gerçekçi bir romantik düşünce ile, gene yaygın çağrışımlarının tersine, devrimci fakat ütopik bir Aydınlanma arasındaki dikotomidir bu. Şimdi bu dikotomi çerçevesinde yazımızın başındaki soruya dönebiliriz: Marx'ın Aydınlanma ve romantizmle ilişkisi nasıl kavranabilir ve nasıl dile getirilebilir? Marx bir devrimcidir, ama (en azından kendi oluşturduğu gelenek uyarınca) ütopik olmayan, gerçekçi bir devrimcidir. Öte yandan, Marx'ın Aydınlanma geleneğine dahil olduğu, hatta bazı bakımlardan Aydınlanma'nın 19. yüzyıl'daki başlıca temsilcisi olduğu hayli geniş kabul gören bir görüştür. Ancak Marx'ın gözükapalı bir Aydınlanma izleyicisi olmadığı da, yadsınması güç bir gerçektir: Aydınlanma ile arasında hatırısayılır bir mesafe bulunduğu gibi, bu mesafe bizzat romantik eleştiriden gelen kuvvetli esintilerle doludur. Yoksa, "son kertede" ya da battal fakat kritik bir "meta-düzlem"de romantik düşüncenin göbeğinde mi yer almaktadır Marx? Eğer Marx bir romantikse, o zaman "devrimciliği" romantikliğinin neresine nasıl yerleştirilebilir? Yok eğer, gerçekten bir Aydınlanmacıysa Marx, o takdirde de "gerçekçiliği" nasıl açıklanabilir, Aydınlanma'nın ütopyacılığıyla nasıl bağdaştırılabilir? İşte bu yazı boyunca bizi meşgul etmeye aday birkaç soru.

Konuya girerken, âdet olduğu üzere, kestirmeyi değil, uzun, fakat emin yolu izleyeceğim. Kestirme yol, işe doğrudan doğruya Marx'la başlamak. Uzun, fakat "daha emin" yol ise, Marx'a Hegel'in kıyısından dolaşarak varmak. Tahmin edileceği gibi, bu tercihimin iki nedeni var. Birincisi Hegel'in Marx'ın düşüncesinin oluşumundaki vazgeçilmez rolü ile ilgili: Bu rolü gözönünde bulundurmadan, Marx'ı tarihsel perspektife oturtmak çok zor, hatta imkânsız. İkinci neden, Hegel'in Aydınlanma ile olan özel bağlantısıyla ilgili. Marx'ın özellikle gençlik dönemi yazılarında Aydınlanma ve romantik hareket üzerine bazı ilginç gözlem ve tespitleri bulunmasına rağmen, ağırlıklı olarak ve doğrudan doğruya bu konularla uğraşmadığını biliyoruz. Oysa Hegel'in düşüncesini baştan aşağıya belirleyen bu konulardır: Çağdaş uygarlık içinde Aydınlanma'nın kimliği ve yeri, Hegel'in ana ilgi alanlarından biridir. Bu bakımdan Aydınlanma sorununa girerken Hegel'i bir nirengi noktası olarak almak, yalnız Marx'ın değil diğer düşünürlerin de değerlendirilmesinde yararlı bir adımdır.

O halde Marx'a gelmeden önce, yukarıdaki soruyu bir defa daha fakat bu sefer Hegel hakkında soralım: Aydınlanma'nın neresinde duruyor Hegel? Eğer karşısındaysa, felsefesi romantizmle tam olarak nasıl bağlantılandırılabilir?

III

Yukarıda Hegel'in romantik harekete dahil olduğuna ilişkin bir hükümde bulunduk. Hegel'in düşüncesinin tam hakkını vererek bunu göstermek doğrusu pek kolay değil. Çünkü kendi hikâyesine göre, bir romantik kadar Aydınlanmacıdır da Hegel. Daha doğrusu, bu iki sıfatın üstün bir bileşimi, aşkın ("transcendent") bir sentezidir.

Bu aşkın sentez fikrine biraz olsun ısınabilmek için, Hegel'in yöntemine kısaca göz atmakta yarar var. Yalnız, "yöntem" kelimesi Hegel için biraz hafif kaçıyor. Çünkü onun özgül bağlamında, düşüncesinin içeriğinden ve amacından ayırdedilemez, soyutlanamaz birşeydir yöntem. O halde yöntem derken, doğrudan doğruya filozofun amacına yönelmemiz gerekiyor. Kuşkusuz, Hegel'e tek bir nihaî amaç atfetmemiz bu noktada çok keyfî bir tasarruf olur. Ancak tüketici bütünselliği içinde, Hegel'in çeşitli alanlardaki ayrı ayrı amaçlarının hep aynı kapıya çıktığını, çıkmak zorunda olduğunu unutmayalım. Bu bakımdan "sistem"e balıklama dalma konusunda çok da fazla hassasiyet göstermeden, bir örnek olarak Hegel'in pür felsefedeki başlıca amacını ele alalım. Tabii bu amacı da ilk etapta belirlemek kolay sayılmaz. Hegel için bu amacın, sözgelimi Antik felsefeyi çağdaş felsefe karşısında, ontolojiyi epistemoloji karşısında, yahut metafiziği bilim karşısında, ya da dinbilimi felsefe, hatta "Tanrı"yı "insan" karşısında diriltmek, eski şanlı tahtına yeniden oturtmak olduğu söylenebilir. Ya da bu amacın, sözgelişi, Kantgil veya Kartezyen felsefeyi çözmek ve ötesine geçmek olduğu ileri sürülebilir. Bunlar şüphesiz yanlış sayılamayacak saptamalardır. Ama belki de en uygun olanı, **Mantık Bilimi** adlı yapıtının başında açıkça duyurduğu amacı, Hegel'in felsefedeki nihaî amacı olarak kabul etmektir. Bu amaç, "felsefede idealizmi gerçekleştirmek"tir.

Hegel'e göre, her felsefe özünde bir idealizmdir; idealist olmayan, "maddeci" bir felsefe tanım gereği çelişkili bir kavramdır; maddeci bir felsefe, olsa olsa bir "gayrı-felsefe," bir anti-felsefe olabilir. Öte yandan, Hegel'e göre, özünde bir idealizm olmakla birlikte, bu özün farkına varmak ve onu ortaya çıkarmak her felsefeye nasip olmaz. Şu halde felsefede başlıca sorun, bunu gerçekleştirmenin yolunu bulmakta düğümlenmektedir.

İdealizm, nesnelerin ve bitimli ("begrenzt", finite) dünyanın doğru bir gerçekliği ya da gerçek bir varlığı olmadığı görüşünden başka birşey değildir. Bu

görüş, gerçek varlığın bitimsize ("unbegrenzt", infinite), ruha, Tin'e, Tanrı'ya ait olduğunu savunur. Fakat bunu savunmak, bitimliyi, dünyayı mantıksal olarak ortadan kaldırmak, yok etmek demektir aslında. Oysa Hegel'e göre (kendisininkine gelinceye kadar) felsefe dünyayı değil ortadan kaldırmak, tersine onu maddî bir gerçeklik olarak mutlaklaştırmakla sonuçlanan bir yöntem izlemiş ve böylece daima kendi ilkesine ters düşmüştür. Bunun nedeni, felsefenin dayandığı kavrayış biçiminin sınırlılığında yatmaktadır. Hegel'e göre iki temel kavrayış biçimi vardır. Bunlardan biri, günlük yaşamdan bilimlere dek uzanan, sağduyuyu yönlendiren ve en geniş anlamda hayatın idamesini sağlayan - Hegel'in "verstand" dediği ve genellikle İngilizce'ye "understanding" ya da daha doğru şekilde "intellect" olarak çevrilen- "Anlama" yetisi, diğeri ise Anlama üzerinde yükselen, olgularla ve "görüntü"lerle yetinmeyip bunların ötesine geçen, bu niteliğiyle de pratikten çok metafizik düğümleri çözen "Us" ("vernunft", reason) yetisidir. Anlama, düşüncenin sınırlı ve "avam", Us ise sınırsız ve "ulvî" yönünü oluşturur. Normalde, farklı işlevlere sahip olduklarından ötürü bu iki yeti birbirini tamamlar. Daha doğrusu birbirini tamamlamaları, Hegelgil sistemin emredici bütünselliğinin bir gereğidir. Ancak bu gereğe karşın Us, Anlama'yı tamamlamak yerine çoğu kez karşısına dikilir. Bunun da nedeni, bu iki yeti arasında gizlenmesi, bastırılması zor bir bağdaşmaz noktanın bulunmasıdır: Anlama, başta çelişmezlik yasası olmak üzere, genellikle "Aristo mantığı" adı altında toplanan klâsik düşünme kurallarına dayanır, bu kuralların dışına çıkamaz. Us ise, başta bizzat çelişmezlik yasası olmak üzere, bu kuralların bazılarının doğrudan doğruya yadsınmasını öngören bambaşka bir "mantığa", "diyalektik" mantığa dayanır. Çelişmezlik yasası gereğince, bir nesne hem kendisi hem de kendinden başka birşey olamaz; yani A=A- değil gibi bir hüküm mümkün değildir; oysa diyalektik, kendine özgü olumsuzlama dolayımıyla tam da bu hükmü doğrular. Herşey bir kenara, diyalektiğin yalnızca bu özelliği bile Anlama ile Us'u karşı karşıya getirmeye yeter kuşkusuz.

Hegel'e göre Anlama, gerçek bir sentez oluşturma gücünden yoksun olup, yalnızca analiz kapasitesiyle sınırlıdır. Zira Anlama yalnızca ayırmasını, bölmesini, ayırdıklarını da ayrı ayrı yerlerde sabitleştirmesini bilir. Böylece Anlama'nın çerçevesinde bitimli ve bitimsiz, iki ayrı kutup olarak donar kalır. Bitimli bir tarafta, bitimsiz başka bir tarafta kendi bağımsız yaşamlarını sürdürürler. Görünürde, kendi tanımı gereği gerçek varlık bitimsize atfedilmiş, bitimliye ise yalnızca geçici, olgusal, ikincil bir statü tanınmıştır, ama aslında, Hegel'e göre, tam tersi olmuştur. Zira bu çerçevede mutlaklığı ve bütünselliği temsil ettiği düşünülen bitimsiz, iki kutuptan yalnızca **biri** durumundadır ve bu haliyle de gerçek anlamda bitimsiz olamaz: Çünkü burada bütünün kendisi değil yalnızca bir yüzüdür, dolayısıyla da kendi dışında duran birşey tarafından sınırlanmıştır. Şu

halde bu çerçevede sözkonusu olan, biri bitimli diğeri bitimsiz değil, her ikisi de aslında bitimli olan türdeşlerin yanyana mevcudiyetidir.

Hegel, Anlama'ya özgü bu kutuplaşmaya en iyi örnek olarak Kartezyen felsefeyi gösterir. Gerçekten de, Descartes'in sisteminde bir tarafta bitimsizi yani Tanrı'yı, diğer tarafta ise bitimliyi yani Dünya'yı birbirinden âdeta kopuk vaziyette görürüz: Tanrı sanki dünyayı önce yarattıktan sonra bir saat ya da robot gibi kurmuş, ardından kendi işleyişine terketmiş ve çekip gitmiştir. Bu ilk bakışta herkes için rahatlatıcı bir tablo olabilir: Tanrı'nın dünyaya müdahale etmemesi, dünya işlerine bulaşıp "ellerini kirletmemesi" anlamında idealistlere, fizikî yasalara karışıp "gölge etmemesi" anlamında da maddecilere uygun düşebilir. Hegel'in bu tabloya itirazı bellidir: Uzaklara, dünyanın "ötesi"ne itilmiş bir Tanrı fikri, maddecilerin işine gelebilir ama, idealistler için ancak aptalca bir teselli olabilir, zira böyle bir Tanrı içeriksizleşmiş, etkisizleşmiş ve gerçek bütünselliğini yitirmiş bir varlıktır. Tanrı'nın bu nitelikleri kazanması için **şimdi** ve **buraya** gelmesi, dünyayla bütünleşmesi, dünyayı içermesi, "canlılaşması" gerekir. Fakat Tanrı'nın canlılaşması demek, canlıların da tanrılaşması, dünyanın da tinleşmesi demektir aynı zamanda. Hegel'in mutlak idealizm dediği nihaî noktaya ulaşmanın yolu, işte bu çift yönlü sürecin algılanmasından ve izlenmesinden geçer. Filozofun "ussal olan gerçektir, gerçek olan da ussal" yolundaki ünlü mottosu da, bu sürecin özlü bir ifadesinden başka birşey değildir.

Hegel'e göre Kartezyen felsefede görülen düalizm, Anlama'nın sınırlılığını açığa vuran mükemmel bir örnektir. Ancak, Hegel'e göre, bu düalizmle yalnız maddeci saikleri olan Kartezyen felsefe değil, en koyu, en ödünsüz idealist felsefeler dahi şu veya bu şekilde malûldür, çünkü hepsi de Anlama'nın çerçevesi içinde seyretmek zorunda kalmıştır. Oysa Anlama Bitimsiz'i, Tin'i, Tanrı'yı yakalayamaz, ya da yakalamasıyla kaçırması bir olur. Bu kaçınılmazdır, çünkü Anlama sonuçta gayrı-felsefeye, anti-felsefeye, maddeciliğe has bir kavrayış biçimidir. İdealizmin, felsefenin has kavrayış biçimi ise Us'dur. O halde felsefenin ebediyen bir yarı-idealizm / yarı-materyalizm olarak sürünmekten kurtulması ve kendini katıksız bir idealizm olarak gerçekleştirmesi, Anlama ile varolagelen göbekbağını koparıp Us'u benimsemesi ve yılmadan Us'un çerçevesinde hareket etmesiyle mümkündür. Hegel'e göre, kendi felsefesinin yaptığı da, tam budur işte.

Us çerçevesinde idealizmi gerçekleştirmek, Anlama'da olduğu gibi basit bir soyutlamayla yetinmeyip, bu soyutlamayı belirli bir olumsuzlama ile tamamlamayı içerir. Pratikte bu şu demektir: Anlama'nın çerçevesinde idealizme varmak için yapılması doğal olan, bitimlinin -maddenin- doğru bir gerçekliği veya bağımsız bir varlığı olmadığını savunmaktır. Bu, bitimsizi bitimliden soyutla-

maktan veya bitimliden soyutlanmaktan, kabacası, bitimliye düpedüz "sırt çevirmek"ten başka birşey değildir bir bakıma. Us'un çerçevesinde ise yapılması gereken, bitimliyi kendi karşıtıyla tanımlamaktır. Bu da, bitimlinin özünün kendi karşıtında yani bitimsizde, düşüncede olduğunu söylemek anlamına gelir. Bunu söyleyebilmek Hegel açısından çok önemlidir, çünkü eğer özü kendinden başka bir yerde ise, bitimlinin "gerçekten" ve "özde" kendisi olabilmesi için aynı zamanda başka birşey olması gerektiği ortadadır. Böylece bitimli kendi değilken gerçek bitimli, kendiyken ise bitimsizdir; kendiyken "başka"sı, "başkası"yken kendidir. Doğarken ölür bitimli. Kısacası, bitimli -yani madde- ancak diyalektik bir devinim içinde varolabilir.

Şu halde bitimlinin tabi olduğu diyalektik ya da "maddenin diyalektiği" denen süreç, bizzat maddenin düşünce tarafından yutuluşundan başka birşey değildir Hegel için[4]. Bu süreçte madde hiçbir zaman dışlanmaz, daima "içerilerek aşılır." Hegelgil diyalektiğin vazgeçilmez bir fiili olan "içererek aşma" (aufhebung) bir maddenin, olgunun veya düşüncenin gerek mantık gerek zaman düzleminde kendinden önceki tüm oluşumları, aşamaları, karşıtlıkları özgün hallerine hiç dokunmaksızın ve dönüştürmeksizin bünyesinde toplaya toplaya zenginleşerek gelişmesini anlatır. Fakat bütün bunların gelişmesi daha üst bir kertede bizzat düşüncenin maddeyi hazmede hazmede gelişmesi ile özdeş olduğundan, "içererek aşma" kavramının son kertede maddenin düşünce içinde eriyişinin bir ifadesi olduğu muhakkaktır.

Tabii bu noktada hemen akla gelen soru, Hegel'in ortaya koyduğu yeni araçlarla kendi amacına varıp varmadığıyla ilgilidir. Hegel, Us ve dayandığı diyalektikle, idealizmi kendi öne sürdüğü koşullar çerçevesinde gerçekleştirebilmekte midir sahiden? Bu soruya verilecek yanıt, kuşkusuz nerede durulduğuna bağlı. Eğer diyalektiğin yanında duruluyor, dahası, onun içinden bakılıyor, görülüyor, düşünülüyorsa, verilecek yanıt pekâlâ olumlu olabilir. Ama diyalektiğe nüfuz etmek pek kolay değil. Çünkü bu, genellikle sanıldığının tersine, yoğun bir entelektüel dikkatten çok, mistik deneyime açık belirli bir ruh durumunu gerektiriyor. Böyle bir ruh durumunun ise, entelektüel bir yoğunlaşmadan çok boşalmayı, koyvermeyi, hatta bir tür teslimiyeti öngördüğü söylenebilir. Hegelgil diyalektik üzerinde yeterince kalın bir sis perdesi var; bunu daha da kalınlaştıracak herhangi birşey yapmak doğrusu hiç istemiyorum, fakat burada diyalektiğin başarısı ile hipnotizmanın başarısı arasında bir benzerlik kurmayı da uygun buluyorum. Hipnotizmanın başarısı kuşkusuz, hipnotizmaya konu olan kişinin kendini fazla "sıkmama"sına, hipnotizmacının yöntemine, kişiliğine, yaptıklarına hiç kafa yormamasına bağlı. Bunları sorguladığı anda, kişinin hipnotizmanın etkisine girmekten yoksun kalması ve böylece büyünün başarısızlıkla sona ermesi işten bile değil. Benzer şekilde, diyalektiğin üstün bir dünya görüşü olarak

başarısı, başta çelişmezlik yasası ve belirli mantık kuralları olmak üzere bizzat diyalektiğin eleştirilmesini mümkün ve gerekli kılan araçların tümünün peşinen Hegel'e **teslim edilmesine** bağlı. Bu aynı zamanda Hegel'in Anlama'ya yönelttiği canalıcı eleştirilerin **sorgulanmaması** demek. Bu eleştirilerin meşruluğu üzerinde en ufak bir kuşkuya düştüğümüz anda, diyalektiğin tılsımından olacağımız muhakkak. Çünkü buradaki fasit daire uyarınca Hegelgil eleştiri öylesine kapsayıcı ki, bizzat bu kuşkunun bile bizi Anlama'nın tuzağına düşürmeye ve O'na mahkûm etmeye yeteceği açık. Tabii bu söylediklerimle Hegelgil eleştiri ve diyalektiğin ussal planda ele alınıp tartışılmasının imkânsız olduğunu kastetmiyorum. Bu elbette mümkün, ama diyalektiğin içinde değil **dışında,** Anlama'nın yanında, **içinde** mümkün ancak.[5] Benim de burada kaçınılmaz olarak yapmamızı önerebileceğim bu. İşte bunu da yaptığımız zaman, yukarıdaki sorunun yanıtının olumsuz olacağı kesindir.

Hegel, geliştirdiği diyalektikle -**bile**- idealizmi gerçekleştiremez, çünkü aslında yaptığı, bizzat Anlama'nın yaptığından farklı bir iş değildir. Hegel idealizme varmak için bitimliden, maddeden soyutlanmanın yetmediğini, tersine bu soyutlamanın maddeyi dışlayarak mutlaklaştırdığını söyler ve yukarıda belirttiğimiz gibi, Anlama'yı da öncelikle bu yanlış yolu izlemekle eleştirir. Fakat **fiilen** yaptığına bakılırsa görülen o ki, Hegel'in izlediği yol da aynıdır: Sonuçta Hegel de tıpkı Anlama gibi bitimliyi soyutlar, onu bir kenara koyar, ona bir noktada "sırtını çevirir". Fakat diyalektik sayesinde, Hegel bu işi çok değişik bir şekilde halleder: Bitimliyi hesaba katmadığını, dışladığını açıkça ilân etmek yerine, bitimlinin, bizzat kendi karşıtının dışsal bir görünümü, tali bir varlığı, bir gölgesi olduğunu tespit eder veya "gözlemler." Maddenin doğrudan doğruya olumsuzlanması yerine kendi karşıtı ile olumlanması demek olan bu durumun Hegel'e kazandırdığı avantaj bellidir: Bu durumda Hegel, idealist bir filozof olarak kendini maddeden soyutlayışını, dışlayışını, maddenin nesnel bir iç hareketi olarak sunmak imkânına kavuşmaktadır. Böylece maddenin kendi karşıtına dönüşme süreci, öznel bir soyutlamanın sonucu değil, maddenin kendi iç dinamiğinin bir ürünü olarak çıkmaktadır ortaya. Çoğu izleyici ve yorumcusunun sık sık vurguladığı bir konu olan "Hegel'deki özne yokluğu"nun hikmeti de buradadır: gerçekten de, yalnız siyaset ve tarih felsefelerinde değil, daha özgül epistemoloji planında da işlerliği olan bir özne kavramı yoktur Hegel'de ve bu yokluk, onun sisteminde göze çarpan görkemli nesnelciliğin başlıca güvencesi sayılabilir. Hoş, unutulmamalıdır ki her idealizm gibi Hegelgil idealizmin de vazgeçilmez kaynağı olan ezelî bir öznelliği maskeleyen, görkemi ölçüsünde yapay olan bir nesnelciliktir bu. Bir bakıma, daha üstün bir öznenin, Tanrı'nın, dipsiz derinliklerinde yitip giden bir nesnelcilik. Ancak, Hegel'in düşüncesine tüm biçimini veren bu nesnelciliğin gene ona kazandırdığı önemli içgörüleri de

unutmamak gerekir. Bunlara aşağıda geleceğiz.

Eğer insanüstü özenle geliştirdiği diyalektiğe rağmen Hegel'in idealizmi gerçekleştirmekte başarısız kaldığını kabul ediyorsak, o zaman bu diyalektiğin başlıca özelliklerinden olan sentez ve içererek aşma kavramlarına'da dikkatle yaklaşmamız gerekir. Hegel'in sisteminde sentez, bir tarafta tez, diğer tarafta antitez olmak üzere iki karşıt kutbun birliğini ifade eder. Tezin ve antitezin farklılıklarını hem ortadan kaldıran hem de muhafaza eden bir bütündür sentez. "İçererek aşma" da, sentezin bu ikili etkinliğini anlatır. Sentez, hem tezin ve antitezin karşılıklı sınırlamalarının ötesine geçer, "aşar"; hem de bunu yaparken tez ve antitezin tüm özelliklerini -üstelik bu özelliklere hiç dokunmaksızın, bozmaksızın- içinde muhafaza eder, "içerir." Hegelgil sistem, birbirini içine ala ala gitgide genişleyen daireler şeklindeki sentezlerden oluşur: En zengin, en geniş ve kendi dışında bir belirleyeni kalmayan nihâi senteze ulaşıncaya dek, tez-antitez-sentez üçlüsü birbirini izler. Diyalektiğin bu "önlenemez" tırmanışında en ilginç olan nokta, bu tırmanış boyunca **hiçbir şeyin kaybolmamasıdır:** diyalektik, uzun yürüyüşü boyunca, hiçbir şeyi dışarıda bırakmaz, herşeyi içinde toplar. Oysa bunun ne gerçeklik ne de hatta düşünce düzleminde mümkün olamayacağı ortadadır. Bu noktada, sonraları Marx'ta da yankılanan Feuerbachçı eleştirinin çanlarını işitmemek olanaksız: Diyalektiğin, en amansız düşmanları, en bağdaşmaz karşıtları bile bünyesinde kolaylıkla toplayabilmesi, aslında tam da bu düşmanların ve karşıtların **gerçekliğini** tanımamasının sonucudur. "Karşıtların birliği"nde ifadesini bulan Hegelgil diyalektik, tam da gerçeklikte varolabilecek asıl "karşıt"ların veya karşı-güçlerin varlığının yadsınmasından başka bir anlam taşımaz. Kuşkusuz, bu yadsıma Hegel'in durumunda hiçbir zaman "cepheden" olmayıp, daima "içererek aşma" şeklini alır, ama sonuç değişmez. Hegelgil diyalektik, bir bakıma gerçekliğin tümünün "kutsanması"ndan ibarettir: Bu diyalektik, gerçekliği başka bir "öte" şeyin, sözgelimi Idea'nın ya da Tanrı'nın dışsal bir tezahürü haline getirir, fakat bunu yapmakla gerçekliği herhangi bir şekilde etkilemez, dönüştürmez, tersine olduğu gibi bırakır. Diyalektiğin öngördüğü sentez, işte bu nedenle gerçek bir sentez olamaz. Çünkü gerçek bir sentez, kendinden önceki öğeleri -bunlara hiç dokunmaksızın- kendi içinde bir olumsuzlama zincirinin halkaları olarak ardarda dizip toplamak yerine, bunları farklılaştırır, dönüştürür; daha doğrusu bu öğelerin dönüşmüş bir biçimidir. Böyle bir dönüşümde ise, bazı şeyler kazanılırken, bazıları da düpedüz **kaybolur.** Kuşkusuz, sentezin sentez olabilmesi için, kazanılanın kaybedilenden **bir şekilde** (ama nasıl, o ayrı bir konu) daha fazla olması şarttır, ama herhalükârda gerçek bir sentez, deyim yerindeyse, daima belirli bir entropi öngörür. Bu nedenle de, gerçek sentezler Hegel'in sistemindeki kadar sık, kolay ve çabuk boy göstermezler. Bu ise demektir ki, Hegel'in sentezleri "gerçeğe vurulduğu" za-

man bu sentezlerin aslında sentez olmayıp, çoğu kez ayırtlarına (onları meydana getiren tez ve antitezlere) ayrışıverdikleri. Hegel'in aşıyorum dediği birçok karşıtlığı aslında aşamayıp, bu karşıtlıkları meydana getiren kutuplardan birine saplanıp kaldığı görülür. Sözgelimi, özgürlükle gereklilik, bireyle toplum, özneyle nesne ya da insanla Tanrı gibi terimler arasındaki temel karşıtlıkları alalım. Hegel'in çalışması, bütün bu karşıtlıkların aşılmasını, ötesine geçilmesini amaçlar. Ne var ki, bazen gerçekten de bir senteze varıyormuş gibi görünmesine rağmen, yakından izlendiği zaman, Hegel'in çözümlemelerinin sözkonusu karşıtların ötesinde değil gerisinde, birinden birinin içinde çözüldüğü, tamamlandığı ve sonuçta ortaya bir sentezin çıkmasından çok, bir karşıtın diğerine ağır bastığı ya da onu dışladığı farkedilir. Örneğin Hegel'in tarih felsefesindeki iyi bilinen bir evrim şemasını düşünelim. Bu şemada, kabaca, Antik Yunan toplumsallık ilkesini, Hıristiyanlık (ve onun bir tür "proto-Weberyen" şekilde temellendirdiği burjuva toplumu yahut "sivil toplum") da bireysellik ilkesini temsil eder: Eski dünyada bireyle toplum arasındaki bağ, tikel fakat gerçekken, Hıristiyanlıkla açılan yeni dünyada bu bağ genel, fakat "gerçekdışı"dır. Başka bir deyişle, eski dünya evrensellikten yoksun fakat yabancılaşmamış, yeni dünya ise evrensel fakat yabancılaşmış bir insanlık durumunu ifade etmektedir. Antik Yunan'la Hıristiyanlığın oluşturduğu bu karşıtlık, sonunda Hegelgil devlete ve onun dayandığı "evrensel sınıf"a, bürokrasiye, bırakır kendini: Bu sentezde toplumsallık ve bireysellik ilkeleri birleşir, hem evrensel hem yabancılaşmamış, hem genel hem de gerçek bir birey-toplum bağının kurulduğu bir durum hasıl olur. Bu aynı zamanda Hıristiyanlığın Antik Yunan'ı içererek aşması, bir soyutlama olmaktan çıkıp somutlaşması, toplumsallaşması, gökten yere inmesidir. Bu kutsal sentez - 1800 başlarının müstebit fakat Aydınlanmacı, Hıristiyan fakat akılcı Prusya rejimiyle de özdeşleşen bu Hegelyen **modus vivendi-** kuşkusuz çok güzeldir de, "kazın ayağı"nın hiç öyle olmadığı da ortadadır: Hegelgil devletin, "sivil toplum"un çelişkilerini çözen değil sadece bastıran, bastırdığı ölçüde de ilginç bir şekilde büsbütün su yüzüne çıkaran muazzam bir mistifikasyon olduğunu belirtmeye herhalde gerek yok. Diğer taraftan, Hıristiyanlığın Antik Yunan'ı Hegelgil anlamda hazmetmesinin mümkün olamayacağı da muhakkak. Çünkü pagan dünyadan kendisine kalan hatırısayılır mirasa rağmen, Hıristiyanlığın bizzat Antik Yunan'ın bazı hayatî öğelerinin doğrudan doğruya - düşünsel ve kurumsal olduğu kadar fiziksel anlamda da - **yok edilmesi** üzerine kurulu olduğu yadsınamaz. Hıristiyanlığın Antik Yunan'ı ancak bu öğeleri yok ederek, imha ederek - yani **kaybederek** - aştığı söylenebilir ki bu da anlamsız olur, çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi, "aşma"nın lûgatında "yok etmek," "kaybetmek" diye bir fiil yoktur. Sonuç olarak, Hegel'in sentezlerini filozofun bunları sunduğu şekilde kabul etmek çok zordur. Zira Hegel'in iki karşıtın "ötesine

geçiyorum" derken çoğu kez yaptığı aslında, ya iki karşıt arasında gidip gelerek düşüncesini düzenli bir belirsizliğin devinimine teslim etmek, ya da bu belirsizliği sürdüremediği veya sürdürmek istemediği noktada, üstü kapalı şekilde sözkonusu karşıtlardan biri üzerinde karar kılmaktır.

Kuşkusuz, Hegelgil diyalektik hakkında söylenecekler, buraya kadar değindiğimiz hususlarla sınırlı olamaz. Belki de bu hususlar, etraflı bir Hegel çözümlemesinde en başta değil en sonda altı çizilmesi gereken konulardır. Etraflı bir çözümlemede, örneğin, Hegelgil diyalektiğin bütün bu içe dönük kapalılığına ve akıldışılığına rağmen, nasıl olup da en akılcı ve maddeci düşünce sistemlerine bile nüfuz edebildiğinin nedenleri üzerinde durmak şarttır. Aşağıda Marx-Hegel ilişkisine geldiğimizde, doğallıkla bu nedenlerin bazılarına işaret edeceğim. Ancak bu yazıda hedefim ayrıntılı bir Hegel çözümlemesi olmadığı için, Hegel'in düşüncesine ilişkin burada vurguladığım sınırlamalarla yetinmeyi yeterli buluyorum. O halde şimdi, öncelikle bu sınırlamaları gözönünde bulundurarak, yukarıdaki sorumuza dönebiliriz: Hegel, gerek kendisinin gerek birçok sadık yorumcusunun varsaydığı gibi, Aydınlanma'nın -Aydınlanma'yı da "içeren" - zenginleştirilmiş bir antitezi ya da Aydınlanma/Romantizm karşıtlığının aşkın ("transcendent") bir sentezi olarak kabul edilebilir mi gerçekten? Hegelgil diyalektiğin sözkonusu sınırlamalarını ciddeye aldığımız takdirde, edilemeyeceği muhakkaktır. Hegel'in Aydınlanma eleştirisi de, diğer pekçok sentezi gibi gerçek olmayıp, karşıtlar arasında ısrarla gide gele sonunda karşıtlardan birine yerleşir ve son hükmünü de orada verir. Diğer sentezlerinde olduğu gibi, Hegel'in Aydınlanma karşısındaki eleştirisinin de başını sonundan ayırmak pek kolay değildir; ancak bazı Aydınlanmacı öncüllerden hareket ediyor görünmesine rağmen, bu eleştirinin özellikle politik sonuç ve uzantıları gözönünde tutulursa, son tahlilde romantizmin temel yargıları çerçevesinde son bulduğunu söylemek sanırım çok yanlış olmaz.

Bunu görmek için, Aydınlanma'nın yukarıda değindiğimiz "kurtuluş şema"sının Hegel'in düşüncesine nasıl oturduğuna bakmak yararlı olabilir. Bu şemada üç aşamadan bahsetmiştik: İlkin, insan tamamen "doğasız" şekilde, bir "hiç" olarak doğar, sonra topluma girdikçe bir doğa edinir, doğallaşır. Ama insanın doğallaşması, aynı zamanda yabancılaşması anlamına geldiği için, kurtuluşu da, doğallaşma sürecinden sıyrılıp kendi özgün yapaylığına dönmesine bağlıdır. Şimdi, hemen belirtelim ki, Hegel'in düşüncesinde bu şemayı onayladığını ve izlediğini gösteren pek çok hüküm vardır. Örneğin Hegel, felsefe tarihindeki ufuk turunda Aristo ve Platon'un bütün erdemlerine karşın temel sınırlılıklarının bireysel öznellik konusunda su yüzüne çıktığını ileri sürerken, tam da bu şema çerçevesinde hareket eder. Keza, **Zihnin Fenomenolojisi** adlı yapıtında - en "edebî" demeye dilim varmıyor, ama herhalde en "güzel" yapıtında - bi-

lincin doğaya ve kendine yönelik açılımlarını ele aldığı kritik dönemeçte de, Hegel bu şemanın doğrultusunda ilerler. Bu ve diğer pekçok örnek gözönüne getirildiği zaman Hegel'in tamamen Aydınlanmacı öncüllerden yola çıktığını düşünmek işten değildir. Oysa hayli farklıdır durum. Zira Hegel aslında eşanlı olarak birbirine zıt düşen öncüllerden yola koyulmaktadır. Yani düşüncesini besleyen, yalnız Aydınlanmacı değil, Aydınlanmacı olmayan -romantik- öncüllerdir aynı zamanda. Romantik öncüllerin varlığı, özellikle Hegel'in siyasal olguları karşısına aldığı noktalarda iyice hissedilir. Hegel için başlıca "siyasal olgu" da kuşkusuz, Fransız Devrimi'dir.

Başka bir yerde değil, gene aynı yapıtta, yani bizzat **Zihnin Fenomenolojisi**'nde, hem de Aydınlanmacı çizgiyi izlediğini söylediğimiz dönemecin hemen ardından, Hegel Fransız Devrimi ve Devrim'in simgelediği "terör" hakkında bir takım tespitlerde bulunur.[6] "Terör", burada özgül bir dönemi - 1793'ü- olduğu kadar, genel anlamda "devrimci şiddet"i de temsil eder. Hegel'e göre terör, belirli bir soyutlamanın yahut soyutlanmışlığın ürünüdür: Ne zaman ki insanlar, kendi kimliklerini belirleyen çeşitli türdeki kültürel, tarihsel, siyasal - kısacası sınıfsal- aidiyetlerinden koparlar; ne zaman ki içinde kemâle erdikleri tüm âdetlerden, geleneklerden, göreneklerden, alışkanlıklardan, önyargılardan, kısacası havasını teneffüs ettikleri toplumsal ortamlarından bağımsızlaşıp "genelde insan" olurlar; ve ne zaman ki kendilerini ve başkalarını artık belirli bir zümre veya sınıfın üyeleri değil de "yalnızca ve önce" insan olarak algılamaya başlarlar, yani "vatandaş" olurlar, işte o zaman terör bu insanların tepesine çöker, onların ayrılmaz bir parçası olur-hani arada yoklayıp giden bir karabasan gibi değil de, âdeta peşlerini hiçbir zaman bırakmayan kendi gölgeleri gibi. Böylece, Hegel'e göre, terör Devrim'in kaçınılmaz bir sonucudur, çünkü Devrim soyut bir hümanizme dayanır. Bu hümanizm için insanın özü, ona "doğası"nı veren, onu "doğallaştıran" belirli bir "tinsel kitle" yahut sınıf içinde bulunmasında değil, tersine, her türlü içerikten ve pozitif değerden tamamen arınmış bir "hiçlik" olabilmesinde saklıdır. Şu halde Hegel'in **Fenomenoloji**'de bir yandan Aydınlanma'nın ana ilkesini sahiplenirken, öbür yandan Fransız Devrimi'ni çözümlediği yerde romantik şema doğrultusunda akıl yürüttüğünü görüyoruz.[7] Yukarıda belirttiğimiz gibi, Aydınlanma için doğallaşma bir yabancılaşma, doğallaşmadan uzaklaşma ise bir kurtuluş iken, romantizm için yabancılaşma veya "köksüzleşme", tam da doğallaşmadan uzaklaşma yahut yapaylaşma sürecinin bir sonucudur. Hegel'in terörü yorumlarken izlediği kurtuluş şeması da bu romantik şemadan başkası değildir. Bu bakımdan Hegel'in terör yorumu, gerçek kurtuluşun ilk özgün belirlenme olan doğallaşmaya geri dönmekten geçtiği varsayımına dayanır. Hegel'e göre terör, insanların toplumsal bir yaşam dışında varolamayacaklarını, gerçek özgürlüğün toplumsallığın ve tarihselliğin dışında değil

içinde aranması gerektiğini kanıtlayan bir yokoluş durumudur. Ve bir yerde, "tinsel kitleler"in, kültürel ortamların, sınıfsal konumların bağrında insanların belirli bir bütünleşme arayışlarının, daha doğrusu bu bütünleşmeye doğru "can havliyle" hamle edişlerinin acıklı bir ifadesidir terör.

Romantik ve Aydınlanmacı çözümlerin Hegel'de eşanlı olarak böylesine yanyana gelmesinin, âdeta kaynaşmasının gizini kuşkusuz, son tahlilde gene filozofun us kavramında ve bu kavramı tarihe uygulayışındaki özelliklerde aramak gerekir. Hegel'e göre, Fransız Devrimi Aydınlanma'nın doruğu olup, aynı zamanda onun iç çelişkisinin nihaî aşamasıdır. Aydınlanma ise, Hegel'e göre, insanın modern dönemde tinselleşmesini, yani "kendini bulması"nı ifade eder. Bunun bir ifadesi olarak Aydınlanma, insanın ussal iradenin taşıyıcısı olduğu ve ussal irade önünde hiçbir engel bulunamayacağı gerçeğinin farkedilişidir. Böylece kendini geçmişin tüm usdışı yetkelerinden, kurumlarından ve "pozitif" değerlerinden radikal bir şekilde ayıran, koparan Aydınlanma, insanlık tarihinde önemli bir dönemeci meydana getirir. Ne var ki, Hegel'e göre, sadece bir dönemeçtir bu. Çünkü Anlama'nın dar açısının körleştirdiği Aydınlanma, insanın aslında kendinden daha büyük bir kozmik öznenin aracı olduğunu farketmez, bundan ötürü de ussal iradenin kaynağında yalnızca insanı görür. Oysa salt insanla ilgili hiçbirşey - sözgelimi insanın "mutluluğu" yahut "yaratıcılığı" gibi kavramlar - ussal iradenin kaynağı olmaya yetmez, çünkü bunlar bir noktadan sonra evrensel olmayan, rastlantısal ve keyfî - **doğal** - faktörlere dayanır. Şu halde Hegel'e göre Aydınlanma'nın başlıca sınırlılığı, önplana çıkardığı ussal iradenin kaynağını tanımlayamamasında, bu iradeye bir içerik bulamamasında yatar. Bu anlamda Aydınlanma yalnızca pozitif değerlerin bir olumsuzlaması olarak yaşar. Bu nedenle de yalnızca yıkar, imha eder. Ve nihayet, Fransız Devrimi'nin geri döndürülemez çarkları içinde, kendini ve kendi öz çocuklarını yok etmekle son bulur.

Kozmik özne, Hegel'e göre, insanın içinde bulunduğu toplumun "ruh"u, yani Tin'dir. Tin ise, son kertede Tanrı'nın ta kendisidir. Fakat Hegel'e göre Tanrı, insanın boyun eğdiği bir yetke, bir dış güç değildir. İnsan nasıl Tanrı'nın dış dünyadaki tezahürüyse, Tanrı da insanın iç dünyasının yansımasıdır. Bu bakımdan Tanrı insanın özerkliğine gölge düşürmez, tersine insan bu özerkliğe ancak Tanrı fikri ile bütünleşerek ulaşabilir. Şu halde "büyük özne" ile "küçük özne" yani Tanrı ile insan arasında bir çatışma değil birlik vardır ve bu birliğin ortak paydası Us'tan başka birşey değildir: İnsan ussallaştıkça Tanrı'ya yaklaşır, Tanrı da ussallaştıkça, yani ussal kurumlara ve pratiklere dayandıkça gerçek nitelikleriyle ortaya çıkar. Hegel'in bu "kozmik sentez"inin çerçevesinde düşünüldüğü zaman, bu sentez içinde büyük tarih sentezinin, tarih sentezinin içinde de Fransız Devrimi'nin özgül yerini belirlemek kolaylaşır. Burada "tez" eğer Eski Re-

jim'in (**Ancien Régime**) devletiyse, "antitez" devrimci devlet, "sentez" de restorasyon devletidir. Hegel'e göre Eski Rejim devleti, sınıflarıyla, zümreleriyle, feodal ideolojinin binbir çeşit rütbe ve ayrıcalıklarıyla farklılaşmış bir toplumu öngörür. Capcanlı bir organizma olan bu toplumun hayatiyetini sağlayan, bu farklılaşmışlığıdır. Bu farklılaşmışlığı da mümkün kılan toplumun dayandığı Tanrı fikri ve devletin kutsallığıdır. Eski Rejim'in sonunu getiren ölümcül çelişki, bu kutsallığın akıldışı yasa ve uygulamalarda ifadesini bulmuş olmasıdır. Fransız Devrimi'yle gelen cumhuriyetçi devlet bütün bunları ussallaştırır, çağdaşlaştırır, fakat bu arada kutsallık kaybolduğu - yahut düpedüz kovulduğu - için toplum, farklılaşmışlığı koruma ve farklılaşma yeteneğini kaybeder, canlılığını, dengesini yitirir ve nihayet Restorasyon devletiyle birlikte yokolmaktan kurtulur; ölümden yaşama, olumsuzlamadan olumlamaya döner, antitezden senteze dönüşür. Bağrında hem devrimci devletin ussallığından, hem de Eski Rejim'in kutsallık ve farklılıklarından birşeyler barındıran Restorasyon devleti, Hegel için, insanların özgürlük ve yükümlülüklerine sınır koyan ve bunları düzenleyen araçsal bir kurum değil, kendi başına amaçlanması gereken bir alandır: İnsanların özgürlüklerini edindiği, bireyin toplumla barıştığı, evrensel bir sınıfın (bürokrasinin) uyguladığı evrensel yasaların hüküm sürdüğü bir alan.

Burada ilginç olan husus, bu Hegelgil "sentez-devlet"in doğası olduğu kadar, tarihte gerçekleşme biçimidir. Nasıl ki bu devlet, araçsal liberal devletten farklı olarak, insan iradesinden ("sözleşme"den) kaynaklanmıyor, tersine kaynağını Tanrı'nın kozmolojik tasarımında buluyorsa, aynı şekilde sözkonusu devletin tarihte ortaya çıkışı da insanî veya siyasî bir iradenin değil, gene Tanrı'nın bu tasarımının bir sonucudur. Kuşkusuz bu devlet, insanların tarihteki eylemlerinin bir ürünüdür, ama bu ürünün insanların tasarladıkları şey olduğu söylenemez. Hegel'in bunu nasıl derin bir ironiyle anlattığını biliyoruz. Fransız devrimcilerinin imkânsızı gerçekleştirmek uğruna kendilerininki de dahil olmak üzere dökmediği kan kalmaz, ama bütün bu dökülen kanlar sonunda Restorasyon devletine giden yola kırmızı halı olmaktan başka bir işe yaramaz. Keza, Napolyon olmadık hülyalarla Avrupa'yı silip süpürür, iktidarı kendine göre biçip keser, ama sonuç, restorasyondan başka birşey değildir. Daha birçok başka olaylar dizisi de, toplumsal aktörlerin tasavvur bile edemedikleri şekilde gelişip, Restorasyon devletine zemin hazırlar. Hatta belki de bu zemini hazırlayan başlıca öğe, bizzat Terör'ün kendisidir, çünkü ölümle burun buruna gelmek demek olan Terör, insanları evrensele kavuşturan en kestirme yoldur aslında.

Hegel'in bu gözlemlerinin altında yatan ana fikir, filozofun sık sık Us'un "hilesi" ya da "çalımı" diyerek ifade etmeye çalıştığı durumla ilgilidir: tarihte bir gelişme vardır; bu gelişmeyi karakterize eden bir akıl da vardır, ama bu akıl çoğu kez toplumsal aktörlerin (güçlü sezgilere sahip olağanüstü tarihsel önder-

ler hariç) kendi öznel akıllarına ters düşen -ya da tamamen dışında kalan - bir çizgi izler. İnsanlar, gruplar, sınıflar belirli amaçlar uğruna belirli mücadelelere girip, birbirlerini yerlerken ortaya çıkan sonuç daima, onların küçük akıllarının değil büyük aklın dikte ettiği sonuç olur. Hegel'in bu "Us'un hilesi" fikri, bazı farklı öncülleri ve uzantılarına karşın, Adam Smith'in "gizli el" kavramının daha geniş kapsamlı bir versiyonu sayılabilir: Nasıl ki gizli el kavramında genel bir iyi olarak piyasa, kendini oluşturan tikel kötülerin motiflerinden bağımsız bir yaşam sürer, Hegelgil tarihte de kozmik akıl, toplumsal aktörlerin isteklerinden, beklentilerinden ve hesaplarından bağımsız şekilde -ve çoğu kez bu aktörlerin cesetleri üzerinde yürüyerek - kendi yolunda emin adımlarla ilerler. Piyasa ile kozmik aklın bu bağlamda ortak özellikleri, nesnellikleridir. Hoş, piyasanın nesnelliği şerbest rekabet fikrine hizmet ederken, kozmik aklın nesnelliği bu fikrin, liberalizmin ve genel olarak Aydınlanma'nın eleştirisine adanmıştır. Aydınlanma'nın özellikle özneci ve iradeci yanılsamalarına yönelik Hegelgil eleştirinin ardında, tam da bu nesnellik vardır. Buna bir örnek olarak, Hegel'in anayasa düşkünlüğü hakkındaki gözlemlerini anımsamak yeter. Bu gözlemlerinde Hegel, güzel bir anayasanın öyle heryerde her zaman keyfe göre uygulanamayacağını, uygulanmaya kalkışıldığı takdirde sonucun nasıl hüsran olacağını, başta Napolyon'un İspanya'daki talihsiz girişimi olmak üzere, "aklın hileleri"nden[8] verdiği çeşitli örneklerle anlatır. Hegel'e göre, bir anayasa hazırlamak ve sonra bunu icra etmek, tipik bir Aydınlanma fikridir. Bu fikir, bütün meseleyi dışsal bir araç-amaç aritmetiği çerçevesinde basit bir mühendislik problemi olarak ele almayı öngörür. Oysa bir anayasanın anlamı, kendine konu olan insanların kimlikleri ve kendilerini nasıl anladıklarıyla ilgili birçok koşulu karşılayıp karşılayamadığına bağlıdır. Bu bakımdan sözkonusu anayasacılık anlayışı, fevkalâde sı bir görüşün ifadesidir. Bu anlayış bir yerde, Aydınlanma'nın ana saiklerinden biri olan çağın ötesine geçme, "çağ atlama" (veya "tarihsel aşama" atlama) dürtüsünün de bir ifadesidir aynı zamanda. Hegel'e göre "aklın hilesi" fikrinin gösterdiği gerçek, tam da bunun tersidir işte: Çağ atlanamaz, atlanmaya kalkışıldığı takdirde ise acısı mutlaka çıkar; ilerleme yalnızca ve yalnızca kozmik aklın emrettiği ölçüde mümkündür. Bu ölçüyü belirleyen, kozmik aklın gerçekliği yahut "koşulları" özümleyebilmesidir. Koşulların özümlenmeleri ise, önce ortaya çıkmalarını, olgunlaşmalarını gerektirir. Şu halde ilerleme bir bakıma, "koşulların olgunlaşması" ölçüsünde mümkün olan birşeydir.

Şimdi, Hegel'in tarih anlayışıyla ilgili bu son gözlemlerimizin ışığında, nasıl bir sonuca varabiliriz? Bunun için, önce Aydınlanma/romantizm karşıtlığının yukarıda değindiğimiz terimlerini anımsayalım. Aydınlanma, yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, ussallıkla özgürlüğü özdeşleştiren bir dünya görüşüne dayanır. Aydınlanma'ya göre, özgür olabilmek için ussal olmak, ussal olabilmek

için de herşeyi açıklamayı yani ussallığın alanı içine dahil etmeyi bir görev olarak benimsemek gerekir. Aydınlanma'nın gözünde ussallık, doğrudan doğruya "birey" kavramında ifadesini bulan bir "bilen özne"nin varlığından kaynaklanır. Bunun sonucu olarak tarih de, toplum da, politika da son kertede bireyin iradesinin bir ürünüdür. Romantizme gelince, gene yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, bu akım ussallıkla özgürlüğün özdeşleştirilmesine karşı oluşan bir tepkiyi yansıtır: Buna göre, herşeyin -ilke olarak bile - açıklanabilmesinin imkânsızlığı bir yana, ussallık alanı Aydınlanma'nın umduğundan çok daha sınırlıdır; daha önemlisi, özgürlük bireyin bilinci ve ussallığın bu sınırlı alanında değil, "öte"de bir yerde, doğanın, tarihin, tinin derinliklerinde aranmalıdır. Ussallık bölmeyi, ayırmayı, ayrıştırmayı, kısacası farklılığı ve karmaşıklığı öngörür. Oysa özgürlüğün yeri bütünsellikte, birlikte, basitliktedir. Bunları da sağlayan, belirli bir - tarihsel, doğal, kültürel, tinsel, vs.- ortama (mı?) **ait olma** duygusu ve bu aidiyet duygusunu dile getirebilecek ("topluluk ruhu", ulus, zümre, sınıf, Tanrı gibi) fikirlerdir. Romantizm bazen "olağanüstü önder" ve "büyük dahi"lere verdiği önemle tarihte bireye belirleyici bir rol bahşediyor görünmesine rağmen, temelde tarihi de politikayı da insan iradesine bağlı ussal bir oluşum olarak görmez, görmediği gibi Aydınlanma'yı da en çok konuyu böyle algıladığı için eleştirir. Ussallık, nasıl Aydınlanma'nın yaşam alanıysa, ussallığın sirayet edemediği yerler de bir bakıma romantizmin yaşam alanını oluşturur.

Kabul etmek gerekir ki, Hegel'in tarih anlayışı Aydınlanma'nın da romantizmin de bu temel tanımlamalarına pek uymamaktadır. Çünkü bir yandan, Hegelgil tarih belirli bir düzen, gelişme, teleoloji fikri içerir ve bu anlamda tamamen ussal bir oluşumdur. Fakat öte yandan, buradaki ussallık bireysel değil kozmik aklın ussallığıdır. Görünürde, bunlar aynı madalyonun iki yüzünü oluşturmakla beraber, aslında madalyon nedense hep birincisi üstüne düştüğü için, tarihi belirlemek görevi daima kozmik aklın tekelinde kalır. Hegelgil tarihin bütününe damgasını vuran "aklın hilesi" fikri de, bu durumun dolaysız bir ifadesidir. Şu halde Hegel'in tarih felsefesinin, hem Aydınlanma'dan hem de romantizmden karşıt öğeler taşıyan ikili bir hükme dayandığını görüyoruz: Tarih ussaldır, en ufak bir zerresi dahi ussallık dışında kalamaz; ancak bu ussallık bireysel değil kozmik aklın bir dışavurumu olduğu için, tarihte insan iradesine yer yoktur.

Kuşkusuz, bu ikiliğin nedenini son tahlilde, Hegel'in romantizmin değerlerine sahip çıkarken, Aydınlanma'nın değerlerini yitirmeme, yahut başka bir deyişle, her ikisinin de değerlerini - bir taşla iki kuş vururcasına- aynı anda sahiplenme çabasında aramak gerekir. Hegel'in başlıca kaygı ve içgörüleri, romantizminkilerden pek farklı değildir. Hegel de, tıpkı romantizm gibi, daima bütünselliğin, birliğin ve basitliğin peşindedir. Romantizme benzer şekilde, He-

gel de özgürlüğün kaynağını bireyin bilincinin ötesinde, belirli bir toplumsal ve tarihsel ortama aidiyette bulur. Ne var ki, bütünselliği, birliği, basitliği yakalamak, özgürlüğü bireyin bilincinin ötesinde aramak, ussallıktan belirli bir kaçışı öngörür. Aydınlanma açısından da, romantizm açısından da kaçınılmazdır bu. Oysa Hegel için böyle bir kaçınılmazlık yoktur, çünkü ona göre romantizmin dürtü ve hedefleri ussallıkla pekâlâ bağdaştırılabilir. Hegel'in özgünlüğü de zaten, gerek Aydınlanma'nın gerek romantizmin imkânsız gördüğü bu işi gerçekleştirmeye kalkışmasındadır. Hegel'in Aydınlanma'dan olduğu kadar romantizmden de uzak görünmesinin nedeni bu özgünlüğünde yatar. Hegel romantizmin çoğu kaygı ve motifini paylaşırken, bunları romantizmin duyumculuk veya doğalcılığıyla değil, Aydınlanma'nın ussallığıyla anlamlandırmaya çalışır. Bazen romantizmi açıkça karşısına hatta düpedüz alaya almak pahasına da olsa.

Şu halde, bazı yorumcularının "şık" bir şekilde formüle ettiği gibi, Hegel'in "amaçta romantik, araçta Aydınlanmacı" olduğu söylenebilir mi? Belki. Ancak çoğu şık formül gibi bu da yanıltabilir. Eğer "amaç"la "araç"a eşit değer biçersek, bu formül uyarınca Hegel yarı-romantik, yarı-Aydınlanmacı demektir. Oysa filozofun romantik tarafının, tüm romantizm-karşıtı retoriğine rağmen Aydınlanmacı tarafına ağır bastığını ileri sürmek, sanki daha doğru bir betimlemedir. Çünkü Hegel'in ussallık anlayışının ne kadar karmaşık ve problemli olduğunu biliyoruz. Bu anlayışın başlıca silahı olan diyalektiğin usdışı yönüne yukarıda işaret ettik. Eğer diyalektiğin "mistik kabuğu" hesaba katılırsa, Hegel'in yalnız amaçta değil araçta da Aydınlanma'nın hayli uzağına düştüğünü savunmak doğrusu çok zor olmaz. Gene de, Hegel'in her bakımdan katıksız bir romantik olduğunu söylemek mümkün değildir. Filozofun düşüncesindeki derin ikiliği ve onu geleneksel romantiklerden ayıran özgüllüğünü daima gözetmek gerekir. Bunu yaptığı ölçüde de, sözkonusu formül elbette anlamsız sayılmaz.

IV

Şimdi Marx'a dönüp baktığımız zaman, onun düşüncesinde de Hegel'inkine benzer bir ikiliğin varlığını hissederiz. Hegel'de olduğu gibi Marx'ta da, Aydınlanmacı öncüllerle romantizme atfettiğimiz bazı içgörüler yanyana - ve içiçe - duruyor gibidir. Bunu görmek için, Marx'ın düşüncesinin bugüne dönük yönünü, geleceğe dönük yönüyle birlikte yani bütünselliği içinde düşünmek yeterlidir. Bu düşüncenin bugüne dönük yönü, kapitalizm çözümlemesidir. Geleceğe dönük yönünü ise komünist toplum tasavvuru oluşturur.

Marx'ın kapitalizm çözümlemesinin ana özelliklerini biliyoruz. Herşeyden önce **homo economicus** kavramının kökünden yadsınmasını öngören bu çözümleme, toplumsal dinamiklerin gerek oluşmasında gerek anlaşılmasında bi-

reylerin iradelerinin ve bu iradeleri meydana getiren saik ve motiflerin belirleyici bir rol oynayamayacağı fikrine dayanır. Klasik iktisadın karşısına bir "Eleştiri" olarak çıkmasının temelinde de bu fikir yatar. Klasik iktisat bireyin iradesinin menzili dışında kalan nesnelleşmiş yapıları - piyasa gibi - "bağımsız" bir nirengi noktasından değil, bizzat bireyin bulunduğu noktadan bakarak anlamaya ve tanımlamaya çalışır; başka bir ifadeyle, bireyselden bireysel olmayana, tikelden genele doğru hareket eder, oradan da gene tikele, bireysele döner. Marx'ın Eleştiri'sinde ise ters yönde bir devinim vardır. Marx, çözümlemesini genel kategorilerle -emek, sermaye gibi- başlatıp, bunlarla sürdürüp, gene bunlarla bitirir. Üstelik, iki terminal arasındaki hiçbir durakta da, "birey"e pek rastlanmaz. Çünkü Marx için birey, bir takım toplumsal ve genel kategorilerin üst üste gelmesinden, çakışmasından başka birşey değildir. Bu çakışmanın en somut ifadesi de, "sınıf"tır. Birey ancak belirli bir sınıf içinde vardır; dolayısıyla birey sınıfı dışında tanımlanamaz, anlaşılamaz. Kısacası Marx'ın çözümlemesinde birey, özne değildir; özne olsa olsa "sınıf"ın kendisidir, yani kolektif bir öznedir. Ama herhalde daha doğru bir tespit şu olmalıdır: Marx'ın çözümlemesinin gerçek araçları, ilişki, süreç, çelişki gibi kavramlardır; özne kavramı bu çözümlemede analitik değil ancak mecazî anlamda varolabilir. Marx'ın Eleştiri'sinin bilgisel statüsünü açıklayan da bu durumdur: Eleştiri, eğer klâsik iktisadın "yarı-bilim"inin karşısında "gerçek bilim"e doğru bir adımı ifade ediyorsa, bu bilimin başlıca güvencesi, kuşkusuz, özne kavramının burada vurguladığım anlamdaki 'etkin" yokluğudur.

Marx'ın bilimsel yaklaşımının öngördüğü bu nesnelliğin, Hegel'in yukarıda değindiğimiz nesnelliğine benzer bir yönü olduğu muhakkak. Marx'ın tarihe bakışına Hegel'inkini andıran derin bir ironi kazandıran da, kuşkusuz bu nesnelliğidir. Marx, tıpkı Hegel gibi, tarihi bir trajediler ve komediler alanı olarak görmeye eğilimlidir. O kadar ki, "aklın hilesi" fikrinin bir şekilde Marx'ın düşüncesini de yönlendirdiği söylenebilir.[9] Tarih, Hegel için olduğu kadar onun için de ussal bir oluşumdur ve ussal bir şekilde kavranabilir. Ama buradaki ussallık bireylerin öznel ussallığına kalmış birşey değildir; bireyler olsa olsa bu ussallığın bazı durumlarda "taşıyıcısı" olabilir. İki düşünür arasındaki yakınlığı, dönemlerinin önemli tarihsel olgularına bakışlarında da gözlemlemek mümkündür. Fransız Devrimi kuşkusuz her ikisi için de en önemli olgudur. Hegel, Devrim'in son demlerinin (Bonapartist aşamasının yahut deformasyonunun) tanığı olduğu için, Marx da dünya tarihine ilkin Devrim'in penceresinden baktığı için.

Fransız Devrimi'nin Marx'ın nazarında biri "burjuva" diğeri "komünist" olmak üzere iki boyutu vardır. 1789 Devrimi herşeyden önce bir "burjuva devrimi"dir. Fakat burjuva devrimi olması, "sahibi"nin burjuvazi olduğu anlamına gelmez. Devrim, burjuvazinin iktidarına zemin hazırladığı için bir burjuva dev-

rimidir ama, burjuvazi bu devrimi tasarlamış, ateşlemiş, istekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda sürdürmüş veya denetleyebilmiş değildir. Eğer ille de bir "yaratan" aranıyorsa, burjuvazi Devrim'i değil, Devrim burjuvaziyi yaratmıştır. Kısacası, burjuvazi Devrim'in öznesi değildir; dahası, 1789'da patlak veren olaylar dizisinin aslında gerçek bir öznesi yoktur. Gerçek özne, Marx'a göre, tarihte ilk defa ancak olgunlaşmış bir proletaryanın kimliğinde belirecektir. Öznesi olan ilk devrim de sosyalist devrim olacaktır. Ama bunlar Marx için henüz geleceğe ait bir fasıldır. Marx'ın gerek Fransız Devrimi'ne gerek daha önceki tüm tarihsel olgulara ilişkin değerlendirmelerinde "Aklın hilesi"nin oynadığı rol iyice belirgindir: Bütün bu olguları meydana getiren olaylarda beklentiler, umutlar, tasarılar bir türlü gerçeklere yetişemez, gerçekler ise bütün bunlarla alay edip durur. İnsanlar, gruplar, zümreler, sınıflar, topluluklar tam da kaderlerini ellerine aldıklarını, düzenlerini en sağlam şekilde kurduklarını sandığı anda, tarihin bir takım "demir yasaları"nın birer piyonu olduklarını keşfetmek durumunda kalır.

Bu açıdan bakıldığında, Fransız Devrimi'nin tarihteki diğer büyük altüst oluşlardan pek farkı yoktur. Tek anlamı, tarihsel gelişmede belirli-önemli fakat sınırlı-bir durağı temsil etmesidir. Ancak Fransız Devrimi'nin Marx için bir de "komünizm" boyutu vardır. Konuya bu yönden bakıldığında ise, 1789 Devrimi aslında bitmemiş bir devrimdir ve gelecekteki sosyalist devrime işaret eder. Bir yerde sosyalist devrimin habercisi, sosyalist devrim de onun tamamlayıcısıdır. Marx'ın özgül deyimiyle, Fransız Devrimi "siyasal devrim"i, sosyalist devrim de "toplumsal devrim"i ifade eder. İkincisi, birincisinin toplumsallaştırılmış, içeriklendirilmiş biçimidir.

Marx'a göre, 1789 Devrimi'nin "komünizm" boyutu, bizzat Devrim'in kendi ilkelerinden kaynaklanır. Özgürlük, eşitlik, insan hakları, cumhuriyet gibi kavramlar, bu ilkelerin başlıcalarındandır. Bu ilkeler, gerek burjuvazinin feodalizm karşısındaki mücadelesinin, gerek daha genel planda piyasa ve kapitalizmin gelişmesinin kuşkusuz vazgeçilmez araçlarıdır. Fakat Marx'a göre, bu ilkeler mantıksal sonuçlarına götürüldüğü takdirde, bizzat burjuvaziye ve kapitalist düzene bir tehdit oluşturur. Örneğin, Devrim'in baş ilkesi olan özgürlük kavramını alalım. Bu bağlamda özgür olmak, kuşkusuz burjuva olmak demektir. Ne var ki, birinin burjuva olması, tanım gereği başkalarının burjuva olmamalarını öngörür. Bu anlamda burjuva devriminin pratiği, teorisini yalanlar, çünkü herkesin bir burjuva olma **olasılığı,** gene herkesin bir burjuva olma **olanaksızlığına** dayanır. Burjuva devrimi hiçbir zaman insanlığın tamamını kapsayamaz, fakat kendi meşruluğu tam da bu evrensel postülada yatar. Bu durum, burjuva devriminin kendi ilkelerini gerçekleştirme imkânından yoksun olduğunu gösterir. Yoksun olduğuna göre de, sözkonusu ilkeler burjuva düzenin ötesinde bir yerde gerçekleşecek demektir. Böylece Marx, Fransız Devrimi'nin evrensel ilkelerinde burjuvazinin

öznel amaçlarını aşan bir anlam görür: Ona göre bu ilkeler, özlerindeki evrenselliği mantıksal sonucuna götürecek olan komünist bir düzenin öncüleridir.

Ancak, Marx'a göre, Fransız Devrimi'nin komünizmin temel fikirlerini bu şekilde bağrında taşıması, bu fikirlerin Fransız Devrimi'nin tarihsel çerçevesinde gerçekleşebileceği anlamına gelmez. Marx'ın Fransız Devrimi'nin çelişkileriyle ilgili değerlendirmesinin bizim burada vurgulamak istediğimiz nesnelci yönü de işte bu noktada su yüzüne çıkmaktadır. Marx'a göre fikirler, onların gerçekleşmesi için gerekli koşulların oluşmasından çok önce filizlenebilir. Sözgelimi, sivil toplum hakkındaki düşünceler, burjuvazinin kemale ermesinden çok önce boy göstermiştir. Komünist düşünceler de öyle. Hatta komünizm **fikri,** bir bakıma Thomas More yahut Ortaçağ manastırları kadar eskidir. Hatta kimbilir, belki Platon kadar da eski. Lâkin bu fikir istenildiği an - keyfe göre!- gerçekleştirilemez. Gerçekleştirilmeye kalkışıldığı zaman da, sonuç hüsrandır. Marx'a göre, hüsranın tarihteki en çarpıcı örneğini de bizzat Fransız Devrimi sunar.[10] Bu, Devrim'in tam da göbeğinde yer alan ve tüm devrimsel sürece damgasını vuran Jakoben deneyimidir. Marx'ın bu deneyime yaklaşımı iki yönlüdür. Bir yandan Marx, (Robespierre'in kendisinden pek hazetmemekle beraber) Jakobenlere sempati besler, çünkü onların dönemini Devrim'in geleceğe dönük tek "an"ı olarak görür; fakat öte yandan, Jakobenleri "kafası karışık adamlar" olarak nitelemekten de geri durmaz ve onların "devrimci şiddet"e başvurmalarını temel yanılsamalarının başlıca belirtisi olarak değerlendirir, bu değerlendirme uyarınca da Jakoben terörü açıkça mahkûm eder. Jakoben diktatörlüğün Marx'ın gözünde gelecekteki sosyalist devrim için bir model oluşturmadığı ortadadır. Ancak Marx'ın Jakoben yönetime ve teröre itirazının doğrudan doğruya ahlâki değerlere dayanmadığını görmek gerekir. Örneğin, yüzyıl başının sosyalist önderlerinden ve kendisi bizzat Fransız Devrim tarihçisi olan Jaures'in Jakoben deneyimi düşünerek yaptığı şu gözlem hatırlardadır: "Devrimler, ilerlemenin barbar yönünü oluşturur. Ne kadar asil, verimli ve gerekli olursa olsun, devrim gene de insanlığın geri ve yarı-hayvanî aşamasına ait bir olgudur." Hiç kuşku yok ki, Jaures'in bu hükmündeki ahlâkî vurguya Marx'ın düşüncesinde pek rastlanmaz. Marx'ın Jakoben teröre ve Jakoben tarzı devrimciliğe muhalefeti, esasen onun toplumsal değişmenin doğası hakkındaki teşhislerinden kaynaklanmaktadır.

Marx'a göre Fransız Devrimi'nin başlıca anlamı, devlet-toplum ve politika-ekonomi ayrışmasının bir tescili olmasında yatar (Bu ayrışma süreci resmen 1789'la başlamakla beraber, ancak 1830 Haziran Devrimi'yle tamamlanacaktır). 1789'la birlikte iktisadî faaliyetler üzerindeki tüm feodal kayıtlar kalkar ve sivil toplum "siyasal toplum"un yani devletin vesayetinden kurtulur, bağımsızlaşır. Böylece sivil toplumla devlet arasında doğan karşıtlık ve gerginliğin belirlediği

yeni bir çığır açılır. Bu çığır aynı zamanda "insanın evrenselliğinden yabancılaşması"nın kurumsallaşmasından başka birşey değildir. Şimdi, Marx'a göre, Jakobenlerin ölümcül yanılgılarının birincil nedeni, bu sivil toplum/devlet ayrışmasının önemini ve iç dinamiğini doğru değerlendirememeleridir. Doğru değerlendiremedikleri için de, sanki bu ayrışma hiç gerçekleşmemiş yahut yokmuş gibi davranırlar. Bu açıdan bakıldığında Jakoben terör, sivil toplumdan ayrışmış ve soyutlanmış bulunan devletin, kendini sivil toplum üzerine yeniden empoze etmeye ve sivil toplum içinde oluşan özel ve tikel çıkarları ezmeye kalkışmasının bir sonucudur. Marx'a göre, Jakoben diktatörlük sivil toplumla devlet arasındaki antagonizmanın üstesinden güç kullanma yoluyla gelmek ister, ama böyle bir çabanın başarısızlığı, eşyanın doğası gereğidir: Sivil toplum/devlet ikiliği, sivil toplumun siyasallaştırılmasıyla değil, tikel ve evrensel çıkarları bireyin gerçekliğinin potasında birleştiren sağlam bir sentezle giderilebilir. Bu senteze ulaşmak için, Jakoben güç gösterisi sonunda yalnız devleti sivil toplum üzerine empoze etmekte başarısızlığa düşmekle kalmaz, bunun tam tersi bir gelişmeye de yol açar: Kapıdan kovulan tikel çıkarlar, pencereden ve bacadan içeri doluşup herşeyi ele geçirir ve nihayet bizzat devleti de teslim alır. Jakoben diktatörlüğü izleyen Directoire'da olan, tam da budur.

Marx'a göre, Jakobenlerin amaçladıkları siyasal düzenin gerçekleşmesi için gerekli toplumsal ve ekonomik koşullar henüz hazır değildir, Ama ne bu koşulların gerekli olduğunun, ne de halen hazır olmadığının farkındadır Jakobenler. Çünkü ekonomiden anlamazlar. Anlamazlar, çünkü onları yönlendirecek bir yöntemleri, bilgi edinme araçları, kısacası "bilim"leri yoktur. Bu rotasızlığın sonucu olarak, gitgide çağdaş dünyadan kopuk ve sadece siyasal nitelikteki önlemlere yönelirler. Koşullara, gerçeklere nüfuz etmekteki aczleri, onları gitgide daha çok kendi iradelerine sığınmaya zorlar. Siyaset ve siyasallık tek ilkeleri haline gelir. Sonunda, başvurdukları tek "önlem" olarak terör kalır ellerinde. Marx'a göre teröre başvuru, devrimin hedeflediği amaçların o an için gerçekleşemeyeceğinin en açık kanıtıdır. Terör, devrimci bir hedefin gerçekleştirilmesinin aracı olmaktan çok, başarısızlığın bir belirtisidir.

Marx'ın Jakoben tipi devrimi "siyasal devrim" olarak niteleme nedenlerinden biri de, buradaki tespitidir. Jakoben tipi bir devrim, siyasî iktidarı ele geçirme çabasıyla kendini sınırlar; sosyal ve ekonomik koşulların bu iktidarı ele geçirmeyi ve sürdürmeyi uygun ve anlamlı kılıp kılmadığını sorgulamaz. Öte yandan, böyle bir devrim siyasal alanın kendini sivil topluma empoze etme ve onu kendi ilkelerine göre düzenleme çabasını içerir. Bu ise özel yaşamın tüm alanlarının, somut koşullarından soyutlanmış bir siyasal evrenselliğin gölgesi altında kararması demektir.[11] Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın gelecekte öngördüğü "toplumsal devrim" siyasal devrimin bir devamı, tamamlayıcısı değil, tam

tamına karşıtı, antitezidir.

Şimdi yukarıdaki karşılaştırmamıza dönersek, varacağımız sonuç yeterince bellidir. Fransız Devrimi, politik tavır ve sempatileri bakımından Marx'la Hegel'i karşı karşıya getirebilecek en kışkırtıcı olgudur. Nitekim onları karşı karşıya getirdiği kritik noktalar da elbette yok değildir. Böyle olmasına rağmen, Devrim'in özellikle tarih içindeki anlamı gibi "battal" konulara ilişkin değerlendirmelerinde,[12] bu iki düşünür arasında bazı çarpıcı benzerliklere rastlıyoruz. Marx'ın çözümlemesinde herşeyden önce siyasallığın sınırlarına ilişkin ısrarlı bir eleştiri var. Bu eleştiriyi Hegel'de de görüyoruz. Bunun özgül bir dışavurumu olarak filozofun Anayasa eleştirisine yukarıda değindik. Keza, Marx'la Hegel'in teröre yönelik eleştirilerinde de yakın bir benzerlik var. Hegel'in terörü nasıl son kertede Aydınlanma'nın "dargörüşlülüğü"ne, bu dargörüşlülüğü de "Anlama"nın sınırlılığına, bu sınırlılığı ise "Us"un yokluğuna bağladığını yukarıda göstermeye çalıştık. Marx'ın da terörü benzer şekilde Jakobenlerin - ve temsilcisi oldukları Aydınlanmacı anlayışın - dargörüşlülüğüne, bu dargörüşlülüğü ise "bilim"lerinin yokluğuna bağladığını gözlemliyoruz. Hoş, burada Marx ve Hegel'in "bilim" ile "Us"tan anladıkları elbette farklı şeyler; fakat sonuçta her ikisinin çözümlemelerinde de terör öznelci bir yanılsamanın ürünü olma niteliği taşıyor.

Şu halde, bu ve benzeri koşutluklara bakılarak, Marx'ın düşüncesine Hegel'inkine benzer bir "öznesiz tarih" anlayışının egemen olduğu söylenebilir. Buradan da kalkılarak, Marx'ın tarih anlayışının Aydınlanma'ya yönelik romantik eleştirinin bazı temel içgörüleriyle örtüştüğünü, böylece, hiç değilse analitik planda Marx'ın düşüncesinin romantik paradigma içinde kaldığını ileri sürmek de pekâlâ mümkündür. Ancak, "öznesiz tarih" anlayışının Marx'ın düşüncesine egemen olduğundan bahsederken yanlış sonuçlara varmamak için, onun kendi evrim şemasıyla ilgili yaptığı bir ayrımı gözönünde bulundurmak yararlı olur.

Bu, Marx'ın "Tarih" ile "Tarih-öncesi" arasında gözettiği tanıdık ayrımdır. Bu ayrımın çerçevesinde bizim normalde "tarih" dediğimiz evre "Tarihöncesi"ne, gayrı-ihtiyarî "tarih-ötesi" veya "tarih-sonrası" diyebileceğimiz evre de doğrudan doğruya "Tarih"e tekabül eder. Marx'ın gelecekle ilgili tüm projeksiyonları ve komünist toplum tasavvurları bu "Tarih"in potasında toplanır. Eğer Marx'ın düşüncesinde "öznesiz tarih" anlayışının bir yeri varsa, bu kuşkusuz Marx'ın "Tarih-öncesi" için yani bugünümüz için geçerlidir, gelecek için değil. Dikkat edilirse, Marx'ın sözkonusu ayrımı, tam da öznesiz bir tarih olamayacağı fikrinin mantıksal bir sonucudur aslında: Tarihi özne yapar, öznenin olmadığı yerde, tarihten söz edilemez. Bugün ve bugüne dek geçen zaman diliminde - gerçek bir özneyle karşılaşılmıyorsa, yaşanan dönemi tarih değil tarih-öncesi olarak nitelemek gerekir. Kısacası, tıpkı insan gibi tarih de, halen yazılmayı,

doldurulmayı bekleyen boş bir defter, bir **tabula rasadır**. Deftere ilk öyküyü yazıp imzasını atacak olan, proletaryadır. Ama proletarya kolektif bir öznedir ve bu niteliğiyle tarihin eşiğinde ancak bir parantez oluşturabilir. Ne zaman ki proletarya diğer sınıflarla birlikte çözülüp ortadan kalkacaktır, işte o zaman gerçek özne, birey, meydana gelecektir. Çoğu toplumsal aidiyeti ve hepsinden önce **sınıfı** dışında tanımlanabilen, algılanabilen bir birey! Komünizm işte bu bireyin sahneye çıktığı aşamadır. Bu aşamada "Tarih-öncesi"nin yasaları işlemez, çünkü Tarih-öncesi bir "gereklilik alanı" iken, komünizm bir "özgürlük alanı"dır. Böylece bu aşamada insanın "doğal" durumu, yapaylığından-aklının gücünden- başka birşey değildir. Bu demektir ki insan, artık bir takım doğal ve tarihsel özelliklerden oluşan bir "derneşik" değil, yalnızca ve yalnızca kendi kendini belirleme, gerçekleştirme yetisidir. Ne daha fazla, ne daha az.

Bu aksiyomlar, Marx'ın düşüncesinin Aydınlanma'nın temel öncüllerine nasıl uyduğunu ve "kurtuluş şema"sını nasıl aynen izlediğini yeterince gösteriyor. Aydınlanma'nın devrimci projeyle olan organik bağlantısı anımsanırsa, doğrusu bunun tersini düşünmek de çok zordur zaten. Aydınlanmacı öncüllerin Marx'taki mevcudiyeti, onun devrimciliğinin herhalde nihaî ve vazgeçilmez koşullarından biri sayılmalıdır. Şu halde, buraya kadar söylediklerimizin ışığında Marx'ı iki akım arasında nasıl konumlandırabiliriz? Eğer yukarıda Hegel için kullandığımız "formül"ün terimleriyle ifade etmek istersek, belki şöyle bir saptamada bulunabiliriz: kapitalizm çözümlemesi bir "araç", komünizm tahayyülü de bir "amaç" olarak nitelenebildiği ölçüde Marx, Hegel'in tersine, "araçta romantik, amaçta Aydınlanmacı"dır. Eğer bu saptamada azıcık da olsa bir gerçek payı varsa, her ikisinde zıt kefeler ağır basmakla birlikte, Marx'ın düşüncesinde de Hegel'inkini anımsatan bir ikilik var demektir. Tabii bu, Marx'ın Hegel'in önüne çıkan problemlerin aynılarıyla karşılaştığı anlamına gelmez, çünkü Marx'taki ikilik farklı değişkenler arasında, farklı bir düzlemde satha vurmaktadır. Hegel'de Aydınlanmacı ve romantik öncüller eşanlıdır ve bunlar arasındaki bağdaşmazlığı diyalektiğin çözmesi beklenir. Marx'ta ise sözkonusu öncüller arasına "uzunca" bir tarih kesitinin girdiğini görüyoruz: "Tarih"i "Tarih-öncesi"nden ayıran zaman dilimidir bu. Marx'taki ikiliği gidermesi beklenen de diyalektik değil, bu zaman dilimini kavga döğüş katetmesi gereken toplumsal güçlerdir. Karşıt öğelerin yanyana gelmesinin yaratacağı "kısa devre"yi engellemede, uzun, engebeli, ampirik ve yalıtkan bir zaman diliminin, mantıksal, şeffaf ve geçirgen bir diyalektikten daha etkili olacağını düşünmek için epey neden vardır. Bu bakımdan, Hegel'de kısa devre yapması kaçınılmaz veya düpedüz çözümsüz gibi görünen ikilik, Marx'ta çözüme açık durur. Ancak, Hegel'inkinden ne kadar farklı olursa olsun, bu ikiliğin de beraberinde kendine özgü bir takım başka problemler getirdiği muhakkaktır.

Haliyle, bu problemlerin niteliği ve sınırları, "araç"la "amaç", "Tarih-öncesi" ile "Tarih" arasındaki ilişkinin tam olarak nasıl algılandığına bağlıdır. Sorun, bir noktada, Marx'ın komünizm tasavvurunun genel doktrini içindeki yeri ile ilgilidir. Bu komünizm tasavvuru son tahlilde bir "ütopya" sayılabilir mi? Öyle sayılabileceğini düşünenler hiç de az değildir. Ancak bunların çok farklı hatta karşıt motiflerle hareket ettiklerini görmek gerekir. Bu konuda, kabaca, iki temel yaklaşımdan söz edilebilir.

Bir yaklaşıma göre ütopya, bugünden geleceğe -veya geçmişe- kaçıştan başka birşey değildir. Bu niteliğiyle ütopya, bugünün kavranamamasının bir ürünüdür. Bugünün kavranılması, yöntem, bilgi, çözümleme, kısacası "bilim" gerektirir. Bilimin olduğu yerde ütopyaya yer yoktur - ya da sanata, edebiyata ne kadar yer varsa o kadar vardır. Marx öncelikle bir bilim adamı olduğuna göre, ya da olduğu ölçüde, ona özgü bir "Marksist ütopya"dan bahsedilemez. Marx'ın düşüncesine damgasını vuran, uzak geleceğe değil bugüne - kapitalizme- ilişkin söyledikleridir. Nitekim komünist gelecek hakkında söylediklerinin bugüne dönük çözümlemelerinin yanında çok ufak yer tutması bir rastlantı değildir. Öte yandan, bütün insanlar gibi bilim adamları da - bazen etraflarına ördükleri yüksek duvarlara rağmen- belirli bir kültürel, ideolojik, siyasal ortamda yaşarlar. Bunun sonucu olarak, diğer faniler gibi bilim adamlarının da dinleri, mehzepleri, ideolojileri ve -şu yahut bu ölçüde- ütopyaları vardır. Marx da bu genel kuralın dışına çıkmaz. Marx'ın komünizm tasavvuru da, esasen sosyalist ve hümanist geleneklerden devraldığı bir ütopya sayılabilir; ama tam da bu nedenle, bu tasavvuru tamamen Marx'a atfetmek ve "Marksist" olarak nitelemek anlamlı değildir. Herhalükârda eğer "Marksist" bir ütopya varsa, bu ütopyayı Marx'ın bilimi değil, siyasal ve ideolojik mücadelesinin gerekleri açıklar.

Diğer bir yaklaşıma göre ise, ütopya ile bilgi kavramları birbirini dışlamaz: Aslında her ütopya, nüvesinde bugünün eleştirisini taşır. Bu anlamda ütopya, bugünün dolaylı ve "alegorik" bir eleştirisidir. Bir eleştirinin "eleştiri" olması ise belirli bir bilgiye dayanmasına bağlıdır. Ortada bugüne ilişkin sağlam bir bilgi yokken, kayda değer bir ütopya kurulamaz. O halde ütopya bilgiyi değil dışlamak, tersine zorunlu kılar. O kadar ki, güçlü bir ütopyanın varlığı, bugüne ilişkin elde bulunan bilginin güçlülüğünün başlıca göstergesidir. Marx'ın düşüncesinin tamamını da öncelikle bu açıdan değerlendirmek gerekir: Marx'ın komünizm tasavvuru bir ütopyadır; ve Marx'ın tüm doktrini, tüm "bilim"i gücünü son tahlilde bu ütopyadan alır. Marksist ütopyanın diğer bazı ütopyaların yanında -sözgelimi More'un ütopyasının yanında - formel olarak "cılız" kaldığı doğrudur; ama bu cılızlığı Marx'ın politik tercihlerine, "zamansızlığı"na ve benzeri yaşamöyküsel nedenlere bağlamak gerekir. Çünkü komünizm tasavvuru tüm tamamlanmamışlığı ve detay eksikliklerine karşın, özünde, More'unki de dahil ol-

mak üzere bütün diğerlerinden potansiyeli daha yüksek, kapsayıcı ve geniş ufuklu bir ütopyadır.

Görüldüğü gibi, her iki yaklaşımın da vargısı aynıdır: Marx'ın komünizm tasavvuru bir ütopyadır. Ancak bu ütopya sözkonusu yaklaşımların birincisi için olumsuz, ikincisi için olumlu bir anlam taşır. Birinci yaklaşımın başlıca motifi, Marksgil bilimin sınırlarını ve "arılığı"nı belirli bir bilim anlayışı uyarınca "ideolojiler" karşısında korumaktır. Bunun da doğal sonucu, ideolojilerle birlikte bizzat Marx'ın gelecek tasavvurunun da epistemolojik planda bilgi sisteminin dışına itilmesidir. Gene yukarıdaki formülümüzün terimleriyle ifade edersek sonuç, "amaç"ın ortadan kaldırılması, Marx'ın doktrıninin "araç"a, salt kapitalizm çözümlemesine indirgenmesidir. Marksist doktirinin bilimselliği konusunun gündemin birinci maddesi haline geldiği 1970'li yıllarda "bilimci" diyebileceğimiz bu yaklaşımın kuramsal tartışmalarda nasıl belirleyici bir rol oynadığını biliyoruz. Şimdilerde ise bu rolü "ütopyacı" diye niteleyebileceğimiz ikinci yaklaşımın oynadığını söyleyebiliriz. Genel olarak bilim tartışmalarının gerilediği, özgül olarak da Marksist doktrinin bilimselliği konusunda kuşkuların -hatta kayıtsızlığın- iyice arttığı bugünlerde, bu yaklaşımın ana motifi, Marksist doktrini kendince en kuvvetli saydığı ayağı üzerine oturtmak, yani Marksist ütopyaya dört elle sarılmaktır. "Herşey yıkılabilir, herşey tartışılabilir, ama Marksizmin işaret ettiği idealler karşımızda olduğu gibi duruyor." Son birkaç yıldır çok sık duyduğumuz bu ve benzeri sözler, bu yönlenmenin en duru ifadesi sayılabilir. Böyle bir yönlenmenin doğal sonucu ise, birinci yaklaşımda görüldüğünün tersine, Marx'ın kapitalizm çözümlemesinin özgül sınırlarının komünizm tasavvuru içinde kaybolması, "araç"ın "amaç" içinde erimesidir.

Her iki durumda da, "amaç"la "araç" arasında gözlemlediğimiz ikilik ortadan kalkar görünmektedir. Ancak bu yaklaşımların taşıdığı bazı bariz problemler gözönünde bulundurulduğu zaman, bunun teorik bakımdan bir avantaj olduğunu öne sürmek güçtür. Ütopyacı yaklaşımın ana problemi, kuşkusuz Marx'ın komünizm tasavvuru ile diğer ütopyaları aynı kefeye koymasında ve bunların dayandığı bilgi türleri arasında bir ayrım gözetmemesinde yatar. Her ütopyanın belirli bir eleştiriye, her eleştirinin de bugünün belirli bir bilgisine dayandığı doğrudur. Fakat bu, bugünün bilgisine dayanan her gelecek projeksiyonunun ütopya olduğu anlamına gelmez. Bunu görmek için, gene More'la bir karşılaştırma yapmak yararlı olabilir. More'un ütopyası, gününe ilişkin keskin gözlemciliğinden kaynaklanır. Kurgusu da, doğrudan doğruya bugünün **olumsuzlanmasına** dayanır. Bugün ne varsa, ütopyada yok, ne yoksa ütopyada vardır. Bugünün bilgisi ne kadar detaylıysa, ütopya da o kadar çarpıcıdır. More bugüne ulaşmak için geleceği bir atlama tahtası olarak kullanır, ütopyasını da bu stratejinin gereklerine göre kurar. Bu demektir ki More'un bugüne dönük bir eleştirisi elbette

vardır, ama bu eleştiri, alegorik, mecazî, dolaylı bir eleştiridir. Ütopyası da, bu dolaylı eleştirinin dolaysız bir aracıdır. Oysa Marx'a baktığımız zaman, onun böyle bir araca gereksinimi olmadığını görürüz. Çünkü Marx'ın bugünle doğrudan yüzleşmesini sağlayan başka -ve daha etkili- bir aracı vardır. O da "bilim"dir. Bugünün dokusuna nüfuz etmede, More'unki de dahil olmak üzere her tür gözlemciliğin en keskininin dahi ötesine geçen bilim, Marx'a bir takım toplumsal gelişme yasaları sunar ve komünizm tasavvuru da, Marx'ta bu yasaların bir türevi olarak ortaya çıkar. Bu ise demektir ki komünizm tasavvuru Marx için bir eleştiri aracı değil, eleştirisinin yani bilimsel çözümlemesinin geleceğe açılan doğal bir uzantısı, bir yansımasıdır. Marx'la More'un gelecek projeksiyonları arasındaki bu farkın önemi tartışma götürmez. Marx'ın durumunda bugünle gelecek arasında bir akışkanlık, nesnel bir gereklilik varken, More'un durumunda görülen, bugünün olumsuzlanmasıdır. Bu ise öznel bir soyutlamadan ibarettir.

Eğer buradaki akıl yürütme doğruysa, Marx'ın komünizm tasavvuru esasen bir **öndeyi** olarak kabul edilebilir. Ancak böyle bir vargıya karşı şiddetli itirazların yükseleceği muhakkaktır. Yukarıda andığımız "bilimci" yaklaşımın Marx'ın komünizm tasavvurunu bir ütopya olarak ilân etmesi, tam da bu vargıyı kabul etmemesindendir. Bilimci yaklaşıma göre, Marx'ın "yakın" gelecekle ilgili bazı projeksiyonları, elbette birer öndeyi sayılabilir. Fakat komünizm halen uzak geleceğe ait battal bir konudur. Marx'ın elindeki "toplumsal gelişme yasaları"nın çapı ve menzili bu battal geleceğe uzanmaya, bu geleceği kapsamaya yeterli gelmez. Bu bakımdan Marx'ın komünizmle ilgili hükümlerini "öndeyi" olarak nitelemek saçmadır. Bunları esasen birer soyutlama, geleceğe doğru iradî bir sıçrayış, ya da politik güzergâhın önüne bir "hedef" koyma, hatta belki Kantgil bir kategorik "buyruk" (imperative) olarak değerlendirmek gerekir. Öndeyinin tanımı ve bilimdeki işlevi ile ilgili tartışmalara burada elbette girecek değiliz. Ancak bilimci yaklaşımın bu yorumunun pozitivist çağrışımları ve bu çağrışımların hemen akla getirdiği sınırlamalar yeterince aşikârdır. Herhalükârda, böyle bir yorumun Marx'ın genel evrim anlayışına - bu anlayış doğru olsun olmasın - aykırı düştüğü açıktır. Belki Marx'ın komünizm tasavvurunu sözcüğün olağan anlamıyla "öndeyi" olarak algılamak yanlıştır -hatta kötü bir işlevcilik ve teleolojiye yol açabileceği için tehlikeli de olabilir - ama bu tasavvuru salt bir soyutlama olarak değerlendirmek de bir o kadar yanlıştır. Algılama şekli kuşkusuz çok değişebilir, fakat Marx'ın komünizm tasavvurunun **bir şekilde** kapitalizm çözümlemesinin geleceğe uzanan kolu olduğunu göstermek herhalde mümkündür. Eğer bu mümkünse, o zaman sözkonusu tasavvurun bir ütopya olmadığını da kabul etmek gerekir.

Ne var ki, bu noktadan itibaren bu defa başka sorunlarla karşılaşmamak, ya da kısmen aynı sorunlarla başka bir düzlemde yüz yüze gelmemek işten bile de-

ğildir. Bunu görmek için organik bir ilişkinin bazı mantıksal sonuçları üzerinde düşünmek yeterlidir. Bu yapıldığı zaman, nasıl bir vargıya ulaşılabileceği tahmin edilebilir: Eğer Marx'ın komünizm tasavvuru aslî kapitalizm çözümlemesinin organik bir parçasıysa, komünizm tasavvurunda varolan temel bir ilkenin kapitalizm çözümlemesini de bir biçimde yönlendiriyor olması gerekir. Eğer komünizm tasavvurunun temel ilkesi özgür bireyse, **bu birey** bizzat kapitalizm çözümlemesinin bir yerlerinde mevcut demektir; ve bu bireyi orada aramak ne kadar meşru ise, oradaki varlığını yadsımak da o kadar mantık dışıdır. O halde Marx'ın kapitalizm çözümlemesinde "öznesiz" bir süreçten sözedilemez. Kuşkusuz, öznenin belirlediği ya da öznenin motiflerine indirgenebilecek bir süreç değildir bu. Özne bu süreçte hiç görülmeyebilir, fakat daima bir izdüşüm ya da zımnî ancak vazgeçilmez bir terimi olarak sürecin akışını sağlar. Düşünülecek olursa, yukarıda Marx'taki mevcudiyetine değindiğimiz dram kavramı bu durumu çok iyi açıklar. Marx'a göre tarih ("Tarih-öncesi"), bir trajediler ve komediler silsilesinden ibaret olup, bu tarih anlayışı da kapitalizm çözümlemesinin nesnelliğinin bir türevidir. Çözümlemenin nesnelliği, trajediyi veya komediyi ya da her ikisinin genel biçimi olarak dramı algılamak (ya da kurmak) için gerekli olan perspektifi verir. Nesnelliği de verenin "özneden bağımsız süreç" kavramı olduğu kesindir. Öte yandan, çok özel-ve hayli zorlama- Hegelgil tanımlamalara girmediğimiz sürece, öznesiz bir dram kavramından sözetmemiz güçtür. Özne olmayan yerde dram da kurulamaz. Dram bir bakıma özne ile sürecin çarpıştığı bir arenadır. Sözgelimi, eğer kapitalizmin bir "dram"ı varsa ve bu dram Marx'ın kapitalizm çözümlemesi üzerinde yükseliyorsa, bu çözümlemenin bünyesinde ona anlam kazandıran bir özne mevcut demektir. Dahası, eğer kapitalizm tarihin en görkemli dramının oynandığı bir sahneyse, buradaki öznenin de o derece görkemli olması gerekir.

Bakıldığı zaman, görülen de zaten odur. Bilindiği gibi, kapitalizm çözümlemesinde Marx'ın ulaştığı başlıca sonuç, bu sistemin biri olumlu diğeri olumsuz iki yönünün oluşturduğu derin uçurumla ilgilidir. Kapitalizm bir yandan tarihte ilk defa insanın özgür bir birey olarak ortaya çıkmasını mümkün kılan koşulları hazırlarken, diğer yandan bu koşulların önüne gene tarihte görülmemiş büyüklükte setler çeker. Başka bir deyişle, insan muazzam yaratıcı ("üretici") gücünü ilk defa kapitalizmde keşfeder. Bu güç ona tarihte ilk defa gerçekten özgür olma fırsatı sunmaktadır. Fakat insan bu fırsatı kullanamaz, çünkü kapitalizmin çarkları içinde elindeki yaratıcı gücü denetleyemez. Denetleyemediği gibi, bu muazzam güç sonunda nesnelleşir, insanın üstüne çıkar, onu ezer, tutsağı haline getirir. Dram, budur. Fakat dramın kapitalizme özgü yönü, kuşkusuz "insanın insan tarafından sömürülmesi" değildir. Sömürü, kapitalizm-öncesi toplumlarda da vardır. Kapitalizmin özgüllüğü, daha önceki düzen-

ler gibi yalnızca yokluğu - ya da "yokluk içinde varlığı" - değil, onların tersine, "varlık içinde yokluğu" simgelemesidir. Kapitalizmin gerçek dramatik yönü de buradadır. Dram bir "paradoks" ister; "paradoks"u ise kendi başına yokluk - yahut yokluk içinde varlık- değil, olsa olsa varlık içinde yokluk gibi bir durum verebilir. Keza, dram içselleşmiş bir yabancılaşma ister; böyle bir yabancılaşmayı da en iyi bizzat kendi yaratıcılığının tutsağı olmuş insan verebilir. Bu demektir ki gerçek dram, ancak kapitalizmde vardır; daha doğrusu, dramın bütün koşulları esasen kapitalizmde mevcuttur. Kısacası, kapitalizmin dramını "kendini gerçekleştiren insan"ın kimliğinde bir özne yönlendirir ve hiç kuşku yok ki bu özne, sadece "sömürülen insan"ın kimliğindeki bir özneden çok daha kapsayıcı, çok daha görkemlidir.

Şu halde Marx'ın komünizm tasavvurundan iyi bildiğimiz bu güçlü özne ile, bizzat kapitalizm çözümlemesinde de karşılaşmaktayız. Eğer doğruysa, böyle bir durumun bu çözümleme üzerinde çeşitli düzeylerde türlü baskılar yaratacağı ortadadır. Örneğin yöntemsel düzeyde şöyle bir sonuca kolayca varılabilir: Eğer sözkonusu özne kapitalizm çözümlemesinin ayrılmaz bir parçasıysa, o zaman bu çözümlemeye özgü genel ve tümel bir takım kategorilerle bu özne arasında bir tekabüliyet veya organik bağlantı kurmak şarttır. Aksi halde çözümleme, ona bütün anlamını kazandıran temel ilkesine bir karşılık, bir "yanıt" verememiş olur ve böylece boşlukta kalır, iki yakasını bir araya getiremez. Son zamanlarda "Analitik Marksizm" çerçevesinde netleşen yaklaşımlardan biri olan "yöntemsel bireycilik"in Marx'ın çözümlemesine getirdiği itiraz da bu noktada yoğunlaşmaktadır: Bu çözümleme, bünyesinde pekâlâ birey kavramını barındırmakla beraber, bu kavrama metodolojik ve epistemolojik bir zemin ayırmaz. Aynı itirazı Elster şöyle dile getirmektedir: "Marx, komünizmin başlıca cazibesinin bireyin kendini tam ve özgür biçimde gerçekleştirmesi fikri olduğu hususunda hiçbir zaman tereddüt göstermemiştir; fakat bireyi aynı kararlılıkla... çözümlemesinin merkezine yerleştirdiği söylenemez."[13] Yöntemsel bireyciliğin işaret ettiği sorunun ciddiye alınması ve ısrarla izlenmesi gereken pekçok yönü bulunduğu muhakkak, ancak kendi önerdiği çözümün Marx'ın esas itibarıyla bütüncü (holist) olan yaklaşımıyla rahatça (Marx'ın bazı vazgeçilmez öncüllerine gölge düşürmeksizin) bağdaşabileceği şüphelidir.

Şimdi, sözü daha fazla uzatmadan toparlayacak olursak, en azından şu hususun altını çizebiliriz: Marx'ın doktrini, Hegel'inkini hayli andırır şekilde, fakat temelde ondan çok farklı olarak, Aydınlanmacı ve romantik dediğimiz bazı karşıt öğelerle yüklüdür. Bu öğeler arasındaki ikilik, ister komünizm tasavvurunu kapitalizm çözümlemesinden ayıran kalın çizgi şeklinde, ister bizzat kapitalizm çözümlemesini içten içe bölen kılcallaşmış ince çizgiler şeklinde olsun, değişik biçimlerde algılanabilir. Her algılama biçimi beraberinde kendine özgü bazı

problemler getirir. Öte yandan, Marx'ın doktrinini sözkonusu ikiliğin suyüzüne çıkmadığı şekilde algılamanın yolları'da yok değildir. Fakat ne yazık ki bu türden algılama biçimleri, çözdükleri problemlerden çok daha fazlasını nüvelerinde taşır görünmektedir. Bu durumda Marx'ın düşüncesindeki ikiliği bir gerçeklik olarak kabul edip, tartışmayı o noktadan itibaren sürdürmek daha verimli sonuçlar verebilir.

Marx'ın bilim ve diyalektik alanlarındaki yaklaşımını ele alacağım gelecek yazıda, konuya bu noktadan devam etmeyi düşünüyorum. Umarım, sonunda varacağım nokta gene bu olmaz.

DİPNOTLAR

1. Kuşkusuz, "post-modernizm" teriminin sanat tarihindeki özgün anlamının çağrıştırdığı ve çağrıştırabileceğinden çok daha fazlasını içerecek şekilde.
2. Beklentilerimin her zaman gerçekleşmediğini itiraf etmeliyim. Buna, verip de yerine getiremediğim bir "tefrika sözü" de dahil: **11. Tez**'in 10. sayısında "Aydınlanma ve Fransız Devrimi" başlığıyla çıkan bir yazımın ikinci bölümünü bugüne dek yayınlayabilmiş değilim. Başlıklarındaki ortak "Aydınlanma" sözcüğüne rağmen, bu yazı o yazının ikinci bölümü veya devamı değil. O yazı, şiddet/ussallık ikilemine ilişkin olarak "muhafazakâr", "liberal" ve "radikal" diye nitelediğim üç tezin irdelenmesi üzerine kuruluydu, bu yazının sorunsalı ise hayli farklı. Ancak yayınlanmayan ikinci bölüm Marx'ın Aydınlanma ve Fransız Devrimi ile ilgili görüşlerini içerecekti, bu görüşlere farklı bir açıdan da olsa bu yazıda da giriyorum. Ayrıca, bu yazıda ele aldığım romantik temalar, "radikal tez"in içeriğiyle yakından ilintili. Bu bakımdan, bu yazı "Aydınlanma ve Fransız Devrimi" başlıklı yazımın devamı sayılamasa da, onunla bağlantılı olarak okunabilir.
3. Çağrışımları daha da genişletmek elbette mümkün. Bir Fransız ozanın benzetmesiyle, Aydınlanma "ova", romantizm "dağ"dır. Birincisi ovanın, ikincisi dağın değerlerini temsil eder: kurulu düzene karşı göçebelik, uygarlığa karşı ilkellik...
4. Bu hususun en açık ve ayrıntılı şekilde sergilendiği çalışma için bkz: L.Colletti, **Marxism and Hegel,** NLB, 1973. Kitabın içinde özellikle I. Bölüm: "Hegel and the 'Dialectic of matter'".
5. Tabii bunun bedelinin muhtemelen "cinayet" olduğunun farkındayım: "We murder to dissect". Wordsworth'ün bu ünlü dizesi, elbette burada da geçerli.
6. Hegel, **The Phenomonology of Mind,** Harper Books, 1967. Kitabın içinde: "Absolute Freedom and Terror" s. 599-610.
7. Hegel'deki bu ikilik üzerinde duran kısa fakat özlü bir çalışma için bkz: Robert Legros, "Hegel entre les Lumières et Romantisme", **La Révolution Française entre lumières et Romantisme,** Cahiers de Philosophie Politique et Juridique, Centre de Publications de L'Université de Caen, No 16, 1989.
8. Bu bağlamda bir ayrım gerektirmediği için akıl ve us kavramlarını eşanlamlı olarak kullanıyorum.
9. Bu hususun ayrıntılı bir yorumu için bkz: Charles Taylor, **Hegel and Modern Society,**

Cambridge University Press, 1979. Özellikle s. 121-122.

10. Marx'ın önünde daha taze örnekler yok tabii. Olsaydı, örneğin Rus Devrimi olsaydı, kimbilir ne ilginç sonuçlar çıkardı! Marx'ın önünde Fransız Devrimi'nden sonraki tek örnek, olsa olsa Paris Komünü'dür. Mamafih Marx'ın Komün hakkındaki yargıları da yeterince ilginçtir, çünkü bunlar da Fransız Devrimi'ne ilişkin yargılarıyla birçok bakımdan aynı mantığı izler. Bunu yakından gösteren özgün bir kaynak için bkz: Shlomo Avineri, **The Social and Political Thought of Karl Marx,** Cambridge University Press, 1968.

11. Marx'ın eleştirisinin bu yönünde, Goethe'den âdeta yankılar vardır. Goethe'ye göre, Fransız Devrimi'nin nihaî anlamı siyasallaşma olgusunda yatar: Eski Rejim'de sıradan insanlar yaşamlarını toplumsal konum, mahal ve mesleklerinin kesin sınırları içinde sürdürürken, "tarihin yapımı" küçük bir azınlığın işidir. Fransız Devrimi ile birlikte gerçekleşen, olağan yaşamla tarihin - ve savaşların- fevkalâdeliği arasındaki binlerce yıllık duvarların yıkılması, siyasal ideolojilerin ve tarihsel mücadelelerin yaşamın en günlük ve özel köşelerine kadar girmesidir. Sonuç, siyasal ve tarihsel olayların sadece ölçek, vahşet ve öngörülemezliğindeki büyük sıçrama değil, aynı zamanda özel varoluşun iç mekânındaki çarpıcı daralmadır. Fransız Devrimi'nin açtığı çığır ile birlikte, insanların kendilerini bulmak ve tanımak için gerekli olan o sükûnet ve boş zaman, toplum ve dünya **haberlerinin** yoğun bombardımanı altında kaybolur, **gazeteciliğin** o geçici -fakat asla bitmeyen- aciliyeti tarafından silinip süpürülür. Siyasal bütünselliğin stresi, bireyi kendini duymaktan ve düşünmekten alıkoyar. "Politize kalabalığın kuru gürültüsü"nden, partizan bildirilerin buruk yaftalarından başını alamayan birey, böylece kendi özel kişiliği doğrultusunda olgunlaşamaz. Oysa böyle bir olgunlaşma, tüm dışsal kurtuluşlara, koca devrimlere bedeldir... Goethe'nin insan gerçekliğinin biyolojik ve organik yönüne olan duyarlılığının renklendirdiği bu "pastoral" arayışında, Protestanca hatta "Gotik" bir melankolinin gölgesini görmemek güç. Marx'ın düşüncesinde böyle bir melankoliye elbette yer yoktur, ama Fransız Devrimi'nin siyasallığı ile ilgili gözlemlerinin Goethe'ninkiyle bazı noktalarda örtüşmesi dikkat çekicidir.

12. Marx bu "battal" konulara daha çok **Yahudi Sorunu, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı, Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi, Kutsal Aile** gibi "gençlik" yapıtlarında girer. Bu nedenle biz de daha çok bu yapıtları gözönünde bulundurduk. Ama bu noktada bir hususa dikkat etmek lâzım. Marx'ın Hegel'le ilişkisi açısından "gençlik" ve "olgunluk" dönemi yazılarında bazı önemli farklar vardır. Gençlik döneminde Marx, Hegel'e karşı sert, cepheden eleştirel ve hatta saldırganken, olgunluk döneminde daha hoşgörülüdür ve eski ustasının ilham perilerine iyice açıktır.Buna karşılık, bu dönemde Marx kendi kuramını ve düşünce araçlarını kurmuş olarak gençlik dönemine oranla Hegel'den çok daha bağımsızdır. Bu gerçekten kalkılarak, Marx'ı Hegel'le sağlıklı şekilde karşılaştırmak için olgunluk dönemi yazılarının esas alınması gerektiği düşünülebilir. Bu bazı konularda doğru olabilir. Ancak Fransız Devrimi konusunda, bizi ilgilendiren hususlarda Marx'ın düşüncesine ulaşmanın yolu, onun gençlik yazılarına bakmaktan geçiyor. Çünkü sözkonusu "battal" hususları daha çok o yazılarda izlemek mümkün. Daha sonraki olgunluk yazılarında Marx'ın ilgi alanının değiştiğini, sınıfsal ve uluslararası ittifaklar, devlet vb gibi daha özgül ve somut konulara yöneldiğini biliyoruz. Bu konuların, daha önceki genel konuların yerini aldığını veya onların bir şekilde iptaline yol açtığını savunmak, herhalde pek anlamlı olmaz. Marx'ın Fransız Devrimi ile ilgili düşüncelerinin evrimine dair son yıllarda çıkan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: François Furet, **Marx et La I. Révolution Française,** Flammarion, 1986.

13. Jon Elster, **Making Sense of Marx,** s.8. Cambridge University Press, 1985.

TARTIŞMA

"TÜRKİYE İMALAT SANAYİİNDE KÂR HADDİ" ÜZERİNE BİR NOT*

Serdar ŞAHİNKAYA

Bu not ile; esas olarak yazının teorik çatısı değil, teorik çatının desteklenmesinde kullanılan ampirik malzeme sorgulanarak, teori ile tam bire bir mütekabiliyet sağlamasa da kâr oranlarına farklı bir yaklaşım sunulmaya çalışılacaktır.

I) Ampirik Malzeme

Ampirik malzeme destekli araştırmaların araştırmacıya teorik iktisat düzeyinde anlamı gayet açık gibi gelen bazı kavram ve tanımların somut dünyada nasıl karmaşık ve belirsiz bir hal aldıklarını gözleme olanağı vererek, onu düşünmeye sevk etmek gibi önemli bir fonksiyonu olduğundan hareketle; söz konusu çalışmadaki yorumlara esas teşkil eden ampirik malzemeler ve bunların alındığı / türetildiği kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde aşağıdaki noktaların muğlak bırakılması **"serilerin hesaplanmasının ayrıntılı açıklaması yer darlığı nedeniyle verilememektedir"** ifadesi ile giderilememekte ve çalışmanın sikletini düşürmektedir.

* Klasik Marksist bunalım değişkenlerinden Kâr Haddi hesaplarnırken öncelikle; katma değerden sermayenin aşınma payı ve ücretlerin çıkarılmasıyla artık değer hesaplanmakta ve artık değer toplam sermayeye bölünmektedir. Burada önemli nokta; **sermayenin aşınma payı** ya da **amortisman oranının** belirlenmesidir. **O halde; imalat sanayiinin geneline şâmil ve 1950-1985 döneminde yıllara göre amortisman oranları hangi değerleri almıştır? Eğer yıllar ya da dönemlere göre amortisman oranları farklılaştırılmadı ise her yıl için**

---

* Bu not; Onbirinci Tez'in "Marksizm'de Tartışmalar" konulu 11. sayısının Tartışma Bölümü'nde yer alan Murat USMAN imzalı "Türkiye İmalat Sanayiinde Kâr Haddi" başlıklı yazıyı okurken göze çarpan bir-iki hususa dikkat çekmek amacıyla kaleme alınmıştır.

sabit bir orandan oluşan doğrusal amortisman yöntemi mi uygulanmıştır?

* Kâr haddi hesabında paydada yer alan toplam sermaye kalemi Tablo 1'de sabit sermaye stoku olarak alınmıştır. Bu yaklaşım doğrudur. Ancak; yazının veri kaynakları bölümünde (ATALAY 1986), (KUTLAY et. al 1977) ve (DİE 1959) dışında zikredilen eserlerin hiçbirinde imalat sanayiine ilişkin sabit sermaye stoklarına yer verilmediği konu ile ilgili iktisatçıların malumlarıdır. **(DİE 1959'da sadece 1950 yılına ait sabit sermaye stoku rakamı bulunmaktadır)**

Bununla birlikte, ATALAY 1986'daki Tablo E6'da yer alan İmalat Sanayii ve Alt Sektörleri İtibariyle Sabit Sermaye Stokları'na ait veriler 1964-1980 dönemine ait olup kaynak olarak da KUTLAY 1977 gösterilmektedir. Ayrıca yine ATALAY 1986:29'da anlatıldığı üzere 1965-1975 dönemi verileri KUTLAY. 1977'den tedarik edilmiş, 1975-1980 dönemi verileri de kendisi tarafından türetilmiştir. (ATALAY, 29'uncu sayfada hesaplama metodolojisini de anlatmaktadır) **O alde USMAN'ın çalışmasındaki 1980-1985 dönemi verileri nereden temin edilmiş ya da hangi yöntemle türetilmiştir?**

Bu konu, Türkiye'deki sabit sermaye, özellikle de imalat sanayiine dönük sabit sermaye stoku ile ilgili ampirik çalışma yapan farklı düşünce okullarına mensup iktisatçılar arasında oldukça tartışmalıdır. Bugüne kadar ampirik çalışma yapan araştırmacılar genel olarak meseleye ilişkin tutarlı veri setleri olmayışı nedeniyle varsa kendi çalışması önçesindekileri baz alarak varsayımlar ve hesaplama tekniğine ilişkin bazı tadilatlarla ileriye yürütmüşlerdir. Bu çalışmalara örnek olarak; **(YILDIRIM. 1973), (VARLIER. 1975), (UYGUR. 1991)**

* Zaman serilerinin sunulduğu Tablo 1'deki verilerin 1968 sabit fiyatlarıyla ifade edildiği belirtilmektedir. **Cari değerli zaman serilerinin 1968 fiyatlarıyla ifadesi hangi deflatör ile gerçekleştirilmiştir? GSMH Zımni Fiyat Deflatörü mü, Toptan Eşya Fiyatları Endeksi ile mi ya da başka bir endeks ile mi?**

Ayrıca, **dört ana ve üç de bunlardan türetilen ve kapasite kullanım oranı ile toplam sekiz kolon zaman serisinin ilk dördü de aynı deflatör yardımı ile mi 1968 fiyatlarına dönüştürülmüştür?**

Gerek ham ve cari verilerdeki tutarlılık gerekse de sabitleştirme işleminde kullanılan deflatörlerin sağlıklılığı, çalışmanın ana eksenlerini ve eksenlere bağlı yorumları bütünüyle etkilediğinden, bu noktaların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

II. Kâr Oranlarına Farklı Bir Yaklaşım ve Bazı Bulgular*

Bilindiği üzere; üretim değeri (çıktı), girdi ve katma değerden, katma değer ise ücret ve kârlardan oluşmaktadır (**KALEÇKİ. 1954**'den aktaran, **ÖZMUCUR. 1987:84)**.

Q = Üretim

I = Girdi

VA= Katma Değer

W = Ücretler

GP= Gayrisafi Kârlar.................................... olmak üzere;

Q = I + VA ....(1)

VA= W + GP ....(2)

(1) ve (2) den hareketle;

Q = I + W + GP..(3) yazılabilir.

Ücretlerin katma değer içindeki payları iki oran tarafından belirlenmektedir: **Fiyat / Maliyet ve Girdi / Ücret** oranları. Bu oranların artması, ücretlerin katma değer içindeki paylarını azaltmakta, azalması ise tersi gelişmelere yol açmaktadır.

Fiyat / Maliyet Oranı; Toplam üretim değerinin toplam maliyete (girdi+ücretler) oranıdır.

a= Fiyat / Maliyet Oranı.

$a = \frac{Q}{I + W}$ ....(4) ve a>1 dolayısıyla da

Q = a (I+W) ....(5)

Katma Değer de tanım gereği VA = Q -I ise,

VA = a (I+W) - I

VA = aW + (a - I) I ....(6)

d = Girdi / Ücret Oranı.

d = I/W .... dir.

Ücretlerin katma değerden aldıkları paylar da yukarıdaki tanımsal ilişkilerden hareketle şu şekilde yazılabilir:

e = Ücret / Katma Değer Oranı.

$$e = \frac{W}{WA} = \frac{W}{aW + (a-1)I} = \frac{1}{a + (a-1)(I/W)} = \frac{1}{a + (a-1)d}$$

---

* Bu kısmın yazılmasında; 1963-1988 dönemi imalat sanayiinde reel ücretler ve mark-up oranlarının araştırıldığı (ŞAHİNKAYA. 1991)'den geniş ölçüde yararlanılmıştır.

1963 - 1988 döneminde imalat sanayii genelinde ücretlerin katma değerden aldığı payın en yüksek (yüzde 38.7) olduğu yıl 1979 olup, aynı yıla tekabül eden fiyat / maliyet ve girdi / ücret oranları da hemen hemen en düşük düzeylerdedir.

1980 ve takibeden yıllarda; reel ücretlerdeki gerilemeye paralel olarak, ücret / katma değer oranlarının düşüş eğilimi, fiyat / maliyet ve girdi / ücret oranlarında yükselme eğilimi saptanmıştır.

Fiyat / maliyet ve girdi / ücret oranlarının, ücret / katma değer oranı üzerindeki etkileri regresyon analizi yardımıyla görülebilir (ÖZMUCUR. 1987:94). Oran olarak verilen ilişkideki katsayıların doğrusal olmayan tahmin yöntemleri ile hesaplanması gerekir. Ancak bir basitleştirme sonucu çift-logaritmik biçim veya sabit esneklikli model kullanılabilir. Buradan hareketle aşağıdaki ilişki tahmin edilmiştir;

e = Ücret / Katma Değer Oranı

a = Fiyat / Maliyet Oranı

d = Girdi / Ücret Oranı .... olmak üzere;

$$\ln e = b_0 + b_1 \cdot \ln a + b_2 \cdot \ln d$$

İMALAT SANAYİİNDE ÜCRET / KATMA DEĞER ORANLARININ BELİRLENMESİ

(1963 - 1988)

Bağımlı Değişken	Sabit b_0	Açıklayıcı Değişkenler b_1	b_2	R^2
ln e	5.3091	-2.5800	-0.6558	0.996
	(0.0272)	(0.0653)	(0.0101)	

Not: ( ) içindeki değerler standart hatalardır.

İncelenen 1963 - 1988 döneminde fiyat/maliyet oranlarındaki artışın etkisi daha yüksek olmuştur. Regresyon katsayıları logaritmik kalıpta kullanıldığından esneklikleri vermektedir. Bu katsayılara göre; fiyat / maliyet oranlarındaki yüzde 1'lik bir artış ücret / katma değer oranlarında yüzde 2.58'lik bir azalmaya, girdi / ücret oranlarındaki yüzde 1'lik bir artış ise yüzde 0.66'lık bir azalmaya neden olmaktadır.

Bölüşüm dinamiklerini biraz farklı bir perspektifle aydınlatmak amacıyla;

kâr oranları veya daha doğru bir ifadeyle mark-up oranları (BORATAN, 1991:71) ile reel ücretler arasındaki ilişkinin hangi yönde değişmiş olduğunu incelemêk gerekmektedir.

İktisat teorisinde kar oranları genel olarak kâr / sermaye stoku biçiminde tanımlanır. Bu çalışmada kullanılan anlamı ile kâr oranı (**mark - up**); katma değerden ücretlerin çıkarılması sonucu ulaşılan gayrisafi kârlar ile değişken üretim maliyetleri yani ücretler + girdi maliyetleri arasındaki orandır. Bu noktanın vurgulanabilmesi için buradaki anlamı ile kâr oranı literatürde **"mark - up"** oranı olarak adlandırılmaktadır.

Reel ücretlerde gerileme ya da ücret / katma değer oranlarının tanım gereği küçülebilmesi için kuramsal olarak iki farklı bağıntı sözkonusu olabilir;

(i) "mark - up" oranının düşmediği bir durumda reel ücretlerin gerilemesi (veya aslında aynı şey olan değişmeyen bir teknoloji içinde ücretlerin değişken maliyetler içindeki payının düşmesi),

(ii) Reel ücretlerin artmadığı bir durumda "mark - up" oranının yükselmesi ya da aynı zamanda hem reel ücretlerin gerilemesi, hem de "mark - up" oranının yükselmesi gerekir **(BORATAV, 1989: 71)**

İlk bağıntı biçimini Kalecki'ye ve Neo-Keynesyen iktisatçılara, ikinci bağıntı biçimini ise Ricardo, Marx ve Sraffa'ya bağlamak mümkündür **(AKYÜZ, 1980: passim).**

Sraffagil iktisadın kullandığı anlamda, bir ücret kâr karşıtlığı varsa, bu iki değişkenden herhangi birindeki bir oynama, diğerini zıt yönde etkileyecektir.

Buradan hareketle; ücret / katma değer oranları ile mark - up oranları arasında logaritmik kalıpta bir regresyon analizi yapılmıştır.

e = Ücret / Katma Değer Oranı

m = Mark - Up Oranı .... olmak üzere;

$$\ln e = bo + bl - \ln m$$

İMALAT SANAYİİNDE "ÜCRET / KATMA DEĞER" VE "MARK - UP" ORANLARI İLİŞKİSİ (1963 - 1988)

Bağımlı Değişken	Sabit bo	Açıklayıcı Değişken bı	R^2
ln e	6.2649 (0.8740)	-0.8210 (0.2400)	0.33

Not: ( ) içindeki değerler standart hatalardır.

Regresyon katsayıları logaritmik kalıpta kullanıldığından esneklikleri vermektedir. Buna göre; mark - up oranlarındaki yüzde birlik bir artış, ücret / katma değer oranlarında yüzde 0.82'lik bir azalmaya neden olmaktadır.

Her ne kadar değişkenlerin birbirinden türetilmesinden doğan etkileşimler içerse de; *mark - up* oranlarının yükseldiği dönemlerde ücretler gerilemektedir.

Genel imalat sanayiinde; sözkonusu ilişkinin yönü sadece 1983 - 1985 alt döneminde değişmiştir. Her iki oran da bu dönemde bir önceki döneme göre gerilemiştir.

Sonuç olarak bu bulgular ışığında; USMAN'ın çalışmasında kâr oranlarının düşüş yasasının Türkiye'de de gözlendiği yorumu oldukça ihtiyatla karşılanmalıdır *(ceteris paribus)*.

REFERANSLAR

AKYÜZ, Y. (1980) : Sermaye Bölüşüm Büyüme AÜ. SBF. Yayın No: 493. Ankara.

ATALAY, M. (1983) : Planlı Dönemde Üretkenlik Gelişmelerinin Tesbiti İçin Bir Deneme (İmalat Sanayii) DPT. Uzmanlık Tezleri. Ankara.

BORATAV, K. (1989) "Bir Yapısal Uyum Operasyonu İçinde Sınıflararası ve Sınıf-İçi Bölüşüm İlişkileri: 1980'li Yılların Türkiye'si "Sadun AREN'e Armağan İçinde, Mülkiyeliler Birliği Yayınları. Der: Tuncer BULUTAY. Ankara.

BORATAV, K. (1991) 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm - Gerçek Yayınevi. Yeni Dizi No: 7 İstanbul

DİE. (1959) Türkiye İstatistik Yıllığı. DİE. Yayın No: 380. Ankara.

KUTLAY, E. et. al (1977) : Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü DPT. Yayın No: 624 - 303.

ÖZMUCUR, S. (1987) Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini. Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu İle Hesaplanması. İTO. Yayın No: 1987/ 1. İstanbul.

ŞAHİNKAYA, S. (1991) : İmalat Sanayiinde İşgücü Verimliliği, Reel Ücretler ve Mark-Up Oranları. TKB. EAK: 48 / KİG: 44. Aralık. Ankara.

UYGUR, E. (1990) Policy, Productivity, Growth and Employment in Turkey. 1960 - 1989 and Prospects for the 1990 s. İLO. MİES. Special Topic Study. Geneva.

YILDIRIM, N. (1973) Neoklasik İktisadın Teknolojik Gelişme Yaklaşımı. AÜ. SBF. Yayın No: 367.

VARLIER, O. (1975) Özel Kesim İmalat Sanayiinde Verimlilik Teknolojik Gelişim ve Kaynak Dağılımında Etkinlik (1951 - 1968). DPT. Yayın No: 1415 - 273.

İMALAT SANAYİİNE İLİŞKİN BAZI GÖSTERGELER

Yıllar	I	II	III	IV
1963	31.3	30.3	1.303	6.264
1964	31.6	31.5	1.315	5.878
1965	28.2	40.0	1.400	5.387
1966	28.0	38.8	1.388	5.622
1967	25.5	45.0	1.450	5.477
1968	27.5	42.7	1.427	5.156
1969	26.4	45.8	1.458	5.092
1970	25.9	49.5	1.495	4.785
1971	25.5	49.9	1.499	4.864
1972	24.1	47.7	1.477	5.613
1973	27.4	39.1	1.391	5.783
1974	27.7	36.2	1.362	6.212
1975	30.0	33.9	1.339	5.878
1976	34.3	33.2	1.332	4.780
1977	37.1	31.5	1.315	4.389
1978	37.1	33.0	1.330	4.135
1979	38.7	30.5	1.305	4.194
1980	30.7	34.3	1.343	5.581
1981	27.1	37.5	1.375	6.177
1982	25.1	37.1	1.371	7.028
1983	24.8	34.5	1.345	7.760
1984	23.3	31.5	1.315	9.441
1985	21.2	33.4	1.334	10.134
1986	16.1	47.2	1.472	10.070
1987	17.3	40.2	1.402	10.878
1988	15.4	45.9	1.459	11.021

I= Ücret / Katma Değer Oranları
II= Mark-Up Oranları
III= Fiyat / Maliyet Oranları
IV= Girdi / Ücret Oranları

Kaynak: Bu tablonun hazırlanmasında kullanılan ana veriler, DİE'den temin edilmiş olup DİE Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri içinde de mevcuttur. Verileri yeni değişkenlere ve 1988 yılı sabit fiyatlarına dönüştürme tarafımızdan gerçekleştirilmiştir. Her değişken, İmalat sanayii deflatörleri ile deflate edilmiştir. Kullanılan deflatörler için bakınız: (UYGUR, 1991. Appendix. Table. A17)

YAYINLAR

Millet Tanımlanabilir Mi?

HOBSBAWM E.J., *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik (Nations and Nationalism Since 1780 -Programme, Mytlı, Reality-)*, Cambridge University Press, 1990, 183 sayfa.

21. Yüzyıla girerken dünyamız milliyetçi hareketlerle çalkalanıyor. Avrupa'nın ortasından Ortadoğu'ya, Orta Asya'ya kadar dünyanın çeşitli bölgelerinde milliyetçilik temelinde şiddetl' çatışmalar yaşanıyor. Elbette her bir çatışmanın kendi tarihsel ve özgül şarkları mevcut; ancak genel olarak kabaran günümüzdeki milliyetçi dalga insanı ürkütmüyor değil. Özelikle de eski doğu bloğu ülkelerindeki. Bunun en önemli nedeni ise milliyetçiliğin kendisini ister istemez diğer milletlere karşı oluşturması. Zaman zaman faşizan bir söylemle.

Milliyetçi söylem tarih içinde tek bir biçim ve içerikte tezahür etmedi. Zamana ve coğrafyaya göre çeşitli biçimler aldı. Bu noktada kendi önüne böyle bir problematik koyan Hobsbawm'ın 1990 yılımda çıkan 1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik (Nation and Nationalism Since 1780) henüz Türkçeye çevirilmemesine rağmen tanıtılmasında yarar olan bir kitap.

Kitap İngiliz marksist tarihçi Hobsbawm'ın 1985 yılında Belfast'daki Queen's Üniversitesinde verdiği konferansın geliştirilmiş biçimi ve altı bölümden oluşuyor. Özellikle giriş bölümü milliyetçiliği teorik olarak sorguluyor. Yazar bugünkü anlamı ile kavramın 18. yüzyıldan eski olmadığını söylüyor ve tarihsel gelişimi içinde kavramı irdeliyor.

Hobsbawm birinci bölüme milleyetçilik kavramının tarihini inceleyerek girer. New Engilish Dictionary'nin 1908 baskısı kavramının eski anlamının daha çok etnik kökenlere göre belirlenmiş olduğunu, oysa yeni anlamın ise siyasal bütünlük ve bağımsızlıkla tanımlandığını söyler. Dolayısıyla karşımızda sürekli değişim içinde bir kavram vardır ki, bu da tarihsel olarak milliyetçilik ideolojisinin de bir evrimi olduğunu ortaya koyar.

Yazar millet kavramının tanımı için nesnel ya da öznel kriterler önermiyor, hatta nesnel bir tanımın müm-

kün olmadığını düşünüyor. Bunun yerine kendisini millet olarak gören yeterli büyüklükteki insan topluluklarını millet olarak kabul ediyor.[1] Hobsbawm'ın genel olarak konumunu özetleyişi şöyle: birincisi milliyetçilik Gellner'in tanımladığı anlamda[2] esas olarak ulusal ve politik birimin benzerliğini, uyuşmasını sağlayacak bir ilkedir. İkinci olarak millet önsel ve değişmez bir kategori değildir; milletlerin doğal, tanrı vergisi, başından beri ortak bir politik kadere sahip olan topluluklar olduğu iddiası bir mittir. Aslında milliyetçilik milletten önce gelir. Milletler milliyetçiliği ve milleti yaratmaz, hatta tarihsel gerçek bunun tam tersidir. Üçüncü olarak ulusal kesişim noktasındadır. Örneğin Fransız Devrimi'nin yurttaş devleti belirli bir teknolojik ve iktisadi gelişme düzeyini gerektirmişti. Aynı şekilde ulusal dillerin oluşması esas olarak matbaanın ve kitlesel eğitimin bir ürünü olmuştu. İtalyan birliği, *Risorgimento*, sağlandığında halkın ancak % 2.5 kadarı günlük yaşamında İtalyanca konuşuyordu. Dördüncüsü milletler esas olarak tepeden oluşturulmalarına rağmen sıradan, tabandaki insanların ihtiyaçları, umutları, ilgileri, ruh halleri vs. anlaşılmadan da araştırılamaz. Ve de sonuncusu ulusal bilinç değişik sosyal gruplar içinde ve bir ülkenin değişik yörelerinde eşitsiz gelişmektedir. Bu nokta ile ilgili üç aşamadan sözeder yazar. İlk olarak 19. yüzyıl Avrupa'sındaki salt kültürel, eğitsel ve folklorik olan aşama; ikincisi belirli bir ulusal düşünce etrafında öncü ve militanların oluşumuyla ideolojik ve politik bir kampanyanın başlatılması ve nihayet milliyetçi düşüncenin belirli bir kitle desteğine sahip olduğu aşama. Yazar kitabında daha çok bu son aşama üzerinde duruyor.

Liberal döneme damgasını vuran anlayış ulusal birlik ve genişleme temaları etrafında gelişen bir milliyetçiliktir. Ancak Hobsbawm bu dönemde de her milliyetçi hareketin başarıya ulaşamadığını ancak bazılarının, kendi deyimiyle bu dönem içinde geçerli olan belirli bir eşiği aşabildiğini yazar. Ona göre bir milliyetçi hareketin bu eşiği aşabilmesinin üç koşulu vardır: İlki varolan devletlerden biriyle ya da uzunca geçmişi olan birisiyla kurulan tarihsel ilişki; ikincisi yazılı bir dile sahip entellektüel elitin varlığı ve, ne yazık ki der, üçüncü olarak yayılmacılığını ispat etmiş olması.

Kitapta sorulan en önemli sorulardan birisi de ulus devletin kapitalizmin gelişmesinde bir işlevi olup olmadığıdır. Hobsbawm 19. yüzyıl milliyetçiliğine baktığında aslında bunun devlet güdümlü korumacı iktisadi politikaları olan ulusal bir ekonomi ile çakıştığını düşünür, ancak bunu tüm Avrupa devletleri için genelleştirmez.

Hobsbawm 19. yüzyıl teorisyenlerinin milliyetçiliği toplumların gelişiminde tarihsel bir aşama olarak gördüklerini yazar. Gerçekten de Marx'da olsun liberal teorisyenlerde olsun millet olma toplulukların iradesi dışında ama onların ulaşabilecekleri bir nesle aşama olarak görülmüştür.

İkinci bölümde milliyetçilik ve dil ilişkisi üzerinde durulur. Hobsbawm'a göre ulusal diller her zaman biraz yapaydır, bir başka deyişle yeniden yaratılmıştır; çünkü gerçekte dil birliğinin sağlanması devletin standartlaşmış eğitim sistemi sayesinde olur. Dil birliğinin üç önemli nedeni vardır yazara göre:[3] birincisi ulusal bir dil belirli bir bölgede kendi içinde iletişimi olan bir grup elitten bir topluluk yaratabilir ki özellikle de belirli bir devletin sınırları içinde yoğunlaşmışsa bu durum başka bölgeler için de bir prototip teşkil edebilir. İkincisi ortak bir dil büyük ölçüde yapay olarak yaratılmış olacağından (özellikle yazı dili söz konusu olduğunda) gerçekte olduğundan daha kalıcı bir görünüm kazanır. Ve son olarak yöneticilerin ve elitin resmi ve kültürel dili eğitim ve diğer idare mekanizmalarla genellikle modern devletlerin gerçek dilleri haline gelirler.

1880-1914 arası milliyetçiliğin bir önceki liberal döneme göre temelde üç önemli değişikliğe uğradığını yazar Hobsbawm. Liberal dönemin belirli bir eşiği geçebilme durumu artık geçersizdir; bir başka deyişle her milliyetçi hareket kendi kaderini tayin hakkını isteyebilmektedir. İkincisi daha çok varolan ulus devletler içerisinde beliren politik varolma hakkına ilişkin kitlelerin yeni yeni uyanan artan istemleri. Ve sonuncusu bu dönem etnik ve linguistik öğelereni milliyetçi ideolojilerin en başat unsurlarını oluşturduğuna tanıklık etti ki biraz da bunun sonucunda 1914'e gelindiğinde 1870'lerde ortalıkda görünmeyen birçok yeni milliyetçi hareket hızla ortaya çıkmaya başladı.

Bu artışın temelinde 1870-1914 arasında meydana gelen üç önemli toplumsal gelişme yatıyordu. Modernleşme sonucu kendilerini toplumsal bir tehdit altında gören geleneksel sınıf ve katmanların direnişi, burjuvazinin yükselişi ve büyük göçler.

Hobsbawm 1918-1950 yılları arasındaki milliyetçiliğin yükselişini ise iki nedenle bağlar. Bunlardan birincisi çok uluslu imparatorlukların dağılması, ikincisi ise 1917 Bolşevik devriminin etkisiydi. Kapitalist dünya, devrimini dünyaya yayabileceği etkiyi göz önünde tutarak milliyetçiliğe daha bir sıcak bakmaya başladı. Wilson prensipleri ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını ön görüyordu ki bu herhalde Bolşevikliğe ideolojik bir alternatif sunabilmekle de ilgiliydi.

Özellikle iki savaş arası dönemde dünya kapitalizminin yaşadığı en büyük kriz iktisadi liberalizmin de sonunu getirmişti. Buna paralel olarak korumacı vu ulusalcı iktisat politikaları dünyanın dört bir yanında etkisini artırdı ve devlet bu dönemde geçmiş dönemlerle kıyaslanmayacak ölçüde aktif bir şekilde iktisadi hayata girdi. İşte bu gelişmeler Hobsbawm'ın haklı olarak belirttiği gibi milliyetçiliğe müthiş bir altyapı hazırladı.

1918-1950 döneminin en önemli özelliklerinden biri de milliyetçiliğin var olan "ulus" devletlere karşı hareketler olarak ortaya çıkmasıydı. Milliyetçilik artık birleştirici değil ayrılıkçıydı.

Yazar ayrıca bu dönemde sömürgeciliğe karşı verilen mücadelelerin de miliyetçi söylemi kullandığını, ancak bunların büyük bir kısmında, örneğin Cezayir'de, aslında milliyetçi ideolojinin yegane temelinin ortak bir devlet tarafından sömürülmek olduğunu yazar haklı olarak.

1918 sonrasında ulusal kimliğin kendisini yepyeni yollarla dile getiriş biçimini son derece güzel anlatır Hobsbawm. Sinema, basın, radyo gibi kitle iletişim araçlarının milliyetçi söylem tarafından nasıl kullanıldığını, kitlelerin ulusal kimlik edinme sürecinde sporun oynadığı etkili rolü çarpıcı ve akıcı bir şekilde anlatır.

İlginç bir dönüşüm noktası da 1945 sonrasıdır. 1970'lere kadar artık milliyetçilik anti-emperyalist ve sosyalist söyleme eklemlenmiştir ve çarpıcı bir dönüşümdür bu. Hobsbawm'a göre, birçoklarının sandığının aksine II. Dünya Savaşı sonrası milliyetçi hareketler -I. Savaş sonrasından farklı olarak- Wilsoncu anlamda "ulusların kaderlerini tayin hakkı" ile karakterize edilemezler. Bu hareketlere rengini veren üç etkiden sözedilebilinir: Sömürgeciliğe karşı mücadele, devrim ve dış güçlerin müdahalesi. Bir başka deyişle 1945 sonrası milliyetçilik önceki dönemlerdeki gibi etnik, linguistik, kültürel / tarihsel miras gibi temalar etrafından oluşturulan bir ideoloji değildir. Hatta etkileri bakımından enternasyonalisttir. 1945 sonrası tarih devrimler ve karşı devrimler tarihidir. Ve de milliyetçilik bu ana temayı güçlendiren veya zayıflatan bir şeydir; ama ana temanın kendisi değil.

Son bölümde Hobsbawm 20. yüzyılın sonundaki milliyetçiliği inceler. Ona göre içinde yaşadığımız dönem milliyetçiliğin artık hiçbir biçimde tarihsel gelişmenin vektörü olmadığı bir dönemdir. Hobsbawm milliyetçilik önemsiz bir ideoloji ve harekettir ve de yok olacaktır anlamında söylemez bunu; sadece geçmişteki gibi bir tarihsel anlamı olmayacağını belirtir.

Özellikle vurguladığı ulusal ekonomilerin giderek işlevini yitirdiğidir (Japonya hariç). 1960 sonrası "uluslarüstü" ya da "çok-uluslu" şirketler belirgin bir şekilde dünya ekonomisinin temel iktisadi birimi olmuşlardır. Çoğu kez bu şirketlerin herhangi bir devlet kontrolünün dışında çıkabilmeleri son derece kolaydır. Yaşadığımız dünya 20. yüzyılın teknolojisi, 19. yüzyılın serbest piyasası ve orta çağın dünya ticaretini büyük ölçüde elinde tutan "global" kentlerinin eklemlenmesini andırmaktadır.

Ulusal ekonomilerin işlevini yitirmesi her zaman ulus devletin işlevinin de sonuna geldiği anlamına gelmez. Devletin kendisini uluslararasılaşmış bir ortamda adapte etmesi mümkündür. Öyle görünüyor ki bugün yaşanan durum da az çok budur. Devletin kaynak tahsisi ve yeniden dağıtım mekanizmaları düşünüldüğünde, en azından mutlak olarak, devletin iktisadi işlevleri sürmektedir.

Ulusal ekonomi ve politikanın etkilerinin azalmasına bir çarpıcı gözlem de IMF gibi uluslarüstü kuruluşların sayısının son yıllarda geçmişle

kıyaslandığında müthiş artmasıdır.

Yazara göre iktisadi ve yönetsel olarak ulusal birim içinde görece dışarda kalmak günümüzün milliyetçiliğinin altında yatan en önemli nedenlerden birisidir. Bunlara kültürel asimilasyon, bürokratikleşmeye duyulan tepki gibi etkenler de ilave edilebilinir. Geçmişte gördüğümüz anlamda bir ulusal bağımsızlık fikri pek yoktur. Nitekim yeni "bağımsızlık" kazanan bir çok devletin yaptığı ilk iş Avrupa Topluluğuna baş vurmak olmaktadır.

Hobsbawm 1990'da yayınladığı bu kitabında "sosyalizmin" en büyük başarılarından birisinin çok uluslu toplumları birarada tutmabilmek olduğunu yazar. Örnek ise, ne yazık ki, Yugoslavyadır. Bu tür yanılgılara düşmek tarihin bu denli hızlı aktığı bir dünyada son derece normal her halde. Ayrıca en sağlıklı tarih yazımı ve teori genellikle bir süreç sona erdiğinde yazılmıyor mu?

Ünlü marksist Hobsbawm'ın kitabı üzerinde konuşulması, tartışılması gereken önemli bir yapıt. Özellikle de Türkiye'de.

M. Asım Karaömerlioğlu

1. Hobsbawm E.J., **Nations and Nationalism Since 1780**, 1990.
2. Gellner E., **Nations and Nationalism**, 1983.
3. Hobsbawm bu konuda Benedict Anderson ile aynı düşünceyi paylaştığını söylüyor. B. Anderson, **Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism**, Londra, 1983, sf. 46-49.

Özbekistan Gözlemleri

Geçtiğimiz yıllarda Özbekistan, Sovyetler Birliği'ni oluşturan diğer cumhuriyetlerden farklı olarak, temelde aynı etnik kökene, aynı dine mensup insanlar arasında ani fakat vahşi çatışmalara sahne olmasıyla dikkatleri üzerine çekmişti.

Glasnost bu Asya cumhuriyetinde başlıca hangi politik akımları ortaya çıkarmıştı, aydınların yönelimi neydi, sözkonusu etnik çatışmalar (Fergana'da Mesketlere veya Mesket Türklerine karşı "pogrom", Oş ve civarında Kırgızlarla kanlı boğazlaşma) hangi nedenlerin ürünüydü?

1990 Eylül'ünde yapılan bir uluslararası konferansa* katılmak için gittiğim Taşkent'te, genç Özbek akademisyenleri ile görüşmelerim özellikle konferans koordinatörü Dr. Alişer İlkhamov (ki aynı zamanda Taşkent Devlet Üniversitesi Sosyoloji Enstitüsü'nde öğretim üyesi ve Özbekistan Genç Bilimciler Derneği Başkanı) ile yaptığım uzunca mülakat, bu sorulara belli cevaplar getirdi.

Dikkati çeken ilk özellik, Özbek aydınlarının, içinde yetiştikleri ve bir kariyer edinmelerini sağlayan önceki ideoloji ve ölçütleri tümüyle ve tepkisel bir şekilde terketmiş olduklarıdır.

Az çok belirgin düşünce akımlarından birinin savunduğu şey, İslam'ın reforma tabi tutulması perspektifini yitirmeksizin, İslami değerlere dönmek ve Özbekistan'ı İslam ülkeleri grubunun bir üyesi yapmaktır. Bu akımın önde gelen temsilcisi Dr. İlkhamov'un konferansta okuduğu ve beş yıl sürecli uluslararası ortak bir araştırma projesi önerisi mahiyetindeki tebliği tipiktir.

Dr. İlkhamov, tebliğinde, Moskova'nın Orta Asya Cumhuriyetleriyle ilişkisini, geçmişteki sömürgeci Fransa-sömürge müslüman Magrip ülkeleri (örneğin Cezayir) ilişkisine benzettikten sonra, günümüz dünyasını din esasına dayanan, müslüman Doğu-müslüman olmayan Batı

* "Doğu-Batı: Toplumsallaşmanın ve Kişisel Davranışların Etnik-Kültürel Özellikleri" başlıklı konferans şu kuruluşlar tarafından düzenlenmişti: Taşkent Devlet Üniversitesi, Sovyet Sosyoloji Derneği, Özbekistan Genç Bilimciler ve Uzmanlar Derneği, Özbekistan Komsomol Merkez Komitesi, Özbekistan Gençlik Örgütleri Komitesi ve Özbekistan'ın Sosyal ve Siyasal Sorunları Enstitüsü.

şeklinde temel bir bölünmeye tabi tutmaktadır. Ona göre, "iki süper devlet arasındaki pratikte bütün ülkeleri içine çeken çelişkinin sona ermesiyle bilinen anlamda Doğu-Batı çatışması bitti." "Eski düşmanlar arasında artık işbirliği ve iktisadi ortaklık ortaya çıkıyor". Fakat, "Doğu-Batı (yani müslüman Doğu ve müslüman olmayan Batı) ilişkilerinin problemleri güncelliğinden hiç bir şey kaybetmediği gibi yeni bir çerçeve kazanmaktadır."

Daha sonra Dr. İlkhamov İslam'ı, bütün "Doğu"yu ve Batı'da yaşayan Doğu kökenli insanları, sınıfsal ve siyasal farklılıkları hiçe sayarak belirleyen ve adeta yekpare şekilde yönlendiren bir ölçüt gibi gösteriyor ve keyfi, gerçekdışı bir dizi saptama yapıyordu.

Demokratik ve tarihsel bir ilerleme olan, dinin rolünün gerilemesi ve insanlığın birbirine yaklaşması, benzeşmesi sürecini bile şöyle tanımlıyordu: "İslam toplumu kesin bir tarzda dış dünyadan tecrit edilmiş halde değildir. Tersine, dış dünyanın, İslam dünyasının büyük kısmında değerlerin değişmesine yol açan Avrupa uygarlığının büyük ölçekli nüfuzundan muzdariptir."

İşin ilginç yanı, böylesi bir raporla ortaya çıkan İlkhamov'un -ve diğer akademisyenlerin- en azından laik olmaları ve günlük yaşamlarında dinle bir ilgilerinin bulunmamasıydı. (Sorulduğunda kendisini ateist olarak tanıtan aydınların sayısı ise hiç de az değildi).

Özbek halk yığınlarında da, en azından şimdilik dine doğru belirgin bir yönelim yoktur. (Gerçi, Suudi Arabistan gibi ülkelerin dinsel mihrakların oluşumu ve güçlenmesi için destek verdiği ve yeni yeni cami mahiyetinde küçük ibadet yerlerinin açılmaya başladığı yolunda söylentiler vardı).

Özbekistan Genç Bilimciler Derneği'nin öğrenci ve öğretmenler arasında yaptığı ve sonuçlarını konferansın ardından bir haber bülteniyle duyurduğu bir araştırmanın bulguları da aynı yöndedir veya bu bakımdan Özbekistan'ın en azından örneğin bir Moskova'dan daha iyi olduğunu göstermektedir. "Mevcut sorunlara insanlar nereden bir cevap bulabilir?" sorusunu, Marksizm-Leninizm olarak cevaplandıranların oranı (200 kişide), Baltık Cumhuriyetlerinde 0.0; Sibirya'da 5.8; Moskova'da 11.7 iken, Özbekistan'da en yüksek, 16.7'dir. Soruyu din olarak cevaplandıranların oranı ise gene aynı sıraya göre, 12.3; 18.5; 16.0 ve 14.5'dir.

Ekonomik ve sosyal bakımdan oldukça geri bir ülkede, kadının yaşamın her alanında eşit konumunu; insanların toplumsal ilişkilerindeki rahatlığı gördükten sonra, gerçekte dini aşmakla ne önemli bir ilerleme sağlandığı daha iyi anlaşılıyordu.

Ancak görünen o ki, içine düştükleri boşluk, yeni bir varoluş koşulu yaratma girişimi ve yeni bir ulusal kimlik arayışı, aydınları, dinin bir ulus oluşturmanın zorunlu bir unsuru olmadığını, dinin niteliği ve işlevini, alt. yapı-üst yapı ilişkisini, özetle bildiklerini unutmaya yöneltmekte ve insanlığın demokratik gelişimine zarar verecek politikalara açık hale getirmektedir.

Kişilerin bugünkü gerçek durumları ile ileri sürdükleri görüşler arasındaki - belki de SSCB'nin çok hızlı bir dönüşüm yaşıyor olmasıyla bağlantılı-garip çelişkinin başka bir örneği olarak, konferans'ın

çevirmeni Taşkent Devlet Üniversitesi'nden Rus bayan Timeshova Zhanna gösterilebilir: Boynunda gösterişli denebilecek haç kolye taşıyordu ve sorduğumda ilk cevabı, "evet hıristiyanım" oldu. Konuşma ilerlediğinde bu konuda anlattıkları şuydu: "Din ve ateizme ilişkin okullarda bir eğitim aldığımı söyleyemem. Bu, pek üzerinde durulan bir konu değildir. Kendimi ateizmden dine geçmiş kabul etmiyorum. Babam subay, partili ve ateist, din konusunda bir sorunum olmadığı için yakın zamana kadar kendimi de babam gibi kabul ediyordum. Esasen ben tahmin ettiğin türden bir hıristiyan değilim, kiliselerle ve hıristiyanlığın kollarıyla da bir ilgim yok. Bir sürü dinin varlığı ve insanlığın din yüzünden, dinsel çatışmalar yüzünden çektiği acılar gözönünde tutulduğunda bile, din kitaplarında tasvir edilen tanrının uydurma olduğu anlaşılır. Ben İsa'yı tarihte iyi bir insan olması anlamında beğeniyorum, haçı da bu anlamda taktım."

İstekle ve büyük bir hızla diğer uca savrulma, Özbek aydınlarıyla sınırlı olmayan genel bir durumdu. Örneğin, başta Leningrad ve Moskova'da olmak üzere konferansa katılan çok sayıda akademisyenin ortak özelliği, sosyalizmi, artık tümüyle geride kalmış ve Ruslar için bedeli pahalıya patlayan bir ütopya ilan etmeleriydi. Daha yakından konuşulduğunda anlaşılıyordu ki, bazıları açıkça monarşist ve şovendi. Örneğin, Leningrad Sosyoloji Enstitüsünden S. Lurie, Sovyet damgası taşıyan herşeye karşıydı ve çarlık rejimini çok olumlu buluyordu. "Rusya'nın hayatında rol oynayabilecek başka parti olmadığı için Komünist Parti üyesi olduğunu" söyleyen Leningrad Üniversitesinden Dr. Z. Evgeniy ise, sosyalizm aleyhtarlığını bir felsefe düzeyine yükseltmeye çalışıyordu. Mutlaka eski terminoloji ile ifade etmesi isteniyorsa, artık "sorunlara yukarı sınıfın çıkarı açısından" bakıyordu. Ekim Devrimi'nin I. Emperyalist Dünya Savaşının bitişini çabuklaştırdığı gibi fikirlere bile yakınlık duyamazdı; gerekçesi ise şuydu: "Eğer devrim olmasaydı İstanbul bizim olacaktı." Öte yandan, "İngiliz ve Amerikan sermayesinin desteğini arkasına alan Yahudiler Rusya'da önemli bir güç haline geliyordu."

Osmanlı İmparatorluğu, ilginç ve olumlu bir çok uluslu devlet örneği olarak özellikle Leningrad'daki aydınlar arasında popüler bir konu haline gelmişti. Bir Orta Doğu uzmanı olarak söyleyebilirdi ki, Abdülhamit büyük bir devlet adamıydı; Batılıları parmağında oynatmış ve Yahudilere hiç yüz vermemişti.

Fakat tüm bu "düşünce çeşitliliği" - kafalardaki çözüm yollarının birbirleri ile çelişmesinde ve ilerici nitelikten yoksun olmasından olsa gerek-somut sorunların tartışma gündemine getirilmesi anlamına gelmiyordu. Aksine bu konuda açık bir isteksizlik ve kaçış vardı.

Perestroyka ile birlikte Özbekistan'ın toplumsal yaşamında ne gibi değişiklikler gözleniyordu?

İlkhamov'a göre, geçmişte kaldığına inanılan ve o güne kadar tahammül edilebilir sınırlar içinde olan veya öyle algılanan sorunların hepsi, tüm ciddiyetiyle su yüzüne vurmuştu: Rüşvet, yiyicilik, adam kayırma, adi suçlar, işsizlik, bürokrasi, çevre kirliliği, vb... Bu, Perestroyka'nın talihsizliği, "belki de olumsuz yanıydı."

Başkent Taşkent'te, bütün mevkiler ve

mümkün görevler, Ruslar, Ruslaşmış Özbekler veya aynı şehirde ikamet eden iyi Rusça bilenler tarafından tutulmuştu. Bir taşralının araya girebilmesi ve bir görev kapması zordu. Yönetimin klan yapısı arzettiği, mevkilerin klanlar arasında paylaşıldığı bir durum sözkonusuydu. Para ödemeden, yani rüşvet vermeden üniversitenin belli bölümlerine girmek bile imkansızdı. Tabii aynı zamanda rüşvete karşı mücadele de vardı.

Ona göre: Toplumsal yapıda hâlâ çok fazla sınıf sözkonusu. Özellikle kırsal kesimde, eğitim düzeyi yaşam standardı son derece düşük, bir çok insan yoksulluk sınırının altında bulunuyor. İnsanlarda bireysel girişkenlik zihniyeti gelişmemiş veya yoktur; pasiflik, gerilik, başkası tarafından yönlendirilmeye, güdülmeye açıklık tipik olgulardır. Sosyalizm, insanlar arasındaki ruhani (dini) kontrol sistemini yıkmaya çalıştı, ama pratikte gerçekleşen yeni bir tepeden gütme sistemiydi. Artık o otorite de yıkıldı ve ideolojik olarak Özbekistan düzleminde bir boşluk ortaya çıktı. O nedenle eski değerlerin her an yeniden karşı bir atağa, büyük bir meydan okumaya girişmesini beklemek gerekir!

Yeni dönemde ortaya çıkan politik örgütlenmelere gelince; Bunlardan ilki ve en önemlisi **Birlik**'dir. Bu, Özbek ulusalcılığına dayanan, görece şehirlerdeki aydınlar üzerinde etkili ve Pantürkçülükten, Avrupa tarzı demokrasiciliğe kadar çok çeşitli eğilimleri barındıran bir örgüttür. Fergana olaylarında (Mesketlere karşı kırımda) sorumluluğu olduğu yönünde çıkarılan söylentiler güç kaybetmesine yol açtı. **Birlik**, Baltık Cumhuriyetleri'ndeki ayrılıkçı örgütlerden-söylentilere göre parasal yardım da dahil olmak üzere-destek gördü.

İkinci bir örgüt, Birlik'ten ayrılanların kurduğu, esas görevini demokratikleşme mücadelesi olarak tanımlayan **Erk**'tir.

Üçüncüsü ise, **Birlik**'in Özbek milliyetçiliğine tepki olarak ortaya çıkan ve görevini "Rusça konuşan halkı savunmak" olarak tanımlayan, Rus ve Avrupa Rusya'sından gelmiş Rusça konuşan aydınların kurduğu **Intersoyuz**'dur. Fakat Özbekistan'daki Ruslar, Baltık Cumhuriyetlerindeki gibi aktif değildi ve cumhuriyeti terketmeye de hazırdılar. Son zamanlarda da Birlik ile Intersoyuz arasında bir diyalog kurulmuştu.

Komünist Parti hâlâ güçlüydü ama ideolojik olarak bir şekilsizlik ve belirsizlik vardı, kendini yeni eğilimlere uydurmaya çalışıyordu. Örneğin, Özbekistan'ın egemenliği ilan edildi. Resmi alfabe olarak, 1930'lu yıllardan itibaren kullanılan Rus (Kiril) harfleri yerine Arap harflerine geçilmesi kararı alındı, vb.

İlkhamov'a göre, Fergana, Birlik'in önem verdiği ve görece etkinlik kurabildiği bir bölgeydi. Mesketlere karşı pogrom ani ve kimsenin anlayamadığı bir olay oldu. KGB kaynaklı, planlı bir provakasyonun varlığı konusunda yoğun söylentiler dolaştı. Bu doğru olabilir. Ama yığınların düşünce tarzı, içinde bulundukları psikolojik ve sosyal koşullar nedeniyle küçük bir kıvılcımın beklenmedik olaylara yol açabileceğinin de görülmesi gerekir. Örneğin Baltık Cumhuriyetleri'nde provakasyon girişimleri bilinen bir şey; ama orada -yığınların olgunluk düzeyi nedeniyle- başarıya ulaşamadı.

Komünist Parti, Fergana için Birlik'i suçladı. Birlik ise hiç bir sorumluluğu ol-

madığını açıkladı ve neden olarak yaşam koşullarının sürekli kötüleşmesi, işsizliğin büyümesi, vb. sorunların her türlü patlamaya hazır bir durum yaratmış olmasını gösterdi. Bir kısım Komünist Partili de aynı görüşteydi.

Oş ve civarındaki Kırgızlarla kanlı boğazlaşma da, gene özel bir nedeni olmayan, ani patlayan bir olaydı.

Özbek aydınları ne istiyor, nasıl bir Özbekistan hedefliyorlar?

Batı'dan gelen akademisyenleri biraraya toplayarak açıkladıkları gibi, sosyal düzenlemelerle birleştirilmiş serbest pazar ekonomisinden yanalar. Batı'nın Özbekistan'a ekonomik yatırımlar yapması ve Batı ile çeşitli bağların hızla geliştirilmesi, en önemli arzularından birini oluşturuyor. Gerekli kadroların yetişmesini sağlayacak bir geçiş aşamasını takiben Sovyetler Birliği'nden ayrı, tam bağımsız bir Özbekistan'ı zorunlu ve engellenemez bir hedef olarak belirlemiş durumdalar.

Bu vesileyle değinmek gerekirse, Türk burjuva gazetelerin sistematik olarak kamuoyuna pompaladığı gibi Özbekler kendilerini, "Sovyetler Birliğindeki Türk topluluklarından biri" ya da "Özbek Türkü" olarak değil, kendi başına ayrı bir ulus, sadece Özbek olarak tanımlamaktadırlar. Bu, aydınlar için olduğu kadar sokaktaki insan için de geçerlidir.

Dikkati çeken diğer bir husus, Özbek aydınların "yeni" bir yol arayışını, ülkelerinin Ekim Devrimi sonrası sürecini karalama kampanyasına çevirmemiş olmaları, hatta o konudaki samimi düşüncelerinin, özellikle sosyo-ekonomik alana ilişkin, olumlu olmasıydı. İslami değerlere dönüşten bahsedenler bile özetle şöyle demektedirler:

Lenin, SSCB'yi egemen ve eşit cumhuriyetlerin birliği olarak düşünmüştü, ulusal kimlik konusunda da duyarlıydı. Ama neticede uygulama öyle olmadı. Özbek yöneticiler Ruslardan daha fazla Rusçuydu. Marksist teori bile sosyalizmi kapitalizmin ardından gelen bir aşama olarak görür, oysa kapitalizmi hiç tanımamış bir bölgede sosyalizm kurulmaya girişildi. Kuşkusuz sözkonusu dönemde olumlu işler başarıldı; sağlıkta, eğitimde ve diğer bazı alanlarda. Cehalet yok edildi, sanayileşme sağlandı, kadın her alanda eşit haklara kavuştu, vs. Dikkatli bir göz Özbekistan'da başka olumluluklar da görebilir. Örneğin, radyo haber bültenleri, Özbekçenin ardından azınlık dillerinde; Tacikçe, Tatarca okunuyor. Rusçayı zorlama ile resmi ve egemen dil yapma politikası -ki son zamanlarda buna karşı bir tepki, Özbekçeyi üstün kılma çabası görülüyor- dışta tutulursa, dillerin eşitliği ilkesinin yaşama uygulanışı var. Radyoda, kamuya açık yerlerde çalan Özbek müziği kulağa hoş geliyor ve titiz işlenmiş izlenimi veriyor. Taşkent, bol parkları, geniş, ferah yolları, modern ve temiz metrosu, gecekondusuz semtleriyle hiçbir Üçüncü Dünya ülkesinde görülemeyecek, modern şehircilik örneklerinden biridir. Bu ileri noktalara "tepeden uygulamalar" sayesinde gelinebildiği ise tartışmayı gerektirmeyecek kadar açık. Baştan beri var olan hata ve kusurlar Brejnev dönemi ile birlikte -ki o zamana kadar tali bir yer tutuyorlardı- sürecin baskın yönü haline geldi. Her ne ise, artık bu dönem bitti veya bitmesi gerekiyor!

Özbek aydınlar, Sovyetler Birliği'ndeki yeni moda gereği sosyalizm say-

fasını kapatmakta hemfikir olmakla birlikte, ne istedikleri konusunda gerçekte yeterince net değiller. Açık olan bir şey varsa o da -tıpkı diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi- düşüncelerin, tasarıların öznesinin, artık işçi sınıfı ve halk yığınları değil, kendileri olması, tarihsel perspektifi ve sınıf ölçütünü bir tarafa bırakarak, geçmişte ulusuna ait ne varsa herşeyin yüceltilerek bugüne taşınmak istenmesi ve ulusal bencilliktir.

Resmi Sovyet yayınlarının çizgisini gözönünde tutarak bir genelleme yapmak gerekirse, görünen o ki, devrimin kazançlarını gaspedip kastlaşan anti demokratik bürokrasi, bir süre, işçi sınıfı, sosyalizm adına kendini meşrulaştırmaya çalıştıktan sonra, şimdi eski biçim ve söylemleri bir tarafa bırakarak ve bütün çeşitliliği ile, geleneksel burjuva sınıf görünümü ile ortaya çıkış sürecini yaşıyor. Ne ki, var olan ileri kazanımları koruyacak ve sürece işçi sınıfının çıkarları açısından müdahale edebilecek bir politik kuvvet ortada görünmüyor.

Ahmet Akgündüz*

*) Ahmet Akgündüz, Amsterdam Üniversitesi Etnik ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde Öğretim Üyeliği yapmakta. **11. Tez**'in 12. sayısının gecikmesi yazının 1.5 yıl gecikmeyle yayınlanmasına neden oldu.

"Düşünürler ve Şairler Deryası Almanya..."

Batı'nın gözde ülkesi, birçok "Üçüncü Dünya" ülke aydınlarının olduğu gibi, Türkiye'deki "aydınların" büyük bir bölümünün de düşlerini süsleyen ve **demokrasi örneği** olarak gösterdikleri Almanya, bir kez daha eline geçirdiği fırsatlardan yararlanarak, Sosyalizm'den ve onun yaratıcılarından bir tür intikam alma hesapları yapmaktadır.

İnsanlık tarihinin tek yönlü sunuluşunu temel amaç edinen Nazizm'in bugünkü devamcıları, diğer bir ifadeyle, tarihinden ders almayı başaramamış Almanya'nın insanları, aynı amacı demokrasinin gölgesinde sürdürmeye çalışmaktadırlar. Reel sosyalizmin bir tepside sunduğu fırsatlar onların bu amaca ulaşmalarını kolaylaştırmaktadır. Yıllar yılı dünyada sosyalizmin yaşatılması adına Sovyetler Birliğinin çıkarları uğruna çalıştırılan Doğu Bloku ülkelerinin bir anda yine Sovyetler Birliğinin "**yüksek**" çıkarları uğruna Batı'ya peşkeş çekildiği bir dönem yaşanmıştır. Bu gelişmeleri çok iyi değerlendiren Batı Alman hükümeti, bölünmeden bu yana sürdürdüğü birleşme politikasını gerçekleştirmiştir. Birleşmenin gerçekleşmesinden hemen sonra sosyalist uygulamanın yanlışlarını ön plana çıkartarak, toplumda sosyalizme karşı yeni bir soğuk savaş başlatmıştır. Şimdiye kadar sosyalist yayınların kitlelere ulaşmasında önemli hizmet gören MARX-ENGELS-ENSTİTÜSÜ de bu saldırıdan nasibini almıştır. Yayınların basımını durdurarak, bir düşüncenin engellenmeye çalışılması elbette ki, mümkün değildir. Ama bu engellemenin ardında yatan düşünce gözönüne alındığında, sorun bir yayının basılıp basılmamasının ötesine taşmaktadır. Bu burjuva demokra-

sisinin sınırları açısından bir göstergesidir. Burjuva demokrasisine toplumun kültürel gelişmesi gerek duyanların bu olguyu gözardı ettikleri açıktır. Toplumun kültürel gelişimini kendi kültürsüzlüğü ile -eğer kültürden bir toplulukta nasıl davranılacağını, sadece örf ve adetleri anlamıyorsak- sınırlamak isteyen burjuvazi, bireyin tek yanlı eğitimine özel önem vermektedir. Bundan dolayı kendi kültürünü evrensel kültür olarak sunmaktadır. Sunduğu kültürün alternatiflerini değişik biçimlerle ortadan kaldırmak için her fırsattan yararlanmaktadır. Toplumun gözünde kendi koyduğu kültürel yasakları basın özgürlüğü adı altında birçok yayını piyasaya çıkararak gizlemeye çalışmaktadır. İnsanlığın en doğal hakkı olan bilgilenme üzerinde gerçekleştirdiği egemenlikle olayları kendi çıkarları doğrultusunda sunmayı sürdürmektedir.

Evet, burası Almanya. İsteyen istediği yayını çıkarabilir. İsteyen istediği kitabı okuyabilir. İsteyen istediği yere gidebilir, **özgürlükler ülkesi Almanya**'da. Özgürlükleri sınırlayan görünmez yasakları aşmamak şartıyla... Diğer gelişmiş kapitalist ülkelerde olduğu gibi, Federal Almanya'da da toplumsal diyalog ve siyasi içerikli tartışmalar bazı istisnalar dışında, giderek **şov** yasalarına tabi kılınmıştır. Herşeyin görecelikle tanımlandığı Batı ortamında, tarih meşruluk gücünü yitirmiştir. Geçmişle hesaplaşma bir yana, geçmişi anımsamak sıkıcı duygular ortaya çıkartmakla birlikte, geçmişle, özgün tarihle bilinçli bir hesaplaşmanın yerini de, o çok sözü edilen ve lastikleşen stres ve düşünce hantallığı almıştır.

Batı bireyi, tarihselliğine ve bireysel kültürel yapısına yabancılaştırıldığı için, her zaman ve her yerde manipülasyona hazır bir kitle içinde eriyip gitmeye mahkumdur. Giderek artan bu manipülasyon ise, onu doğrudan rasyonel bilgi edinimi olmayan, önyargılı bireyler çukuruna iter. Çünkü, kendi toplumsal oluşumu ve tarihsel gelişimi hakkında bir bilince sahip olmayanların gidecekleri yer orasıdır: Apolitik, demoralize edilmiş ama saldırgan ve her zaman bir suni düşman karşısında harekete geçirilebilecek bir topluluk. Herşeyden önce siyasi kültürden yoksunluğuyla göze batan bir insan kalabalığı...

Alman Sol'u ve aydını tarafından sıkça yinelenen **"Şairler ve Düşünürler Ülkesi Almanya"** bugün düşünmeyi unutmuş insanların ülkesi durumunda. Evet özgür ve demokratik, araştırma olanakları sonsuz olan, **teknolojik çağ atlamış** bir ülkede yaşamak hoş olsa gerek. Ama eğer var olan kitle iletişim araçlarının insanları manipule etmek amacıyla sürdürdüğü saldırıdan kurtulabilecek güç varsa...

İşte bu gücü bulmak pek olası değil. Ofset baskılarıyla insanın beynini iğdiş eden yayınları ve üç dakikada okunabilen gazeteleriyle, otuz kanallı televizyon programlarıyla, insanları boş zamanlarında esir alan bir ülkede, bireyin özgür gelişimini beklemek hayal aleminde gezinmeye benzer...

Bir yanda yeni Neonazi örgütler, bir yanda sağ kesime oy verenlerin beyin hücrelerine yerleşmiş ırkçılık, diğer yanda bütün dünyaya demokrasi dersi vermeye çalışan hükümet ve kendini üstün ırk psikozundan kurtarmayı başaramamış Alman solu... Öyle bir toplumsal orkestra görüntüsü sergiliyorlar ki, çıkardıkları ses efsa-

nelerindeki Bremen mızıkacılarına taş çıkartıyor. Bu orkestrada açıktan ırkçı politikalarıyla Neonaziler trompet ve davullarla yerlerini alırlarken, sağ kanattakiler bestecilik, hükümet ise şef'lik görevini yerine getirmektedir. Sol ise durumdan habersiz, hâlâ müzik aletlerini ayarlamakla meşgul. Daha doğrusu, en son Körfez Savaşında da görülebildiği gibi, olup bitenler karşısında edilgen ve arayıştan uzak, hüzünlerini ve çaresizliklerini seyirci suskunluğuyla ifade etmeye çalışmaktadır. Bütün sesler biraraya geldiğinde mehter marşını hiç de aratmayan bir nağme eşliğinde **üstün ırk** şarkısını duymamak mümkün değil.

Gerek basında, gerek resmi politikalarda, gerekse de Sol'da gündeme gelen tartışmalarda insanın kendisini Mahmutpaşa'da bir seyyar satıcı karşısında hissetmemesi mümkün değil. Herşeyin iyisi burada. Özgürlük mü, Hans Dieter HÜSCH'ün de dediği gibi **"Öyle özgür, öyle özgürsün ki (!) tencereyi ağzına dayayıp, istediğin gibi bağırabilirsin... ama kimse seni duymaz!"**, demokrasi mi, onun da sınırları bizde olduğu gibi devletin vazgeçilmez güvenliği ile belirlenir. Bizden farkı ise, devlet güvenliğinin korunmasında, devletle bireyin doğrudan karşı karşıya kalmasını engelleyen kurumların varlığıdır.

Avrupa merkezli bakışın lideri konumuna gelen Almanya'nın ekonomik zenginliğinin arkasında yatan bu kültürel ve ideolojik fakirleşmesini görerek, onun zenginliğinin yarattığı bir takım sosyal hakları, demokrasi tartışmalarında, kriter olarak kullanmaktan vazgeçmeliyiz. Çağdaşlığı ve gelişmişliği, burjuvazinin göz kamaştırıcı zenginliğinde değil, sosyalizmin insanı temel alan geleceğinde aramalıyız. Bundan dolayı, bir başka dünya görüşüne ait bir dizi uygulamanın, **sosyalist demokrasi anlayışına** eklemlenmesiyle oluşturulmak istenen demokrasi anlayışı reddedilmelidir. Tam bu noktada devrimci hareketin, uluslararası ilişkilerden olumsuz yönde etkilenmesini önlemek için, uluslararası sosyalist tartışmalara ve uygulamalara eleştirel ve nesnel bir yaklaşım içerisinde olmak, bugün dünden daha fazla önem kazanmaktadır.

Reel sosyalizm'in çöküşünün nedenleri tartışılırken, uluslararası düzeyde yapılan belirlemeler ve kullanılan kavramlar çok sık eleklerden geçirilmek zorundadır. Çünkü Avrupa'da ve Almanya'da sol adına yapılan tartışmalarda sol'un **Avrupa merkezli** anlayışını sergileyen kavramlar çok fazla kullanılmaktadır. Mısırlı araştırmacı MALEK'in de vurguladığı gibi "Kim kimin merkezi ve kim kimin kölesi? 'Merkez' ve 'periferi' gibi kavramların marksizm'le hiçbir alakası yoktur. Onlar sadece, kendilerini merkezde görenlerin bizlere, kendi devrim ve kültür şemalarını dayatmalarının bir ifadesidir." Halbuki çağımızdaki sorunu hâlâ merkez ve sözde azgelişmişlik arasında yatan uçurumdan çok, kapitalizm ile sosyalizm arasındaki çelişki belirlemektedir.

Bu sorunu tüm bu yönleriyle içselleştirmeyi başaramamış Batı ve onun bir parçası olan Alman Sol'u, "modern" ırkçılığın temeli olan **kendi kültürlerinin doğallığı, eleştirilemezliği ve üstünlüğü** ilkelerini zaman zaman benimsemektedirler. Bu bağlamda, azgelişmiş ülke insanları, benzer sosyalist düşünceleri paylaşsa-

lar da, Avrupa Sol'u tarafından Avrupa yaşam biçimi doğrultusunda "gelişme" gösterdikleri oranda benimsenmektedirler. Avrupa Sol'unun bu yaklaşımı, ne yazık ki, azgelişmiş ülke devrimcileri tarafından da beslenmektedir.

Sosyalizmin sorunlarının çözümünü Avrupa Sol'nun tekelinden kurtarmak, "azgelişmiş" ülke sosyalistleriyle Avrupa Solu arasındaki **alt-üst ilişkisini,** eşit koşullarda yeni ilişki biçimine dönüştürmek, dünya sosyalist hareketinin gelişiminin önündeki en büyük engellerden birinin kaldırılacağı anlamına gelir. Bu bağlamda, "azgelişmiş" ülke sosyalistleri, kendi koşullarından yola çıkarak yarattıkları değerleri, uluslararası sosyalist tartışmaların gündemine getirme göreviyle karşı karşıya olduklarının bilinciyle hareket etmelidirler. Avrupa yıllardır sürdürdüğü sosyalizmin teorik gelişme merkezi olma konumunu yitirme sürecindedir. Sosyalizmin teorik merkezi, bugüne kadar üretilen teorinin pratik uygulamalarının alanı olarak görülen "azgelişmiş" ülkelere kaymaktadır. İddialı bir söylemle, sosyalizmin çözüm bekleyen teorik sorunlarının çözüleceği yer, pratikle teorimin içiçe yaşadığı "azgelişmiş" ülkelerdir diyebiliriz...

Marx'ın anlayışının **Avrupa merkezli** içeriğe sahip olmadığı artık görülmelidir. Bundan dolayı, Marksizm'i kendi kültürünün mirası olarak gören Avrupa merkezli anlayıştan Marksizm arındırılmalıdır. "Azgelişmiş" ülke sosyalistleri, artık Avrupa'da geliştirilen teorinin sadece tekrarından ve kopyasından uzaklaşarak, genel ilkeler doğrultusunda kendi somutlarına çözüm aramaya başlamalıdır. Marksizm'in temel ifadesi olan evrensellik de, bu gibi ülke sosyalistlerinin çabaları sonucunda, tekrar güncelleşecektir. Evrenselliğine yeniden kavuşmuş marksizm ise, "eski" Avrupa'nın kültürel hegemonyasından ve onun tarafından belirlenen normlardan kurtulma şansını yakalayacaktır

Hilal Onur

Birleşmenin Görünmeyen Kurbanları Marx ve Engels...!

Tarihinde kitapları ateşle tarih sahnesinden silme utancını taşıması gereken bir ulusun, yıllar sonra ikinci kez bir **Kristal Gece** yaşamaya aday olması, bütün dünyaya yansıtmak istediği demokratik toplum görüntüsünün altında insanlığa karşı içinde beslediği kini açığa çıkartmaktadır. Nazizm döneminde Kristal Gece olarak belleklere kazınan kitapların yakılması olayına sahne olan Berlin sokakları, Birleşik Almanya'nın başkenti olmaya hazırlandığı şu günlerde ikinci bir **Kristal Gece** kararının verildiği güne ev sahipliği yapacak mı?..

İki Almanya'nın birleşmesinden kaynaklanan bir çok sorun, bugün ülkedeki

tartışma gündemini belirlemeye devam ediyor. Demokratik Almanya'nın tasfiyesiyle gündeme gelen ekonomik ve siyasal gelişmeler, sorunların görünen yanını oluşturdukları için, geniş biçimde kamuoyunda tartışılıyor. Ancak bazı sorunlar var ki doğrudan görülmedikleri için, kamuoyunda ya hiç tartışılmıyor, ya da konuyla doğrudan ilgili olan kesimlerde tartışılmaya çalışılıyor. Bunlardan bir tanesi ise şüphesiz MARX ve ENGELS'in toplu eserlerinin geleceği hakkındaki belirsizliktir.

Bugüne kadar MARX ve ENGELS'in eserlerinin kamuoyuna ulaşabilmesini sağlayan SED'in (Sosyalist Birlik Partisi) Demokratik Almanya'nın tasfiyesiyle birlikte siyasi sahneden kaybolmasıyla, bu eserlerin yeniden basılması tehlikeye girmiştir. İlk bakışta konunun bizi, yani Alman olmayanları, ilgilendirmediği gibi bir duyguya kapılmak mümkün. Eserlerin Almanca basılacak olması Türkiyeli okurları ilk bakışta fazla ilgilendirmiyor olmakla birlikte, MARX ve ENGELS'in birçok eserinin Türkçeye çevrilmiş olduğu gözönüne alındığında, bu eserlerin orjinal basımının sürdürülmesi önem taşımaktadır.

Ayrıca eserlerin dünya sosyalist hareketi açısından taşıdığı önemin, Türkiye sosyalist hareketi için de geçerli olduğunu vurgulamaya bilmem gerek var mı... Bir düşüncenin kuşaktan kuşağa aktarılmasında da kitapların önemi de gözönüne alındığında, yayınlanması tehlikede olan MARX-ENGELS TOPLU ESERLERİ'nin yayımının devamı için çaba göstermek gerektiği ortadadır.

Bugüne kadar yayım işlerini yürüten SED bünyesinde kurulmuş olan MARX-ENGELS ENSTİTÜSÜ'nün açıklamalarına göre, eserlerin toplamı 130 cildi kapsamaktadır. Şu ana kadar yayınlananlara bakıldığında bir yüzyıla damgasını vuran bu düşüncenin yayınlanmamış kısmı yarıdan daha fazladır. Bu yayınlanmamış bölümlerin düzenlenerek okuyucuya aktarılması için gerekli girişimlerin Alman hükümeti tarafından kendiliğinden yapılacağının beklenmesi ise biraz hayalcilik olur. Şimdiye kadarki gelişmeler de bunun böyle olduğunu göstermektedir. Ancak uluslararası düzeyde Alman hükümetine iletilecek taleplerin bu yayınların basımının gerçekleşmesine katkıda bulunacağı unutulmamalıdır. Alman hükümeti üzerinde uluslararası bir baskı gücünün oluşturulmasının hükümetin yayınların basımı için kaynak ayırmama politikasını etkileyebileceği gözardı edilmemelidir. Bundan dolayı Alman bilim kadınlarının ve bilim adamlarının açmış bulunduğu imza kampanyası önem kazanmaktadır ve Almanya dışından da desteğe ihtiyaç duymaktadır. Bu çağrının Türkiye'de de ilgi göreceğini, çağrıyı yapanlara gerekli desteğin sağlanacağını umut ederim...

Ali Osman İnce

Özel Not:

Eğer uygun görürseniz, açacağınız bir kampanyayla özellikle en geniş bilim insanları çerçevesinde toplayacağınız imzaları toplu halde aşağıdaki adrese mümkün olan bir süre içinde gönderebilirsiniz.

W.F. Haug, Krottnaurerstr. 72, W - 1000 Berlin 38, Almanya

MEGA'yı Kurtarma Çağrısı

Batı Alman "kayyum kurulunun" 1991 Şubat ayından itibaren geçerli olmak üzere kamu yararına çalışmakta olan MEGA-Vakfı derneğinin banka hesabını kapatmasından beri, Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin mirasından geriye kalan en önemli bilimsel projelerden birisi olan MARX ve ENGELS toplu eserleri üzerinde yapılan tarihsel eleştirel çalışma tehlikededir. Hemen girişimde bulunulmadığı takdirde, bu projenin yok olması söz konusudur. Biçimsel olarak kayyumun yaklaşımı doğru olarak değerlendirilebilir. Partiler üstü çalışan MEGA-Vakfı'nın finansmanı PDS'in (Demokratik Sosyalist Parti) bağışı ile sağlanmıştır. Bu nedenle, bu kaynak da eski Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ndeki tüm parti ve kitle örgütlerinin finansmanları hakkında yapılan araştırma işlemlerine tabidir.Federal hükümet kayyumun yöneticisi olarak, bu konuda pasif kalmamalıdır, aksine yayının sürdürülmesi yönünde etkin olmalıdır. Daha fazla beklediği takdirde, yerleri bir daha doldurulması güç uzmanlar ekibi dağılacaktır.

Bugüne kadar basılması planlanan 130 eserden, basılan 44 cilt yayın kalitesi nedeniyle dünya çapında övgü kazanmıştır. 1989 yılına kadar yayın sorumluluğu parti kurumlarına ait iken, 1990 yılında tüm yetkiler, şu anda böylesi bir yayın faaliyetini sürdürme olanaklarına sahip olmayan Amsterdam Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü başkanlığındaki Uluslararası MARX-ENGELS-VAKFI'na (IMES) devredilmiştir. Bilimsel ortak çalışma ilkelerinin bu yeni ağı şimdiden uluslararası kabul görmektedir.

Aristoteles ve kuramsal dünya yazınına diğer damga vuranlar gibi, MARX'ın eseri de yüzyıllar sonrasında da tekrar okunacaktır. Gelecekte de dünyanın çoğu yerinde, düşün insanları MARX'ı okumak için Almanca öğreneceklerdir. Bu yayının kaderi insanlık çıkarınadır ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin tasfiye işlemleri ile, siyasi çekişmelerin dışında bırakılmalıdır. Nazizm'in ve Stalinizm'in birbiriyle çakışan tavırları sonunda bir zamanlar kesintiye uğratılan MEGA, bu kez de Alman birliği uğruna kurban edilmemelidir. Ancak gelişmeler, bugün bu acil duruma girildiğini sergilemektedir. Çalışmanın sürdürülmesine yönelik, Bilim Konseyi'nin talebi ve bugüne kadar dünyanın her tarafından kayyuma iletilen diğer talepler hiçbir sonuç getirmemiştir. Bu durum karşısında aşağıda imzası bulunanlar, yayının sürdürülmesi için gerekli koşulların yerine getirilmesine yönelik Federal Şansölye ve Federal hükümete çağrıda bulunmaktadırlar.

<u>İlk imzalayanların geçici listesi</u>

Detlev Albers, Heinrich Albertz, Elmar Altvater, Norbert Aust, Martin Beathge, Susan Buck-Morss, Björn Engholm, Iring Fetscher, Heinrich Fink, Ossip K. Flechtheim, Helmut Fleischer, Heinrich Ganssmann, Maurice Godelier, Adrienne Göhler, Helmut Gollwitzer, Klaus Gysi, Jürgen Habermas, Frigga Haug, Wofgang Fritz Haug, Peter Heilmann, Klaus Heinrich, Urs Jaeggi, Frederic Jameson, Walter Jens, Ulf Kadritzke, Horst Kern, Klaus-Peter Kisker, Ekkehart Krippendorff, H.J. Krysmanski, Georges Labica, Kurt Lenk, Sven-Eric Liedmann, Hans Meyer, Heiner Müller, Oskar Negt, Peter von Oertzen, Johannes Rau, Klaus Riedel, Ruth Rehmann, Wolf Rosenbaum, Michael Schumann, Dorothee Sölle, Michael Theunissen, Ernst Tugendhat, Hermann Weber, Albrecht Wellmer, Uwe Wesel, Ericht Wulff, Hartmut Zimmermann